

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

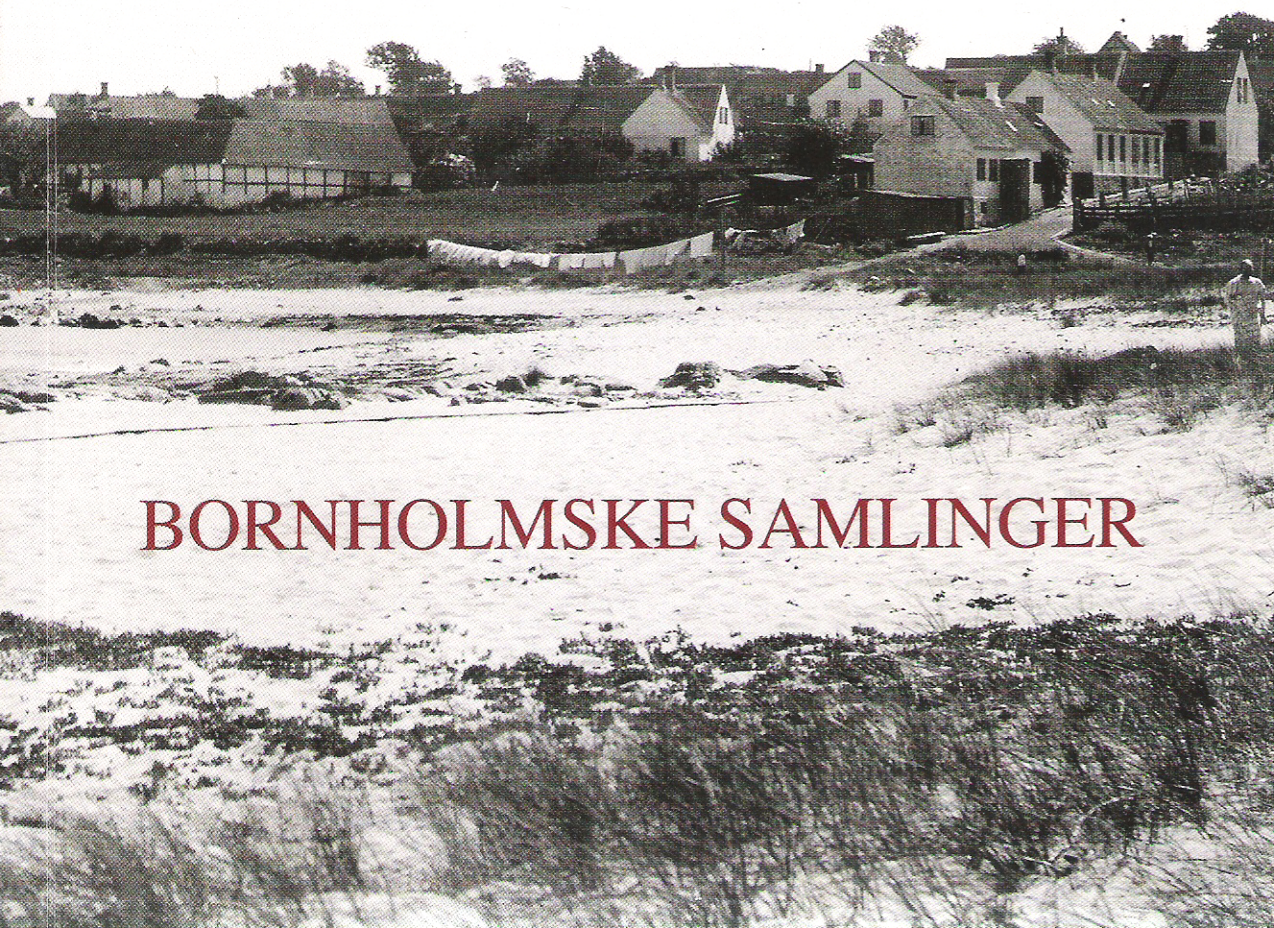
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

IV. RÆKKE - 6. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND og forfatterne
Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse
E-mail: info@historisk-samfund-bornholm.dk
Hjemmeside: www.historisk-samfund-bornholm.dk
Blog: <http://bornholmskesamlinger.wordpress.com>
Facebook: <http://www.facebook.com/groups/Bornholmshistoriskesamfund/>

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen.

Omslaget:

”Fremskridtet” på Nordlandet. Baggrundsfotografi af Sandvig, foto formentlig af H.P. Jacobsen, Allinge (eller Bendt Kjøller) o. 1900 før nedbrydning i 1904 af Strandgården, der ses midt i billedet. Det indsatte postkort er fotograferet og trykt af H.P. Jacobsen. Det forestiller bl.a. det nybyggede Hotel Strandschloss o. 1906. Foto Bornholms Museum.

)
Tak for tilladelse til at benytte billeder fra:

Bornholms Museum, Rønne
Bornholms Ø-Arkiv, Rønne
Gudhjem Museum
Nexø Museum
Det Kongelige Bibliotek

Udgivet 2012
ISBN 978-87-87042-10-9 • ISSN 0084-7976

Produktion: Hakon Holm Grafisk, 3700 Rønne.

FORORD

Tak fordi du er læser af Bornholmske Samlinger og tak fordi du støtter op om Bornholms Historiske Samfund, som siden 1906 har bestræbt sig på at udgive artikler om Øens unikke historie. Uden en trofast medlemsskare ville det ikke have været muligt igen i 2012 at kunne præsentere endnu en årgang med nye og spændende artikler om Bornholm. Tak til forfatterne, som har stillet deres artikler til rådighed for Samlingerne. Det er utallige timers arbejde, det er hjer-tesager, mangeårige forskningsresultater, studier og ny viden, der således kvit og frit stilles til læsernes bevågenhed. Du finder som sædvanlig indlæg af »læg og lær« i dette nummer af Samlingerne. Det er en stor styrke for et lokalhistorisk tidsskrift som vores. I år ka

I år kan du møde gamle, kendte og velestimerede forfattere som Ebbe Gert Rasmussen – denne gang med fokus på de bornholmske præsters rolle i 1658 – og unge, fremadstormende historikere som Lena Mühlig – med fokus på middelalderhistorien og hansestæder-nes tyske købmandsgilder på Øen. Det ligger Historisk Samfund meget på sinde, at unge studerende har et sted, hvor de kan publice-re deres kvalificerede bidrag til den bornholmske historie. Således at vi er sikre på, at kontinuiteten er i orden, og at Samlingerne også vil blive udgivet i årene fremover.

Vi bevæger os stort set inden for de sidste tusind år og i år kommer vi med rundkirkeforskeren Jan Eskildsen næsten »Verden« rundt – han vil have, at vi skal se, hvor der er rundkirker andre steder i Europa og hvor inspirationen til byggeriet af de bornholmske rundkirker kan komme fra. Vi kan også »bare« blive i Østermarie, i sognet, og få at vide, hvorfor folk hedder det de gør. Vi har en sprog- og navnehistoriker i vores midte, Lilliane Højgaard Holm, som (i dette sit tredje afsnit) guider os igennem navnemystikkens verden.

Vi er selvfølgelig mest på Bornholm – og vi kommer rundt på næsten hele Øen: Vi skal til Gudhjem med Kirsten Lund og »høre« om en påsejling med forfærdelige konsekvenser for familier i fiskerlejet, vi skal til Allinge og »høre« Jørn Uffe Hansens beretning om urmager, folkemindesamler og meget mere J.P. Møller. Til Sandvig for med Finn Pedersens ord, at få fortalt en forrygende historie om Hotel Strandschloss – en historie, hvor vi kommer meget tæt på de involverede personer.

Vi skal til Nexø med Erik Gornitzka og undertegnede, og følge bombardementerne af byen nærmest minut for minut – og se hvad der skete i samtidige farvebilleder. Vi skal også til Rønne med undertegnede for at »høre« en 80årig »ung pige« fortælle om sin opvækst i en af byens rigeste købmandsgårde i 1800årenes første halvdel.

Og endelig skal vi i selskab med Jesper Vang Hansen rundt på Nordbornholm i sidste del af 1600årene – og følge den farverige og kontroversielle Beril Clausen med de mange tillidshverv, men med et væsen så man tænker, hvordan var det muligt, var mentaliteten virkelig så meget anderledes dengang? Jesper Vang Hansen har arbejdet i flere år med de nordbornholmske tingbøger og han dokumenterer her, at de rummer historier, der kan konkurrere med de bedste spændingsromaner.

Sidst er der de artikler, der hører fast til i årbogen, Anette Eriksen beretter om Bornholms Ø-arkiv, du kan læse Samfundets formand, Jakob Seerups årsberetning og se hvad foreningens webmaster, Svend Aage Møller kan berette om foreningens hjemmeside.

Her er mange forskellige emner, der er bestemt ingen rød tråd i denne årbog – det skulle da lige være Bornholm! Dette bind er et »samlebind« i ordets allerbedste og mest indholdsrige forstand. God læselyst!

*Ann Vibeke Knudsen
Rønne september 2012*

INDHOLD

Finn Pedersen

Familien Reiner og Kurhaus Strandschloss
(Hotel Strandslot) i Sandvig 8

Jesper Vang Hansen

Magt, ære og retskaffenhed. Om bornholmske
tingbøger og Berild Clausen 60

Ebbe Gert Rasmussen

Hermed consenterer og samtykker. Kirken
på Bornholm og dens præster 1658 84

Lena Maria Mühlig

Tyske købmænd på Bornholm i
middelalderen 106

Jan Eskildsen

Bornholmske rundkirker i europæisk
perspektiv 124

Jørn Uffe Hansen

Jens Peter Poulsen Møller. Urmager og
folkemindesamler i Allinge 164

Kirsten Laurberg Lund

En skæbnesvanger martsdag i 1872 182

Ann Vibeke Knudsen

Thea Hoffmanns erindringsbilleder
fra barndommen i Rønne 196

Erik Gornitzka og Ann Vibeke Knudsen

Kaptajn Wegeners rapport: Beretning om
Luftværnets Virksomhed i Nexø i
Dagene 6. Maj. - 13. Maj 1945 212

Lilliane Højgaard Holm

Tilnavne og slægtsnavne i Østermarie
sogns kirkebog 1687-1910 236

Anette Eriksen

Nyt fra Bornholms Ø-arkiv 262

Jakob Seerup

Formandens beretning 268

Svend Aage Møller

Hjemmeside, nyhedsbreve, mv. 270

Forfatterens navne og adresser 272

Bestyrelsens navne og adresser 272

Familien Reiner og Kurhaus Strandschloss (Hotel Strandslot) i Sandvig

Af Finn Pedersen

Hotel Strandslot ligger blandt Bornholms nordligste huse ved den lille sandstrand i Sandvig. Navnet synes velvalgt for den flotte, store, trefløjede næsten hvide bygning med det røde tegltag. Selvfølgelig ligger en sådan bygning lidt tilbagetrukket og lidt hævet over Strandpromenaden. Og foran bygningen er en grøn plæne, hvorfra en stor, pompøs stentrappe fører op til døren i den brede verandabygning mellem fløjene. Fra verandabygningens panoramavinduer har man en storslået udsigt mod nord ud over stranden til Hammerknuden og til havet.

Hotel Strandslot har næsten ikke ændret udseende siden det blev bygget i 1904/05. I hovedparten af sin eksistens har det fungeret som mondænt hotel med mange udenlandske gæster. I dag er Strandslot indrettet med 27 timeshare lejligheder, og ejerkredsen er på over 600 personer.

Det var en tysk officersenke fra Berlin, Tony Reiner, der i sin tid fik bygget Hotel Strandslot til sin unge søn, Hans. Hotellet var beregnet for tyske turister, og de første

Finn Pedersen, pens. civilingeniør og oberstløjtnant af reserven. Ophold på Bornholm i perioder årligt gennem 50 år. Timesharemedejer af Hotel Strandslot. Har i flere år arbejdet med optrevling af hotellets historie via lokale interviews og arkivundersøgelser på bl.a. Ø-arkivet i Rønne, Allinge Lokalhistoriske Arkiv, Landsarkivet og udenlandske arkiver.

år efter åbningen i 1906 var hotellets navn Kurhaus Strandschloss. Lokalt omtaltes hotellet i mange år som »Det tyske Hotel«

Hotellets historie begyndte i 1904, da Tony og Hans Reiner købte en af Sandvigs gamle strandgårde. Gården blev jævnet med jorden, og derpå blev hotellet opført på tomten. Det var den første af Sandvigs i alt fem gamle strandgårde, der måtte lade livet for at blive til hotel eller pensionat. Siden fulgte de øvrige trop.

Navnet Reiner var knyttet til Hotel Strandslot i ikke mindre end de følgende

42 år, velsagtens rekord på Bornholm. Men et par gange i det lange forløb indtraf dramatiske hændelser, der rent faktisk på det alvorligste truede Reiner-familiens fortsatte ejerskab. Tony og Hans Reiner var de første tyske hotelejere på Nordbornholm. Men alligevel indtog Nordbornholm dengang en helt speciel rolle, hvad angik tyske initiativer og investeringer.

Tyskernes indtog på Nordbornholm

Allerede i 1875 havde en i København bosat tysk grosserer, J.F. Martens, købt hele Hammerknuden af Allinge-Sandvig Byråd. Hermed begyndte, hvad man har kaldt »Tyskertiden på Nordbornholm«, som varede i næsten 40 år, indtil udbruddet af Første Verdenskrig i 1914. Martens indledte granitbrydningen på Hammeren, hvilket dog først tog fart i begyndelsen af 1890-erne efter at Martens havde solgt det hele til sin svoger, baron H. von Ohlendorff fra Hamborg.¹ I løbet af få år etablerede denne:

- Hammerværket, en af sin tids mest moderne stenindustrier i Europa med brydning og forarbejdning til fx brosten.² Arbejdsstyrken var på flere hundrede mand.
- Hammerhavnen til udskibning af stenindustriens produkter (i stort omfang til Tyskland).
- Sandlinjen og Langelinje to rækkehusbyggerier i Sandvig samt Humledal, nogle huse ved vejen op til Hammerfyret. Alt anlagt til medarbejdere ved Hammerværket.

Hammerværket blev den største stenindustri på Nordbornholm, hvor der yderligere fandtes tre (danskejede) stenbrud. Succesen afspejlede sig i de mange bornholmere og svenske indvandrere, der i begyndelsen af 1900-tallet faktisk gjorde Allinge-Sandvig Kommunes indbyggertal større end Nexøs og dermed til øens andenstørste by (efter Rønne).³

Da Kurhaus Strandschloss indviedes i 1906 blev det startskuddet til en række nye, større fleretages hoteller i Sandvig. Den egentlige turisme på Nordbornholm begyndte i 1890-erne, hvor man hurtigt kom op på omkring 1200 gæster pr. sæson. Langt hovedparten var tyskere. Og deres ferieform var kurophold med vandreture i den bornholmske natur samt havbadning. I en senere beskrivelse i et berlinsk kulturmagasin omtales Nordbornholm som Das nordische Capri.⁴ Betegnelsen kur- (haus, hus, hotel) blev (senere) anvendt af flere andre hoteller end Kurhaus Strandschloss. I begyndelsen indlogeredes turisterne i Allinge og Sandvig på små hoteller, gæstgiverier og pensionater. Allinge var i begyndelsen førende med et par egentlige hoteller ved havnen.⁵

Den første bølge af nybyggede større hoteller på Nordbornholm drejede sig om hoteller beliggende frit ude i naturen nær kysten, sådan som de tyske kurgæster netop ønskede det. En hel håndfuld hoteller af den type blev det til i årene 1887-1905.⁶ Blanchs Hotel indtog en særstilling. Det

1 Under overfladen. De bornholmske råstofindustriens historie, Bornholms Museum 2007.

2 Hammerværket var den lokale betegnelse for Ohlendorffs Bornholms Granitværk A/S.

3 Trap Danmark, IV udg., 1921.

4 Karl Heinze i det tyske kulturmagasin Nordland, Berlin 1. juli 1912.

5 Hotel du Nord samt (det endnu ikke udbyggede) Høiers Hotel.

6 Hotel Hammershus ved Hammershus Ruiner (1895), Hotel Helligdommen ved Rø, (1898), Hotel Johns (Jons) Kapel på gården ovenfor Jons Kapel, (begyndelsen af 1900-tallet) og Hotel Finnedalen lidt nord for Vang, (1905) - og hertil kom i 1912 Badehotellet Stammershalle syd for Tejn.

Et foto fra før 1904 af Østersøbadets barakker med Sandvig By i baggrunden. Billedet er taget ude fra Hammeren, altså fra nordnordvest. Midt for barakkerne ses en hvidklædt person, antagelig bademester Karlsen, der også fungerede som livredder. Fru Kirstine stod for udlevering af håndklæder og tæpper. På billedet ses oppe i byen (over den kittelklædte) den gamle guldgravergårds bindingsværkslænger. Ukendt fotograf, Bornholms Museum.

blev bygget allerede i 1887, altså før turismen egentlig var begyndt. Blanchs Hotel var Bornholms første mondæne, større hotel. Det havde en fantastisk beliggenhed højt hævet over havet på Galgebakken sydøst for Hammerhavn. En lang trætrappe førte oppe fra hotellet de omkring 60 meter ned til et badehus ved klippekysten.

I Sandvig etablerede foretagsomme lokale bornholmere i 1894 - efter et direkte tysk forslag - Østersøbadet Bornholm. I starten var der tale om en baraklignende

bygning på stranden med faciliteter for badegæsterne, det hele styret af en bademester/livredder.⁷ Der skulle dog gå 12 år, før dette kurbad fik sit tilhørende Kurhaus (Strandschloss). Andre steder langs kysten byggedes også badehuse, fx ved stranden i Allinge.

⁷ Bente Jensen: Mellem gammelt og nyt. Diskussionen af den tidlige turisme på Bornholm 1860-1902, Bornholmske Samlinger 2002.

Efter nogle magre turistår omkring århundredskiftet voksede turisttallet fra år 1902 og var i 1905 over 3000. I 1906 steg dette antal eksplosivt med en 3-faktor og holdt sig omkring 9000 pr. sæson indtil Første Verdenskrig.⁸ Det er et stort tal, der tåler sammenligning med vore dages turiststrøm.⁹ Man ser, at Kurhaus Strandschloss - henset til turiststrømmen - åbnede på det helt rigtige tidspunkt (1906).

Den omtalte første hotelbølge med etablering af en håndfuld i naturen fritliggende, større hoteller var rullet hen over Nordbornholm frem til omkring 1905. Den næste - og sidste - bølge kom i årene 1906-14, og den omfattede en række by-hoteller, hovedsageligt i Sandvig, som hermed overhalede Allinge mht. hoteller. I Allinge renoveredes de tre gamle hoteller,¹⁰ mens der kun blev bygget ét nyt større hotel (i 1911).¹¹ Helt anderledes gik det i Sandvig, hvor man oplevede et sandt hotel byggeboom med ikke færre end seks nye, større hoteller.¹² Endelig blev der i nævnte periode (1906-14) bygget to nye i naturen fritliggende, større hoteller.¹³

Fire af de i alt 18 større nordbornholmske hoteller havde tyske ejere. Og i de tre af tilfældene var der tale om, at tyskere nybyggede større hoteller:

- Kurhaus Strandschloss nybygget af familien Reiner (1906)¹⁴
- Hotel Helligdommen overtaget af H. Colster (1906)¹⁵
- Strandhotellet nybygget af H.C.L. Gottspenn (1907)¹⁶
- Badehotel Stammershalle nybygget af Rolf Müller (1912)¹⁷

Der var flere grunde til, at 1906 blev starten på den store tyske turisme på Nordbornholm. De gode tider i Tyskland havde allerede dengang medført en veludviklet turisme på den tyske Østersøkyst med rige folk fra Berlin og Hamborg. Vigtigst for Bornholm var måske, at der netop på dette tidspunkt kom regularitet i sejladsen med større færger mellem Tyskland og Bornholm. Og endelig blev der i årene 1906-07 alene i Sandvig bygget fire nye, større hoteller; og endvidere gennemførtes modernisering af Nordbornholms øvrige hoteller.

Mange bornholmere sønden for Nordlandet var oprørte over »fortyskningen« deroppe. Og det er forståeligt alene ud fra nordbornholmernes arbejde for tyskerne, når man betænker datidens generelle danske anti-tyske holdning her blot 30-40 år efter tragedien ved Dybbøl i 1864. Hertil kom en urovækkende opfattelse af tab af bornholmsk hjerteblood ved tyskeres overtagelse af naturperler som Hammerknuden, Helligdomsklipperne og arealerne omkring det ellers fritliggende Hammershus.

Allerede i begyndelsen af 1890-erne, da den tyske stenindustri med Hammerhavn var etableret og tyske turister begyndte at

8 Særtryk af Nordbornholms Ugeblad 24. oktober 1913 (Allinge Lokalhistoriske Arkiv i Kærnehuset).

9 I 2011 var antallet af registrerede turist-overnatninger på Bornholm ca. 697.000. Såfremt besøget i snit var på én uge, besøgte Bornholm således af ca. 100.000 turister i 2011. Dvs. at turisttallet i årene op til 1. Verdenskrig - alene på Nordlandet - var omkring 10% af øens samlede turistbesøg i 2011.

10 Hotel du Nord, Hotel Allinge og Høiers Hotel.

11 Meyers Hotel.

12 Kurhaus Strandschloss (1906), Hotel Sandvig (1906), Hotel Hammersø (1906, udbygget 1909), Strandhotellet (1907), Alexandersen Hotel (påbegyndt 1904, udbygges væsentligt i 1908), Carlsens Hotel, nu Hotel Sandvig Havn (1909, udbygget 1912).

13 Hotel Salene i Salene Bugt nordvest for Gudhjem (1907) og Hotel Stammershalle syd for Tejn (1912).

14 Kurhaus Strandschloss' første sæson var 1906, hvilket ses af regningen for alt hotelinventaret og -udstyr, som er fra Magasin i København, og som er fra oktober 1905 (Allinge Lokalhistoriske Arkiv).

15 Frank Nielsen: Finneløkken, Bornholms Tidendes Forlag, 2008.

16 Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum, 1989.

17 Bornholms Tidende 5. marts 1912.

indfinde sig, startede en heftig avisdebat. Den drejede sig i hovedsagen om de »fremmedes« opkøb af »skjønne Steder«, om bibeholdelse af naturherlighederne med offentlig adgang samt om behandlingen af de tyske turister. Debatten førtes ikke blot i de bornholmske aviser, men fandt også vej til landsdækkende aviser, idet man intetsteds i landet oplevede noget tilsvarende.

Den første organiserede bornholmske modoffensiv kom i 1894, hvor der var planer om et projekt med tyske feriehuse i Dynddalen ved Rø. Dette fik lærer J.A. Jørgensen i Ibsker til at iværksætte en underskriftsindsamling med henblik på, at få Staten til at gribe ind mod feriehusprojektet.¹⁸ I øvrigt var J.A. Jørgensen sønderjyde, og han var i 1864 blevet fordrevet fra Sydslesvig af tyskerne.¹⁹ På trods af mere end 3000 indsamlede underskrifter ville Staten ikke blande sig.²⁰ Men måske var det alligevel Jørgensens store indsats, der medførte, at projektet aldrig blev gennemført.

Avisdebatten ebbede ud hen i 1890-erne. Men gløderne ulmede, og i åbningsåret for Kurhaus Strandschloss, 1906, medførte nogle (andre) hændelser, at debatten igen brød ud i lys lue:²¹

- Sommeren 1906: Tysk feriehusbyggeri påbegyndt umiddelbart nordøst for Hammershus. Her havde proprietær Grønbech på gården Hammersholm solgt i alt tre parceller til tyskere. De ville anlægge en ferieby, som de frimodigt

kaldte Neu Berlin. Grønbech agtede at sælge flere tilstødende parceller.

- Sommeren 1906: Hele det store åbne areal nord for Hammershus med samt kyststrækningen risikerede at blive en større del af Neu Berlin, idet ejeren, L. Møller, fra det nærliggende Møllers Pensionat luftede salgstanker.
- Oktober 1906: Tyskeren H. Colster overtog Hotel Helligdommen ved Rø med samt Helligdomsklipperne og den hellige kilde.
- Efteråret 1906: Bornholmeren H. Colberg, som ejede Hotel Finnedalen, kæmpede kraftigt - i øvrigt sekunderet af forfatteren Martin Andersen Nexø - for at få fingre i hele Slotslyngen mellem Hammershus og Vang med henblik på at bygge feriehuse og hoteller til tyske turister i området.²²

»Fortyskningen« var gået over i - hvad man kaldte »den tyske ekspansion«. Og alt dette satte en stor bornholmsk modoffensiv i gang med stiftelsen af Foreningen »Bornholm« i november 1906. Initiativtageren var også denne gang en sønderjyde, der personligt havde oplevet tyskernes fremfærd i hans hjemstavn i og efter 1864. Det var den på Bornholm kendte og respekterede M. M. Smidt, redaktør og ejer af venstrebladet Bornholms Tidende. Han havde allieret sig med et par bornholmske venstre-folketingsmænd, hvoraf den ene også stammede fra det sydjyske.

Foreningen Bornholm blev stiftet ved et stort folkemøde i forsamlingshuset i Aakirkeby 24. november 1906. Formålsparagraffen kan kort angives som bevarelse af kulturarven med fri adgang til »de skjønne Steder« samt en forebyggelse af, at disse lokaliteter kom i udlændinges eje.

18 Bente Jensen: Mellem gammelt og nyt. Diskussionen af den tidlige turisme på Bornholm 1860-1902, Bornholmske Samlinger 2002.

19 J.A. Jørgensen havde fra 1866 udført det første egentlige arkæologiske arbejde på Bornholm sammen med amtmand E. Vedel. Jørgensen stod i spidsen for oprettelsen af Bornholms Museum i 1894 og blev dets første leder. I 1901 udgav han øens første omfattende Bornholms Historie.

20 Fredningsloven eksisterede ikke dengang - kom først i 1917.

21 100 år med Foreningen Bornholm, 2006, red. H.V. Jørgensen.

22 Frank Nielsen: Fimmeløkken, Bornholms Tidendes Forlag, 2008.

Man bemærker i øvrigt, at der i foreningens bestyrelse kun var én repræsentant for Nordbornholm - og hun, Karen Mogensén, var fra Vang.²³

Foreningen Bornholm kastede sig straks efter stiftelsen aktivt ud i arbejdet ifølge formålsparagraffen. Da der som nævnt endnu ikke fandtes en egentlig Fredningslov, måtte modoffensiven gennemføres enten ved opkøb med efterfølgende pålæggelse af servitutter og derpå gensalg - eller blot en aftalt pålæggelse af servitutter mod udbetaling af erstatning. Pengemidler blev fremskaffet ved indsamlinger og bidrag fra Staten. I nogle større sager lykkedes det, at få Staten til at foretage direkte opkøb.

Allerede i 1907, året efter stiftelsen af Foreningen Bornholm, sikredes området nord, øst og syd for Hammershus mod bebyggelse samt Slotslyngen næsten ned til Vang. Sidstnævnte blev opkøbt af Staten. Og endelig opkøbte Foreningen Bornholm samme år 14½ tdr. land syd for Helligdomsklipperne, hvor senere Bornholmerpladsen blev anlagt.

Foreningen Bornholms aktiviteter de følgende år omfattede en sikring mod salg af feriehusgrunde langs Salene Bugt vest for Gudhjem i 1913. Og året efter var foreningen aktiv i forbindelse med Statens opkøb af hele Hammerknuden og stenbruddet.

Den bornholmske modoffensiv via Foreningen Bornholm holdt sig strengt til formålsparagraffens »naturskønne og historisk mindeværdige steder og bygninger«. Der var ikke tale om nogen form for hetz mod de fremmede, hvilket ses af, at foreningens offensiv før Første Verdenskrig ikke omfattede det tyske Hammerværk med de mange lokalt ansatte og ej heller de tyske turister på Nordbornholm. Det betød også, at de tyskejede hoteller ikke blev et

mål for modoffensiven. Men mht. Hotel Helligdommen er der næppe tvivl om, at Foreningen Bornholm - uden held - har arbejdet hårdt for at få den tyske ejer med til en fredlysning af klippekysten med Helligdomsklipperne. Måske var prisen for høj. Dog pålagde den tyske hotelejer i 1913 sine matrikler en servitut, der »gav offentligheden adgang til Helligdomsklipperne mm«. ²⁴ Det ser ikke ud til, at Foreningen Bornholm var indblandet.²⁵

Bornholm havde i 1913 fået en ny amtmand, K. Valløe, som var stærkt nationalsindet. I 1918 stiftede han A/S Bornholms Nationale Hoteller med den primære opgave at sikre Hotel Helligdommen og Blanchs Hotel på danske hænder.²⁶ Det lykkedes, idet aktieselskabet i 1918 opkøbte begge hoteller, pålagde dem fredlysning og med servitut om kun at måtte sælges til danskere, blev de begge afhændet til danskere i 1922. Hotel Helligdommen blev solgt til J.M. Koch. Og Blanchs Hotel, som i 1918 ejedes af tyskeren Rolf Müller, blev i 1922 solgt til danskeren Rolf Møller - én og samme person, der dog i mellemtiden (1921) var blevet dansk statsborger!

Badehotel Stammershalle var som nævnt blevet opført af tyskeren Rolf Müller i 1912 ude ved klippekysten syd for Tejn. Dette hotel var tilsyneladende på intet tidspunkt mål for den bornholmske modoffensiv.

Tilsvarende gjaldt Strandhotellet i Sandvig. Men her havde den tyske bygherre efter blot to sæsoner solgt hotellet tilbage i 1909 til den tidligere danske ejer. Kurhaus

23 100 år med Foreningen Bornholm, 2006, red. H.V. Jørgensen.

24 Omtalt i 06-04 Lokalplan for Allinge-Gudhjem Kommune vedr. Bornholms Kunstmuseums opførelse på Hotel Helligdommens grundt 20. november 1991, tinglyst 21. januar 1992 (ophævelse af servitut).

25 Hændelsen er ikke omtalt i bogen 100 år med Foreningen Bornholm, 2006, red. H.V. Jørgensen.

26 Bornholms Museum: www.bornholmsmuseum.dk/museum/sudstil/ugensh5007.htm i en artikel om Christian den fjerde på Bornholm samt i »100 år med Foreningen Bornholm«, 2006, s 148.

Strandschloss har overraskende nok heller ikke på noget tidspunkt været nævnt som et mål for den bornholmske modoffensiv. Den tyske enklave fik lov at ligge tilsyneladende upåagtet, og det på trods af placeringen på vel nok Sandvigs »skønneste sted«. Det ville i øvrigt have været en smal sag for Foreningen Bornholm, at erhverve Kurhaus Strandschloss i 1909/10, hvor det stod til salg i mere end et halvt år. Man må også forundres over, at A/S Bornholms Nationale Hoteller tilsyneladende ikke havde Hotel Strandslot (som det kom til at hedde) i kikkerten, på trods af, at selskabets erklærede mål var at bringe de tyskejede bornholmske hoteller på danske hænder. En mulig forklaring kan være, at hotelejerne Reiner - trods verdenskrigen - har været økonomisk velpolstrede og afvist forhandlinger.

Guldgraverens gård i Sandvig, der blev til »Det tyske Hotel«, Kurhaus Strandschloss

Det var en gammel firlænget strandgård, som Tony og Hans Reiner fra Berlin købte af avlsbruger, guldgraver Laurits Peter Schou i 1903 med henblik på at nedrive bygningerne og bygge et kurhotel på stedet. Gården havde - som den øvrige halve snes gårde i Sandvig - stuehus og avlsbygninger liggende i selve Sandvig By, medens jordtilliggendet var syd for byen. Sådanne gårde fandtes i Sandvig til langt op i 1900-tallet.

Gårdene i Sandvig var dengang oftest slægtsgårde, der var gået i arv fra generation til generation. Da Laurits Peter Schou

Den gamle »guldgravergård« ved stranden i Sandvig set fra nordvest. På nordlængen ses en mindre udbygning, en såkaldt hodda. Gården var byens næststørste og stammede fra 1600-tallet. I 1903 solgte ejeren, den tidligere guldgraver, Laurits Peter Schou, gården til Tony og Hans Reiner, der på matriklen etablerede Kurhaus Strandschloss. Foto Bendt Kjøller, Bornholms Museum.

i 1862 købte den ene af strandgårdene, havde den mere eller mindre været i samme slægts eje siden midten af 1600-tallet - måske endda i endnu længere tid. Blandt ejerne havde været en byfoged og bykaptajn, en avlsbruger, der af mange forskellige grunde var flygtet fra det hele. Og en anden tidligere ejer var omkommet; og endelig var der en tidligere ejer, der angiveligt var underofficer og byens formand.²⁷

Laurits (Lauritz) Peter Schou var født 2. december 1829. Hans far var husmand og daglejer ved gården Hammersholm ude ved Hammershus. Af Folketællingerne ses, at Laurits omkring 20-års alderen blev matros og forlod Bornholm. Og i 1855 var han sømand på et tysk koffardiskib (handelskib). I de år drog flere bornholmere - vel et halvt hundrede i alt - på guldgraverfærd. De, der havde råd, købte skibsbillet, oftest for - via England - at sejle til Australien eller New Zealand.²⁸ Og de, der ikke havde penge til billetten, tog hyre på et skib og afmønstrede ude nær guldkaliteterne. Enkelte nåede sågar helt til Californien.²⁹ Der er grund til at tro, at Laurits Peter Schou var en af de sidstnævnte, uden at det dog vides, hvor han gravede guld. Han blev senere tituleret guldgraver og avlsbruger (i Kirkebogen). Og det var netop i begyndelsen af 1860-erne, at de få andre heldige bornholmske guldgravere vendte hjem.³⁰ Erhvervelsen af strandgården viser, at Laurits vendte hjem med en vis formue, som han næppe kan have op-

sparet som matros. Og han har ej heller tilgiftet sig gården, ligesom han næppe kan have arvet penge (Laurits havde fire søskende, faderen havde som nævnt været husmand og var i øvrigt død en halv snes år forinden).

Samme år som Laurits købte strandgården (1862), giftede han sig med den 26-årige Karoline Sandrea Andersen fra Allinge. Hun døde imidlertid efter kun 9½ års ægteskab. Et par år senere - i 1874 - giftede den nu 44-årige Laurits sig igen, denne gang med den kun 23-årige Anna Sandrea Møller, også fra Allinge. Anna døde imidlertid også tidligt, efter mindre end otte års ægteskab, kun 31 år gammel, i 1882.

I 1903 var Laurits Peter Schou 73 år gammel og havde før 1901 overladt gårdens drift til sin søn, Jens Andreas Schou, samt en ugift datter, Caroline Sandrea Schou, begge af andet ægteskab. Ulykkeligtvis døde sønnen, Jens Andreas, kun 27 år gammel den 15. januar 1903. Og den gamle guldgraver så vel ingen anden udvej end at sælge gården. Laurits Peter Schou henlevede sine sidste år i et hus uden for Sandvig på Markjorderne 150 sammen med datteren, Caroline Sandrea af andet ægteskab (som i parentes bemærket hed det samme som Laurits' første kone).

Laurits døde 2. november 1907, næsten 78 år gammel. Han nåede således at opleve det nye, store, hvide hotel på den strandgrund, hvor han havde haft sin strandgård i mere end 40 år.

27 Se Jesper Vang Hansens artikel i dette årsskrift med nye oplysninger om gården og dens ejere. Den ældre kilde til dette afsnit er fra Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

28 Bjarne Hansen i Bornholms Tidende 8., 15. og 22. oktober 1988. Her angives, at 23 bornholmere rejste ud i 1854, og at flere fulgte efter de følgende 6 år.

29 Ann Vibeke Knudsen »Min oldefar var guldgraver«, Bornholmske Samlinger 2011.

30 Der er fundet beretning om blot to andre guldgravere, der ligesom Laurits Peter Schou vendte hjem til Bornholm med så meget guld, at der kunne investeres. Den ene var en Martin Larsen, der byggede en større købmandsforretning med hotel på Havnegade 1 i Allinge. (beskrevet af Edvard Høier i Et Tilbageblik paa Turistlivet, Nordbornholms Ugeblad 7. marts 1917, genoptryk i Jul på Bornholm 2007 ved Hans Reusch). Og den anden, Anker Andreas Dam, investerede sit guld i Smørengsgård i Vestermarie (angivet i en artikelserie af Bjarne Hansen i Bornholms Tidende 8., 15. og 22. oktober 1988.)

Tony og Hans Reiners køb af guldgraverens gård i Sandvig og etablering af Kurhaus Strandschloss

Kalendarisk oversigt:
Hotelprojektets opstart

11. september 1903	Laurits Peter Schou sælger sin strandgård med samt seks »øvrige matrikler« i Sandvig til Hans Reiner. Anmeldelse til Tingbogen. ³¹
21. marts 1904	Skøde på strandgården samt de seks »øvrige matrikler« til Hans Reiner. ³²
1904	Tony og Hans Reiner flytter fra Berlin til Sandvig ³³
26. august 1904	»Snedkermester Chr. Holm havde anmeldt, at han havde påtaget sig at opføre et to etagers Hotel« ³⁴
1904	Opførelsesåret for Kurhaus Strandschloss, som angives på nutidige BBR meddelelser
28. august 1905	Hans Reiners salg af tre af de seks »øvrige matrikler« (se sidst i dette afsnit)
7. oktober 1905	Købekontrakt med Magasin i København om levering af alt møblement, inventar, husgeråd samt linned til det nye hotel. ³⁵
18. december 1905	Hans Reiners farbror, Ernst Reiner, overtager nabogården umiddelbart øst for Kurhaus Strandschloss ³⁶
Sommeren 1906	Kurhaus Strandschloss' første sæson
18. januar 1907	Hans Reiners salg af de sidste tre af de seks »øvrige matrikler« (se sidst i dette afsnit)

Allerede otte måneder efter, at den gamle guldgraver, Laurits Peter Schou, havde mistet sin søn, købte Tony og Hans Reiner fra Berlin Laurits' strandgård. Tony Reiner var 47 år, da gården blev købt i 1903. Hun var enke efter en preussisk officer og

havde erfaring i pensionatsdrift.³⁷ Sønnen, Hans, var tilsyneladende enebarn og født 20. oktober 1884 i Berlin.³⁸ Hans fulde navn var Hans Max Georg Reiner.

Gårdkøbet blev sendt til tinglysning 12. september 1903. Men først mere end ½ år

31 Realregistret (Skøde- og Panteprotokollen) for Matr. nr. 12a af Allinge & Sandvig Købstæders Grunde, Ø-arkivet, Rønne.

32 Realregistret for Matr. nr. 12a af Allinge & Sandvig Købstæders Grunde, Ø-arkivet, Rønne.

33 I Folketællingen 1911 er anført, at Tony »tog ophold i kommunen« i 1904. Det må antages, at sønnen Hans ankom samtidig. Dog angives i forbindelse med Hans Reiners opnåede danske statsborgerskab i 1920, at han havde opholdt sig i Danmark fra 1903.

34 Iflg. Bygningskommissionsprotokollen: (personligt meddelt af Jens Riis Jørgensen 19. september 2009).

35 Kopi af købekontrakt med Magasin findes på Lokalararkivet i Allinge.

36 Realregistret for Matr. nr. 13 af Sandvig Bygrunde.

37 Evangelisches Landeskirchliches Arkiv in Berlin.

38 Folketællingerne 1921 og 1925.

senere, den 21. marts 1904, fandt tinglysningen sted. Det var på den tid en ganske usædvanlig lang behandlingstid, der måske skyldtes, at sagen drejede sig om en udlændings køb af dansk ejendom. Men mere sandsynligt er det dog, at myndighederne havde besvær med de tyske køberes krav om, at den faktisk umyndige Hans Reiner skulle stå som ejer på skødet. Da gårdkøbet fandt sted i eftersommeren 1903, var Hans Reiner endnu ikke fyldt 19 - og myndighedsalderen var dengang 25 år. Men myndighederne gav sig efter ½ års betænkningstid. Og Hans Reiner blev ejer af ikke blot guldgravergården, men også Laurits Peter Schous øvrige matrikler,

numrene 32, 33, 36 og 45a, 62a samt 370, alle af Allinge-Sandvig Købstæders Markjorder. Disse »øvrige matrikler« frasolgte Hans Reiner i 1905 og 1907 (se oversigten sidst i dette afsnit).

Det vides ikke, hvorfor Tony Reiner havde valgt netop Bornholm som sted for sønnens hotel. Det er sandsynligt, at hun - som så mange andre tyskere på den tid - kendte øen fra tidligere kurophold og havde fundet

Kurhaus Strandschloss blev opført 1904-05. Entreprenør var Chr. Holm og muremester Magelius Bendtsen, begge Allinge, stod for opførelsen. Ukendt fotografi Bornholms Museum.

Foto taget fra nordøst omkring 1905. Muren, der omkranser »den tyske enklave« eksisterer stadig. Den blev opført af granitkvadre og er senere blevet kalket hvid. Nordgavlens to øverste og to nederste altaner er nu lukkede med mørkt træ (»klædeskabe«). I haven ses til højre tre pavilloner. Postkort, foto H.P. Jacobsen Allinge.

Nordbornholm attraktiv.³⁹ Og hertil kom måske, at Øen lå i en passende afstand fra Berlin, når det åbenbart var et overordnet mål, at sønnen Hans skulle eller ville væk fra Berlin. Måske ville Tony hindre sønnen i en preussisk militærkarriere ved at »føre« ham til Bornholm og gøre ham til hoteldirektør her. Men der kan have været mange andre grunde. Og en nok så alvorlig mulig begrundelse skal angives senere. Når man bemærker den helt centrale placering, som den ganske unge Hans fik i hotelprojektet, kan man udelukke, at det var Tony, der bare hurtigt ville bort fra storbyen og skabe sig en ny tilværelse på landet.

Byggestilen for Kurhaus Strandschloss er speciel, men kendt fra tilsvarende byggeri ved den tyske Østersøkyst.⁴⁰ Det vides ikke, hvem der har udført bygningstegninger til Kurhaus Strandschloss. Enten har tegningerne været udført i Tyskland, eller i hvert fald medbragt i skitseform. I Sandvig var det på den tid oftest den tidligere borgmester, Johan Conrad Koefoed, der leverede bygningstegninger til de fleste større hoteller i området. For opførelsen af Strandschloss stod entreprenør, snedkermester Chr. Holm og muremester Magellus Bendtsen, begge fra Allinge. I øvrigt var det Chr. Holm, der i de følgende år stod

³⁹ Ved Hans Reiners senere død i 1927 angives i nekrologen, at hans første besøg på Bornholm var som turist (Bornholms Tidende 27. februar 1927).

⁴⁰ Bygningskultur omkring Østersøen af en international arbejdsgruppe med Ann Vibeke Knudsen, Bornholms Museum.

for opførelsen af næsten alle større, nye hoteller på Nordbornholm.⁴¹

Indretningen af hotellet er beskrevet af Jens Riis Jørgensen: »Hotellet var i to etager med en tredje etage under mansardtag med kviste. Tværflojene fik en karnap i nordgavlene, mens søndre ende af hovedflojen [østflojen] fik et fremhævet hjørnetrappetårn i tre etager. Østflojen indeholdt køkken og økonomirum i de to nederste etager samt i øvrigt gæsteværelser. En stor vestibule og ti værelser blev indrettet i hovedflojens første sal, mens der oven over var indrettet en privat bolig i fire rum foruden en række værelser og et mørkekammer. Ovenover var der gæsteværelser for det hele, ligesom vestflojen udelukkende indeholdt værelser. Anden etage var forsynet med en række altaner af træ og beton med trægelænder.«

Det omtalte mørkekammer var i øvrigt ikke enestående, idet samtidige annoncer fra Hotel Sandvig og Høiers Hotel i Allinge også angiver adgang til mørkekammer. Fotografering inklusiv egen fremkaldelse var åbenbart meget populært allerede dengang.

Installationerne i Kurhaus Strandschloss er beskrevet af tidl. hoteldirektør Viggo Søgaard Pedersen. Beskrivelsen gjaldt ved overtagelsen i 1962 og viser, at meget i hotellets indre var uændret siden etableringen: »Der var kun et badeværelse, med et gammelt badekar, på hele hotellet, og ellers kun et toiletrum med to toiletter på hver etage. Papirløbere på gangen, der var spartlet ud med gips og brunmalede. Der var håndvask på værelserne, men ingen opvarmningsmulighed på hele hotellet. Der var en meget smuk muret pejs på nordvæggen i receptionen.«⁴²

Gas- og vandværk blev først etableret i Allinge-Sandvig omkring 1911.⁴³ Vandforsyningen blev de første år klareret ved leverancer med vandvogn fra en bygårds brønd.⁴⁴ Kommunalt Elværk blev først bygget i 1920-erne, men Strandschloss har antagelig - i lighed med de andre større hoteller i Sandvig - før da haft egen strømfor- syning via en motordrevet generator.

Indkøb af hotelinventar til det nybyggede hotel blev foretaget i Magasin i København. Det omfattede møbler, gardiner, »manufakturvarer«, service, køkkenudstyr etc. Købekontrakterne - der er to - er dateret 7. oktober 1905.⁴⁵ Leveringen kan derfor først være sket hen på efteråret 1905, og indretningen af det nye hotel er således gennemført vinteren 1905/06. Således har første sæson på Kurhaus Strandschloss været sommeren 1906.

Det tyske opkøb af den gamle strandgård, nedrivningen og opførelsen af et stort, moderne, tysk hotel rystede tilsyneladende ikke lokalsamfundet. Måske tværtimod. Det skete jo netop på det tidspunkt, hvor det hidtil fattige Nordbornholm øjnede gode muligheder for arbejdspladser ved hotelbyggeri og -renovering via den hastigt voksende tyske turisme. Ved indvielsen af Kurhaus Strandschloss i forsommeren 1906 kom det dog til en enkelt episode. Da den tyske damper med de første gæster til hotellet nærmede sig Sandvig, gled alene det tyske flag til tops på Kurhaus Strandschloss. Borgerne i Sandvig reagere prompte i en tavs mod-demonstration: alt hvad der kunne skræbes sammen af Dannebrogflag gled til tops i byen. Politiet tilkaldtes og belær-

41 Oplysninger om opførelse og indretning iflg. Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

42 Personligt meddelt af nu afdøde tidl. hoteldirektør Viggo Søgaard Pedersen (ejer af bl.a. Hotel Strandslot og Strandhotellet 1962-85).

43 Turistårbogen 1971.

44 Personligt meddelt af Arne Kofod, Sandvig, hvis far var leverandøren af vand. Han leverede i øvrigt også mæg til hotellets køkkenhave.

45 Genparten af købekontrakterne med Magasin findes på Allinge Lokalarkiv.

Pejsen i receptionen, som stadig er beliggende i stueetagen i Strandslots sydøstre hjørne. Pejsen blev fjernet ved renoveringen sidst i 1960-erne. Indtil da havde den udgjort hotellets eneste opvarmningsmulighed. Døren ved pejsen førte ind til spisestuen. Foto o. 1930erne, Hotel Strandslot.

te hoteldirektøren om flagningsreglerne i Danmark. Den bornholmske fotograf Kjøller forevigele Kurhaus Strandschloss på åbningsdagen med henblik på at sælge billedet som postkort, og han var så indigneret, at han retoucherede det tyske flag på originalbilledet og i stedet anbragte Dannebrog på Strandschloss' flagstang.⁴⁶

I de følgende mange år fik Kurhaus Strandschloss/Strandslot som nævnt ovenfor lov til at ligge i fred. Den lokale betegnelse Det tyske Hotel, blev også anvendt udenbys. Således kunne man i en samti-

dig tysk avis læse følgende om Kurhaus Strandschloss:

»Der findes allerede et tysk Hotel i Sandvig. Og mærkelig nok er den første tyske Pioner her en Dame. Naturligvis har hun mange Vanskeligheder at besejre og det er desværre ikke alene fra dansk Side, at det sker. Imidlertid er hun af en så resolut Karakter, at hendes Foretagende maa lykkes.«⁴⁷

Man bemærker, at den tyske skribent har et ganske klart indtryk af, at det er Tony Reiner, der var primus motor i hotelprojektet, mens hotelejereren og -direktøren, den unge Hans Reiner, slet ikke nævnes.

⁴⁶ Episoden omtales i Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum, 1989.

⁴⁷ Fra den tyske avis Lokal-Anzeiger bragt i oversættelse i Palle Wichmann Olsens Hundrede Aar paa en Klippe 1906/07, Colbergs Eftf., 1948.

Køb og salg af »øvrige matrikler«

Som nævnt nedenfor overtog Hans Reiner ved gårdkøbet seks »øvrige matrikler«, som han afhændede i løbet af få år.

Alle af Allinge-Sandvig Købstæders Markjorder. Alle købt af Hans Max Georg Reiner sammen med »guldgravergården« (Matr.nr. 12a). Tinglysninger Iflg. Realregister.

Matr. Nr.	Reiners køb	Reiners salg	Ny køber
32a	21/3 1904	28/8 1905	Karl Viggo Jørgensen
45a	-	-	Anders Harald Grønbech
33	-	-	Julius Peter Andersen
36	-	18/11 1907	-
62a	-	-	-
370	-	-	-

Køberne: (Iflg. Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989)

1. Karl Viggo Jørgensen: Strandgade 7 fra 1899 (hjemkommen fra Amerika) til sin død i slutningen af 1930. Avlsbruger og fisker.
2. Anders Harald Grønbech: ikke nævnt af Jens Riis Jørgensen.
3. Julius Peter Andersen Landemærket 3, avlsbruger, arbejdsmand, stenhuggerformand. Havde et hav af logerende.

Tony Reiner, hotelprojektets primus motor

Tony Elisabeth Reiner var født 4. september 1856 i Østpreussen.⁴⁸ Hun var af preussisk militærslægt, idet hendes far, Fuchs, var ritmester, senere major, og samtidig godsejer. Tony Reiners mor hed Eugenie, født Preussen.⁴⁹ Tony blev gift med en preussisk officer, Max Reiner, der var premierløjtnant, da han døde som ung før 1892. Enken Tony Reiner drev på dette tidspunkt et pensionat i Berlin på adressen Reichsufer 3.⁵⁰ Hans Reiner var således ikke fyldt otte år, da hans far døde.

Tony Reiner blev som nævnt ovenfor opfattet som primus motor for projektet, hvis mål var at etablere kurhotellet i Sandvig med sønnen, Hans, som ejer og direktør. Umiddelbart ville der ikke have været noget til hinder for, at hun selv var blevet hotelejer og -direktør. Alderen kan ikke have trykket, idet hun endnu ikke var fyldt 50, da hotellet blev etableret. Og helbredet har næppe heller været hindrende, idet hun fra 1908 og til sin død i 1919 drev det nærliggende Hotel Strandlyst, det senere Rosenborg (se nedenfor).⁵¹ Hendes ledende rolle i forbindelse med etableringen af Kurhaus Strandschloss underbygges af nogle andre oplysninger:

- Købskontrakterne med Magasin vedrørende indkøb af inventar og udstyr til

⁴⁸ Lokalteten og de følgende familieoplysninger stammer fra Kirkebogen, hvor de er angivet i forbindelse med Tony Reiners død i 1919 samt Bornholms Tidende 21. februar 1927.

⁴⁹ Iflg. Kirkebogen ved Tonys død.

⁵⁰ Oplysningerne fra 1892 stammer fra Evangelisches Landeskirchliches Arkiv in Berlin.

⁵¹ Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

Hypotekken

1) Brtifterne	—	25'000 Th.
2) Græs	—	2'500 —
3) Gædte Træer (p. 4:)		4'000 —
4) Rente (p. 3: \$5000)		— 19'100 —
		<u>24'100</u>
		19'100
		8'000 Th.
		<u>8'000 —</u>
		83'600 Th.

Inventar 30.000

Udateret og usigneret budgetoplæg vedrørende etableringen af Kurhaus Strandschloss. Oplægget er antagelig skrevet af Hans Reiners mor, Tony, før den egentlige låntagning og indkøbet af inventar mm., dvs. før oktober 1905. De fleste af de her angivne beløb kom til at stemme overens med de virkelige lån.

hotellet blev 7. oktober 1905 underskrevet af Tony Reiner. Hun fik i øvrigt sin gamle far, den nu pensionerede major Fuchs i Lichterfelde, Berlin, til at kautionere ved indkøbene i Magasin.⁵²

- Tony Reiner - ikke Hans - udarbejdede pr. 6. januar 1907 et detaljeret budget til sin svoger (Hans' farbror), Ernst Reiner, som indledningsvis var den største privatinvestor i projektet.⁵³
- Og endelig bemærker man, at da policen for hotellets brandforsikring blev udfærdiget, lød den på Tony Reiners navn, som derefter blev overstreget og navnet »Hans Reiner« påført med håndskrift.⁵⁴

Et par år efter opstarten af Kurhaus Strandschloss forpagtede Tony (1908) Hotel Strandlyst,⁵⁵ der kun ligger et stenkast fra Strandschloss, skråt overfor, på den anden side af Strandgade. Ejeren var bornholmeren August Vilhelmsen Lundgren. Hotel Strandlyst var startet i 1895 ved at ejeren, en bornholmsk avlsbruger, oprettede et gæstgiveri på sin bygård. Tony Reiner fik straks efter forpagtningen ombygget Strandlyst, idet hun inddrog en af de stadig eksisterende gårdlænger, og indrettede i denne køkken, anretterværelse, spisekammer, kulhus mm. og i hotellængen blev indrettet spisesal.⁵⁶

52 Kopi af kontrakterne med Magasin findes på Lokalarkivet i Allinge.

53 Kopi af brevet med budgetterede udgifter for 1907 findes i Strandslots papirer på Allinge Lokalarkiv.

54 Personligt meddelt af Jens Riis Jørgensen, forfatter til Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

55 Iflg. Huse i Sandvig gennem 200 år, Jens Riis Jørgensen, 1989 samt Realregistret.

56 Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

Hotelejer for lånte penge. Første sæson og tiden frem til efteråret 1906

Det har været anført, at pengestærke tyskere etablerede Kurhaus Strandschloss i Sandvig. Sandheden er, at pengestærke tyskere udlånte penge til etablering af hotellet.

Skemaet nedenfor angiver tinglyste pantebreve og lån i forbindelse med etableringen af Kurhaus Strandschloss samt indfrielsestidspunkter (indfrielseerne i efteråret 1910 vil blive omtalt senere).⁵⁷

	Dato for Tinglysning	Beløb	Beløb i 2011 priser ⁵⁸	Kreditor	Bemærkning	Dato for indfrielse
A	21/3 1904	4.000,-	256.000,-	Laurits Peter Schou	Gårdkøb (delvis?)	1/8 1904
B	24/10 1904	30.000,-	1,93 mio.	Bygmester Chr. Holm	Etablering af hotellet	11/6 1906
C	28/8 1905	25.000,-	1,60 mio.	Østifterne	6.000- heraf til gl. gæld	3/10 1910
D	4/9 1905	5.956,35	386.000,-	Bygmester Chr. Holm	Afregning af etablering	20/8 1906
E	11/6 1906	26.700,-	1,71 mio.	Ernst Reiner	Lån	26/9 1910
F	25/6 1906	5.000,-	321.000,-	Ruth Prüsse	Lån	17/10 1910
G	30/7 1906	4.000,-	256.000,-	Ludwig Goldstücker	Lån	19/9 1910

Andre hæftelser:

H: De to købsaftaler af 7. oktober 1905 med Magasin du Nord i København vedrørende alt hotelinventar. Det samlede beløb var 31.252,49 kr., udbetaling: 7.820 kr., og med afvikling af restgæld over de følgende 6 år, rente 6 % p.a.⁵⁹

I: Køb af et jordstykke - antagelig til dyrkning af grønsager - af en »hr. Jensen«: 4.500 kr.⁶⁰

J: Private lån ydet af tyskeren frøken Ruth Prüsse før 6. januar 1907 på i alt 7.112 kr.⁶¹

⁵⁷ Realregistret (Skøde- og Panteprotokollen) for Matr. nr. 12a af Sandvig Bygrunde (Ø-arkivet, Rønne).

⁵⁸ Omregning her og i det følgende iflg. Danmarks Statistiks prisberegner (www.dst.dk/prisberegner).

⁵⁹ Købskontrakterne underskrevet af Tony Reiners og hendes far, Fuchs, (kautionist) findes på Lokalkivet i Allinge.

⁶⁰ Anført i Tony Reiners brev til Ernst Reiner vedr. budget udgifter for 1907-08 (Allinge Lokalkiv).

⁶¹ *ibid.*

Gårdkøbet: De 4.000 kr. (A) er et pantebrev, som Hans Reiner udstedte på samme dag, som han overtog strandgården mm. Pantebrevet blev - som det ses - indfriet allerede 1. august samme år. Dette tyder på, at der er anvendt »medbragte« penge. Det kan ikke vides, om der derudover har været en kontant udbetaling ved gårdkøbet. Endelig ser det ud til, at Østifternes Kreditforening har krævet en gammel hæftelse på 6.000 kr. indfriet, da Reiners næsten 1½ år efter gårdkøbet optog lånet på 25.000 kr. (C).

Hotelbyggeriets omkostninger optræder med to tinglyste pantebreve til bygmester Chr. Holm (B og D). Tinglysning sker ved hhv. starten og afslutningen af byggeriet. Lånene udgør tilsammen ca. 36.000 kr. kroner (ca. 2,3 mio. kr. i 2011 priser). Det vides ikke, om der blev betalt yderligere (kontant) for byggeriet.

Hotelmonteringen med udstyr fra Magasin du Nord i København (H) udgjorde som anført i alt ca. 31.000 kr. (ca. 2 mio. kr. i 2011 priser).

Tilkøb af et jordstykke (I): 4.500 kr. (ca. 290.000 kr. i 2011 priser). Der er ikke tinglyst lån i forbindelse med dette køb.

Flere lån. I juni-august 1906 blev tre nye lån tinglyst i Kurhaus Strandschloss (E, F og G i skemaet ovenfor). Lånene var tilsammen på 35.700 kr. (ca. 2,3 mio. kr. i 2011 priser). Disse penge ses af skemaet anvendt til indfrielse af byggeomkostningerne (Chr. Holm, B og D). De tre nye långivere var privatpersoner:

Ernst Reiner var åbenbart Hans Reiners farbror, idet han foruden at bære familiens efternavn også blev betegnet onkel i den af Tonys udarbejdede budgetoversigt (se nedenfor). Ernst Reiner var oberstløjtnant og altså ligesom sin bror - Hans' far - preussisk officer. Han kom fra Frankfurt an der Oder, som ligger små 100 kilometer øst for Berlin. Ernst Reiner overtog 18. december 1905 den strandgård, der lå som nærmeste nabo

til Kurhaus Strandschloss (mod øst). Denne gård er i dag opdelt i (Hotel) Strandpromenaden og beboelsen Rådstuestræde 1. Da han flyttede til Sandvig, var byggeriet på Strandschloss afsluttet.⁶² Og et par måneder før var købsaftalerne om levering af hotelinventar indgået med Magasin du Nord.

På Ernst Reiners egen nyherhvervede strandgård var allerede før hans overtagelse indrettet nogle pensionatsværelser. Men der foreligger intet om, at han om- eller udbyggede gården i den følgende ni-årige periode, hvor han ejede gården. Han solgte gården 23. februar 1914 til en bornholmer og forlod Bornholm. Ernst Reiner rejste således fra Bornholm et ½ års tid før Første Verdenskrig brød ud. Måske var han kaldt hjem til krigsforberedelserne. Eller måske skyldtes afgang blot, at opgaven med Kurhaus Strandschloss på det tidspunkt var løst, og - nok så vigtigt - han havde fået sine lån tilbagebetalt.

Ernst Reiner var indledningsvis hotelprojektets største private långiver. Hans motiv for at være til stede i hotellets første år har næppe udelukkende været at føre tilsyn med sin investering. Det er endog meget sandsynligt, at Ernst Reiner følte et medansvar over for sin unge, faderløse nevø, Hans. Men Tony Reiner forblev primus motor og lod ikke Ernst Reiner overtage styringen af hotelprojektet. Dette fremgår klart af det omtalte brev med budgetoversigt fra Tony til Ernst, dateret 6. januar 1907.⁶³ Brevet indledes (oversat) med ordene:

»Kære onkel

For at du kan danne dig et klart indtryk, giver jeg dig ligesom i fjor fra Hans oplysning om alle de udgifter, der skal betales i år.«

62 Den sidste afregning med bygmesteren var tinglyst som pantebrev 4. september 1905.

63 Brevet med budgetterede udgifter for 1907-08 findes på Allinge Lokalkrav.

Brevet er på to A-4 sider og de oplyste udgifter omtales nedenfor. Brevets indledning viser, at Ernst Reiner havde fået en tilsvarende oversigt over udgifterne det foregående år. Og endvidere påviser brevet, at Ernst Reiner åbenbart - trods det nære naboskab - ikke sad med ved direktionsbordet. I så fald ville han ikke have haft behov for Tonys oplysninger.

Tyskeren, frøken Ruth Prüsse var også blandt de tre private investorer i sommeren 1906 (F i skemaet ovenfor). Hun var dengang 24 år og boede en hel sæson (1906 eller 1907) på Kurhaus Strandschloss. Det satte naturligvis rygter i gang om, at hun måske var den kommende direktørfrue på Kurhaus Strandschloss. Ikke mindst, da hun senere - i august 1908 - med et nyt stort lån blev hotellets største investor. Hun omtales nærmere nedenfor.

Tyskeren Ludwig Goldstücker var den tredje og sidste af de private investorer i Kurhaus Strandschloss (G i skemaet). Han var fabriksejer i Berlin og antagelig jøde (jf. navnet). Hans relation til familien Reiner er ukendt. Det fremgår af skemaet ovenfor, at Reiners fik lånet i slutningen af første sæson og en måned efter de to andre privatinvestors lån. Det kan vel kun betyde, at første sæsons indtjening ikke havde været tilstrækkelig. Måske optog Reiners dette lån hos en tysk vekselerer?

Den økonomiske situation efter første sæson, 1906. Pantebrevene udstedt ved gårdkøb og byggeri var indfriet (A, B og D i skemaet ovenfor). Men der var blevet optaget fire nye tinglyste lån (C, E, F og G). Hertil kom yderligere gældsætning (H, I og J).

Skemaets gældsangivelser er baseret på oplysninger fra Realregistret samt angivelser i den omtalte budgetoversigt fra Tony til Ernst Reiner. Det er bemærkelsesværdigt, at den tinglyste gæld i ejendommen (»Al øvrig oplyst gæld«) er af samme størrelsesorden som brandforsikringen. Går man ud fra, at denne forsikring er baseret på en realistisk vurdering, må man sige, at Hotel Strandschloss fra starten var belånt til lige over skorsten.⁶⁵ Der er således ingen tegn på, at Tony og Hans Reiner har investeret egne penge i hotelprojektet - der kan i hvert fald kun have været tale om et mindre beløb. Tony og Hans Reiners øvrige personlige økonomi er ikke kendt. Men de har næppe haft noget større beløb tilbage til gennemførelse af selve hoteldriftens første sæson (1906), idet de - som angivet ovenfor - måtte låne kapital i selve turistsæsonen. Konklusionen kan kun være, at Tony og Hans Reiner ikke medbragte nogen nævneværdig kapital til etableringen af Hotel Strandschloss.

Oplyst gæld i efteråret 1906. Til sammenligning er bygningsbrandforsikringen angivet⁶⁴

Gæld vedr. indbo (Magasin-købekontrakter minus udbetaling)	23.432
Gæld vedr. købt jordstykke	4.500
Al øvrig oplyst gæld (tinglyst i ejendommen)	67.813
Total oplyst gæld	95.745
Bygningsbrandforsikring	67.375

⁶⁴ Brandforsikringsprotokol 1867-1940 for Allinge-Sandvig Branddistrikt, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

⁶⁵ Det skal dog bemærkes, at en vurdering angivet i 1909 af Kreditforeningsefterretning var noget højere, nemlig 78.000 kr. (se senere).

De vanskelige år: 1907, 1908 og 1909

Det kan ikke have været mangel på kunder i butikken, der gjorde 1907-09 til vanskelige år for Tony og Hans Reiner på Kurhaus Strandschloss. Statistikken⁶⁶ angiver følgende turisttal på Nordbornholm (hovedparten var tyskere):

1907: 9150	1908: 8006	1909: 6972
-------------------	-------------------	-------------------

De årlige indtægter fra hotel- og restaurationsriften på Kurhaus Strandschloss kendes ikke. Ej heller omkostningerne til drift og vedligeholdelse. Men de faste udgifter mm. er angivet i det ovenfor omtalte brev fra Tony til onkel Ernst.⁶⁷ Således var de årlige udgifterne i 1907-08 til de mange låns renter og afdrag ca. 11.000 kr. (omkring 700.000 kr. i 2011-priser). Dertil kom skatter, afgifter samt brandforsikring på i alt 443,86 kr. (næsten 30.000 kr. i 2011 priser). Det vil sige, at den stakkels hotel-ejer, Hans Reiner, skulle præstere næsten ¾ million kroner før der blev penge til drift, vedligeholdelse mm., samt til ham selv og hans mor. De skulle jo overleve uden indtægter i en halv snes måneder fra én sæson sluttede til den næste begyndte.

Det gik da heller ikke. Allerede i begyndelsen af august 1908 måtte farbror Ernst og unge frk. Prüsse endnu en gang skyde penge i det skrantende hotelprojekt. De må stadig have troet på det!

Indfrielse af lånene beskrives nedenfor. Man bemærker den relativt meget store saltvandsindsprøjtning fra frk. Prüsse. Når man dertil lægger de tidligere nævnte ikke tinglyste lån fra samme på omkring 7.000 kr., blev hun med det nye lån den suverænt største kreditor.

Det er bemærkelsesværdigt, at de to långivere med lånene K og L havde investeret (næsten) samme beløb i Kurhaus Strandschloss, som brandforsikringens pålydende.

Endelig skal det tilføjes, at Hans Reiner pga. de nye lån fra og med 1909 skulle betale årligt yderligere omkring 120.000 kr. i renter og afdrag (regnet i 2011 priser).

I 1908 udvidede Tony og Hans Reiner deres aktiviteter i Sandvig, idet Tony forpagtede det skråt overfor Strandschloss liggende Hotel Strandlyst, senere kaldet Rosenborg.⁶⁸ Lånene (K og L) ovenfor havde velsagtens med denne aktivitet at gøre. Initiativet skyldtes vel, at det nu stod Reiners klart, at indtægten på Kurhaus Strandschloss alene var utilstrækkelig.

Tinglyste lån 1908 og indfrielse. (I parentes långivers samlede lån til dato)

	Dato for Tinglysning	Beløb	Beløb i 2011 priser	Kreditor	Bemærkning	Dato for indfrielse
K	3/8 1908	8.300- (35.000-)	0,53 mio. (2,2 mio.)	Ernst Reiner	Lån	19/9 1910
L	8/8 1908	27.000- (32.000)	1,73 mio. (2,0 mio.)	Ruth Prüsse	Lån	19/9 1910

66 Særtryk af Nordbornholms Ugeblad 24. oktober 1913 (Lokalarkivet i Allinge).

67 Kopi af brevet findes på Allinge Lokalarkiv.

68 Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

Ruth Prüsse, direktørfrue på Kurhaus Strandschloss?

Fräulein Ruth (Louise Emma) Prüsse kom - ligesom Tony og Hans Reiner - til Bornholm fra Berlin.⁶⁹ Men medens Reiners »tog bopæl« på øen allerede i 1903 eller 1904, skete dette først i 1909 for Ruth Prüsse.⁷⁰ Der vides ikke meget om hendes ophold i Sandvig før da, kun at hun i hvert fald var indlogeret på Strandschloss i flere måneder i 1906 og/eller i 1907 - se nedenfor. Hun må også have været på Bornholm

i august 1908, hvor hun underskrev sit største lån.

Ruth Prüsse var godt to år ældre end Hans Reiner. Hendes relation til Reiners er ikke kendt. Men hendes store, vedvarende økonomiske engagement i hotelprojektet samt det forhold, at hun ikke kan have været uvidende om risikoen ved den fortsatte kraftige belåning tyder på en form for tætte bånd til Reiners. Det er usandsynligt, at Ruth Prüsse blot var en rig, ung tysk dame, der ville investere sine penge, og tilfældigt kom forbi.

Da Ruth Prüsse som nævnt flyttede ind på Strandschloss i en periode i 1906 eller 1907, medførte dette naturligvis rygter i byen om en tættere alliance med Hans Reiner - eller et ønske om en sådan alliance. Der findes et citat fra Helene Rei-

69 Angivet i Realregistret ved tinglysningen af hendes første tinglyste lån.

70 I Folketællingen 1921 angives, at hun havde »taget bopæl i Allinge-Sandvig Kommune i 1909«.

Strandschloss var den eneste navneangivelse på hotellet før 1910. Billedet viser hovedindgangen set fra sydøst. Kunne man forestille sig, at de to kvinder under træet var Tony Reiner og Ruth Prüsse? Hvis man sammenligner dette billede med fotografiet af den gamle strandgård kan man genkende træet og vejrflojen i toppen. Det samme billede findes også som postkort med plads til et indtegnet Dannebrogssflag over tårnet. Stor forstørrelse på Hotel Strandslot, foto H.P. Jacobsen, Allinge.

ner, Hans Reiners senere kone, om at Ruth Prüsse via sin långivning »muligvis håbede senere at få valuta for pengene i form af giftermål med den unge Reiner«.⁷¹ Måske var der noget om snakken, eller måske var Ruth Prüsse en af Hans Reiners ungdomskærester. Eller hun kan have været fremskaffet af Tony Reiner som et godt parti for Hans. Ruth Prüsse kan ikke have været en »gammel«, nær veninde af Tony Reiner, idet der var en aldersforskel på 26 år.

Det er imidlertid mere troligt, at Ruth Prüsse havde familiemæssige bånd til Reiners, så hendes motiv til at støtte Hans

Reiners hotelprojekt var ligesom farbroren Ernst Reiners motiv. Således var Ruth Prüsses økonomiske støtte i et par tilfælde af ret personlig karakter. Dette afsløres i den tidligere omtalte budgetoversigt.⁷² Fx var det tidligere nævnte lån J på i alt 7.112 kr. ikke tinglyst, og det blev ydet som to »ikke runde beløb« (4.445 kr. og 2.667 kr.). Det tyder på, at Reiners har brugt af Prüsses penge som om, der var tale om en slags kassekredit.

En anden noget personlig økonomisk disposition vedrørte en aftalt reduktion af rentebetalingen til Ruth Prüsse pr. 1. juni 1907. Rentebeløbet anført af Tony Reiner i

⁷¹ Ulla Søgaard (Strandgade 20, Sandvig) i Uddrag af Strandslots historie, 1967 (Lokalarkivet i Allinge).

⁷² Tony Reiners brev af 6. januar 1907 til Ernst Reiner vedr. budget udgifter for 1907-08 (Allinge Lokalarkiv)

budgetoversigten var 680,93 kr. Men det er noteret, at dette beløb reduceres til 250 kr., idet »Rest geht in der Pension auf« - altså at det eftergivne beløb er Ruth Prüsses betaling for det omtalte ophold på Strand-schloss i 1906 og/eller 1907. Det eftergivne beløb svarer til 27.500 kr. i 2011 priser, hvilket må siges at dække et par måneders ophold, altså faktisk svarende til en hel sæson.

Ruth Prüsse flyttede som nævnt permanent til Bornholm i 1909. Men åbenbart ikke for at gifte sig med Hans Reiner. Han giftede sig nemlig nytårsaftensdag, fredag den 31. december 1909 med en anden, Helene v. Hillner. Dette giftermål reddede ved en økonomisk rekonstruktion Hotel Strandslet på Reiners hænder. Kreditorerne - herunder Ruth Prüsse - fik indfriet deres lån.

Et par år senere (1912) skrev et tysk blad om et nybygget pensionat på Strandvejen 19 i nordkanten af Allinge. Og det blev oplyst, at pensionatet var »von deutschen Damen geleitet«. ⁷³ Die Damen var

Ruth Prüsse og en tysk veninde, Fraülein Frieda Marie Laura Wintzer. ⁷⁴ Pensionatet blev kaldt Strandlyst (ligesom Tony Reiners pensionat i Sandvig). Før Første Verdenskrig giftede Ruth Prüsse sig med den jævnaldrende tysker (Hans Joachim Karl) Georg Hahn. ⁷⁵ Vielsen har fundet sted i 1913 mellem 20. januar og 8. oktober. ⁷⁶

I 1914 ydede Ruth Hahn (f. Prüsse) de sidste to tinglyste lån til familien Reiner. Med de beskrevne forudgående fire års hændelser in mente synes disse nye långivninger at påvise, at Ruth Hahn (f. Prüsse) ikke oprindeligt havde lånt penge til Reiners hotelprojekt med henblik på et giftermål med Hans Reiner.

Lånet M satte Hans Reiner i stand til at købe Hotel Strandlyst over for Strandslet i Sandvig til sin mor (Tony Reiner). Dette hotel havde hun forpagtet og drevet siden 1908. Det andet lån (N) skyldtes Første Verdenskrig, der havde påvirket hele turistsæsonen 1914 voldsomt pga. tyske militære indkaldelser i juli og hjemrejse af samtlige tyske turister ved krigsudbruddet

Ruth Hahns (f. Prüsse) sidste to lån til familien Reiner ⁷⁷

	Dato for Tinglysning	Beløb	Beløb i 2011 priser	Kreditor	Bemærkning	Dato for indfrielse
M	12/1 1914	6.000,-	330.000,-	Ruth Hahn f. Prüsse	Lån til Hans Reiner	18/9 1922
N	25/8 1914	10.000,-	550.000,-	Ruth Prüsse ⁷⁸	Lån Rentefrit Uopsigeligt	14/7 1933

⁷³ Bornholmer Anzeiger 1912.

⁷⁴ Personligt meddelt af Jens Riis Jørgensen 27. december 2009.

⁷⁵ *ibid.*

⁷⁶ Ruth Prüsse og frk. Wintzer optog lån på de to nævnte datoer. Og i Realregistret angives hhv. Ruth Prüsse og Ruth Hahn f. Prüsse.

⁷⁷ Iflg. Realregistret for Matr. nr. 12a, Sandvig By (Ø-arkivet, Rønne).

⁷⁸ Mærkværdigvis angives ikke navnet »Ruth Hahn«, som hun rettelig hed på dette tidspunkt

i begyndelsen af august. Man bemærker i øvrigt, at lånet (N) blev ydet på særdeles gunstige vilkår: rentefrit og uopsigeligt.

I 1916 fik Ruth og Georg Hahn sønnen Friedrich-Ernst Hahn. Fødslen skete i Tyskland.⁷⁹ Efter krigen var familien tilbage på Bornholm. Georg og sønnen »tog bopæl« i Allinge-Sandvig Kommune i 1919.⁸⁰

Pensionat Strandlyst ved Allinge blev i 1923 overtaget af en bornholmer (se senere). Derefter ernærede Ruth og Georg Hahn sig ved undervisning, hun som musiklærerinde og han som sproglærer.⁸¹

Der er ikke fundet familierelationer mellem familierne Prüsse og Reiner. Men ud fra de beskrevne hændelser er det bestemt en mulighed. Denne hypotese bestyrkes af nogle ansættelser på Strandslot i årene omkring 1930. I fire sommersæsoner arbejdede tre døtre fra en gren af familien Hahn på Hotel Strandslot som husassistenter. De unge damer var i alderen 23 til 29 år. Det foregik i årene 1929, 30, 31 og 34 og søstre arbejdede på Strandslot parvis i perioder på mellem to og fire måneder. Deres far, Jürgen Hahn, boede i Rødekro i Sønderjylland.⁸²

Sluttelig skal nævnes, at intet er fundet i Kirkebogen for Allinge-Sandvig vedrørende Ruth Hahn f. Prüsse og hendes nærmeste familie (vielse, dåb, konfirmation, dødsfald), selvom deres trosretning iflg. Folketælling 1921 muliggjorde dette. Ingen af den lille familie Hahn blev danske statsborgere.⁸³

Helene (Malwine Friederikke) von Hillner f. von Arnim. Gammel kærlighed?

Den 13. juni 1909 flyttede den 31-årige tyske dame Helene von Hillner f. von Arnim fra Zürich til Allinge-Sandvig Kommune.⁸⁴ Det må ud fra det videre forløb antages, at hun flyttede ind på Kurhaus Strandschloss. Denne tilflytning skulle få vidtrækkende konsekvenser for den videre historie om Kurhaus Strandschloss.

Helene von Hillner var født 12. januar 1878 og var således seks et halvt år ældre end Hans Reiner. Hun var født i Regenwalde i Tyskland.⁸⁵ På datidens landkort var Regenwalde et stort distrikt stik syd for Bornholm i det nuværende Polen.

Som ganske ung blev Helene gift med en tysk sagfører, Fritz von Hillner.⁸⁶ Der var to børn i dette ægteskab:

- Irene (»Ina«) Ester Adelheid Johanne.⁸⁷ Ina blev født 19. oktober 1899 i Görlitz (i det sydøstligste hjørne af det senere - og nu hedengangne - Østtyskland)
- Eberhard (se senere vedr. det fulde navn) blev født 24. april 1902 i den tyske by Breslau (ca. 120 kilometer øst for søsteren Inas fødeby, Görlitz). Breslau er i dag polsk: Wrocław.

Det ser ud til, at Helene har efterladt de to børn på hhv. syv og ni år i Tyskland. De er i hvert fald ikke nævnt i de nærmest følgende folketællinger (1911 og 1916), hvor Helene er anført boende på Strandslot. Og deres konfirmationer er ej heller fundet i

79 Iflg. Folketælling 1921

80 *ibid.*

81 *ibid.*

82 Oplysningerne er fundet i et Folkeregisterkort for Allinge-Gudhjem Kommune af arkivar Christl Mathea Vang, Øarkivet i Rønne

83 Indfødsretsdatabasen i www.ddd.dda.dk

84 Folketælling 1921 og Folkeregisterkort Allinge-Gudhjem (Øarkivet i Rønne)

85 Iflg. Folketællingerne 1921 og 1925.

86 Iflg. den senere Skifteprotokol fra Helene Reiners dødsbo. Her anføres endvidere, at Fritz von Hillner døde i september 1937. (Skifteprotokollen befinder sig på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm).

87 Iflg. Helenes testamente (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm).

Mans Oberhard max Georg von Kellner				Borgende indonesier Bismarcken															
Mand		Name		Rolle		Ant		Proge		Adresse		Nr		Betre		Anm.			
Stellung & Hauptberuf		1902-24/4		Friedrichs- tag- tag				1920		18/4		Landung		Kellner		Kellner			
Breslau		U.		Friedrichs- tag- tag															
Persönlichkeit		Mittelstufen- Führer		Führer															
Name indonesier Bismarcken		18/4.1920		Städt. Bismarcken															
Born under 18 Ant		Name		Kno		Friedrichs- tag- tag		Friedrichs- tag- tag		Ant		ant		ant		ant		ant	

1. Ant. 24.11.1930 in Bismarcken
 Kellner von Kellner
 November 1930.

Kellner und. Bismarcken,
 1930.

Folkeregisterkort vedrørende Eberhard von Hillner. Han var Helene Reiners søn af første ægteskab. Det fremgår af kortet, at sønnens fulde navn var Hans Eberhard Max Georg von Hillner. Det må antages, at myndighedspersonen, der har udfyldt kortet, har konfereret med Eberhards pas, hvorfor navneangivelsen må anses for korrekt. Man bemærker, at tre af Eberhards fornavne er identiske med alle Hans Reiners fornavne. Folkeregisterkortet blev udfyldt i forbindelse med Eberhards ophold på Strandslot i 1929-30. Bornholms Ø-arkiv.

Kirkebogen for Allinge-Sandvig. Det ser således ud til, at børnene er opvokset i Tyskland uden deres mor. Først i 1921 (og i 1925) angiver Folketællingerne, at Ina er på »midlertidigt ophold« hos sin mor i Sandvig. Eberhards første dokumenterede ophold i Sandvig var i 1929 - se senere.

Hvad fik den tyske overklasse-sagfører-frue til at forlade mand og børn i Schweiz og slå sig ned på Bornholm? I hendes senere nekrolog (1953) angives, at hun kom til Bornholm som turist.⁸⁸ Måske. Men på

et Folkeregisterkort fra 1929, oprettet i anledning af et ophold i Sandvig af Helenes søn, Eberhard, er anført hans fornavne som Hans Eberhard Max Georg.⁸⁹ Såfremt der ikke er tale om en fejl ved indføringen i dokumentet, giver navnene en interessant association: den unge hotelejer på Kurhaus Strandschloss havde jo netop fornavnene Hans Max Georg. Var der mon blot tale om et tilfældigt sammenfald? Eller havde der ved navngivningen af Eberhard - eller før - været et særligt forhold mellem den den-

88 Bornholms Tidende 23. juni 1953.

89 Folkeregisterkort fundet af arkivar Christl Mathea Vang, Ø-arkivet i Rønne.

gang 23-årige sagførerfrue, Helene, og den senere hotelejer, Hans, der jo dengang bare var en stor dreng på 17-18 år med en enlig mor? Det kan ikke vides, om Hans i virkeligheden var Eberhards far!

Det er tidligere nævnt, at Hans Reiners mor, Tony, tilsyneladende på samme tid for enhver pris ville have Hans bort fra Berlin og derfor - næsten uden penge på lommen - fik gjort ham til hoteldirektør på Bornholm. En affære med den »fine« sagførerfrue kunne have været grunden.

Det skal i øvrigt tilføjes, at Eberhard senere fik slettet de nævnte tre fornavne, idet han i et pas fra 1949 kun angives som Eberhard von Hillner.⁹⁰

Eberhards forældre, Helene og Fritz von Hillner blev skilt. Og fredag den 31. december 1909 viedes den 25-årige Hans Reiner og den 31-årige Helene v. Hillner.⁹¹ Vielsen har antagelig fundet sted i Tyskland.⁹² Ægteparret boede derefter oppe i taglejligheden på Strandslot.

Tvangsauktion - og redning

»Efter Begæring af Sagfører Janus Olsen for en Pant- og Udlægshaver bliver den Købmand Hans Max Georg Reiner tilhørende Ejendom, »Hotel Strandslottet« kaldet, Matr. Nr. 12a af Sandvig Stads Bygrunde, af Hartkorn 2 Tdr., 21/4 Alb. med paastaende Bygninger m.m. brandforsikret for 67.500 Kr. og vurderet i Kreditforeningsefterretning til 78.000 Kr. ved Bortsalg ved offentlig Auktion, der afholdes

paa selve Ejendommen Onsdag den 8. December d. A. Kl. 3 Eftermiddagen.

Ejendommen paavises ved henvendelse til Politibetjent Frederiksen i Allinge. Auktionsvilkaar og andre Salget vedrørende Dokumenter henligger til Eftersyn her paa Kontoret. Denne Bekendtgørelse sker med den i Lov Nr. 66 af 9. April 1891 § 44 anmeldte Retsvirkning.

Hammershus Birks Auktionskontor i Hasle, den 18. November 1909. Borgen«⁹³

Ved tvangsauktionen var der imidlertid ingen seriøs køber, og man måtte annoncere den anden og sidste tvangsauktion. Med den fornyede annoncering fik man svar på gisningerne om, hvem af kreditorerne, der mon via sagfører Janus Olsen havde begæret tvangsauktion. Den 13. december 1909 bragte Bornholms Avis bekendtgørelsen om den anden og sidste tvangsauktion. Ordlyden var som for den første tvangsauktion med følgende undtagelser: Begæring blev nu fremsat af »Overretssagfører Thaarslund af Rønne for Oberstløjtnant Ernst Reiner«. Tidspunktet for anden tvangsauktion var »Tirsdagen den 11. Januar 1910, Eftermiddag Kl. 1.«

Det var altså Hans Reiners farbror, Ernst, der havde forlangt tvangsauktion. Og det er overraskende, idet Ernst Reiner jo som beskrevet netop ved investering i nevøens hotelprojekt havde vist sin vilje til at hjælpe denne. Det seneste lån fra Ernst Reiner var ydet kun godt et års tid, før han begærede tvangsauktion.

Onkel Ernst havde reageret prompte, da det onsdag den 8. december (1909) stod klart, at der ved første tvangsauktion ikke var fundet en køber. Ernst Reiner viste sig som handlingens mand og fyrede på stedet sin hidtidige sagfører, Janus Olsen, for straks efter at få en overretssagfører (Thaarslund)

90 Iflg. dokumenterne fra den senere arvesag efter Eberhards mors død var hans pas (»Personalausweis«) udstedt 11. januar 1949 af politiet i Beeskow-Storkow, Østtyskland.

91 Vielsesdatoen er anført i de senere omtalte dokumenter fra 1926.

92 Vielsen findes ikke angivet i kirkebogen for Allinge-Sandvig (ingen af dem var katolikker). De blev heller ikke borgerligt viet på Nordlandet og ej heller viet i den tyske kirke i København (Skt. Petri).

93 Bornholms Avis 20. november 1909.

til at begære anden tvangsauktion. Den lynhurtige reaktion ses af det faktum, at annonceringen af anden tvangsauktion fandt sted mandag den 13. december, altså kun tre hverdage efter første tvangsauktion.

Ernst Reiners beslutning om i det hele taget at begære tvangsauktion er overraskende. Han måtte som sekundær panthaver have vidst, at en tvangsauktion meget vel kunne resultere i et salg af hotellet til en pris langt under vurderingen. Og det kunne have betydet, at han havde mistet rigtigt mange penge. Hans handling tyder i høj grad på, at han var blevet meget vred, og at det hidtidige gode forhold til Tony og Hans Reiner var definitivt slut. Han ville åbenbart ramme dem, koste hvad det ville. Hans motiv kan naturligvis have været en erkendelse af, at hotelprojektet var blevet en dødssejler, som han ville forlade før skuden sank. Måske havde han uden held forsøgt at gennemføre den nærliggende løsning, at overtage hotellet sammen med Prusse. De to havde som tidligere vist jo faktisk tilsammen investeret noget nær hotellets handelsværdi.

Der er umiddelbart to hændelser, der kan have bragt Ernst i affekt. For det første, at Tony Reiner havde valgt at forpagte Hotel Strandlyst, og for det andet, at den unge, fraskilte Helene von Hillner (antagelig) flyttede ind på Strandschloss.

Tony Reiners forpagtning af det nærliggende pensionat kan endegyldigt have afvist en mulig plan hos Ernst Reiner om en alliance mellem de to. Han havde jo købt nabogården til Kurhaus Strandschloss og vist Tony sin velvilje ved i dyre domme at hjælpe hendes søn (Hans) til at blive hotel-ejer. Var det måske Ernst Reiners oprindelige plan, at han sammen med Tony derefter ville etablere et »Strandschloss II« på nabogårdens tomt?

Den anden hændelse, der kan have udløst Ernst Reiners vrede mod Tony og

Hans Reiner, var en mulig antipati mod forhold mellem Hans Reiner og Helene von Hillner. Måske fordi hun var fraskilt og havde forladt sine to børn på hhv. syv og ni år.

Den anden og sidste tvangsauktion forløb ganske som den første: ingen seriøse købere dukkede op. Tiden gik, og det vides ikke, om Kurhaus Strandschloss var lukket i sommeren 1910.

Der skulle gå mere end ½ år efter anden og sidste tvangsauktion før Kurhaus Strandschloss blev reddet. Det var den nye frue, Helene Reiner, der blev den frelsende engel. Hun skulle vise sig at være særdeles økonomisk velpolstret. Den 19. september 1910 blev der tinglyst et såkaldt auktionsskøde på Kurhaus Strandschloss til Helene Reiner.⁹⁴ I løbet af den følgende måneds tid indfrie hun samtlige tinglyste lån i hotellet, idet hun dog indfrie det oprindelige lån i Østifternes Kreditforening med et nyt på 21.000 kr. Dermed overtog Helene Reiner Kurhaus Strandschloss som særeje.

Helene Reiners investering kendes ikke nøjagtigt. Men såfremt Hans Reiner havde nået at afbetale 10 % af den ovenfor beskrevne samlede gæld, så har Helene måttet indfri lån for omkring 79.000 kr. Og yderligere pådraget sig et lån på 21.000 kr.! Disse tal skal ses i lyset af den ovenfor nævnte vurdering fra Kreditforeningsefterretning på 78.000 kr. Der må have været andet og mere end ønsket om at blive hotelejer, der trak Helene Reiner til Sandvig.

Man kan undre sig over, at Helenes retnings af hotellet først kom mere end tre kvart år efter første annoncerede tvangsauktion. Hun skulle senere vise sig at være en handlekraftig kvinde, så det er overvejen sandsynligt, at hun har haft proble-

⁹⁴ Realregistret for Matr. nr. 12a, Sandvig By (Ø-arkivet, Rønne).

mer med at få frigjort sin formue (arv, bo-delning, ejendomssalg el. a.). Der kunne naturligvis have været tale om, at Helene skulle bruge tid på etablering af lån i Tyskland og at hendes medbragte penge således var lånte. Det synes dog usandsynligt, at en eller flere tysk långivere skulle have accepteret investering i et andet land uden sikkerhed ved tinglysning - og en sådan findes ikke.⁹⁵ Endvidere viser det videre forløb, at Helene næppe kan have været tynget af en gældsbyrde i Tyskland.

Det var et stort held for den vrede far-bror, Ernst Reiner, og de øvrige kreditorer, at hans forsøg på at gennemføre tvangsauktion mislykkedes. Det kunne have kostet dem dyrt. Med Helenes overtagelse fik investorerne alle deres penge retur.

Truslen om tvangsauktion og den lange ventetid i uvished må have været en voldsom psykisk belastning for de involverede. Det kan ikke udelukkes at der i foråret og forsommeren 1910 havde været en reel magtkamp mellem Hans og Helene, hvor Hans indtil slaget var tabt ikke ville acceptere, at hans livsværk gled over til Helenes særeje.

Blot tre dage efter Helenes overtagelse af hotellet tog Byråd i Allinge-Sandvig til efterretning, »at Hotelejer (!) Hans Reiner har meddelt, at han rejser til Udlandet for et Tidsrum af 6 Maaneder«.⁹⁶ Det kan ikke vides, om det var en dybt skuffet Hans Reiner eller en lykkelig mand, der tiltrådte rejsen. Måske ventede han med afrejsen til Helene midt i oktober (1910) havde indfriet samtlige lån og derefter var i stand til at rejse med. Men i begyndelsen af det nye år (1911) var de begge på »midlertidigt ophold« i Italien.⁹⁷

Efter at Helene Reiner havde haft særeje i mere end tre år, tinglystes 23. november 1913, at der »fremtidig er sædvanligt formuefællesskab mellem ægtefællerne«.⁹⁸ Hans blev igen hotelejer. Måske spillede det ind, at han derved kunne undgå indkaldelse til den preussiske hær her ½ års tid før udbruddet af Første Verdenskrig - han var endnu tysk statsborger.

Begyndelsen på Helene Reiners æra på Strandslot, Første Verdenskrig og efterkrigsårene

Helene Reiners æra på Hotel Strandslot begyndte med hendes overtagelse 19. september 1910 og sluttede med hendes salg af hotellet 23. maj 1946. Hun var - som nævnt - eneejer de første tre år, derefter ejer i fællesskab med sin mand, Hans Reiner, og igen eneejer fra 1927. Hendes tid på Hotel Strandslot var på omkring 35 år, idet der var et mindre intermezzo vedrørende ejerskabet i 1926-27 - se senere. Helene Reiner har antagelig været den længst residerende hotelejer på Bornholm.

Den første sæson med Helene Reiner som ny hotelejer var 1911. Og hun har antagelig haft fuld belægning, idet året var rekordår i førkrigsårene mht. tyske turister. Det samlede turisttal på Nordbornholm var 10.241, hovedparten tyskere. Og turisttallet holdt sig over 9.000 i hvert af de følgende to år.⁹⁹

Hotelnavnet ændredes til det nuværende Hotel Strandslot efter en overgang med navnet Strandslot Kurhus. »Strandslot« var dog tidligere anvendt lokalt, som det fremgår af teksten i den ovenfor viste annonce-

95 Realregistret for Matr. nr. 12a, Sandvig By (Ø-arkivet, Rønne).

96 Referat af byrådsmøde i Allinge-Sandvig (Bornholms Tidende 28. september 1910).

97 Folketællingen 1. februar 1911.

98 Realregistret for Matr. nr. 12a, Sandvig By (Ø-arkivet, Rønne).

99 Særtryk af Nordbornholms Ugeblad 24. oktober 1913.

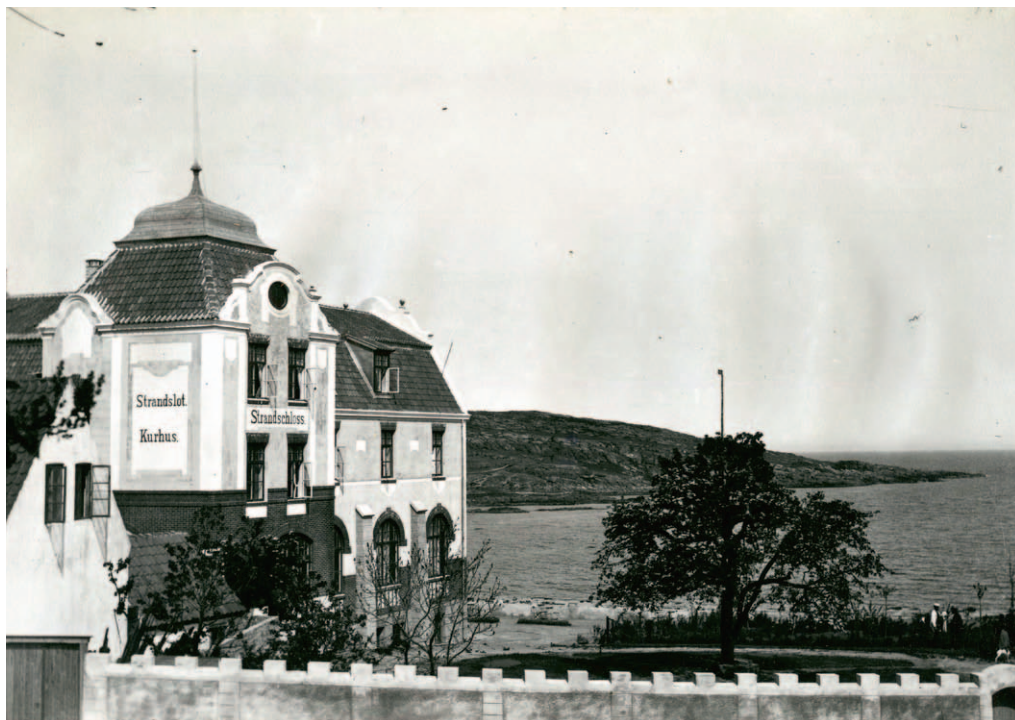

Foto taget fra sydøst. Efter Helene Reiners overtagelse i 1910 forsvandt navnet Strandschloss efterhånden til fordel for Strandslot. Betegnelsen Kurhus er den direkte tyske oversættelse fra Kurhaus. Flere danske hoteller brugte på den tid betegnelsen Kurhotel. Foto Alfred Kjøller, Allinge. Bornholms Museum.

ring af tvangsauktionen. Hans og Helene Reiner boede på Strandslot, og Hans' mor, Tony, boede alene på sit Hotel Strandlyst, Strandgade 1, overfor Strandslot.¹⁰⁰

På Hotel Strandslot blev Hans Reiner som nævnt (igen) medejjer 23. november 1913, idet Helene ophævede sit særeje. En måned senere (22. december 1913) købte Hans en større julegave til sin mor, Tony. Det var - som nævnt ovenfor - Hotel Strandlyst, det senere Rosenborg, beliggende overfor Strandslot. Hans havde velsagtens ment, at hans nyvundne medejerskab af Strandslot satte ham i stand til denne disposition. Men det mente fru Helene åbenbart ikke. Hans måtte i byen for i eget navn at låne penge

hos sin tidligere velynder, Ruth Hahn f. Prüsse (det ovenfor omtalte lån på 6.000 kr. af 12. januar 1914).

I øvrigt fortsatte Tony Reiner driften af Strandlyst til sin død i 1919, hvorefter Hans overtog hoteldriften der.¹⁰¹

Ude i Europa eksploderede den højspændte politiske situation i begyndelsen af august 1914 med udbruddet af Første Verdenskrig. Farbror Ernst Reiner havde et halvt år tidligere (23. februar 1914) solgt sin gård i Sandvig. Han var velsagtens som oberstløjtnant i den tyske hær allerede på det tidspunkt deltager i krigsforberedelserne. Hans mission på Bornholm var slut, og hans investering i Strandschloss var

100 Iflg. Folketælling 1911.

101 Oplysningerne stammer fra Realregistret.

Foto taget fra nordvest mellem 1922 og 1935. I 1922 tilbyggedes en verandabygning på terrassen mellem hotellets tre fløje. Tilbygningen var på én etage og havde en plan (lige) front med store vinduer mod nord. Samtidig anlagdes de to stadig eksisterende stentrapper. Den nordligste fører op gennem den omkransende mur til haven (i dag fra Strandpromenaden). Og fra haven fører en stor, pompøs trappe op til verandabygningen. Foto A. Kjøller, postkort, Bornholms Museum.

tilbage i egne lommer. Der er intet yderligere fundet om Ernst Reiner.

I begyndelsen af sommeren 1914 havde de tyske gæster tilsyneladende indfundet sig på Nordbornholm som vanligt. Men i løbet af juli blev flere og flere af familiefædrene kaldt hjem. Det drejede sig antagelig om ferierende tyske officerer. Og ved krigsudbruddet 4. august ville (eller skulle) alle tyske turister straks hjem. Der er beskrivelser af kaotiske scener på Hammerhavnen med dynger af kufferter og panisk flygtende tyskere, der på alle mulige og umulige måder forsøgte at entre skibe til Tyskland.¹⁰²

Det er uvist, om Hans Reiner deltog i Før-

ste Verdenskrig. Men det er sandsynligt, han var jo tysk statsborger og landet havde mobiliseret. Der er nogle oplysninger, der viser, at han ikke befandt sig på Strandslot under krigen. Således var det Helene, der tre uger efter krigsudbruddet optog det tidligere omtalte lån på 10.000 kr. Og ved Folketællingen 1. februar 1916 befandt Hans Reiner sig ikke på Strandslot. Det angives samtidigt, at de to tilbageblevne damer, Tony og Helene, var flyttet sammen på Strandslot, medens Tonys ellers faste bopæl, Hotel Strandlyst, angives »ubeboet«. Et tredje forhold, der viser Hans' fravær i 1916, er det nedenfor omtalte huskøb, som Helene gennemførte alene.

I Folketællingen i 1916 angives, at Strandslot ikke gav nogen indkomst til Helene (i 1915). Derimod havde Tony på Strandlyst

¹⁰² Hotelejer Johs. Lyngby i Bornholmernes Land, Øen i Øst, Bornholms Tidendes Forlag 1944.

en indkomst på 400 kroner svarende til 19.000 kroner i 2011-priser. Forklaringen er velsagtens, at de tyske turister blev væk fra Bornholm under krigen, og Strandslot derved mistede alle sine gæster, mens Strandlyst antagelig var besøgt af danske turister, som ikke ganske ophørte med at feriere på Bornholm under krigen.

De manglende turistindtægter fra tyske gæster medførte allerede et års tid efter krigens udbrud, at Allinge-Sandvig Kommunes kasse var tom. Kommunen gik bankerot. Man måtte optage et statslån, hvorved kommunen blev sat under Indenrigsministeriets administration. Den 4. marts 1916 overtog amtmanden, Knud Vallø, på ministeriets vegne administrationen af kommunen.¹⁰³

Økonomisk klarede Helene Reiner sig på Strandslot under den fire år lange krig. Det tidligere nævnte lån fra Ruth Hahn, f. Prusse på 10.000 kr. i begyndelsen af krigen synes optaget af Helene for at sikre sig på et tidspunkt, hvor fremtiden var uvis. Hun viste endvidere sin økonomiske sans og styrke, da hun i 1916 - på trods af manglende indtægt fra tyske turister - købte det hus, der ligger i vestkanten af Strandslots baghave, Strandstræde 2. Den hidtidige ejer, Ole Svendsen, var netop den mand, som i 1914 havde købt Ernst Reiners strandgård. Ole Svendsen havde således i to år ejet både huset og gården og kunne åbenbart ikke få solgt huset. Dette har uden tvivl betydet, at Helene gjorde et godt køb.¹⁰⁴

Helene Reiner lod i 1917 og 1918 tinglyse to skadesløsbreve på tilsammen 20.000 kr. i Københavns Handelsbank. Hermed sikrede hun sin likviditet med en slags kassekredit.¹⁰⁵

Første Verdenskrig sluttede i november

1918, og Hans Reiner vendte tilbage. Hans mor, Tony, døde året efter, den 5. november 1919. Tony Elisabeth Reiner blev 64 år. Hun blev begravet på Allinge Kirkegård fire dage efter sin død.¹⁰⁶ Hun var forblevet tysk statsborger, medens Hans Reiner - og dermed også fru Helene - blev danske statsborgere 14. april 1920.¹⁰⁷ Efter Tony Reiners død flyttede Hans og Helene fra taglejligheden på Strandslot over gaden ind i forhuset til Hotel Strandlyst, hvor de boede i resten af deres ægteskab.¹⁰⁸

Efter krigen begyndte turisterne så småt igen at besøge Bornholm. Men den tyske turiststrøm blev aldrig senere så stor, som den havde været før Første Verdenskrig. På Hotel Strandslot kom man tilsyneladende ret hurtigt i gang igen. Allerede året efter krigens afslutning købte den hjemvendte Hans Reiner endnu et nabohus, Strandstræde 6. Dette hus blev i lighed med det tidligere erhvervede Strandstræde 2 anvendt til turister.¹⁰⁹

I 1922, altså kun fire år efter krigens afslutning, bemærker man flere hændelser, der viser den gode økonomi på Hotel Strandslot:

- Der opføres en lav verandabygning mellem hotelfløjene.¹¹⁰
- Der var blevet indregistreret to biler i Hans Reiners navn.¹¹¹
- Den ovenfor nævnte kassekredit i Københavns Handelsbank blev indfriet.¹¹²
- Og endelig blev Hans Reiners lån på 6.000 kr. fra Ruth Hahn f. Prusse indfriet.¹¹³

¹⁰⁶ Iflg. Kirkebogen.

¹⁰⁷ Iflg. Lov om Indfødsret af 14. april 1920 (databasen over indfødsret på www.dda.dk).

¹⁰⁸ Folketællingerne februar 1921 og november 1925.

¹⁰⁹ Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

¹¹⁰ Brandforsikringsprotokol for Allinge-Sandvig Branddistrikt.

¹¹¹ www.nrpl.dk/owners-1922-j-1.php.

¹¹² Realregistret.

¹¹³ *ibid.*

¹⁰³ Trap: Danmark, III bind, 192.1

¹⁰⁴ Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

¹⁰⁵ Realregistret.

Verandabygningen havde en enkel, retlinet front mod nord. Denne front blev ændret i 1935 til den nuværende udbuede, kantede form. Samtidig blev anlagt den stadig eksisterende store trappe fra haven op til verandabygningen. Den nye tilbygning blev indrettet som spisetue og senere tillige som teatersal med scene. Herefter blev den hidtidige spisetue i østfløjens stueetage omdannes til opholdsstue. Den blev senere inddraget til værelser.¹¹⁴

I forbindelse med bygningen af verandaen, anskaffelse af biler mm. blev der optaget et lån på 5.000 kroner i Østifternes Kreditforening. Hotel Strandslots gode økonomi de følgende år ses af det faktum, at der først 13 år senere blev optaget et nyt lån. Og da var der igen tale om en ombygning.¹¹⁵

Helt anderledes alvorligt var situationen blevet efter krigen for den hidtil økonomisk stærke Ruth Hahn f. Prüsse på pensionatet i Allinges nordkant. Hun havde været den største privatinvestor i Hans Reiners hotelprojekt. Og hun havde i sin tid trofast fortsat sin långivning til Hans, efter at man med et minimum af økonomisk indsigt havde kunnet se, at hotelprojektet var en dødssejler. Men Prüsse - som hun hed dengang - havde mirakuløst fået sine penge retur, da Helene kom til i 1910. Måske var det Prüsses tak herfor til Helene, da denne kort efter 1. Verdenskrigs start fik det omtalte lån på 10.000 kr. på særdeles favorable vilkår, uopsigeligt og rentefrit. Disse penge havde i 1922 travlt på Strandslot: nye biler og ny verandabygning. Lånet blev faktisk først returneret i 1933.

Ruth Hahn f. Prüsse havde antagelig tabt sin formue i det slagne Tyskland. Hans Reiner søgte vel at hjælpe ved 18. september

1922 at tilbagebetale sit lån på (oprindelig) 6.000 kr. Men slaget var tabt for den stakels familie Hahn. Året efter, den 4. december 1923, satte fogeden familien på gaden.¹¹⁶

Højdramatiske år for ægteskab og ejerskab, Hans Reiners død og fremmed overtagelse af alle ejendomme

»Hans Reiner forelskede sig imidlertid senere i en gæst på hotellet, frk. Ellen Wenzholz. Fru Reiner, som havde sin faste plads ved buffeten, så dem danse sammen den ene dans efter den anden og blev meget ked af det«. ¹¹⁷ Hændelsen er fra midt i 1920-erne og elskerinden, Ellen Wätzold, var en lille, charmerende, mørkhåret og meget smuk kvinde.¹¹⁸ Hun beskrives nærmere i næste afsnit. Ellen Wätzold var dengang endnu ikke fyldt 30, og Hans Reiner var omkring de 40. Denne sommerforelskelse skulle få vidtrækkende konsekvenser. I eftersommeren 1926 besluttede Helene og Hans Reiner at blive skilt.

»Paa grund af dyb og varig Uoverensstemmelse mellem os....« stod der i indledningen til den separationsansøgning, som Hans og Helene underskrev 6. september 1926 i Rønne hos overretssagfører Th. Thaarslund.¹¹⁹ De havde sjovt nok valgt

116 Realregistret.

117 Fra Ulla Søgaard-Pedersens Uddrag af Strandslots historie, 1967. Allinge Lokalkrav. Kilden var fru Lejeune, som havde været veninde med Helene Reiner. Ulla Søgaard-Pedersen modtog i 1960-erne tyskundervisning af fru Lejeune. Denne var af slægten Arvidsen og født i Allinge 28. juni 1884. Hendes pigenavn var Albine Josefina Effresin Arvidsen, kaldet »Effi«. Hun giftede sig med den noget ældre franskfødte tysker George Lejeune. Fru Lejeune etablerede og drev Pensionat Lejeune i Sandvigs sydkant. Hendes bror, Bernhard, etablerede i 1946 Arvidsens Conditori i Sandvig. Konditoriet var i familiens eje indtil nedlæggelsen i 2010.

118 Iflg. Louise Wellejus, Sandvig, som har kendt Ellen Wätzold.

119 Separationsansøgning og aftalte vilkår findes på Landsarkivet for Sjælland, Lolland, Falster og Bornholm.

114 Indretningen fremgår dels af Jens Riis Jørgensens Huse i Sandvig gennem 200 år, 1989 og dels af bygningstegninger fra 1966 (findes på Strandslot).

115 Realregistret.

◀ *Festklædt forsamling foran porten til et flagsmykket Hotel Strandslot. Herren, der ses i helfigur i billedets venstre del iklædt hvid sommerhabit og med mørke sko, menes at være Hans Reiner. Billedet stammer antagelig fra første halvdel af 1920-erne, men festlighedens art er ukendt. Hotel Strandslots fotosamling.*

den samme advokat, som farbror Ernst i 1909 havde fået til at forkynde den anden tvangsauktion over Strandschloss!

Separationsdokumentet havde et tillæg, hvori angives, at Helene og Hans Reiner »ere enige om Vilkaarene«. Disse vilkår blev meget nøje beskrevet. De fylder knapt tre folioark. Hans' og Helenes ejendomme kunne have givet et hotel eller pensionat til hver - foruden et hus til hver. Men den nu 48-årige Helene trak sig overraskende ganske ud af det hele og overlod - mod økonomisk kompensation forstås - hele moleviteten til den nu 42-årige Hans. Det eneste materielle, Helene Reiner tog med sig, var en beskeden del af hotelinventaret: møblement til tre værelser.

Separationsvilkårene angav endvidere, at Hans ved overtagelse af ejendommene samtidig overtog de i disse indestående prioriteter, fællesboets kontanter, sparekassebøger og andre aktiver mod at han »tilsvarer Fællesboets Gæld, herunder Skatter og Afgifter til Stat og Kommune«. Omkostningerne ved separationen deltes ligeligt mellem parterne.

Helenes pris for dette arrangement var dels et overdragelsesbeløb (1), dels et livsvarigt årligt underholdsbidrag (2) og dels et kontant engangsbeløb (3). Dette sidstnævnte kom til udbetaling ved underskrivelsen af separationsvilkårene. Endelig fandtes i vilkårene en beskrivelse vedrørende opfyldelse af Helenes krav i tilfælde af Hans' død (4). Dette skulle snart vise sig at være en klog disposition!

Separationsvilkårenes beløb:

1. Overdragelsesbeløbet var aftalt til 54.000 kr. (1,7 millioner kr. i 2011-priser).¹²⁰ Beløbet skulle Hans lade tinglyse i ejendommene som pantebreve til Helene. Hun kunne derefter fra disse pantebreve årligt hæve et afdrag på 1.000 kr. (32.000 kr. i 2011-priser), første gang 1. august 1927. Fra 1. august 1932 skulle beløbet til Helene stige til 2.000 kr. årligt (64.000 kr. i 2011-priser)
2. Underholdsbidraget udgjorde årligt 1.100 kr. (35.000 kr. i 2011-priser) og kom til udbetaling med halvdelen hhv. 1. februar og 1. august. Den første betaling til Helene var aftalt til 1. februar 1927
3. Engangsbeløbet, som Hans betalte til Helene ved vilkårenes underskrivning hos sagføreren 6. september 1926, var på 1.500 kr. (48.000 kr. i 2011-priser)
4. I tilfælde af Hans' død var der i vilkårene en tilføjelse, som sikrede Helene mod ændringer i vilkårene såfremt en livsarving til Hans vedgik arv og gæld. Endvidere var anført, at Helene skulle modtage et ekstraordinært afdrag på 10.000 kr. (319.000 kr. i 2011-priser) ved en evt. arvesag. Beløbet skulle udbetales den førstkomende 1. februar eller 1. august efter arvesagens afslutning.

Man må konstatere, at Hans havde gjort en fordelagtig handel, ikke mindst pga. de generelt lange »afdragstider«. For Helene gjaldt, at såfremt hun ikke havde stukket noget til side til sig selv, så stod hun efter separationen på gaden med hvad der svarer til 48.000 kr. (2011-priser) på lommen. Og

120 Der er anvendt Danmarks Statistiks prisberegner www.dst.dk/prisberegner. Alle prisberegninger er omregnet fra 1926-priser, altså separationsåret.

Allgemeines öffentliches Krankenhaus Innsbruck.

1927

Totenbeschau-Befund.

Vor- und Suname bei Frauen auch Geburtsname	Hans Reiner
Stand und Beruf bei Frauen und Kindern des Familienhauptes	gesch., Hotelier
Geburtsort und Land	Berlin, Deutschland
Suständigkeitsort	Sandvig, Bornholm, Dänemark
Alter (Geburtsdatum)	20. 8. 1884 m.f.; 42 Jahr
Religion	evangel.
Gewöhnlicher Wohnort (Straße Nr.)	"Strandlat" Sandvig, Bornholm, Dänemark
Sterbeort	Städt. Sanatorium Innsbruck Innsbruck
Grundkrankheit	Pneumonie 3
Unmittelbare Todesursache	Lungenentzündung
Sterbetag und Stunde	12. 11. 1927, 11h nachts
Seit der Beerdigung	15. Febr 1928
Ort der Beerdigung	öst. Maffinghof
Anmerkung	

~~Ins Vermerkbuch für Beerdigungskosten eingetragen~~

Innsbruck, am 12. 11. 192 7.

Der Leichenbeschauer:

Mende

135

Kommunikation: Beerdigungskosten: 4000,00, 1927

58 b

Hans Reiners dødsattest og begravelses anmeldelse fra myndighederne i Østrik, februar 1927. Stadtarchiv Innsbruck, Tiroler Landesarchiv, Østrik.

først fem måneder senere kunne hun hæve 18.000 kr. (2011-priser). Derpå ville der gå ½ år, før der igen var udbetaling til Helene. Udbetalingerne var forholdsvis små, men til gengæld ville Helene få udbetalt penge i mange år fremover. Sammenholdt med de favorable betingelser for Hans Reiner tyder det på, at Helene var kørt træt og bare ville ud af det hele. Og med aftalen om møblement til tre værelser, synes det at have været Helenes plan, at forblive på Bornholm.

Det vides ikke, hvor Helene tog hen efter separationen. Men den videre historie viser, at hun i hvert fald var i Sandvig det følgende forår.

Efter separationen i september 1926 forlod Hans Reiner Bornholm og rejste sydpå. Elskerinden, Ellen Wätzold, meddelte 11. december sin hidtidige bopælskommune, Frederiksberg, at hun flyttede til udlandet. Her har hun antagelig sluttet sig til Hans Reiner. I februar (1927) befandt Hans Reiner sig i Østrig. Vinteren 1926-27 var usædvanlig hård - i hvert fald i det sydøstlige Europa. Fra Jugoslavien og Rumænien rapporteredes om sultne ulveflokke, der om natten kom ned fra bjergene og trængte ind i landsbyer, hvor de kastede sig over husdyr i staldene.¹²¹ Hans Reiner fik lungebetændelse på sin rejse og blev indlagt på Städtliches Sanatorium i Innsbruck. Under indlæggelsen fik han problemer med hjertet, og han døde på sanatoriet 12. februar (1927) af hjertestop. Han blev begravet i Innsbruck tre dage efter sin død.¹²² Hans Reiner blev kun 42 år.

Bornholms Tidende bragte 21. februar (1927) Hans Reiners nekrolog. Heri kan man læse, at han havde været »overordent-

lig dygtig og anset« samt »retlinet og sympatisk«. Endvidere angives, at han var »en af de førende indenfor Bornholms Turistvæsen«. Om Hans Reiners sindelag anføres: »Skønt født Tysker, følte han sig som Dansker, siger en Mand, der kender ham. I hvert Fald var hans forhold i nationalt Henseende altid yderst korrekt«. Og det tilføjes, at han »talte dansk, nærmest som en Indfødt«.

Udtrykket »førende indenfor Bornholms Turistvæsen« i Hans' nekrolog dækker antagelig kun over, at Hans Reiner var en af dem, der havde skaffet flest tyske turister til øen. Ingen tillidsposter inden for turistbranchen nævnes, ligesom man øjensynligt skulle finde »en mand, der kender ham«, for at få oplysninger om personen Hans Reiner. Nekrologen fylder kun 10 cm spalteplads under Allinge-Sandvigs lokalstof. Strandslot lå stadig som en enklave i Sandvig, selvom Hans med sit tillærte danske sprog må have haft nogen omgang med danskere.

Ellen Wätzold og Hans Reiner blev ikke gift. Hans var vel formelt ikke skilt. Men Ellen Wätzold blev enarving og vedgik arv og gæld i boet efter Hans Reiner. Hun vendte tilbage til Danmark og flyttede 2. april (1927) ind i sit kommende pensionat, Strandlyst.¹²³ Det var fire måneder før Skifteretten formelt gjorde hende til ejer.

Skifteretten behandlede arvesagen, og knapt et halvt år efter Hans Reiners død, blev Ellen Wätzold 5. august 1927 ejer af de fire ejendomme i Sandvig: Hotel Strandlyst (Rosenborg), Hotel Strandslot samt de to huse Strandstræde 2 og 6. Desuden overtog hun samtlige Hans Reiners forpligtelser.

121 Bornholms Tidende beretter flere gange i januar-februar 1927 om ulveflokke, der pga. den strenge vinter både i Rumænien og i Jugoslavien søgte ind i landsbyerne og dræber mange husdyr.

122 Iflg. Hans Reiners dødsattest, se denne.

123 Folkeregisterkort for Allinge-Gudhjem Kommune (Ø-arkivet, Rønne).

Ellen Wätzold

Ellen Wätzold, Hans Reiners elskerinde, var født 28. november 1897 på Gamle Amtstuegård i Nykøbing Sjælland. Forældrene var entreprenør Ewald Traugott Christian Wätzold og hustru, Louise Alvilda Olivia Wätzold, f. Hansen (27 år).¹²⁴

I Sandvig mente man at Ellen Wätzold var østriger pga. hendes meget mørke hår. Men hun var dansker, godt nok tredjegenerations indvandrer. Hendes farfar, Johan Carl Traugott Wätzold, var født i Preussen i 1819 og indvandrede i Danmark i 1845. Han giftede sig med Doris Sophie Magdalene fra Nordborg på Als. Han var entreprenør og blev 1. februar 1884 dansk statsborger. Deres søn, den ovenfor nævnte Ewald Traugott Christian Wätzold, var Ellen Wätzolds far.¹²⁵

Ellen Wätzold blev uddannet som stenograf.¹²⁶ I 1917 udvandrede hun som 19-årig til Amerika. Rejsen foregik med skibet Kristianiafjord fra Oslo til den meget anvendte indvandrerhavn på Ellis Island syd for New York. Hertil ankom hun 25. juni 1917.¹²⁷ Der er intet fundet vedrørende hendes ophold i Amerika eller om hendes returrejse til Danmark. Men det vides, at hun 11. december 1926 flyttede fra adressen Bille Brahesvej 8 st., Frederiksberg til udlandet, antagelig for at være sammen med Hans Reiner, der som nævnt var rejst til udlandet efter separationen.

Efter Hans Reiners død i Østrig, rejste Ellen Wätzold i april 1927 til Sandvig og afventede arvesagens gennemførelse. I det

følgende afsnit omtales arvesagens forløb.

Ellen Wätzold ejede og drev Hotel Strandlyst 1927-30. Hun blev antagelig boende på Strandlyst efter 1930, idet der i Folkeregistret ikke findes oplysninger om en eventuel flytning. Men 1. oktober 1936 angives, at Ellen Wätzold flyttede til et lejemål i Brøndstræde 1, Sandvig. Dette stræde har i dag navnet Gænget.¹²⁸ Og da Hotel Strandlysts østre længe netop ligger ud til Gænget, sandsynliggør dette antagelsen om, at hun også i perioden 1930-36 boede i sin tidligere ejendom. Velsagtens aftalt i forbindelse med salget.

Ellen Wätzold arbejdede en tid på Turistkontoret, som dengang lå på det lille torv syd for Strandhotellet. Arbejdet bestod bl.a. i værelsesanvisning.¹²⁹ Ved sin død blev hun da også tituleret rejsefører i Kirkebogen.

Ellen Wätzold beskrives som en meget udadvendt henrivende, attraktiv lille mørkhåret dame. Hun var musikinteresseret og havde i en periode byens bedste flygel. Dette gjorde, at en ung musikinteresseret sandvigbo dagligt besøgte hende, angiveligt pga. flygelet. En ungkarl (vognmand) i byen blev hendes kæreste.¹³⁰ Ellen Wätzold døde iflg. Kirkebogen 11. juli 1944 i sit hjem, Brøndstræde 1, ugift og kun 46 år gammel. Dødsårsagen er ikke anført. Det fortælles, at hun døde på Strandlyst, hvor hun havde taget gas: »Om formiddagen havde hun været i byen og købt sig en smuk, ny bade-drugt, og i den lå hun på køkkenbordet, da man fandt hende, meget smuk var hun at se på, det måtte obduktionsfolkene sande«. ¹³¹

124 Kirkebog Nykøbing Sjælland.

125 Databasen www.dda.dda.dk med Folketælling 1880 og indfødsret (Arkivar Christl Mathea Vang, Ø-arkivet, Rønne).

126 Iflg. Folkeregisterkort for Allinge-Gudhjem Kommune (Ø-arkivet, Rønne).

127 <http://www.ellisland.org/search/FormatPassRec.asp?id=6102060403428&BN=P51020-6&sship=Kristianiafjord&lineshipid=461>.

128 Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

129 Iflg. Erik Lind, Snogebæk, tidligere Sandvig.

130 Iflg. Louise Wellejus, Sandvig.

131 Fra Ulla Søgaard-Pedersens Uddrag af Strandslots historie, 1967. Allinge Lokalarkiv. Kilden er fru Lejeune, som havde været veninde med Helene Reiner. Ulla Søgaard-Pedersen modtog tyskundervisning af fru Lejeune.

Ellen Wätzolds afsjælede legeme blev kremeret i Rønne 15. juli (1944). Urnen blev nedsat i Urnehøj 5 på Rønne Kirkegård.¹³²

Ellen Wätzolds svære arv. Helene Reiner atter hotelejer på Strandslot

Ellen Wätzolds arv var fire ejendomme i Sandvig, heraf et hotel og et pensionat. Det lyder umiddelbart som en stor arv. Men hun overtog samtidig de tinglyste forpligtelser overfor Helene Reiner fra separationsvilkårene. Dermed kunne Ellen Wätzold forudse følgende udgifter de næste par år:

- Årligt underholdsbidrag til Helene: 1.100 kr.
- Ekstraordinært afdrag til Helene i 1928: 10.000 kr.
- Årlige renter til Helene: 2.700 kr.
- Renter og afdrag på tinglyste lån: 1.400 kr.
- Skatter, forsikringer, afgifter mm.: 850 kr.

Tallene viser, at Ellen Wätzold skulle udrede omkring 16.000 kr. i 1928 og i 1929 ca. 6.000 kr. Omregnet til 2011-priser svarer det til hhv. ½ mio. kr. og 200.000 kr.

Ellen Wätzolds egen økonomiske situation før arven kendes ikke. Det er ligeledes uvist, om hun overhovedet havde forudgående kendskab til hotel- og restaurationsdrift eller virksomhedsdrift i det hele taget. Hun valgte i hvert fald hurtigt at frasælge Hotel Strandslot og de to huse. Hotel Strandlyst (Rosenborg) ville hun beholde og selv drive.¹³³

Helene Reiner stod åbenbart klar i kulissen. Hun har givetvis med sin økonomiske

sans meget tidligt forudset, at Ellen Wätzold ikke ville eller kunne binde an med Hotel Strandslot. Allerede før sæsonstart 1927 - og endnu før arvesagen var afsluttet - indgik Ellen Wätzold og Helene Reiner aftale om, at Helene skulle stå for driften af Strandslot i sommeren 1927. Det vides ikke, hvem der tog initiativ til dette arrangement. Men det er ganske vist, idet Helene Reiner allerede Sankt Hans aften's dag 1927 fik Byrådets tilladelse til »at lade udføre musikalske præstationer« på Hotel Strandslot (mod en afgift på 50 kr. til kommunekassen).¹³⁴ Dette initiativ tyder på, at Helene forsøgte at tiltrække lokale borgere. Måske fordi hun var kommet sent i gang med annonceringen i Tyskland.

Ellen Wätzold aftalte ikke blot med Helene Reiner, at denne skulle drive Strandslot i sæsonen 1927, men også, at Helene skulle købe hotellet samt de to huse. Og Helenes finansielle formåen skulle endnu en gang redde Strandslot og gøre hende til eneejer. Helenes køb af Strandslot og de to ejendomme var forhandlet på plads, endnu før Skifteretten havde færdigbehandlet arvesagen. Hun fik nemlig skøderne 15. august 1927, blot ti dage efter, at Skifteretten havde overdraget arven til Ellen Wätzold. Hotel Strandslot var vurderet til 100.000 kr., og Helene købte hotellet for 107.000 kr. (3,5 mio. kr. i 2011-priser). Men i virkeligheden kom Helene til at betale langt mindre for hotel plus de to ejendomme. Hun overtog nemlig nogle gamle lån i hotel og ejendomme, og dertil kom den ved separationen i Strandslot tinglyste gæld til Helene. Det drejede sig om Hans' købesum på 54.000 kr. og om underholdsbidraget, hvis kapitalværdi var af størrelsesordenen 18.000 kr. Herved har Helenes

132 Kirkebogen samt Rønne Kirkegårdsprotokol 3 (Ø-Arkivet i Rønne).

133 Jens Riis Jørgensen: Huse i Sandvig gennem 200 år, Bornholms Museum 1989.

134 Byrådsreferat i Bornholms Tidende 24. juni 1927.

samlede omkostninger ved overtagelsen af hotel plus huse kun været af størrelsesordenen 22.000 kr. (710.000 kr. i 2011-priser). Historien melder intet om, hvordan Helene fremskaffede disse penge, idet der ikke blev tinglyst nye lån i Strandslot ved denne lejlighed. Og da hendes vennekreds var begrænset, må det formodes, at hun har haft nogle »skjulte penge«.¹³⁵

Ellen Wätzolds økonomiske situation efter salget af Hotel Strandslot og de to huse kendes ikke. Men der er ingen grund til at tro, at Helene Reiner skulle have udvist nåde over for sin tidligere mands elskerinde ved at give afkald på mulige ydelser aftalt i separationsvilkårene. Hertil kom, at Ellen Wätzold velsagtens skulle betale arveafgift.

Der var kun ét tinglyst lån i Hotel Strandlyst, og det var kun på ca. 1.250 kr. De faste årlige udgifter var af samme størrelsesorden. Det betød, at den egentlige hotel-drift nemt kunne give overskud. Men dette viste sig ikke at være nok til at holde Ellen Wätzold økonomisk oven vande. Allerede i 1928 - altså året efter arvesagens afslutning - undlod hun at betale skatter mm til kommunen. Således fik Allinge-Sandvig Byråd tinglyst et udlæg i pensionatet på 925 kr. den 2. april 1929. Og det gentog sig det følgende år, 12. juni 1930, denne gang 751,84 kr.¹³⁶ Hvert af beløbene var af størrelsesordenen 30.000 kr. i 2011-priser. Situationens alvor bekræftes af det faktum, at Ellen Wätzold 5. februar 1930 solgte Hotel Strandlyst (Rosenborg) til bornholmeren Hans Peter Jacobsen. Salgsprisen var 13.000 kr. (460.000 kr. i 2011-priser), hvilket var 1.000 kr. under ejendomsvurderingen.¹³⁷

Hermed var Ellen Wätzolds arveeventyr slut. Hun var da 32 år.

Helene Reiners Strandslot 1927-1940

Mindre end et år efter at Helene Reiner ved separationen havde fraskrevet sig alt jordisk gods (på nær et mindre møblement og personlige ejendele) var hun igen - 15. august 1927 - ejer af det hele på nær Hotel Strandlyst. Og nu var hun tilmed eneejer. Hendes æra på Hotel Strandslot havde for så vidt ikke været afbrudt, idet hun som nævnt på trods af Ellen Wätzolds ejerskab havde stået for driften i sommeren 1927. De følgende år skulle vise sig at gå ganske godt for Helene Reiner på Strandslot. Og dette på trods af den generelle økonomiske krise i 1930-erne.

Helene Reiners søn, Eberhard, kom som tidligere nævnt i april 1929 til Hotel Strandslot, hvor han det følgende halvandet år angiveligt var medhjælper.¹³⁸ Hans ophold sluttede på mystisk vis. På Folkeregisterkortet er anført »I Skr. af 24/11 1930 til [ulæseligt] anmeldt som forsvundet før 5. November 1930«. Der er ikke fundet nogen grund til Eberhards flugt.

I 1933 indfrie Helene Reiner en del af den tinglyste gæld. Det gjaldt lånet på 10.000 kr., som Ruth Prüsse rentefrit og uopsigeligt havde stillet til familien Reiners rådighed ved Første Verdenskrigs begyndelse i 1914. Og endvidere indfrie Helene to lån i Østifternes Kreditforening. Når restgælden i disse lån tages i betragtning, vurderes det, at Helene i 1933 i alt indfrie tinglyste lån for ca. 18.200 kr. (660.000 kr. i 2011-priser). Og der var ikke tale om en omlægning til private lån. Dette ses af hendes senere regnskab, Status pr. 1. Januar 1939, hvor den private gæld kun blev angivet til 2.500 kr. - se nedenfor.

¹³⁵ Iflg. Realregistret

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Iflg. Folkeregisterkort tilflyttede Eberhard kommunen 8. april 1929.

Strandslot ses direkte fra nord. Man bemærker verandabygningen fra 1922 med den lige front samt de to (stadig eksisterende) trapper. Strandpromenaden er anlagt. Til højre for hotellet ses to huse (hver med et vindue i gavlen). Det er Strandstræde 2 til 8. I 1916 købte Helene Reiner nr. 2 og i 1919 købte Hans Reiner nr. 6. Det er halvhusene (fjerneste ender) af de to nævnte huse. I 1933 købte Helene Reiner endvidere halvhuset Strandgade 22, som på billedet ses lige syd for Strandstræde 2 (med tilsødet skorsten). Hotel Strandlyst (Rosenborg), som Hans Reiner købte i 1913, er beliggende umiddelbart uden for billedfeltet foroven til venstre. Luftfoto Eskild Fut Jensen, 1929. Bornholms Museum.

I 1933 fik Helene Reiner ikke blot råd at indfri en del tinglyst gæld i Hotel Strandslot, men evnede også at købe endnu et nabohus. Det drejede sig om Strandgade 22, den østre halvdel af et dobbelthus, der ligesom hendes to øvrige huse var (og stadig er) beliggende op til Strandslots vestlige baghave. I det ny erhvervede hus havde der tidligere været pøgeskole, drevet af frk.

Marie Sofie Bidstrup, som døde efter at have boet i huset i næsten 50 år. Alle Helenes tre huse blev udlejet.¹³⁹

I 1935 udbyggede Helene Reiner den i 1922 anlagte verandabygning mellem ho-

¹³⁹ Iflg. Jens Riis Jørgensen Huse i Sandvig gennem 200 år, 1989.

tellets tre fløje. Herved fik verandaen sin nuværende udbuede panoramafront med udsigt til Hammeren og havet.¹⁴⁰

I forbindelse med renoveringen af verandabygningen optog Helene Reiner 20. marts 1935 et lån i Bornholms Låne- og Diskontobank i Rønne. Lånet var på 14.000 kr. (470.000 kr. i 2011-priser). Men hendes budget holdt for en gangs skyld ikke. Enten havde sæsonen været dårligere end forventet, eller måske blev ombygningen dyrere end beregnet. Helene måtte i hvert fald til Rønne efter forstærkning allerede i december (1935). I nævnte bank lånte hun 10. december yderligere 3.000 kr. (100.000 kr. i 2011-priser).

En gennemgang af det efterladte 1939-regnskab for Hotel Strandslot giver et ind-

tryk af hoteldriftens gode økonomi op gennem 1930-erne.¹⁴¹

Af status fremgår, at Helene Reiner »var god for« 2,6 mio. kr. i 2011-priser. Og at hendes likviditet var 92.000 kr. i 2011-priser, her på tærsklen til Anden Verdenskrig. Likviditeten bedredes ikke meget i løbet af 1939, hvor nøgletallene nedenfor viser, at næsten halvdelen af driftsoverskuddet blev bundet i mursten. Ved status nytår 1938/39 er ikke anført nogen kontant beholdning.

I øvrigt bemærker man af status, at hotel- og ejendomspriser var lave i 1939.

Driftsoverskuddet i 1939 på næsten 150.000 kr. i 2011-priser viser, at hoteldriften var i god gænge. Og det selvom det vel har været småt med tyske turister. Sæson

Nøgletal fra Status pr. 1. januar 1939

Poster	Angivet beløb (1939)	Beløb i 2011-priser
Hotel Strandslot, vurdering	120.000	3.7 mio.
Øvrige ejendomme, vurdering	15.600	480.000
Samlet gæld	74.208	2,3 mio.
Formue (når inventar, varelager og gæld indregnes)	82.738	2,6 mio.
Formuedel i banker og sparekasse (Likviditet)	2.971	92.000

Nøgletal fra Driftsregnskab for året 1939

Poster	Angivet beløb (1939)	Beløb i 2011-priser
Indtægt (pension mm.)	63.276	2,0 mio.
Udgifter til varer	31.508	980.000
Udgifter til personale	6.219	190.000
Øvrige udgifter	15.238	470.000
Driftsoverskud (efter afskrivninger og skatter)	4.870	150.000
Formuefremgang (del af driftsoverskuddet)	2.081	65.000

140 Brandforsikringsprotokol for Allinge-Sandvig Branddistrikt.

141 STATUS pr. 1. januar 1939 og DRIFTSREGNSKAB for Aaret 1939 findes blandt Strandslots papirer på Lokalkivet i Allinge.

Den ca. 9-årige Nora von Stein er med på dette klassebillede fra Sandvig Skoles 3. klasse, o. 1938. Hun ses i anden række som nummer fire fra venstre (i ternet kjole og hvid trøje).

1939 skulle blive Helene Reiners sidste med ordinær hoteldrift på Strandslot.

Da Anden Verdenskrig nærmede sig, kaldte Hitler alle tyskere hjem til Tyskland. Helene Reiner havde på det tidspunkt været dansk statsborger i en snes år. Hun var fredet. Men ordren fik alligevel meget sørgmodige følger for hende. Hun måtte sige farvel til sit barnebarn, Nora von Stein, på 10 år. Nora havde i lange perioder i sidste halvdel af 1930-erne boet hos Helene. Helene Reiner levede fortsat isoleret i sin »tyske enklave«. Dette bekræftes sam-stemmende af den håndfuld ældre sand-vigborgere, der har bidraget til denne arti-*kel*. Dengang - i slutningen af 1930-erne - var de alle i begyndelsen af teen-age åre-ne.¹⁴² Men flere af dem husker stadig en lille glad pige, der legede uden for Strand-

slot. Hun var på deres egen alder. Og hun smilede til de forbipasserende naboer, som tit gengældte med et venligt hovedklap.¹⁴³ Den glade pige var Helene Reiners barnebarn, Nora von Stein. Hun var datter af Irene (»Ina«) von Stein f. von Hillner, og var født 30. december 1929. »Jeg var s'gu så forelsket i Nora« fortalte Svend Klausen, Sandvig, og tilføjede »fordi hun havde sådan nogle flotte gummistøvler, den slags havde vi ikke råd til!«. ¹⁴⁴ Nora besøgte ikke blot sin mormor i ferierne, men gik i skole nogle år i Sandvig og senere i Allinge. Arne Kofod, Sandvig, som gik i klasse med Nora mener at kunne huske, at Nora var hjemme hos moren i Tyskland i perioder i vintertiden. Han fortæller endvidere, at det gjorde et stærkt indtryk på alle i klassen, da Nora en dag ved begyn-

142 Louise Wellejus, Svend Klausen, Arne Kofod, Erik Lind (nu Snogebæk), Børge Pedersen (nu Allinge).

143 Iflg. Louise Wellejus, som i øvrigt boede på en nabogård.
144 Personligt meddelt af Svend Klausen, Sandvig.

delsen af Anden Verdenskrig sad og græd, fordi hun skulle sige farvel til alt og alle i Allinge og Sandvig. Det har givetvis også været en meget sørgmodig afsked for Helene Reiner, der herefter sad alene tilbage med sit tomme hotel og en uvis fremtid. Måske genså hun aldrig sine børn og barnebarnet.

Helene Reiner var ikke den eneste i Sandvig, der måtte tage en tung afsked pga. krigen. Fru Lejeune, ejeren af pensionatet af samme navn, måtte også pga. Hitler sige farvel til to drenge, der havde boet hos hende hele deres liv, indtil 1938 sammen med deres forældre. På det tidspunkt forlod forældrene Sandvig, og de følgende to år - fra 1. oktober 1938 til 1. november 1940 - var fru Lejeune alene deres plejemor.¹⁴⁵ Drengene var ved afskeden kun hhv. 13 og 6½ år gamle. Deres far, Lothar Lejeune, var søn af fru Lejeunes afdøde mand og fra hans første ægteskab. Drengene, Horst og Achim, var ligesom forældrene tyske statsborgere. Den ældste (Horst) havde ligesom Nora gået i skole i Sandvig og Allinge. Omtalen her af fru Lejeune skyldes ikke blot skæbnefællesskabet med Helene Reiner, men også at fru Lejeune var - eller blev - en nær veninde af Helene, måske Helenes eneste. Og langt senere - i 1960-erne - fortalte fru Lejeune fra sine samtaler med Helene til Ulla Søgaard-Pedersen. Denne nedskrev oplysningerne som Uddrag af Strandslots Historie.¹⁴⁶ Dette materiale har givet værdifulde oplysninger til denne artikel.

Her skal tilføjes en mystisk hændelse fra 1936. Bornholms Tidende berettede 18. november om fiskere fra Snogebæk, der reddede en besætning fra et tysk fly, der var gået ned på havet med motorskade. De red-

dede var fire tyske officerer, blandt dem chefen, en major von Arnim, altså med samme efternavn som Helene Reiners pigenavn. Var de mon på vej til Strandslot eller søgte de at flygte fra Hitlers styre? Hvad der videre hændte de tyske officerer vides ikke.

Strandslot under Anden Verdenskrig og den russiske »befrielse«

Den tyske besættelse af Bornholm skete 10. april 1940. Der var ro og orden på øen, og man forudså åbenbart en rimelig rolig fremtid med turister i sommersæsonen, hvilket ses af, at Bornholms amtmænd, P. Chr. v. Stemmann, blot én måned efter den tyske besættelse søgte om olietildeling til rutebådene »da oliemangel kunne få store konsekvenser for turistsæsonen, som nu nærmede sig«.¹⁴⁷ Og det lykkedes faktisk at opretholde normal skibstrafik mellem Bornholm og København i krigens første år. Der blev endda etableret den første faste flyforbindelse mellem Rønne og København et halvt års tid efter besættelsen. Kapaciteten var dog kun 16 passagerer pr. flyvning!¹⁴⁸

Turistbesøgets omfang på Bornholm i krigens første år er ikke fundet. Men der har i hvert fald ikke været de vanlige tyske turister til Hotel Strandslot - måske lidt tyske soldater på orlov. I løbet af besættelsens første halvår indfrieede Helene Reiner to tinglyste lån i Strandslot.¹⁴⁹ Det drejede sig om to skadesløsbreve fra 1935 i Bornholms Låne- og Diskontobank. Det er uvist, hvad Helene Reiner betalte for indfrielsen, idet skadesløsbreve kan have fungeret som en slags kassekreditter. Måske har Helene ment, at det i krigstid var det sikreste, at anbringe penge i fast ejendom fremfor på bankbøger.

145 Fru Lejeune fik ikke selv børn.

146 Ulla Søgaard-Pedersen: Uddrag af Strandslots Historie, 1967, findes i Strandslots papirer på Allinge Lokalkiv.

147 P. Chr. v. Stemmann: En dansk Embedsmands Odysse, 1961, citat.

148 Ibid.

149 Iflg. Realregistret (Ø-arkivet i Rønne).

Den tyske besættelsesmagt på Bornholm gennemførte i krigens første år i langt overvejende grad aktiviteter på Syd- og Midtbornholm med udgangspunkt i Rønneområdet. Intet tyder på, at Hotel Strandslot direkte var inddraget i de tyske aktiviteters organisation, fx ved at huse chefer eller kommandostationer.

Der vides intet om Helene Reiners søn, Eberhards, deltagelse i krigen. Kun at han overlevede. Derimod vides om Helenes datter, Irene (»Ina«), at hun i krigens anden halvdel bestyrede Det tyske Marinehjem i København.¹⁵⁰ Og at hendes datter, Nora, Helenes barnebarn, opholdt sig hos hende og hjalp med telefonpasning.¹⁵¹ Nora var på det tidspunkt omkring 15 år. Irene og Nora overlevede også krigen.

Sandvig-Allinge mærkede meget lidt til den tyske besættelse de første tre år. Men så skete der noget - faktisk pga. Helenes datter, Irene. Og det skyldtes hendes omgang med højere tyske officerer! I januar 1944 var amtmand v. Stemann i København, hvor han bl.a. mødtes med den øverstkommanderende for de tyske flådestyrker i Danmark, admiral Wurmbach. Denne fremsatte på mødet ønske om, at den tyske marine lejede Hotel Strandslot. I sine erindringer skriver v. Stemann: »Dette [Strandslot] ejedes af en tysk dame, der gennem datteren havde forbindelse med tyske officerer, og det var derfor vanskeligt fra dansk side, at udøve nogen væsentlig indflydelse på dette spørgsmål«. ¹⁵² Datteren, som v. Stemann henviser til, var Irene von Stein.¹⁵³

Det er bemærkelsesværdigt, at selveste amtmanden stadig opfattede Helene Reiner som »en tysk dame«, skønt hun på det tidspunkt havde været dansk statsborger i 24 år! Det er ligeledes overraskende, at myten om »Det Tyske Hotel« åbenbart stadig levede i bedste velgående på højeste niveau, idet amtmanden mente, at man fra dansk side ingen indflydelse havde vedrørende Hotel Strandslot!

Barfod¹⁵⁴ angiver, at Irenes motiv til at få et tysk lejemål af Hotel Strandslot i stand var moderens dårlige økonomiske situation efter flere magre hotelsæsoner. Barfod angiver også, at Irene von Stein ved at henlede admiralens opmærksomhed på morens hotel i Sandvig »blev dette sandsynligvis anledningen til, at tyskerne koncentrerede sig om netop denne egn af Bornholm, da de omkring 1. april [1944] beslaglagde ikke alene Strandslot, men også Hotel Hammershus, Hotel Hammersø og Alexandersens Hotel i Allinge-Sandvig«.

Da der tilsyneladende var tale om beslaglæggelse af de nævnte hoteller - herunder Strandslot - er der intet, der tyder på, at Irenes plan om lejeindtægt til moren lykkedes.

En måned senere ankom 110 unge marinekadetter, som blev indkvarteret på Strandslot. De var ankommet 30. april (1944) med skib til Rønne og herfra transporteret med jernbane til Sandvig. I den følgende tid så man dem træne hårdt udenørs, inklusive rotræning på bugten¹⁵⁵ og på Hammersø.¹⁵⁶

I sommeren 1944 påbegyndte tyskerne

150 Iflg. Jørgen H. Barfod: Et centrum på periferien. Modstandsbevægelsen på Bornholm, 1976 (også udgivet som Bind 9 i II Række i Bornholmske Samlinger)

151 Personligt meddelt af Svend Klausen, Sandvig, der angiveligt tilfældigt mødte Nora i København i krigens sidste år

152 P. Chr. v. Stemann En dansk Embedsmands Odyssé, 1961

153 Iflg. Ulla Søgaards oplysninger fra fru Lejeune, Helene Reiners veninde, var Irenes mand, von Stein, tysk oberst. Dette har ikke kunnet bekræftes, ligesom det er uvist, hvornår Irene blev gift samt hvor længe giftermålet varede.

154 Jørgen H. Barfod: Et centrum i periferien. Modstandsbevægelsen på Bornholm, 1976 (også udgivet som Bind 9 i II Række i Bornholmske Samlinger).

155 P. Chr. von Stemann En dansk Embedsmands Odyssé, 1961.

156 Personligt meddelt af Erik Lund, Snogebæk, tidligere Sandvig.

forhandlinger om etablering af et lazaret i et af hotellerne eller pensionaterne i Sandvig.¹⁵⁷ Men der skulle gå endnu $\frac{3}{4}$ år før lazaretet blev en realitet - og kun på Alexandersens Hotel i Sandvig.¹⁵⁸ På Hotel Strandslot blev der stadig indkvarteret tyske soldater på orlov.¹⁵⁹

I begyndelsen af 1945 dukkede en ny tysk plan op: Tyskerne ville flytte en rekrutskole på 1000 mand fra det af russerne truede Sassnitz til de beslaglagte hoteller i Sandvig. I marts 1945 findes angivet, at en »Luftværnskolonne« var indkvarteret på Strandslot.¹⁶⁰ I april (1945) blev påbegyndt flytningen af rekrutskolen til Sandvig. Men kun skolens køkkenpersonale angives at være ankommet. Og det har uden tvivl været med den bagtanke, at kunne forpleje patienter og personale på det planlagte lazaret. I første omgang talte man om 4000 sårede soldater fra et lazaret i Danzig. Senge og alt udstyr skulle medbringes til Bornholm.¹⁶¹ Endelig - i begyndelsen af maj 1945 - ankom de første 1000 sårede tyske soldater til lazaretet. Dette antal blev hurtigt forøget til 3000. Det var Ifølge den tyske kommandant v. Kamptz belægningsen på lazaretet ved krigens slutning.¹⁶²

Behandlingen af soldaterne på lazaretet i Alexandersens Hotel var feltkirurgi med mange amputationer. Et vidne har berettet om det store antal afsavede lemmer, der bare blev henkastet på en nærliggende

mødding. Der blev først ryddet op, efter klager til ledelsen på lazaretet.¹⁶³

Pension Lejeune i Sandvigs sydkant var tilsyneladende en slags militært hovedkvarter i Sandvig, i hvert fald hen mod krigens slutning. Der foreligger således en rapport fra de danske frihedskæmpere i Allinge vedrørende deres (mislykkede) forsøg på at få udleveret våben og ammunition fra mandskabet på et radaranlæg på Hammerknuden 9. maj 1945.¹⁶⁴ Heri er anført den tyske chef, angiveligt en oberst, »der bor hos Lejeune i Sandvig«.¹⁶⁵ Der er selvfølgelig den mulighed, at obersten var privat indlogeret hos fru Lejeune i hendes hus på Strandvejen 75 og ikke i hendes »Pension Lejeune« (Strandvejen 101). Men der findes en anden hændelse, der klart angiver »Pension Lejeune«, som et militært kvarter:

En nat hen mod krigens slutning var en del huse i Sandvig blevet bemalet med hagekors - angiveligt ikke Strandslot. Tyske soldater pågreb den følgende morgen en dreng, som blev bragt til afhøring netop på »Pension Lejeune«.¹⁶⁶ Selvom alle pensionater og hoteller i Allinge-Sandvig var annekteret af tyskerne, siger det sig selv, at dette ikke just var godt for pensionatets renommé.

Det er bemærkelsesværdigt, at Strandslot undgik at blive et lokalt tysk hovedkvarter. Og at de unge, der malede hagekors på nogle af byens huse, undlod at gøre dette på Strandslot. Var det pga. tysk bevogtning, eller var Strandslot (stadig) bare opfattet som en del af den tyske en-

157 Iflg. P. Chr. von Stemmann *En dansk Embedsmands Odyssé*, 1961. Denne bemærkning er krigshistorisk interessant, fordi den afslører nogle tyskeres realitetssans vedr. russernes fremrykning. De var på det tidspunkt nået frem til det nuværende Polens østgrænse.

158 Personligt meddelt af Erik Lund, Snogebæk, tidligere Sandvig (hans mostre ejede Alexandersens Hotel under krigen).

159 Iflg. Egon Sørensen m.fl. *Tyske og russiske aktiviteter på Bornholm under 2. Verdenskrig*, 2004.

160 P. Chr. von Stemmann *En dansk Embedsmands Odyssé*, 1961.

161 *ibid.*

162 *ibid.*

163 Personligt meddelt af vidnet, Erik Lund, Snogebæk, tidligere Sandvig (hans mostre ejede Alexandersens Hotel under krigen).

164 Vagtrapport for 1. Kompagni 4. Deling i Tiden Kl. 0.00 til Kl. 24.00 9/5 1945 (Lokalarkivet i Allinge).

165 Vagtrapport for 1. Kompagni 4. Deling 9. maj 1945. (Rapporten findes på Allinge Lokalarkiv).

166 Personligt meddelt af Svend Klausen (han var drengen der blev afhørt på »Pension Lejeune«).

klave? Eller skyldtes »fredningen« en klogelig, åbenbar neutral optræden af Helene Reiner? En anderledes optræden udviste fru Lejeune. Hendes pap-barnebarn, Achim, har udtrykt sig således: »En af hendes [fru Lejeunes] få fejl var hende generøsitet over for de tyske soldater«. ¹⁶⁷

Bornholm blev »befriet« af russerne 9. maj 1945 og de forlod først øen 11 måneder senere, 5. april 1946. Under de russiske troppers tilstedeværelse på Bornholm var Strandslot også besat. Men oplysningerne om denne periode er meget sparsomme. Det fortælles, at russiske officerer afholdt baller på Strandslot, hvor de dansede med hinanden! Omgang med civilbefolkningen var - også for officererne - minimal. ¹⁶⁸ Dog arrangerede russerne koncerter i Strandslots have for Sandvigs borgere. ¹⁶⁹ Det var kun de højerestående officerer, der boede på hoteller. De russiske soldater blev under stram disciplin holdt ude i skovene i bivuakker, senere i barakker. Her levede de uden kontakt med øens befolkning. Jævnligt samledes de dog til filmfremvisninger, propagandafilm og sportsfilm. ¹⁷⁰ En af disse russiske biografer var indrettet på Strandslot.

De russiske »befrielsesstyrker« efterlod tilsyneladende Hotel Strandslot i en relativ god stand. Intet tyder på, at der blev begået vandalisme.

Der er ikke fundet beretninger om Helene Reiners situation i de seks vanskelige år. Dog er det fortalt, at hendes hang til cigaretter (kæderygning) gjorde hende til veninde med de to søstre Olga og Emmy

Alexandersen, der dengang ejede Alexandersens Hotel og hvor de disponerede over et stort tobakslager. ¹⁷¹ En lille hændelse mere end 25 år efter befrielsen viser, at der trods alt under krigen også havde været plads til lidt menneskelighed: En dag i 1970-erne, hvor Ulla og Viggo Søgaard Pedersen ejede Hotel Strandslot, fik fru Ulla et uventet besøg, og hun fortæller: »Der kom en tysk herre (tidligere officer), som havde kendt fru Reiner på Strandslot under krigen, og spurgte mig i Strandgade 20, om hun levede endnu, da han gerne ville træffe hende. Han spurgte også til hendes sorte labrador, som han havde givet hende ved sin afrejse, og som havde fulgt hende til det sidste. Han gik skuffet bort.« På det tidspunkt havde Helene Reiner været død en snes år.

Afslutningen på Helene Reiners æra på Strandslot

Helene Reiners æra på Strandslot havde indtil Anden Verdenskrig været på ikke mindre end 30 sæsoner, heraf de første 17 sammen med sin mand. Fra 1940 kom virakken med to besættelsesmagter i flere år, hvor Helene Reiner var dømt til passivt at følge de fremmedes brug af hendes Strandslot. Og hertil kom hendes savn af barnebarnet og uvisheden om børnenes og barnebarnets skæbner.

Den sidste russiske soldat forlod Bornholm 5. april 1946. Helene Reiner var blevet en ældre dame på 68. Hun var næppe syg, idet hun først døde syv år senere i sit hjem. Hun var - da hun døde - stadig formuende, så det pengemæssige har næppe heller været afgørende for en eventuel genetablering af hoteldriften på Strandslot ef-

167 Personligt meddelt fra Achim Lejeune 31. juli 2011.

168 Personligt meddelt af Doris og Børge Pedersen, Allinge.

169 Personligt meddelt af Erik Lund Snogebæk, tidligere Sandvig.

170 Iflg. P. Chr. v Stemmann: En dansk Embedsmands Odyssé, 1961. Han beretter, at han var inviteret til en sådan filmfremvisning i Galløkkelejen ved Rønne. Her blev også vist en amerikansk sportsfilm.

171 Personligt meddelt af Erik Lund, Snogebæk, som under krigen havde sin gang hos sine mostre, ejerne af Alexandersens Hotel.

Renoveringen i 1935 af verandabygningen fra en lidt tilbagetrukket flad front til den nuværende »udbuede« (egl. mangelkantede), der går fra hushjørne til hushjørne, gav ekstra god plads i verandastuen. Og hertil kom panoramavirkningen mht. udsigten indefra. Billedet er fra 1948. Anledningen til forsamlingen af et halvt hundrede restaurationsfolk er ukendt. Det er ikke sandsynligt, at de alle var ansat et og samme sted på Bornholm. Bornholms Museum.

ter russernes afrejse. Men Helene Reiner orkede ikke at genoptage hoteldriften efter krigsårene. Det bekræftes af et meget hurtigt salg - se nedenfor.

Helene Reiner forsøgte næppe at få nogen af hendes arvinger til at overtage Hotel Strandslot. De to børn og barnebarnet havde overlevet krigen, men tiden var ikke til, at tyske statsborgeres overtagelse af dansk ejendom. Helenes iver efter at blive frigjort for pligter viser sig ved, at hun - blot 48 dage efter at den sidste russiske soldat havde forladt Bornholm - overdrog skøder på alle sine ejendomme til den københavnske direktør Axel Harrev (23.maj 1946). Han overtog således ikke kun Strandslot, men også de nærliggende tre huse, Strandgade 22 samt Strandstræde 2 og 6.

Men alt har sin pris. Den ekstremt hurtige handel betød for Helene, at hun solgte Hotel Strandslot for kun lidt over $\frac{2}{3}$ af ejendomsvurderingen. Harrev købte således Hotel Strandslot for 100.000 kr. (2,03 mio. kr. i 2011-priser), mens vurderingen lød på 146.500 kr. (lige under 3 mio. kr. i 2011-priser).¹⁷² Som et plaster på såret fik Helene Reiner indført en klausul vedrørende den ene ejendom: hun »forbeholdt sig livsvarigt vederlagsfri beboelse af Strandgade 22«.¹⁷³ Denne ret benyttede Helene sig af fra salget og til sin død.

¹⁷² Iflg. Realregistret.

¹⁷³ Tekst iflg. skifteprotokollen efter Helene Reiners død. Men iflg. Jens Riis Jørgensen, Huse i Sandvig gennem 200 år var der tale om Strandgade 22.

Helene Reiners æra på Hotel Strandslot begyndte med hendes overtagelse 19. september 1910 og sluttede med overdragelse af skødet 23. maj 1946 (når ses bort fra den turbulente tid i 1926/27).

Helene Reiners sidste år, død og forsvinden

I halvhuset Strandgade 22 i Sandvig - 30 meter fra Hotel Strandslot - henlevede Helene Reiner sine sidste år. Hendes eneste selskab var den store hund, som en tysk officer havde efterladt. Og når Helene spadserede i byen, var hun altid ledsaget af den sorte labrador.¹⁷⁴ En enkelt fortrolig veninde havde Helene dog: fru Lejeune. Denne var bornholmer, men havde boet en årrække i Tyskland, været tysk gift og delte som nævnt skæbnefællesskab med Helene mht. adskillelse fra plejebørn ved begyndelsen af Anden Verdenskrig.

Helene Reiner store cigaretforbrug er omtalt ovenfor. Hertil føjede hun et vist alkoholforbrug på sine gamle dage. Fru Lejeune, har udtrykt det således: »Måske fik hun lidt rigeligt at drikke - svære minder måske«. ¹⁷⁵ Citatet antyder, at Helene ikke havde glemt sin tidligere ægtemands svigt mere end 20 år tidligere; og hertil kom vel også manglende kontakt med børn og barnebarn samt tildragelserne under krigen(e).

Helene Reiner skrev sit testamente 6. november 1948, et par år efter, at hun havde solgt Strandslot og sine øvrige ejendomme.¹⁷⁶ Hendes ægteskab med Hans Reiner var barnløst, og hun havde ingen plejebørn. Derfor var arvingerne de to børn fra første ægteskab, Irene (»Ina«) von Stein

og Eberhard von Hillner samt Inas datter, barnebarnet Nora von Stein. I testamentet bestemte Helene, at indbo og løsøre skulle tilfalde Ina, og at barnebarnet Nora skulle tildeles et »legat« på 10.000 kroner. Den resterende formue skulle deles ligeligt mellem de to børn, Ina og Eberhard. Helene indsatte som boets eksekutor revisor Kaj Pedersen, Vestergade 30, Allinge. Denne havde været hendes revisor i en årrække (Ifølge hans egne kommentarer under den senere behandling af dødsboet).

Helene Reiner har næppe nogensinde modtaget så meget som én krone fra det offentlige. Ved bobehandlingen efter hendes død er anført, at hun »levede tilbagetrasket« og »ikke modtog alders- eller invaliderente eller anden offentlig hjælp«. Og den nedenfor omtalte hjemmehjælp betalte Helene af egen lomme.

Man bemærker også (fra boopgørelsen efter Helenes død), at den ensomt levende Helene Reiner, der ved sin død havde en formue på mere end $\frac{3}{4}$ million kroner (i 2011-priser), havde udlånt næsten $\frac{2}{3}$ heraf til to store, ærkedanske hoteller i Sandvig!¹⁷⁷

Der er ikke fundet oplysninger om, at Helene skulle have været længerevarende syg i sine sidste år. I Skifteprotokollen er dog efter hendes død angivet, at en fru Karin Haagensen »havde passet hende [Helene Reiner] under hendes sygdom«. Det er også angivet, at hendes læge (S. Borch i Allinge), havde en udestående fordring efter Helenes død på ca. 1.400 kr. (2011 priser). Det antages, at der var tale om en kortvarig sygdom før hendes død.

Der var ingen familiemedlemmer til stede, da Helene døde i hjemmet 22. juni

¹⁷⁴ Iflg. Ulla Søgaards oplysninger fra fru Lejeune.

¹⁷⁵ Refereret af Ulla Søgaard (Pedersen) fra samtaler med fru Lejeune.

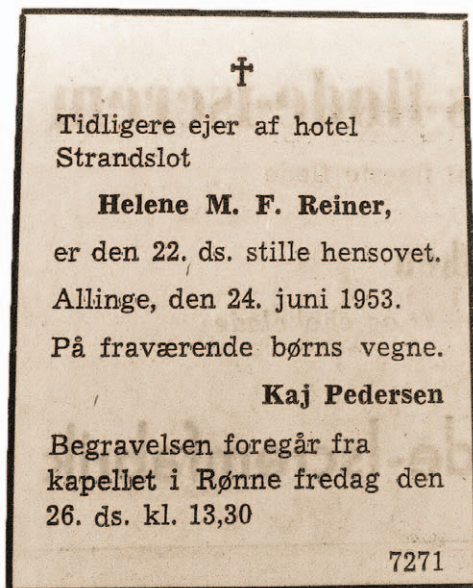
¹⁷⁶ Testamentet befinder sig på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (i København).

¹⁷⁷ Skifteprotokollen (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm).

1953.¹⁷⁸ Familiens fravær ses af det faktum, at det var revisor Kaj Pedersen, Allinge, der indrykkede dødsannoncen i aviserne, og at der i teksten angives »Paa fraværende Børns vegne«. Dødsannoncen blev bragt 24. juni i Bornholms Avis og i Bornholms Tidende.

I en nekrolog skrev Bornholms Tidende 23. juni (1953): »Fru Helene Reiner, Enke efter afdøde Hotelejer Hans Reiner, Sandvig, er i Gaar død i sit Hjem i Sandvig, 75 Aar gammel. Fru Reiner, der var tysk af Fødsel, kom første Gang som Turist til Bornholm og lærte her Hans Reiner, hvis Moder, der var Officersenke, lige havde opført Hotel Strandslot i Sandvig. Efter Moderens Død blev Fru Helene Reiner Frue paa Strandslot og drev sammen med sin Mand i en Aarrække Hotellet. Paa en Udenlandsrejse døde Hans Reiner i Innsbruck, og Fru Helene Reiner drev med stor Dygtighed Hotellet videre, indtil Hotelejer Harrev i 1946 købte Strandslot og slog det sammen med Strandhotellet. De sidste Aar levede Fru Reiner helt alene. Hun havde ingen Paarørende og boede i et lille Hus lige ved Hotellet. Huset havde hun sikret sig inden hun solgte. Hun havde ført en meget omskiftelig Tilværelse og var meget anset. Hun døde nu i Ubemærkethed.«

Det var historien om Helene Reiner, i hvert fald sådan som den kendtes i Rønne. Helene Reiner blev fire dage efter sin død bisat i Rønne Kapel. Pastor J.N. Langhoff havde måttet tage turen ned fra Allinge for at forestå højtideligheden.¹⁷⁹ Efter bisættelsen begav deltagerne sig til Petreas Kondi-

Helenes dødsannonce i Bornholms Avis 24. juni 1953.

tori på Store Torv i Rønne, hvor der var et mindre traktement. Deltagelsen har næppe været overvældende. Således lød regningen fra konditoriet på i alt 368 kr. i 2011 priser.¹⁸⁰ Det vides ikke, om nogen af Helenes børn eller barnebarnet deltog i bisættelsen. Børnene og barnebarnet boede på det tidspunkt i hhv. England, Østtyskland og Østrig.

Efter bisættelsen blev den afdøde kremet i Rønne. Helene Reiner havde i sit testamente angivet, »at urnen hensættes i Rønne eller et andet sted, som børnene måtte bestemme«. Af boopgørelse efter Helenes død ses, at der blev betalt for en urneplads i de følgende 20 år - altså frem til 1973.¹⁸¹ Det fremgår imidlertid ikke af regnskabet, hvor der blev betalt for urneplads. Kirkebogen giver ingen oplysning om Helene Reiners sidste hvilested. Her er i forbindelse

178 Som nævnt var Helene Reiners bopæl i sine sidste år Strandgade 22. I Kirkebogen og i Skifteprotokollen er anført, at hun døde i Strandgade 2, og at det var hendes bopæl. Arkivar Christl Mathea Vang, Ø-arkivet., Rønne, har fundet, at gadeomlægning efter 1953 er skyld i forvirringen. Helene Reiners bopæl 1946-53 var det nuværende Strandgade nr. 22.

179 Iflg. Kirkebogen.

180 Iflg. Skifteprotokollen.

181 I dokumenterne fra bobehandlingen anføres et sted urneplads og et andet sted urnerum.

med hendes død blot anført »Ligbrænding i Rønne« i den kolonne, hvor der for alle andre døde omhyggeligt er angivet den kirkegård, hvor vedkommende er begravet eller har fået urnen nedsat. Af Rønne Kirkegårdsprotokol fremgår, at Helene Reiners urne blev sendt til Allinge Kirkegård.¹⁸² Men Allinge Kirkegårdsprotokol indeholder ingen oplysninger om hverken modtagelse eller nedsættelse af urnen.¹⁸³ Der er den mulighed, at et af Helenes børn eller barnebarnet har overtaget urnen, og smuglet den ud af landet. Der findes nemlig som nævnt intet anført i Kirkebogen om urnens skæbne. Myndighederne skulle give tilladelse til udførsel af en urne. Intet tyder på, at nogen af arvingerne var til stede på Bornholm ved bisættelsen. Konklusionen er (såfremt de to kirkegårdsprotokoller er korrekt førte): Helene Reiners jordiske rester forsvandt mellem Rønne og Allinge!

Skifterettens behandling af boet efter Helene Reiner

Som nævnt ovenfor havde Helene i sit testamente indsat revisor Kaj Pedersen, Allinge som boets eksekutor. Og man måtte helt op til kongen for at få fulgt Helenes sidste vilje! Det var åbenbart ikke almindeligt, at en revisor i Allinge blev bo-eksekutor. Der foreligger således blandt Skifterettens dokumenter en kongelig bevilling af 30. juni 1953, hvor Kong Frederik IX gør vitterligt, at Kaj Pedersen bliver boets eksekutor.¹⁸⁴

Den første skiftesamling blev afholdt 7. juli 1953 i afdødes hjem. Deltagerne var ifølge referatet - udover Kaj Pedersen - overbetjent Emil A. Larsen, Allinge og politibe-

tjent Thykjær Nielsen, Allinge samt en »fru Marie Felk«, Sandvig, der underskrev sig som Maja Flek. De to politifolk blev betegnet »vurderingsmænd«. Fru Flek fremlagde et brev fra Helenes datter, Irene (»Ina«) von Stein, som opholdt sig i England. I brevet blev fru Flek anmodet om at varetage Inas interesser.¹⁸⁵ Eksekutor redegjorde indledningsvis for Helene Reiners familieforhold og testamentet. Han oplyste endvidere, at de tre arvinger var blevet orienteret om testamentets indhold, og at han var boets eksekutor. Næste punkt på dagsordenen var en opgørelse af Helene Reiners aktiver. Hun havde ingen gæld ud over løbende regnskab, og hun ejede ingen ejendomme. Boets samlede aktiver var opgjort til godt 56.000 kroner (850.000 kr. i 2011-priser). Heraf var indbo og løsøre vurderet til ca. 1.500 kroner (23.000 kr. i 2011-priser). Aktiverne fandtes hovedsageligt på bankbøger (og indbo). En ikke ubetydelig del af aktiverne var lån, som Helene Reiner havde ydet, primært til to hoteller i Sandvig.

Den anden skiftesamling blev afholdt 26. september samme år - også i afdødes hjem. Der var nu indkommet fuldmagter fra Helenes to børn. Og fru Flek »var rejst til Sverige«. Deltagerne var - foruden eksekutor:

- overbetjent Emil A. Larsen, som nu var befuldmægtiget for Eberhard von Hillner (i Østtyskland)
- sygekassekasserer Herman Th. Mortensen, befuldmægtiget for Irene (Ina) von Stein (i England)

Til historien hører, at Ina egentlig havde givet sin fuldmagt til Kaj Pedersen, »da

182 Rønne Kirkegårdsprotokol findes på Ø-arkivet i Rønne.

183 Personlig oplysning 21. juni 2011 fra graveren ved Allinge Kirkegård, Bjarne Rasmussen.

184 Skifterettens dokumenter vedrørende boet efter Helene Reiner findes på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

185 Maja Fleks relation til Irene v. Stein er ukendt. Flek angives boende i Sandvig. Hun må antages, at have været logerende, idet hun ikke er omtalt som husejer i Jens Riis Jørgensens Huse i Sandvig gennem 200 år (1989).

arvingen ikke kendte andre på Bornholm, som var hende venligt stemt«! Således ordret indført i skifteprotokollen af Kaj Pedersen. Men han måtte som eksekutor svigte Irene og på trods af den personlige cadeau videregive fuldmagten til Herman Th. Mortensen. Den sidste af arvingerne, barnebarnet Nora von Stein, befandt sig i Østrig (Salzburg). På dette andet møde blev kassebogen med boets udgifter og indtægter gennemgået. Tredje og sidste skiftesamling blev afholdt 19. juli 1954, altså et års tid efter Helene Reiners død. Deltagerne var som ved det foregående møde. Denne gang blev mødet afholdt hos eksekutor i Vestergade 30, Allinge. På dette afsluttende møde blev boopgørelsen samt udlodning af arveandele fremlagt og endeligt godkendt.

Irene arvede som nævnt ovenfor indbo og løsøre fra morens hjem i Sandvig. Der var åbenbart intet af særlig stor værdi, idet den samlede vurdering i 2011-kroner kun - som nævnt - var 23.000 kr. Irene valgte alligevel at få pakket hovedparten og (antagelig) sendt til sit hjem i England. Således angives i skifteprotokollens kassebog en udgift til nedpakning af indbo på ca. 1.400 kr. samt en udgift på godt 8.000 kr. til Speditionsfa. Helberg & Germandsson. Den mindre del af indboet, som blev solgt fra, indbragte omkring 1.500 kr. (de anførte beløb er i 2011-priser). Den 16. august 1954 har eksekutor afsluttende indført i skifteprotokollen, at han havde forsøgt at overføre arvelodderne til arvingerne, men at det kun var lykkedes mht. barnebarnet Nora. Nationalbanken havde sat sig på bagbenede, idet man angav kun at ville overføre til en arvings hjemland. Og Irene havde ønsket arven anbragt i Schweiz, medens Eberhard boede i Østtyskland. Han var åbenbart klar over, at de østtyske myndigheder med kyshånd modtog penge fra udlandet. Men også, at staten i kommunistens hellige navn ville beholde pengene.

Ingen personlig kapitalisme blev tolereret her. Eberhard havde som modtræk nogle måneder efter morens død etableret en dækadresse i Vestberlin, i Zehlendorf i det mondæne sydvestlige hjørne af byen (det var før muren). Desværre for Eberhard von Hillner ville Danmarks Nationalbank ikke godtage en adresse med »c/o Frau Anna Reichert« for en person fra et land (Østtyskland), der i øvrigt (endnu) ikke var anerkendt af Danmark som selvstændig stat. Den gode eksekutor var naturligvis interesseret i at få sagen ud af verden. Han aftalte derfor med de to arvinger, at de selv tog kampen op med den danske Nationalbank, efter at deres penge var blevet deponeret i Bornholms Laane- og Diskontobank i Rønne.

Det uvist, om Irene, Helene Reiners datter, besøgte Bornholm i forbindelse med morens død og bisættelse i 1953. Men Irene deltog som nævnt ikke i nogen af skiftemøderne i Sandvig og Allinge i 1953/54. Irene boede som nævnt under arvesagen i England. Hendes adresse her var Lillesden School, Hawckhurst, som er beliggende i Grevskabet Kent. Det er i Englands sydøstligste hjørne, nede ved Dover. Lillesden School var en nu nedlagt, traditionsrig pigeskole med over 100 elever. Skolen var ca. 100 år gammel, oprettet af en rig bankmand i hans herskabsbolig.¹⁸⁶ Der er ikke fundet oplysninger om, hvordan den tyske Irene endte her, eller hvad hun foretog sig på skolen.¹⁸⁷ Irenes videre skæbne er ikke kendt.

Det vides ej heller, om Eberhard, Helene Reiners søn, besøgte Bornholm i forbindelse med morens død og bisættelse. Han deltog ikke i nogen af skifterettens møder. Eberhard boede under arvesagen i 1953/54 stadig i den by i det daværende Østtyskland,

¹⁸⁶ Oplysninger fra internettet (Google).

¹⁸⁷ En henvendelse til afdelingen Archives and Local History i Hastings Museum and Art Gallery har ikke givet nye oplysninger.

hvor han - som tidligere nævnt - havde fået udstedt pas i 1949. Det var i byen Storkow, som ligger ca. 50 kilometer sydøst for Berlin, halvvejs til den nuværende polske grænse. Eberhards videre skæbne er ikke kendt.

Hotel Strandslot efter Helene Reiner-æraen

Helene Reiner æraen på Hotel Strandslot sluttede med hendes salg af hotellet til den københavnske direktør Alex Harrev 23. maj 1946. Han købte i øvrigt på samme tid Strandhotellet, som ligger nogle få hundrede meter øst for Strandslot. Han drev de to hoteller i 5 år, før han måtte give op.¹⁸⁸ Rudolf Holm købte de to hoteller i 1951 og drev dem de følgende 10 år. Men så måtte også han give op. I 1961 købte pornomillionæren Sven Thevis de to hoteller ved tvangsauktion. Thevis havde kun hotellerne i ét år, idet han ikke kunne få bevilning til at drive hotellerne.¹⁸⁹

Hoteldirektør Viggo Søgaard Pedersen købte hotellerne i 1962. Han ejede i forvejen Hotel Saxohus i København. Søgaard drev de følgende 23 år - bl.a. - Hotel Strandslot. Og det blev en god periode for Strandslot, der blev ombygget og gennemgribende moderniseret i årene 1967/69. Iflg. Søgaard var hotellets indre frem til 1967 uændret fra det blev bygget i 1904/05. Han installerede toiletter og bad på værelserne samt rumopvarmning. Mht. selve bygningen gennemførtes i 1967/69 en væsentlig ændring af tagkonstruktionen, idet det hidtidige mansardtag blev »løftet op« til en almindelig tagkonstruktion. Herved fik bygningen de nuværende tre fulde etager. Køkkenet i kælderen blev ikke renoveret og fremstår endnu i 2011 som for 50

år siden, hvor dets anvendelse ophørte. Derefter fik Strandslots gæster deres måltiderne serveret på det nærliggende Strandhotel.¹⁹⁰ Efter ombygningen sidst i 1960-erne havde hotellet i alt 108 sengepladser.¹⁹¹

Søgaard solgte i 1985 Hotel Strandslot til selskabet ASX 7590 A/S, Hotel Strandslot Timeshare. De næste par år blev Strandslot ombygget efter tegninger af arkitekt Søren Elkær-Hansen, Dragør, hvorefter Strandslot rummede de nuværende 27 ferielejligheder, hvoraf de fleste har flere værelser. Hver lejlighed blev indrettet med køkken og badeværelse. Endvidere indrettedes flere fælles aktivitetsrum, fx motionsrum og romersk bad. I det ydre fik lejlighederne nye altaner, understøttet af en »stilladsagtig« konstruktion. Men det planlagte salg af lejlighederne lykkedes ikke.

I 1987 overtog Strandslot Ferielejligheder A/S, Dragør Hotel Strandslot. Og denne gang lykkedes salget af lejlighederne. I dag er Strandslot et veldrevet timeshare hotel, som har mere end 600 ejere, der har købt de i alt 999 lejligheds-uger.

Denne artikel skyldes i høj grad oplysninger fra samtaler med lokale seniorer, der er nævnt som kilder i fodnoterne. En stor tak til dem alle for beredvilligt og imødekommende at have fortalt deres erindringer. Der skal lyde en tilsvarende tak til den daglige leder af Hotel Strandslot, Frank Pedersen, for mange samtaler og oplysninger. Også en stor tak til Ulla Søgaard, tidligere ejer af Strandslot, til Jens Riis Jørgensen og lederen af Lokalar-kivet i Allinge, Anders Koefoed Larsen, for et væld af oplysninger. Og endelig skal arkivar Christl Mathea Vang, Ø-arkivet i Rønne have en stor tak for et utrætteligt arbejde og initiativrige bidrag til artiklen.

¹⁸⁸ Iflg. Realregistret.

¹⁸⁹ Personligt meddelt af tidl. Hoteldirektør Viggo Søgaard Pedersen (ejer af bl.a. Hotel Strandslot og Strandhotellet 1962-85).

¹⁹⁰ Personligt meddelt af tidl. hotelværtinde Ulla Søgaard, Sandvig.

¹⁹¹ Jens Riis Jørgensen, Huse i Sandvig gennem 200 år, 1989.

Magt, ære og retskaffenhed

Om bornholmske tingbøger og Berild Clausen

Af Jesper Vang Hansen

Første del

De bornholmske tingbøger

De bornholmske tingbøger¹ er stort set bevarede fra omkring år 1700 og er som sådan den vigtigste og mest autentiske kilde til dagligdagens historie. Heri kan læses om konflikter mellem naboer, manglende betaling af købmandsregningen, tyverisager, uenigheder om grænseskel, arvesager og meget mere. Hvis bonden ikke betalte sine skatter, stævnedes Amtsskriveren skyldneren til retten. Utallige konflikter og stridigheder blev behandlet og afsluttet med en dom. Afhøringerne og eventuelle domme fortæller om forholdene myndighed og indbyggere imellem, men også om personernes indbyrdes relationer, levevis og handlinger. I de tidlige retsprotokoller

Jesper Vang Hansen har været leder for Rundetaarn i 30 år. Er født og opvokset i Klemensker og studeret historie på Københavns Universitet. Har skrevet bøger om forskellige historiske emner og i de senere år kastet sig over studiet af tingbøgerne for Nordbornholm.

findes tinglysninger af ejendomssalg, arvesager og efterlysninger, som også er vigtige oplysninger om samfundet.²

Retsinstanser

Civile bornholmerne blev delt i forskellige »hjemting«, efter hvor de geografisk hørte hjemme. Embedsfolk - militære og gejstlige - hørte hjemme i særlige retsinstanser.

¹ Således kaldes justitsprotokollerne indtil medio 1700-tallet, hvor det blev almindeligt, at dele sagerne op i flere afdelinger og protokoller. Bornholms ældste, bevarede ting-bog stammer fra 1669 og er fra Vestre Herred.

² På min hjemmeside www.vang-hansen.dk er der referater af tingbøgerne for perioden 1688 til 1790, samt Nørre Herreds tingbøger fra 1678 og de følgende 30 år.

I mange sager ønskede de anklagede personer, at retssager skulle føres ved deres eget ting eller »værneting«, som de ofte blev kaldt. Derved forventede de en vis forståelse for deres egne privilegier og fordele. Men de fleste bornholmere hørte hjemme i købstæderne, de fire herreder eller Hammershus birk, der, hvor de førte »dug og disk«, altså der, hvor de boede og førte deres husholdning. Præster og degne havde deres egen Gejstlige Domstol, og militærfolk havde Krigsretten som deres værneting. Når sager blev appelleret til en højere ret, var første trin Bornholms Landsting og det næste Kongens Retterting, som efter 1660 hed Højesteret. Foruden hjemtingssagerne blev visse sager ført ved særlige domstole: Ægteskabssager skulle føres ved tamperretten, og sager mellem borger og gejstligheden førtes i kirkeretten. Både tamperretten og kirkeretten hørte under Universitetets jurisdiktion og blev afholdt i kirkerne, oftest i Rønne Kirke.

Afhøringer af vidner skulle finde sted ved vidnets hjemting, så det er ofte nødvendigt at søge oplysninger i forskellige tingbøger, hvis en sag skal afdækkes fuldt ud.

Underretten og sognestævnerne

Hjemtingene var ledet af en by- eller herredsfoged, der også var dommer i sagerne. Ved hver enkelt ret fungerede en kongevalgt skriver, der foruden skriverarbejdet også havde en slags politimyndighed. Ved hver tingssamling mødte otte lægdommere - i byerne kaldtes de oftest for stokkemænd og i herrederne tingbude, hvor der var valgt to fra hvert herred.³ Tinget blev af-

holdt på en bestemt ugedag oftest 25-30 gange om året.

De forskellige domstole var altså organiserede efter et nærhedsprincip, der ikke blot var hensigtsmæssigt ved undersøgelser af sagerne, men også var et vigtigt redskab i kommunikationen mellem myndighed og borger. Det var ikke tilfældigt, at lægdommere kaldtes for bude. De havde nemlig tillige den vigtige opgave at holde kontakten mellem myndighed og landets indbyggere på de såkaldte sognestævner, der afholdtes søndag efter prædikenen på kirkegårdene. Tingbudene var vigtige, ikke bare når herredsfogedens befalinger, amtmandens forordninger eller henstillinger skulle kommunikeres ud til sognefolkene, men også når mændene skulle samles til eksercits, eller hvis fælles opgaver skulle organiseres. Når fx kongens skib ankom til øen for at afhente smørskatten til hoffet, skulle det meddelelse hurtigt og effektivt til bønderne. Sognestævnerne er vigtige for forståelsen af det bornholmske samfund, der ikke havde landsbyer med jordfællesskab, men bestod af spredt bebyggelse. Sognestævnerne er sjældent beskrevet i de historiske kilder, da der sandsynligvis førtes mundtlige forhandlinger, der ikke blev ført til protokol. Først når stridigheder opstod, endte konflikten i herredstinget og blev beskrevet. Oftest var det såkaldte ærekrænkende sager, hvor den forurettede måtte søge retfærdighed ved retten.

På sognestævnet eller kirkestævnet, som de nogle gange kaldtes, førtes forhandlinger om fælles optræden, når der fx skulle sendes et bud til kongen for at bede om skattelettelse og hævde særlige rettigheder. Sognestævnet var en ældgammel institution, som med enevældens indførelse ikke passede med indførelse af et nyt embedsapparat. På sognestævnerne kunne der udfærdiges breve, som blev forsynet med en sognesignet/segl som tegn på auto-

3 Øster Herred bestod blot af tre sogne, hvor det største sogn Østerlars, med Gudhjem som anneks, oftest blev repræsenteret af fire tingbude.

ritet og myndighed. Netop i 1680'erne blev sogne- og herredssegl inddraget af Landsdommeren, men igen udleveret med regel om, at seglet kun havde gyldighed, hvis det også var forsynet med amtmandens segl.⁴

Øvrigheden contra befolkningen

Domstolene var naturligvis et redskab for magthavere til opretholdelse af ro og orden samt indkrævning af skatter til kongen, til præsten eller til officeren, hvis løn blev udrædt af en eller flere gårde. Banker og kreditinstitutioner fandtes ikke, i stedet havde velstående folk penge stående i gårdene. De økonomiske transaktioner kunne være ret indviklede, da gæld ofte blev betragtet som et aktiv, der kunne overdrages som et vederlag. Eksempelvis transporterede amtsskriveren en gældspost fra et dødsbo i Rønne til Sander Andersen i Hasle som gage. Sander Andersen måtte så føre retssag mod bonden i Klemensker, der i skiftet var angivet som skyldneren.⁵

Endvidere benyttedes retten til at udstede tingsvidner⁶, som kunne være lister over gårde, der som følge af misvækst, ikke kunne betale skatter til kongen, eller som udskrifter af afhøringer af vidner i domssager, der blev ført i andre retsinstanser. Tingsvidnesagerne er også meget detaljerige på dagligdagsoplysninger, da vidnernes udsagn om forskellige sager ikke nødvendigvis var tilpassede sagens kerne.

Et retssamfund krævede ubestikkelige embedsmænd, og man var derfor bevidst

om, at dommeren kunne være inhabil i retssager og dermed ikke kunne dømme i sådanne sager. Mistanke om partiskhed i sagerne skulle indberettes til amtmanden, som så valgte en stedfortrædende dommer.⁷ Ofte er de bornholmske retssager præget af indledende stridigheder om retens procedurer. For eksempel kunne sagsøgte forsøge at påpege fejl i indstævningen. Reglerne sagde, at stævningen skulle læses op for den indstævnte personligt inden solens nedgang. Sagsøgte havde en række muligheder for at drage stævningens gyldighed i tvivl, fx var det ikke tilladt at skrive stævningen på døren med kridt, fortælle naboen, at han skulle bringe stævningen videre, eller læse stævningen op for ægtefællen. Man kunne også drage stævningsmandens evner til at læse i tvivl. I bedste fald kunne sagsøgte udsætte sin sag i flere uger og dermed nå at organisere et forsvar. De fleste sager havde et varsel på otte dage. Stævninger i andre sogne havde længere frist og uden for øen helt op til otte uger. I særlige ægteskabssager, hvor ægtemanden for eksempel var forsvundet fra øen, skulle manden stævnes proforma på det sted, hvor han sidst havde opholdt sig. Både sagsøgers og den anklagedes håndtering af retssystemet bærer ofte præg af et stort kendskab til lovene og de muligheder, de gav. Den, der kendte lovene, havde gode chancer for at klare sig. På Bornholm i 1700-tallet fandtes flere lærde mennesker, der mestrede lovene og påtog sig opgaven både som anklager eller som forsvarer for befolkningen.⁸

4 M.K. Zahrtmann, *Borringholmnernes historie*, (Zahrtmann) bd. 2, s. 69, NH 22/7 1684.

5 Rigsarkivet, Bornholms Nørre Herred: Tingbog og justitsprotokol (NH) 28. februar 1697.

6 Tingsvidne er en afskrift af tingbogens vidneafhøring.

7 Såkaldt sættedommer.

8 Ofte kaldes de »bondeprokuratorer«, da de var sønner fra de større gårde på landet.

Ethvert vidne i de bornholmske retssager måtte afgive ed med disse tre fingre, medens loven om edsaflægning blev oplæst. (Afhandling fra 1605 i Lovsamling o. 1620, egen samling).

Edsaflægning

Et retssamfund kræver altså indbyggere, der er villige til at respektere lovene og myndighedspersonerne. I enkelte sager syntes denne respekt at ligge på et lille sted. Vidner udeblev ofte, og man fristes til at tro, at hensynet til naboen eller kollegaen spillede en stor rolle. Dommeren måtte ofte stævne vidnerne på ny og true dem med »faldsmålsbøder«, hvis de ikke mødte på næste tingsamling. Når dommen ville ende med en livsstraf, blev arrestanten ofte hjulpet til flugt.⁹ Det var relativt let

at »rømme« fra Bornholm ved at stjæle en båd fra et af de mange fiskerlejer. Den kgl. Forordning om skærpede straffe for hjælp til kriminelles flugt synes at være foranlediget af talrige eksempler fra Bornholm.¹⁰

Tinget holdtes altid hos privatpersoner, der sideløbende drev krovirksomhed og havde udsalg af tobak. Forsamlingerne var åbne, og alle kunne deltage. Ofte måtte dommeren kræve ro i salen og henstille til tilhørerne ikke at kommentere sagerne. Utallige gange måtte vidner efterlyses, fordi de var ude og lade vandet. Andre

⁹ Brodermordet i Sandvig 1695 eller Drabet på Niels Bech i 1716, se www.vang-hansen.dk.

¹⁰ Forordning af 21. september 1695.

gange blev der sået tvivl om vidnernes uvildighed. Stemningen på stedet var mere eller mindre løssluppen, og der var rig lejlighed til at påvirke vidner i en bestemt retning.

Tingsamlingerne som social institution

Kutymen i retssalene afspejler i høj grad stedets særegenhed, og i tingbøgerne kommer man helt ind på livet af bornholmerne. Hammershus Birk, Aakirke- og Hasle Byfoged var de tre mindste retskredse på Bornholm. I 1710 bestod Hammershus Birk kun af 340 mennesker. I tingbøgerne blev stort set alle borgere omtalt. Hammershus Birketing fungerede også som rådstue, hvor fællesopgaver var omdrejningspunktet.

Dommens størrelse var fastsat i lovene, men dommeren kunne afvige praksis og dømme alternativt. For eksempel frafaldt dommeren lejemålsbøde til en kvinde, fordi hun lovede, at sønnen ville gå i kongens tjeneste, når han blev gammel nok. Dommen »at arbejde på Bremerholm«, blev i nogle tilfælde tolket til arbejde på Hammershus, hvilket må have været meget praktisk og sikkert også formildende.

I Hammershus Birk er der flere eksempler på, at personers overvældende brug af brændevin førte til, at man på tinget reagerede mod uvæsenet: En mand fik tildelt en værge, og borgerne fik pålagt forbud mod at sælge ham brændevin. En kvinde blev tørlagt, ikke så meget for hendes helbreds skyld, men nærmere på grund af fare for ildebrand.

På Hammershus Ting behandledes en række ægteskabssager, hvor manden eller kvinden anklagede hinanden for »tyrannisk og ukristeligt levned«. Retten kom derved til at fungere som en slags offentlig vidneskranke, hvor dommeren, med loven

i hånden, kunne bilægge stridigheder i ægteskabet. På Bornholm synes birkedommeren at være præsten ligeværdig, når det gjaldt stridigheder i ægteskabet.

Indbyggerne contra øvrigheden

Lovene og tinget blev brugt til at sagsøge øvrigheden, hvis man mente at være blevet uretfærdigt behandlet. På Bornholm er der adskillige eksempler på retssager, hvor præsten, amtsskriveren eller herredsfogeden blev stævnet af bonden og borgerne. Selv fattige og i samfundet marginaliserede personer kunne finde på at klage til Kongen over fogedens embedsførelse. Klagerne kunne blive så omfattende, at embedsmændene i København måtte ned sætte særlige kommissioner for at finde ud af, hvad der var op og ned i sagerne.¹¹

Lovbøgerne

I de tidligste sagsakter dømtes på grundlag af Skånske Lov og senere Christian IV's store Reces fra 1643. Med Christian V's Danske Lov blev det simplere for de bornholmske dommere at afgive ensartede domme. Lovbogen blev forkyndt ved en Plakat af 23. juni 1683, der annoncerede, at den skulle være i brug inden tre måneder. Denne dombog blev trykt i et uhørt stort antal eksemplarer, og den fandt vej til mange privatpersoner, der lærte at bruge lovene i retssalene.

Christian V's Danske Lov var enevældens forsøg på at forenkle og effektivisere landets love. Samtidigt startede en centralisering af magten og en forbedring af statens administration. De små enheder på Bornholm var ikke store nok til at brød-

¹¹ 1650, 1685, 1691 og i særdeleshed med »Den bestandige Kommission«, der startede i 1742 og først blev nedlagt igen 1802.

*Kong Christians den Femtes danske Lov, 1683.
Foto, Herman H.J. Lyngø & Søn A/S.*

føde en embedsmand og var vel også svære at administrere. Byfogederne i Rønne, Nexø, Svaneke og Hasle blev tillige herredsfogeder for oplandets herreder. Hasles Byfoged fik, foruden Nørre Herred, Hammershus Birk som sit område. Embedsmændenes indtægter blev forøgede, så de kunne leve af det, hvilket vel var et forsøg på at forhindre korruption i embedsapparatet. Trods dette kneb det gevaldigt med at få bornholmerne til at betale de afgifter, som det blev pålagt dem at betale til fogederne, hvilket utallige retssager viser. Mange af rettens embedsmænd måtte fortsat tjene penge på pengeudlån, jordbrug og andet.

Sorenskrivere/tingskrivere

Efter 1683 blev også tingskriverne udnævnt af kongen. Skriveren tjente penge på udfærdigelse af tingsvidner og domsudskrifter samt øvrige skriveopgaver. Samtidigt kunne han supplere indtægterne som skolelærer. Hammershus Birks skriver Peder Ovesen var i slutningen af 1600-tallet, tillige skolemester for de dygtigste unge mænd i området. Samtidigt kunne han så rekruttere hjælpere til sit embede som hjælpeskrivere. Enkelte skrivere var så dygtige, at de kunne nå at citere parternes udtalelser ordret. Når man har læst flere års tingbøger af samme skriver, kan man fornemmes skriverens egne meninger om personer og problemstillinger. Den dygtige skriver formåede at fortælle historien levende og engageret.

Anden del

Berild Clausen - folkefører eller plageånd

Berild Clausen er nævnt mange hundrede gange i tingbøgerne fra 1678 til 1703, enten som anklaget i lovovertrædelser, som anklagende part eller som sagfører for andre. Hans synlighed og til tider utraditionelle optræden i retssalene vakte i den grad min interesse, at jeg måtte forsøge at finde oplysninger om ham i andre kilder end tingbøgerne.

Den bornholmske historiker M.K. Zahrtmann omtalte Berild Clausen som bevidst oprører mod »de høje Herrer«, som han stævnedes for landets domstole.¹² Berild Clausen argumenterede for, at han var talsmand for alle bønder på øen, men stemmer hans opførsel til denne rolle? I retsprotokollerne er hans irriterende og forstyrrende adfærd ofte beskrevet. Er det muligt i dag via de bevarede kilder at få styr på denne farverige person, som alle på Bornholm må have kendt eller hørt omtalt? Hvem var han?¹³

Berild Clausens ungdom og uddannelse

Berilds far, Claus Hansen, var bonde på 12. vornedegård Tornby i Klemensker, da Berild blev født omkring 1655-56. Jeg kender intet til Berild Clausens barndom og uddannelse, men sandsynligvis lærte han at læse og skrive af de vandrelærere, som var almindelige på de større gårde på Bornholm.

Faderen har sandsynligvis sørget for, at

hans drenge fik yderlige undervisning, enten i Rønne eller i København. I hvert fald var hans yngre bror Hans Clausen i en længere periode i København, hvor han boede hos Jens Jensen Aalborg, Rønne Skoles »hører«, dvs. lærer, Carl Randberg, afgav vidneforklaring i en retssag, hvor hans vært sagsøgte Hans Clausen for at have glemt at betale for kost og logi.¹⁴

Berilds yngste bror, Mogens Clausen, havde også boglige kundskaber. Han endte som Birkefoged for Hammershus Birk, Byfoged i Hasle og Herredsfoged i Nørre Herred.¹⁵

Berild Clausen var involveret i faderens retssager meget tidligt i sit liv, sikkert fordi Berild - modsat sin far - kunne læse og skrive. Berilds farfar var sandsynligvis Hans Mogensen, der i 1620erne boede på den 61. selvejergård (slg.) kaldet Hoglebjerg i Klemensker. I 1673 forsøgte Berilds far, Claus Hansen, at overtage gården, som han mente at have fortrinsret til. Han førte sagen helt til højesteret uden held.¹⁶

Berild var på Bornholm i 1674, hvor han havde lånt sin far penge og leveret ham diverse luksusvarer. I perioden 1674-1678 er der noget, der tyder på, at han var på Fyn,¹⁷ fordi hans far lånte ham penge til rejsen. I hvilket ærinde vides ikke, men det er sandsynligt, at han der har erhvervet sig færdigheder, som han senere har kunnet udnytte i retssalene.

I 1678 var han tilbage på Bornholm, hvor han tilsyneladende boede på Rise Vandmølle i Klemensker. Møllen hørte under

¹² Zahrtmann, bd. 2, side 113.

¹³ På min hjemmeside www.vang-hansen.dk findes en tidstavle for Berild Clausen. Desuden er flere kilder til historien om Berild Clausen gengivet.

¹⁴ NH, flere retssager i 1681-82, Landstingsdom (LT)2. august 1682.

¹⁵ Mogens Clausen Torn (o. 1668-1737).

¹⁶ Rigsarkivet, Bornholms Landsting: Justitsprotokol, (BL) Landstingsdom 20. maj 1674, hvor omkostningerne til Herredstings-, landstings- og højesteretsdommen blev reduceret.

¹⁷ De bornholmske landdistrikters skifteforvaltning (DBLS) bd. 6, pag. 396b-400a Skifte 24. februar 1699 efter Elisabeth Berildsdatter.

Risegaard i Klemensker, hvor familien boede.¹⁸ Berild førte på ny sag for sin far og denne gang gjaldt det ejendomsretten til 68. slg. Risegaard først på Herredstinget i Hasle, senere på Landstinget i Aakirkeby og til sidst i Højesteret i København. Det blev slået fast, at Risegaard ifølge de specielle bornholmske arveregler, tilhørte Jens Abrahamsen og ikke Berilds far Claus Hansen.

Den 26. april 1678 dukker Berild Clausen opi Nørre Herreds tingbog.¹⁹ Herman Skrædder i Hasle, der som nebengescheft holdt kro for tørstige sjæle, havde besøg af Jens Abrahamsen, der boede på den 65. slg. Skovgaard i Klemensker og Berild Clausen. Der var blevet drukket brændevin, stemningen var løssluppen og der blev truet med knive. Jens, der var indrullet i Landkompagniet til hest, beskyldte Berild for at være »landløber og landsforræder«. Hvad denne beskyldning dækkede over, ved jeg ikke. Beskyldningen som landløber brugtes om folk, som ikke havde fast tjeneste, og landsforræder om personer, som ikke var indrullet som soldat eller endnu værre, havde været i fremmed krigstjeneste.²⁰

Berild Clausen og hans far sagsøgte Jens Abrahamsen i fællesskab, dels for lejeafgift for Risegaard og dels for vold. Herredsfogeden afviste voldsagen, da de var berusede og utilregnelige, hvilken afgørelse Landstinget stadfæstede. Året efter dømtes Berild Clausen til at betale sagsomkostningerne til Jens Abrahamsen, da retshandlingerne havde været unødvendige.²¹

Berild Clausen som bonde

Da faderen mistede rettighederne til Risegaard, måtte Berild Clausen i 1679 flytte med til 36. slg. Ingemarsgaard i Rutsker sammen med sin mor og sine søskende. Faderen har sandsynligvis ikke ejet gården, men blot haft den til leje.

Nye muligheder for familien indtraf da Berild Clausens morbror, Michel Berildsen, døde barnløs i slutningen af 1681 på 15. frivornedegård Vallegård i Nyker. Claus Hansen var gift med Elisabeth Berildsdatter, som var den yngste af Michels to endnu levende søskende. Efter reglerne skulle gården lovbydes²² den nærmeste familie, inden gården eventuelt kunne sælges til andre. Imidlertid var amtmanden Christian Gedde interesseret i Vallegård og uden betænkningstid indsatte han sin egen forvalter på gården. Først efter adskillige retssager i Herredstinget, Landstinget og Højesteret,²³ kunne Claus Hansen i 1685 indløse og flytte ind på gården.²⁴

Michel Berildsen havde været en holden mand og foruden Vallegård, havde han en del penge stående i 11. og 12. slg. i Nyker. Berild Clausen mente, at han var berettiget til at flytte ind på 11. slg. Lillegaard. Amtsskriveren konkluderede, at det var selv-tægt, og fik med magt sat Berild Clausen ud af gården igen.

Under de juridiske stridigheder om gårdene i Nyker lykkedes det Berild Clausen, i virvaret af forhandlinger og retssager, at få overdraget 10. vornedegård Bjørnegård i Klemensker i fæste, sandsynligvis i en slags handel med amtmanden.

18 DBLS bd. 6, pag. 6b-9a Skifte 28/11 og 29/11 1694 efter Claus Hansen.

19 Den ældste bevarede tingbog for Bornholms Nørre Herred dækker perioden februar 1678 til 1684. Tingbogen 1684-1691 eksisterer ikke.

20 Striden handlede om at Claus Hansen nu var pligtig til at betale husleje af Risegaard ifølge Jens Abrahamsen.

21 BL, 16. oktober 1678, Herredstingsdom 4. juli 1679.

22 Betyder, at familien kunne overtage gården mod at betale gårdens værdi til deling mellem arvingerne.

23 Rigsarkivet, Højesterets voteringsprotokol, 4. september 1683.

24 Den 3. februar 1694 tilskødes Vallegård til den yngste søn Mogens Clausen.

Bjørnegård havde ry for at være en af Bornholms bedste fæstegårde, hvilket Berild Clausen ikke mente, var rigtigt. Han fik straks arrangeret en vurdering - en såkaldt otte-mands dom - af gårdens bygninger og marker. Han kunne derved påvise, at den tidligere fæster Jørgen Hansen havde forsømt sin pligt til at vedligeholde den kongelige fæstegård som han burde.

Meget hurtigt kom Berild Clausen i konflikt med amtskriver August Dechner om gårdens landgilde, ægter og kvartalsskatter. Berild Clausen argumenterede for, at gården var Bornholms dyreste fæstegård, og at han bl.a. betalte for engene i Bollers og Fogeddalen, som uretmæssigt var lagt under Hammershus' avl.

Nu var det Berild Clausens ansvar at holde gårdens stendige vedlige. Men han nåede ikke at udbedre det nedfaldne stengærde, inden en flok svin løb ind og åd hans ærter. Svinene tilhørte møllerkonen på den nærliggende Bjørnemølle. Berild, der viste sig fra sin mest hidsige side, slog møllerkonen til jorden, så hun mistede bevidstheden. Et par af svinene slog han ihjel, inden han fik jaget de øvrige på flugt. Mølleren Anders Pedersen sagsøgte Berild Clausen for vold mod sin hustru og for at have mistet to svin. Mølleren var overbevist om, at Berild kunne have slået konen ihjel. Det lykkedes Berild at slippe for en straf for vold mod sagesløs kvinde, men til gengæld fik han ingen erstatning for ærterne, da hans gærde var i uorden. Dommeren mente, at lovene var uklare for tilfældet, så han nøjedes med at formane Berild ikke mere at slå møllerens kone.²⁵

Landmandslivet må ikke have tiltalt Berild Clausen særlig meget, men det var en uundværlig del af hans eksistensgrundlag. Gården blev drevet af hans tjenestefolk,

medens han rejste rundt til øens tingsteder og førte retssager.

Familieliv

Kort efter, at Berild Clausen overtog Bjørnegård i 1682 giftede han sig med sognepræst Oluf Jensen Aalborgs steddatter Sidsel Haagensdatter (f. 1658). Sidsels far, sognepræst Haagen Sonesøn Rønneby, døde allerede, da Sidsel var få år gammel. Og som det var almindeligt, giftede den nye præst sig med præsteenken. Berild og Sidsel fik mindst tre døtre: Elsebeth, Barbara og Kirstine.²⁶ Et fjerde barn blev begravet i 1697 på Allinge Kirkegård.²⁷

I retskilderne er der næsten ingen oplysninger om familielivet. Kun en enkelt gang blev hustruen Sidsel nævnt. I 1684 forsøgte hun at låne ti slettedaler af sin stedfar for at hjælpe sin mand ud af Blåtårn på Københavns Slot. Berild Clausen var arresteret, fordi han var rejst til København den 30. august 1684 uden amtmandens pas og uden gyldig attest fra herredets bønder til at være deres talsmand i klagen over amtskriver August Dechner. Præsten ville ikke hjælpe, og hun måtte søge hjælp andre steder. Jens Mogensen på Rosendalegaard i Rutsker lånte hende pengene, som smed Erich Petersen derefter fik smuglet ind i Blåtårn i en pot grød til Berild Clausen. Berild Clausen havde ofte moret sig med at fortælle om pengene og grøden, men nu otte år efter, da Jens Mogensen krævede pengene tilbage, nægtede han ethvert kendskab til historie. Han mente, hvad hustruen havde sat i værks, kunne han ikke være ansvarlig for. Berild blev dømt til at

26 Efterslægtstavle (udfærdiget af Michael Eneriis) findes på Historisk Samfunds blog: <http://bornholmskesamlinger.files.wordpress.com/2012/02/berildclausen.pdf>.

27 Rigsarkivet, Olsker og Allinge-Sandvig Sognes Kirkeinspektion, Kirkebogsregnskaber Allinge-Sandvig, 1684-1709.

25 NH, dom 1. dec. 1682.

betale Jens Mogensen pengene med renters rente.²⁸

Berild Clausen sagsøgte sin svoger Hans Jensen Bidstrup på sognepræstens vegne i 1682 for uregelmæssigheder i arven efter Hans Jensens hustru Kirsten Haagensdatters død i 1678.²⁹ Skæbnen ville, at Hans Jensen senere skulle blive sættemand i adskillige sager mod Berild Clausen. Svogrene førte begge retssager på tinget, men det var kun Hans Jensen Bidstrup, der fik amtmandens tilladelse til at være dommer i retssager.

I skifterne efter Berilds forældre i 1694 og 1699 afsløredes store uenigheder mellem Berild og hans søskende. Ved faderens død i februar 1694 ville Berild ikke acceptere overdragelsespapirerne af Vallegård til lillebroderen Mogens Clausen for en sum af 136 slettedaler. Han mente, at faderen var syg og ikke var »ved sine fulde fem«, da han underskrev med tre bogstaver på skødet. Berild bød 400 slettedaler for gården og påstod også, at hans søskende gemte værdier for ham. Han gjorde desuden krav på 71 daler, som han påstod at have lagt ud for sin far i perioden 1674 til 1679. Berilds søskende afviste pure hans krav. I 1699, da hans mor døde, var situationen den samme. Berild mente, at hans søskende havde bortført løsøregods, og han gentog sin mistanke om snyd med skødet på Vallegård i 1694. Mogens Clausen præsenterede et dokument, som deres far skulle have fået skrevet 28. december 1693. I dokumentet opremsedes adskillige »hjemgæld«, altså arveforskud, som skulle modregnes, når arven til sin tid skulle fordeles mellem søskende.

Begge skifter fortæller om en storebror,

der fra 1674 frem til 1679 havde faderens opmærksomhed, men senere var kommet i konflikt med ham og sine søskende. I skiftet i 1699 gengives dokumentet fra december 1693:

»... Item en sølfskee blev sat i pandt hos Else Svend Olsen udi Rønne, for en daler, som Berild fick pengene at Reise med, da hand drog bort til Fyhn, skeen fik vi ei igien, pengene han fick som hand skal quite 1 daler 2 mark, end og en Kvie som vi maatte give tolder Claus Michelsen for det Rør hand skiød i stycker, kvien var saa god som 4 daler, end og bekom Berild adskillige boeskabsvarer, tønder, balger, spanne, truger, deigtrou, messinglysestager, med adskillige boeskabsvarer for 3 daler....«³⁰

Berild fik indføjet i skiftet i 1699, at hans søskende stod »fellig«, altså havde røbt sig sammen mod ham, for at snyde ham for sin arv. Desuden mente Berild, at hans lillebror Mogens måtte have skrevet dokumentet om arveforskuddet, fordi hans far hverken kunne læse eller skrive. Skifteforvalteren måtte henvise Berild til domstolene for at få klaring i arvesagerne. Berild skrev ikke under på nogen af skifterne.³¹

Arvestriden fra 1694 forhindrede ikke Berild og Mogens Clausen i at samarbejde i en senere drabssag.

Berild Clausens forhold til øvrigheden

Amtsskriveren var rentekammerets embedsmand på øen, og det var ham, der havde ansvaret for at indkræve skatter og afgifter fra øens selvejergårde og fra de gårde, som var i kongens eje. Amtsskrive-

28 NH, Dom 19/2 1692.

29 NH, 28. april 1682.

30 DBLS, nr. 6 pag. 396b-400a, skifte efter Elsebeth Berildsdatter den 24. februar 1699 på Vallegård i Nyker, nr. 6 pag. 396b-400a.

31 Om Berild Clausen har retsfulgt sine søskende vides ikke, da Vester Herreds tingbog ikke eksisterer for perioden.

ren eller hans fuldmægtig var næsten altid til stede på Herredstinget, hvor han førte sager enten om ejendomsretten til gårdene eller om skatteforhold. Berild Clausen var ofte part i disse sager, enten i egne eller faderens sager eller som fuldmægtig for andre.

At være selvejer, lejer eller fæster betød ikke så meget mellem sognets bønder. Det egentlige skel i befolkningen på landet var mellem gårdmanden og husmændene uden jord. I perioden 1675-1695 kom mange gårde i gæld til kongen på grund af misvækst og deraf manglende evne til at betale de kongelige skatter. Selvejergården blev eksproprieret og overgik til at være kongelig fæstegård. Nogle gange foregik denne overgang til fæstegård i al ubemærkethed.

Det hændte, at panthaveren kunne gøre krav på kongens ejendom uden at vide det. Hvis panthaveren ikke fik sine penge som aftalt, kunne han opsiges beboerne, som det var sædvane, til fraflytning inden næstfølgende midfaste.³² Der er flere eksempler på, at amtsskriveren måtte bruge domstolene for at varetage kongens rettigheder til gården, der var blevet en kongelig fæstegård. Købmænd, andre mere velstående bønder, embedsmænd og officerer ejede en del gårde eller havde penge stående som pant i bøndergårdene. Mange retssager omfattede forviklinger i ejendomsforholdene, og i disse sager var Berild Clausen ofte involveret, i hvilke sager han syntes at have haft godt indblik. Berild Clausen fik fx fem slettedaler af Esper Madsen i Klemensker for at skaffe ham den 17. selvejergård i Klemensker til leje. Det viste sig ikke at være realistisk, hvorfor Berild Clausen blev dømt af sættemommeren

Hans Jensen Bistrup at betale pengene tilbage til Esper Madsen.³³

Allerede halvandet år efter overtagelsen af Bjørnegård, skyldte Berild 37 slettedaler til kongen, hvorfor amtsskriver August Dechner opsigte Berild til fraflytning af gården. Men forinden havde Berild søgt amtsskriveren for at have frataget ham retten til at slå hø i engene i Bolleris og i Fogeddaalen. Så sent som i 1692 var de to enges tilhørsforhold stadig hovedproblestillingen i sagen med den nye amts-skriver Hans Henrik Schor. Der blev foranstaltet en ny synsforretning, som afsluttedes med en dom den 23. december 1692, som atter dømte Berild Clausen fra Bjørnegård. Dommen blev anket til Landstinget og videre til højesteret i 1694. Således lykkedes det Berild at blive på gården til efteråret 1695, hvor han flyttede til Sandvig efter overtagelse af den mordsigtede Hans Hansens gård i Sandvig.

Berild Clausen var ekspert i at få retssagerne udsat af en eller anden grund. Udsættelse af retssagen kunne for eksempel ske, hvis man havde lovligt ærinde andet sted. Det havde Berild ofte, da han havde sager kørende på andre domstole, fordi han skulle møde på mønstringspladsen eller deltage i Kongens jagt i Almindingen. For øvrigt en undskyldning han fortrød, da oberjægeren, Hans Georg Seit, klagede over, at han ikke var mødt efter hans ordre.³⁴

Berild påberåbte sig ofte særlige regler, der ifølge ham selv måtte betyde fritagelse for særskat. Nogle gange havde han held til at slippe, bl.a. fordi han ikke blot havde én, men tre soldater boende på Bjørnegård. I kommissionsagen i 1690/91 mod August

³² Gårdbrugeren blev opsagt inden Sankt Hans dag til fraflytning senest midfaste året efter. Midfaste var 4. søndag i fasten og lå praktisk når vårsæden skulle i jorden.

³³ NH, Dom 25. september 1696.

³⁴ NH, 8. september 1693.

Dechner, forsøgte Berild Clausen at blive fritaget for to års afgifter. Den afsatte Dechner beskrev Berild Clausen således: »hafver ieg hannem som en haardnacket och som den der satte ondt i de andre bønder, hannem ved Execution ladet tuinge til betalling for de resterende Schatter och anderledis hafver ieg iche procederet med hannem, mens at hand er en u-rolig hofvet som hverchen agter Gud eller Øfrighed Kand med det gandske Land och iseer hans Naboer bevises. Saa at ieg for hannem och slige iche vahr mit Lif sicher, ia vel blef ofverfalden af hannem paa al ting-far Reiser ex.«³⁵

Berild Clausen beskrev sig altid som kongens trofaste undersåt og påtog sig ofte at være bøndernes talsmand mod øvrighe-

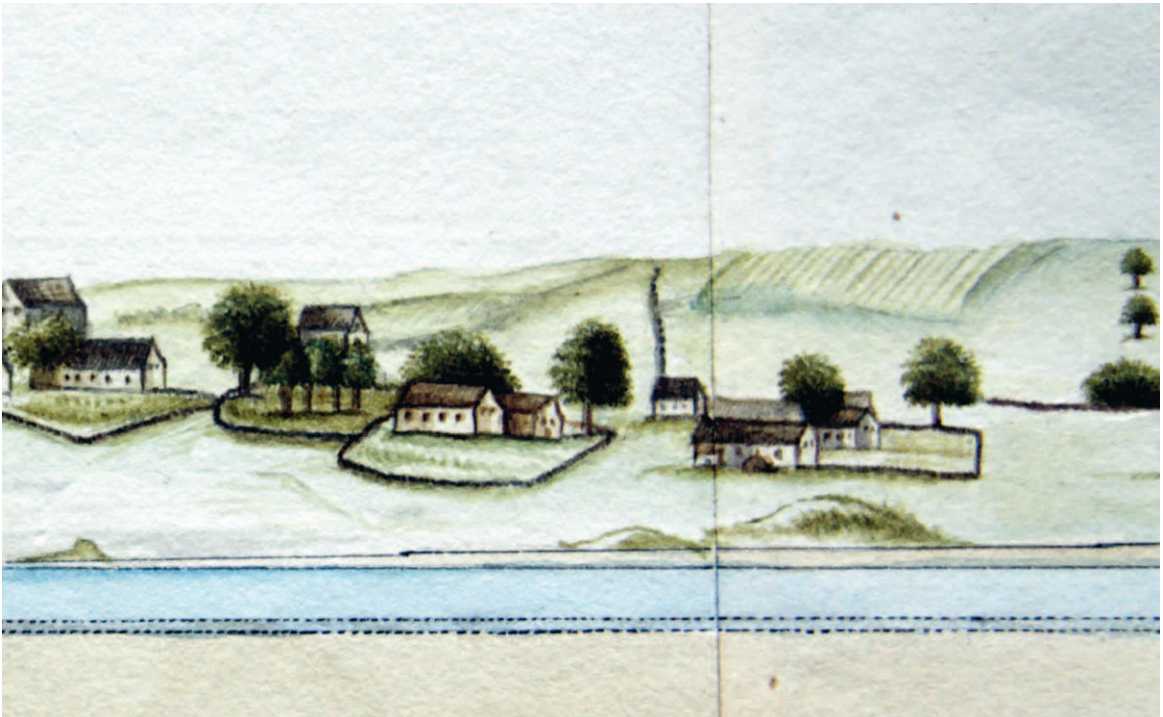
dens overgreb. Det er dog svært at skelne Berilds idealistiske holdninger fra de mere egoistiske handlinger for egen økonomisk vindings skyld.

Berild Clausen og fenrik Hans Christensen³⁶

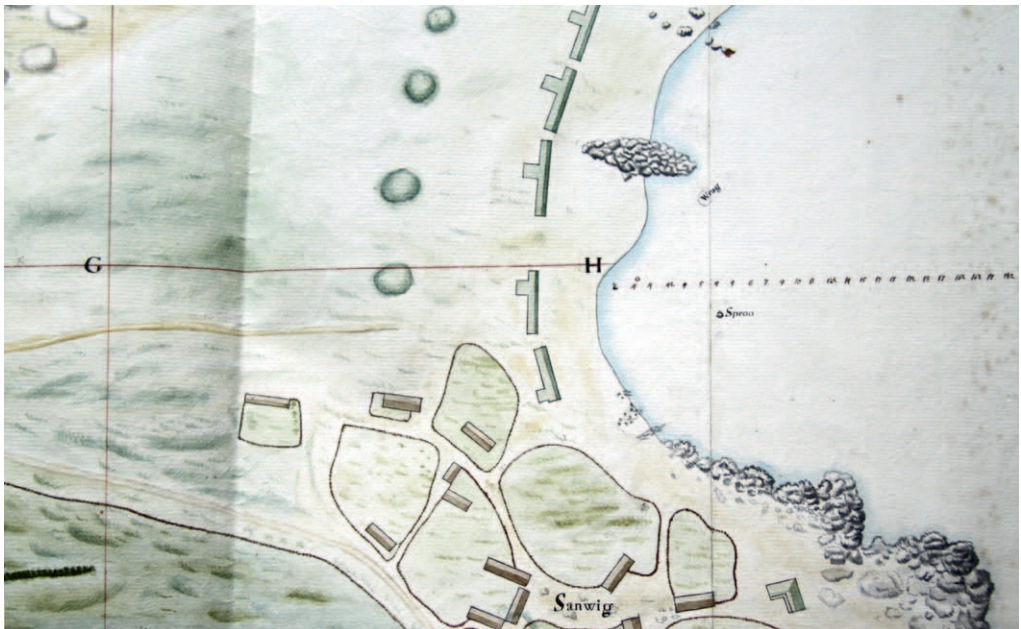
På landet var bønderne den herskende klasse og øverst blandt dem var officererne, hvis myndighed byggede på en gammel militær rangordning i herredet. Næsten alle mænd var soldater. Hvert herredskompani var ledet af en kaptajn, der i rang efterfulgtes af en løjtnant, dernæst en fenrik, to sergenter og tre korporaler. Officererne var underlagt øens kommandant og amtsskriver. Øens skatteopkrævning

³⁵ Rigsarkivet, Rentekammeret, Sagen mod August Dechner, Extraherede klagepunkter, 1690, pkt. 101.

³⁶ Er identisk med Hans Christensen Pihl, den senere holtsførster, død 1733.

I forbindelse med planer for flådehavn i Hammersø blev Sandvig og strandgårdene tegnet og kortlagt. Udsnit af kort og af et 165 cm lange panoramabillede, tegnet af B. Grodtchilling, findes i H.M. Dronningens Håndbibliotek, København (GK 5-31, bl.1). Se <http://www.vang-hansen.dk/hammerhus Tingbog/1737Hammersoe.htm>.

kunne foregå ved hjælp af officererne og deres soldater, hvilket der er utallige eksempler på i amtsskriveren August Dechners tid i 1680'erne, hvor amtsskriverens myndighed var udvidet med titel som krigsauditor og general mønsterskriver. I 1684 udspillede sig en alvorlig strid mellem Berild Clausen og fenrik Hans Christensen, der i høj grad afspejlede det bornholmske samfunds magtstruktur.

På Vor frue Dag 1684 forsøgte Berild Clausen på Klemensker sognestævne at overbevise sognemændene om, at de ikke skulle betale rejsepenge til Hans Sandersen, der som bøndernes sendebud skulle rejse til København. Berild Clausen mente, at det var ham og ikke Sandersen fra Østermarie, der var valgt som talsmand.³⁷ Rutsker, Olsker og Rø's sognemænd havde opsagt støtten til Berild Clausen. Berild Clausen blev af Hans Christensen skubbet ned fra graven, der, med jordpåkastning, fungerede som talerstol. Ved den efterfølgende retssag fortalte Berild, at han var blevet fornædret og følte sin ære krænket.³⁸ Reelt var det en magtkamp mellem to fløje, hvor Berild Clausen så sig som bøndernes repræsentant, og Hans Christensen var repræsentant for øvrigheden. Berild Clausen forsvarede også sognestævnets ældgamle rolle som retsmyndighed, der var ved at miste sin betydning.

Desværre eksisterer Nørre Herreds tingbog og Landstingsprotokollen ikke for 1686, men i Højesterets dombog findes striden mellem Berild Clausen og fenrik Hans Christensen beskrevet. Sagen gik hele vejen fra Herredstinget, Landstinget

til Højesteret. I dommen findes Berild Clausens brev til kongen med ansøgning om at få prøvet landsretsdommen ved Højesteret. Hans brev vidner om, at han mestrede lovens paragraffer og formåede at argumentere for sin sag. Berild tog udgangspunkt i Danske Lovs sjette bog, IX Kapitel, der omfatter krænkelse af kirke-, vej- og husfreden. Kirkefreden, fordi Hans Christensen havde kastet ham ned fra en grav på Klemensker Kirkegård den 25. marts 1684. Vejfreden, da han den 30. april blev overfaldet af Hans Christensen på vej hjem fra alarmpladsen ved Hasle. Husfreden, da Hans Christensen den 1. maj mødte på Bjørnegård i Klemensker for at hente hans tjenestedreng, der var indkaldt til soldat, men ikke var mødt. Herredsfoged Daniel Barch havde afvist Berild Clausens påstande om kirke- og husfredskrænkelsen. Kirkestriden blev af dommeren beskrevet som nogle almindelig heftige ordvekslinger, hvor Berild Clausen mente ét og Hans Christensen noget andet. Husfreden var ikke krænket, da Hans Christensen i lovligt ærinde ville hente en udeblevet soldat. At Berild Clausen havde følt sig truet på livet, syntes herredsfogeden var overdrevent. Derimod blev vejfredens krænkelse fundet helt uacceptabelt, da Berild Clausen var blevet angrebet og slået af Hans Christensen på vejen hjem fra mønstringspladsen ved Hasle. Herredsfogeden dømte Hans Christensen 96 lod sølv i bøde - $\frac{2}{3}$ til kongen og $\frac{1}{3}$ til Berild Clausen.

Berild Clausen kunne ikke leve med afvisningen af hans påstand om krænkelse af hus- og kirkefreden. Han ankede sagen til Landstinget, hvor landsdommeren Mathias Rasch nægtede, at der overhovedet kunne rejses en retssag. Landsdommeren nægtede at tage stilling til de tingsvidner, som Berild Clausen havde fået udfærdiget.

Hans Christensen ankede dommen for krænkelse af vejfreden til Landstinget,

37 DBLS, bd. 3, pag. 70b, Skifte efter Hans Sandersen, 6. juni 1686 på 11. vornedegård i Østermarie, ses at han stadig skyldte 11½ slettedaler for sit »logement« hos Jacob Jacobsen i København. I Kommissionsrapporten 1685 om Bøndernes klage mod August Dechner, ses, at han var blevet valgt til fuldmægtig for samtlige sognes bønder.

38 NH, 2. maj 1684.

hvor sagen blev behandlet 1. juli 1685. Berild Clausen havde forberedt sig godt inden afrejsen til København. Han mente, at Hans Christensen havde arrangeret et falsk vidne (mened) ved at bestikke en tjenestepige med gaver i form af klæde og en hest. Berild Clausen arrangerede et kontravidne ved samme tjenestepige, der i mellemtiden var blevet gift med en af Hans Christensens soldater. Pigen underskrev med ført hånd på en måde, der ikke stillede Berild Clausen i bedre lys end Hans Christensen. Højesteretsdommerne lod sig selvklart ikke påvirke af Berild Clausens beviser. De stadfæstede herredstingets dom og forkastede Berild Clausens påstande om brud på kirke- og husfreden.³⁹

I et tingsvidne i denne sag fremgår det, at Berild Clausen den 1. maj skulle have sagt til Hans Christensen: »Du slog mig med din prygel og derfor vil jeg igien slaa dig med Lands Lov«. Berild Clausen brugte loven til at til få magt, men afstod ikke selv fra at bruge vold, især når han var beruset, hvilket han tilsyneladende ofte var.

På toppen af karrieren

Samtidig med, at Berild Clausen anlagde retssager for at beholde Bjørnegård i Klemensker, fik han opgaver fra andre. For sin svigerfar Hr. Oluf, sognepræsten i Klemensker, førte Berild retssager om præstetiende og pantegæld i perioden fra 1682 til 1690. Berild virkede som præstens fuldmægtig og ikke som kirkeværge, der normalt førte kirkens sager. Kirkeværgen frem til 1690 hed Jens Abrahamsen og derefter Peder Bendtsen, der tog sig af indkrævning af kirketiende, heriblandt også hos Berild Clausen, der havde glemt at be-

tale kirketiende i 1689. Peder Bendtsen reviderede kirkens regnskaber og opdagede, at Berild Clausen heller ikke havde betalt for dommen den 20. juni 1679, hvor han var blevet dømt til at betale 14 daler 1 mark og 4 skilling til den daværende kirkeværge Jens Abrahamsen.

I årene 1692-94 fik Berild Clausen prokuratoropgaver. Fx i en trolddomssag fra Skindermyme i Klemensker. Først havde Berild forsøgt at få opgaven som forsvarer for den anklagede kvinde, men det forhindrede Amtsskriveren, som mente, at Berild ikke var en bosat »oprigtig« mand. Berild blev i så i stedet anklager.⁴⁰ Berild kunne ikke se noget galt i at skifte side, da han agerede som prokurator,⁴¹ der havde den fordel, at honorar skulle man have, uanset om man tabte og vandt sagen.

Berild Clausens gemyt og ære

Berild Clausen havde svært ved at styre sit gemyt. Et godt eksempel på dette var i 1683, hvor hans far, Claus Hansen, havde held med at få Vallegård i Nyker vurderet af otte mænd, efter at amtmandens forpagter Peder Sandersen var flyttet ind på gården. Berild kom i ordduel med Sandersen og kaldte ham for en skælm, hundsot, en skarn og skurk, og ordret have sagt: »Jeg skal stryge én tudse af din ryg«. På Vester Herreds ting dømtes Berild Clausen for første gang fra sin ære, hvilket ikke skulle blive den sidste gang. Sagen ankedes til Landstinget, som den 10. juni 1685 stadfæstede dommen samt udvidede dommen til at han også var løgner. Højesteret benådede dog Berild den 1. september 1686, men kun på betingelse af, at han offentligt undskyldte overfor Peder Sandersen og

39 Konflikten mellem Berild Clausen og Holstførsten Hans Christensen er beskrevet af M.K. Zahrtmann, Born. Saml. 1. rk., bd. 18, side 117-123.

40 <http://jespervanghansen.wordpress.com/2012/01/23/trolddom-i-klemensker/>.

41 Danske lov 1. bog, 9. kap. artikel 15.

trak hvert et ord tilbage, som han havde sagt. Han slap ikke for at betale for sagens omkostninger.⁴²

Undskyldningen i Højesteret følte Berild som pinlig og nedværdigende, hvilket ses af en sag otte år efter, da Berild Clausen førte sag mod sandemand Albert Hartvig for ærekrænkende udtalelser. Albert Hartvig havde formastet sig til at læse højesteretsdommen fra 2. september 1686 op foran en masse mennesker, der nu forstod, at han havde undskyldt sine handlinger for at redde sit gode skind. Berild brugte flere tingdage til at finde ud af, hvorfra højesteretskopien stammede.⁴³

Efteråret 1694 gik det helt galt for Berild Clausen. Flere småhistorier om Berilds uligevægtighed læses i Nørre Herreds tingbog, bl.a.:

»Ogsom Berild Clausen iche allenist dette endog Meget andet meere har ladet i tingbogen indføre, og Særdelis i andre Samlinger lader ord falde, gotfolck til Spot og for haanelse, og allerhelst at saa mangfoldige ord og Spødske glodser af hannam, gifves for Retten, med ulyd og andet tvært imod Lofven som højlig er at beklage, at Mand ej kand faa ført hverken vidner, eller andet I sagen saa udførlig som fornøden var, huilke alle got folk, baade Inden og uden Retten kand hørre, see, og er agte, huor fore Anders Pedersen alleniste efter de vidnesbyrd, som om skielderiet af Albert Hartvig ført er, begierer dom«⁴⁴

Berild Clausen på randen til sammenbrud?

Trods Berild Clausens gentagne nederlag på tinget og fradømmelse af gården,⁴⁵ for-

måede han at udnytte forvirringen, der fulgte efter amtsskriver August Dechners regeringstid.⁴⁶ Inden midfaste 1694 skulle han have været fraflyttet Bjørnegård, men så længe Højesteret ikke havde talt, mente han, at han kunne blive boende på gården. Den 11. september 1694 fastslog Højesteret endelig, at Landstingsdommen skulle gælde. Dermed blev det slået fast, at de to enge, Bolleris og Fogeddalen, tilhørte Hammershus og ikke Bjørnegård. Således tabte Berild Clausen sagen, som han indædt havde kæmpet for i over 12 år.⁴⁷ Berild Clausen var ikke i København, da dommen afsagdes. Berild Clausen havde insisteret på at få Højesteret til at dømme sagen, trods at han var økonomisk hårdt ramt. Det kan undre, at Højesteret ville føre sagen om den kongelig fæstegårds jordtilliggender: Om kongens gård fik lov til at beholde to enge, eller om de tilhørte Kongens Hammershus, kunne sådan set være lige meget! Men for Berild havde det været en prestigesag.

Det var under dette pres, at det i høsten 1694 gik helt galt for Berild Clausen. Den 17. august overfaldt han en af tingbudene, Svend Truesen fra Rø sogn, på hjemvejen fra tinget. Truelsens stævne Berild Clausen, men han mødte ikke op på næste tingsamling den 24. august. Hans bror Mogens mødte i stedet for og undskyldte, at Berild var optaget af nogle skifteforretninger. Men den 31. august var han der, men var ikke i stand til at blive afhørt. I tingbogen læses, at der »kom en Mand, Naunlig Berild Clausen, som var saaledes fuld oc Druken, at man nødes til at ophæfue tinget, formedelst hans store uforskammen-

42 Sagen kendes kun fra Højesteret, da både Landstingsprotokollen og Vester herreds tingbog ikke eksisterer.

43 NH, 24. november 1693.

44 NH, 9. februar 1694.

45 NH, dom 23/12 1692 og 16/6 1693.

46 August Dechner blev amtsskriver og ridefoged i 1679 og afsattes 27/8 1689. I 1692 dømt til Bremerholm for svindel med kongens indtægter. I 1691 nedsattes en kommission til at kulegrave de forskellige forhold under August Dechner, samt at fastsætte en ny jordebog, hvorefter skatterne skulle reguleres.

47 Højesteretsdom, 11. september 1694, pag. 554a-559a.

hed, som hand brugte frem for retten, at Ingen Lyd kunde skee«.

Den 7. september stævnedes Berild Clausen Hans Nielsen og Hans Hansen i Sandvig for overfald mod ham begået hos Henrik Nielsen. De to mødte op på Nørre Herreds Ting den 21. september, men Berild var der ikke. Det lykkedes ikke Berild at finde vidner, der ville afgive forklaring om overfaldet, så han valgte at nægte, at han overhovedet havde angivet overfaldet. Berild Clausen tilbød at afgive ed på, at han aldrig havde anklaget Hans Nielsen og Hans Hansen end ikke at have stævnet dem for retten. De to stævningsmænd, som jo var engageret af Berild, havde afgivet deres retslige ed på stævningen. Dommeren havde ingen vanskeligheder med at dømme Berild til at betale for uberettiget anklage og for rejseomkostninger.⁴⁸

Den 30. november 1694 var sidste gang, at Berild Clausen mødte på Nørre Herreds Ting. Han dukker op igen den 22. juli 1695, men denne gang på Hammershus Birketing.

Berild Clausen som anklager i mordsag

Brødrene Henrik og Hans Nielsen, samt fætteren Hans Nielsen, som optrådte i Berild sidste retssag på Nørre Herred Ting, er i Hammershus Tingbog hovedpersoner i en uhyggelig mordhistorie, der fandt sted i Sandvig den 9. juli 1695. Henrik Nielsen, der var en kendt person i Sandvig, forsvandt en sen aften et sted mellem Allinge og Sandvig. Dagen efter fandt man tegn på, at han sandsynligvis var blevet dræbt og sænket i havet ved Strandløggen.

Beredvilligt tilbød Berild Clausen sig som fuldmægtig for den dræbte Henrik Nielsens efterladte hustru Lisbeth Lars-

datter. Amtmanden Johan Diderich von Weetbergs gav sin godkendelse, således at han også blev lavværg for enken og hermed fik myndighed til at lade mistænkte personer arrestere og sætte i fængsel. Den 22. juni 1695 mødte Berild Clausen på Hammershus Birketing og igangsatte en omfattende undersøgelse af begivenheder og motiver, der kunne have ligge til grund for mordet. Berild Clausen, der havde vist tegn på vigende realitetssans på Nørre Herreds Ting, afdækkede nu en mordsag med stor dygtighed og effektivitet.

Mordet i Strandløggen 1695⁴⁹ involverede flere kendte personer på Nordbornholm. Uden den minutøse beskrivelse i tingbogen ville man i dag ikke have haft en enestående beskrivelse af livet på Nordbornholm i slutningen af 1600tallet. Tragedien fik folk til at handle utraditionelt, og i afhøringerne afsløredes dagligdags relationer, der ellers sjældent bliver beskrevet.

Sagen startede med afhøringerne af to tjenestefolk, som afslørede, at de kunne have haft et motiv til at dræbe Henrik Nielsen. Da de så flygtede i en fiskerbåd til Skåne, blev mistanken gjort til bevis for, at mordet nu var opklaret. Men Berild Clausen anede uråd. Resolut tog han til Ystad og her lykkedes det ham at finde den ene af tjenestefolkene og få ham afhørt på et svensk tingsted. Berild havde nu et tingsvidne, der beviste, at tjenestefolkene var blevet betalt for at flygte og derfor frikendte dem for mordet. I stedet pegede mistanken nu på den myrdedes fætter Hans Hansen, der sad arresteret på Hammershus. Hans Hansens nærmeste havde på fornemelsen, at Berild Clausen ville komme tilbage fra Skåne med afgørende beviser og derfor blev planen for flugt fra arresten arrangeret og udført. Ved hjælp af familie og bekendte kunne den mordmistænkte flygte

48 NH dom 15. februar 1695.

49 Artikel på www.vang-hansen.dk

fra øen i en båd fra Melsted. Hans Hansen og hans hustru og børn dukkede senere op i Hamborg. Hans Hansen blev dømt til døden in absentia, og hans boslod - altså hans ejendom og penge - blev delt således, at $\frac{1}{3}$ gik til enken og $\frac{2}{3}$ til kongen.

Berild Clausens undersøgelse viste snart efter, at også Hans Hansens flugt var nøje arrangeret. Mistanken blev herefter rettet mod den dræbtes egen bror Hans Nielsen, der var en respekteret borger i Sandvig.

Retssagerne vidner om, at Berild var taktisk og vidste, hvordan man brugte vidnerne til at fremme sagen bedst muligt. Han havde desuden sans for at fremme sin egne interesser. Der gik ikke mange dage efter drabsmandens flugt, før han købte den drabssigtede og flygtede Hans Hansens store strandgård, som lå, hvor Strandslottet i dag ligger (Strandgade 18). Det var ikke heldigt, at det skete allerede den 14. november 1695, før der blev skiftet efter Landstingets dom over Hans Hansen. Berild Clausen var gået for vidt, mente enken Lisbet Larsdatter. I retten citeredes hun for at have sagt, at Berild Clausen »icke hafuer noget udi den Bort Rømte Hans Hansen Boe at sige, før end skifte er holden, oc ald vedkommende hafuer faad deris fornøvelse oc om da Berild Clausen hafe noet at krefue, meener hun, hand bør at søge hende, for sin betalling, oc icke i Hans Hansens Boe, i huilke Boe hun sigger at Berild Clausen skalter oc walter«. ⁵⁰ Hårde ord fra sin arbejdsgiver, men samarbejdet fortsatte uden at dette mellemværende fik betydning.

Lisbet Larsdatter var en særdeles myndig kvinde, der ikke lod sig kue af sin fuldmægtig. Retssagerne har været meget bekostelige, og hun mente ikke at have fået kompensation fra sin modpart. Den myrdede Henrik Nielsen og brodermorderen Hans Nielsens søster var Lene Nielsdatter,

der var gift med landprovsten Poul Ancher i Hasle. En anden søster Anne Dorthé Nielsdatter var gift med Laurids Nielsen Gomløs i Hasle. Poul Ancher og Gomløs var særdeles indflydelsesrige personer, som vidste, hvordan man kunne skærme familien mod overgreb fra en grisk fuldmægtig Berild Clausen og en forsmået enke Lisbet Larsdatter.

For Berild Clausen betød det, at han skiftede sin landtilværelse ud med et liv i Sandvig, der burde kunne give ham nye muligheder som sagfører. Desværre for Berild fulgte der store problemer med, da han vedkendte sig gælden i strandgården og dermed fik en kreditor, Rønne Kirke, der ikke ville finde sig i manglende betalinger for pantegælden.

Berild Clausens bror, Mogens Clausen, fulgte med til Sandvig. Han assisterende som fuldmægtig for enken Lisbeth Larsdatter, medens Berild var i Skåne. Rets-sager i 1697 forsøgte at skandalisere Mogens Clausen ved at påvise, at han havde gjort mere for enken end blot at hjælpe broderen med retssagen. Han havde også gjort enken gravid! Han nåede at gifte sig med enken, inden barnet blev født.

Mod karrierens slutning

I mordsagen fik Berild Clausen Birkefoged Andersen Stege dømt inhabil, fordi han var i slægt med flere af de sigtede personer. Amtmanden udnævnte Anders Pedersen Fyn⁵¹ som sættemand i drabssagen på Hammershus Birketing. En fornuftig beslutning, da Anders Pedersen hørte til en

⁵⁰ Hammershus Birketing, 26/11 1695.

⁵¹ Anders Pedersen Fyn var medarbejder i undersøgelsessagerne i 1691 hos kammeradvokat og krigsfiskal Anders Succow. Anders Pedersen Fyn opholdt sig i længere tid i København og man må formode, at han kunne bidrage til udredning af Dechners transaktioner. Sagerne findes i Rentekammeret: Kommissionen af 30. maj 1691. Anders Pedersen Fyn blev i 1695 byfoged i Svaneke.

af de dygtigste dommere på øen. Berild Clausen synes også at have været tilfreds med det, men det skulle han ikke fortsætte med at være.

I 1680'erne hed August Dechners fuldmægtig nemlig Anders Pedersen Fyn, og fra dengang havde han et indgående kendskab til Berild Clausen og hans metoder i retssalene. Berild Clausen følte sig fortsat forfulgt med retssager for manglende betaling af gamle skatterestancer for Bjørnegård, og dertil kom nye retssager om økonomiske forhold. Berild Clausen forsøgte herefter at undgå Anders Pedersen Fyn som sættestemmer i hans retssager, da han mente, at han næppe kunne være en upartisk dommer. Amtmanden udnævnte ikke en anden sættestemmer, selvom Berild Clausen adskillige gange klagede over, at der var »stort uvenskab« mellem dem.

På Landstinget den 17. januar 1700 læstes en kongelig forordning om en ny kop-, heste- og studekat. Berild Clausen protesterede på samtlige bornholmske bønders vegne og tilføjede, at det ikke var et rets-gyldigt dokument. Berild påstod provokatorisk, at papiret, det var skrevet på, ikke var andet end, hvad man kunne købe for to eller fire skilling på gaden i København. Den nye amtmand, oberst Woldemar Reedts,⁵² fulgte den gamle amtmands sæd-vane med at udnævne Anders Pedersen Fyn til dommer i sager mod Berild Clausen. Anklagen lød på majestætsfornærmelse, samt at Berild løgnagtigt havde ud-givet sig som talsmand for samtlige bønder på Bornholm. Straffen for majestætsfornærmelse var tab af »liv, ære og gods«, men så galt gik det ikke. I stedet blev han dømt til at arbejde på Bremerholm på livs-tid: »Andre liggesindede opsetslige oc de medvidere omgaae til afskye.«⁵³

Berild Clausen forsvarede sig med, at han bare havde ment, at forordningen ikke havde været forsynet med kongelig segl. Han havde heldet med atter at få kongens pardon og fortsatte ufortrødent med nye retssager.

Rønne Kirke havde lånt Hans Hansen 50 slettedaler i 1691 mod pant i hus og jord, der hørte til strandgården. Berild Clausen betalte ikke renterne til kirken, hvilket medførte utallige retssager. Til sidst op-sagde kirkeværgen i Rønne, Hans Sivertsen, lånet til indfrielse. I retssagen i 1701 mod Berild Clausen lykkedes det at få domstolen til at sætte Berild Clausen et ultimatum: Enten betalte han sin gæld, eller også skulle strandgården overgå som brugeligt pant til kirken. Endvidere kunne Berilds jord i Saberløkken bortfæstes til den højstbydende. Støkjunker Niels Elling fik derefter jorden i avl, under stor protest fra Berild Clausen, der, som han sagde, allerede havde gødet jorden og sået kornet. Stridighederne med henholdsvis Rønne Kirke og støkjunker Niels Elling blev anket til Bornholms Landsting uden resultat.

Samtidig med de to retssager kom Berild i klammeri med konstabel Niels Jørgensen. Niels Jørgensen var svoger til morderen Hans Nielsen, der blev dømt til døden i 1696 for mordet på sin bror Henrik. Niels Jørgensen spillede en aktiv rolle i befrielsen af Hans Hansen fra Hammershus arrest, hvorfor han i 1696 blev dømt til livs-varigt arbejde i jern på Bremerholm. Jørgensen fik kongelig pardon efter ½ års fæstningsarbejde på Hammershus. Imidlertid kunne Berild Clausen ikke styre sit temperament dels i retssalen, hvor Niels Jørgensen var til stede, og dels ved en eksercits af borgerkompagniet i Allinge og Sandvig. Han kaldte Niels Jørgensen for »at have stjålet en morder ud af Hammershus«. Sagen førte Niels Jørgensen i retten som en æressag. Berild Clausen argumenterede for, at Niels Jørgensen ikke havde

52 Amtmand og kommandant på Bornholm 1699 til 24/10 1718.

53 NH, dom 5. april 1700.

vist sit originale kongelige pardon-brev, men blot en afskrift af et tysk dokument, som kunne være hvad som helst. Hammershus Birketing dømte Berild til at miste sin ære, sin formue og til at arbejde på Bremerholm på livstid. Det hjalp ikke, at Berild Clausen ankede til Landstinget, der stadfæstede dommen og tillige dømte ham til at være en løgner. Berild blev kastet i fængsel uden muligheder for at stille kaution. Det forhindrede ham ikke i at skrive til kongen og bede om nåde, samt at måtte anke, ikke blot æressagen med Niels Jørgensen, men også sagen med Rønne Kirke og støjunkereren, til Højesteret. Efter Kancelliets anmodning udtalte amtmand Volde-
mar Reedtz sit syn på sagen. Han så intet formildende med Berild Clausen, men bad i stedet så mindeligt om, at Højesteret nu endelig ville stadfæste dommen over Berilds »urolighed andre til afsky og eksempel« Berild Clausen fik trods alt opfyldt sit ønske om at få alle tre domme prøvet ved Højesteret. Han fik bevilget fri proces og endda bevilget højesteretsprokurator Hans Scavenius som sin forsvarer. Højesterets dom kom den 22. december 1703. Berild Clausen tabte sagen mod kirken og støjunkereren. I sagen mod Niels Jørgensen slap han for at arbejde i jern på Bremerholm, men fik ikke æresoprejsning.

Berild Clausens exit

Efter 1703 kunne Berild Clausen uden ære ikke længere agere i retssalene, og han mistede derfor sit levebrød ved at føre andres retssager.

Berild Clausen indsendte fortsat breve til kongen og bad om at få sin ære igen. I Danske Kancellis Supplikbøger ses, at han i årene frem til 1711 indsendte mindst 12 breve.⁵⁴ Til sidst undlod Kancelliet at un-

dersøge og besvare hans anmodninger om æresoprejsning.

I maj 1707 modtog kongen et anonymt klagebrev over oberst og amtmand Volde-
mar Reedtz' militære og civile embedsførelse.⁵⁵ Klagebrevet var udfærdiget på vegne af Bornholms indbyggere. I en efterfølgende supplik erkendte Berild Clausen, at det var ham, der var forfatteren til klagebrevet. I supplikbogen ses, at kancelliet lod klagebrevet kopiere og sende det videre til observation, som de kaldte det. Berild Clausens formål var at få nedsat en ny kommissionsdomstol, som det skete i 1685.

Tilsyneladende blev Berild Clausen boende på sin strandgård, men i august 1707 satte den nye birkedommer magt bag dommen om, at Rønne Kirke havde ret til at overtage gården og bortfæste den til en anden. Birkedommeren fik, ved hjælp af fire soldater fra Hammershus Slot, sat Berild Clausens hustru på gaden og alle ejendele blev konfiskeret. Berild Clausen skrev atter en supplik til kongen om denne uretfærdige behandling, der var overgået hans hustru. Han selv opholdt sig et hemmeligt sted, da han frygtede for sit liv.

I 1708 sendte Berild Clausen en ny anmodning for at få sin ære og ejendom tilbage. Denne gang blev henvendelsen ledsaget af et støttebrev fra flere bornholmere, der beklagede, at så kongetro en mand skulle miste sin ære, og at de dermed mistede en god prokurator. Berild søgte endvidere om at få erstatning, således at han havde noget at leve af.

Normalt blev henvendelser til Kongen om tilgivelse behandlet af Kongens embedsmænd, og det var sjældent, at Kongen aktiv tog stilling til sagerne. Med Berild Clausens tilfælde blev Kongen orienteret under hele forløbet. I margin til en af supplikkerne kan læses:

54 Rigsarkivet, Danske Kancelli, Supplikbøger 1699- 1711.

55 Rigsarkivet, Danske Kancelli, Henlagte sager til Supplikkerne, 1708.

»Kongen formener, at Berild Clausen er ikke mere i den stand at hans ord kand saaledis staae til troendes at en kongl Betient derfor skulle underkastes en inquisition.«

Og videre

»af Reedtz's memorial ses vel at handiche vel er forvaaret i hofuedet.«

I 1707 slutter Berild Clausens historie i de bornholmske retskilder. Hans kirkestol i Allinge Kirke blev solgt til en anden.

I en supplik til kongen i slutningen af 1707, bemærkede embedsmanden, der refererede Berilds supplik, at det sidste i brevet var skrevet af Jens Nielsen Borringholm.⁵⁶ Han opholdte sig i Helsingør, så Berilds hemmelige sted i august 1707 var sandsynligvis her. I oktober 1709 skrev Berild Clausen atter til Kongen og beklagede sig over at ikke få svar fra kancelliet. Her oplyste han tillige, at han var blevet truet med Bremerholm af kancelliets embedsmænd, fordi han skrev for folk. I august 1711, medens pesten rasede i København, skrev han en supplik på vegne af Jens Nielsen Borringholm, der var blevet udnævnt til byfoged i Hasle. Jens Nielsen var spærret inde i Helsingør på grund af pesten. Jens Nielsen, hustru og børn var ikke blevet smittede, men tværtimod sunde og raske, oplyste han. Berild Clausen foranledigede, at Jens Nielsen kunne opholde sig på Saltholm i den lovpligtige karantæneperiode for derefter at fortsætte sin rejse til Bornholm.

Berild Clausen var altså rejst fra Bornholm i 1707 og opholdt sig i København i 1711. Han ernærede sig nu som professionel skriver - sandsynligvis stadig uden æresoprejsning. Jeg ved ikke, om han havde forladt sin hustru og børn.

Karakteristik af Berild Clausen

Berild Clausen var særdeles rethaverisk og forsømte ikke at retsforfølge alle og enhver, om det så var naboen, amtsskrivaren eller herredsfogeden. Han indrømmede aldrig sine fejl og angrede aldrig sine handlinger. Berild Clausen kan også ses som en dygtig prokurator, men med udpræget mangel på realitetssans. Berild Clausen mente, at kommissionen blev nedsat i 1685 på hans foranledning, og han argumenterede flere gange i sine supplikker i de sidste år for, at han for sit arbejde burde nyde Kongens opmærksomhed, ikke mindst for hans indsats »i de svenske tider«, uden specifikt at forklare hvorfor.

Han kaldte sig konsekvent for Kongens mest trofaste undersåt og opfattede sig som talsmand for alle indbyggere på Bornholm. Selv om han flere gange tydeligt manglende opbakning, må han have haft mange bornholmeres opbakning. Noget af historien om Berild Clausen foregår samtidig med den forhadte amtsskriver August Dechner, som endte med at blive afsløret som svindler med kongens midler. Berild Clausens succes som opponenter mod disse overgreb, har givet haft en positiv effekt i bedømmelsen af hans senere klager til Kongen.

Berild var klar over, at han med anklagen mod amtmand Reedtz kunne risikere sit liv, men han tvivlede aldrig på Kongens retfærdighed. Nogen må have holdt hånden over ham, for hvordan kunne han ellers føre mindst ti sager til højesteret og fire gange blive benådet for livstidsstraf på Bremerholm?

Afslutning

Berild Clausens vigtigste bog var Kong Christian Den Femtes Danske Lov, som han sikkert anskaffede sig så snart den udkom i 1683. Lovbogen, som den kaldtes, er

56 Jens Nielsen Borringholm var søn af sognepræst Niels Madsen Lund, Aakirkeby. Død 1676. Jens Nielsen blev udnævnt til byfoged i Hasle og herredsfoged i Nørre Herred den 15/5 1711 og døde i embedet i 1717. Han havde to brødre der var præster på Bornholm og en bror, der var birkefoged på Sjælland. Jens Nielsen var sandsynligvis jævnaldrende med Berild Clausen.

mere end i en forstand, symbolet på en ny tid. Den samme lov skulle bruges i hele kongeriget og embedsmændene skulle nu udnævnes fra København. Tidligere havde sognemændene selv valgt sin herredsfoged. Moderne tider var på vej og mange bornholmere følte, at deres selvbestemmelsesret var truet.

Jeg har ikke mulighed for at sammenligne med andre områder i Danmark, og uden at have den fulde vished om problemstillingen vil jeg dog påstå, at der er en del forskel på Bornholm og det øvrige kongerige. Bornholm har ingen herregårde, hvilket betød en bred bondekasse, der fik lov til at være den toneangivende befolkningsgruppe. Bornholm hævdede deres rettigheder »efter sædvane«. For eksempel fik kongerigets forordninger om købstadsrettigheder ikke fodfæste på Bornholm. Køb og salg fandt i høj grad sted på landet og særlige købstads-markedsdage indførtes ikke trods ihærdige forsøg i 1700-tallet. Købmændene var gerne driftige landmænd og ejede skibe. Håndværkere boede ofte på landet, og værtshuse var ikke kun et købstadsfænomen. Forbud mod brændevinsbrænding var næsten umulig at håndhæve på Bornholm. Skipperne kunne være landbrugere og landbrugere skipper. Arvereglerne var anderledes her end andre steder. Her var det den yngste søn, gårddrønten, der arvede gården.

Hammershus Birk havde i særdeleshed en anderledes konstruktion end andre steder. Folk i byerne Allinge og Sandvig hævdede dygtigt deres købstadsrettigheder, selv om de faktisk ikke havde dem. Helt til 1922 beholdte Hammershus Birk sit eget retsområde og dermed sin egen identitet. En identitet, som de havde arvet fra den fordums mægtige Hammershus fæstning.

Bornholm har fra tidlig tid haft held til at opnå Kongens særlige opmærksomhed og privilegier. Efter at være pantsat til Lybæk-kerne fik de bornholmske købstæder i 1577

Kgl. Konfirmation af de Bornholmske Privilegier 27/4 1718 (RA 1700-1800 Bornholmiana, Rentekammeret). ►

visse toldfriheder til eksport af kød. I 1596 stadfæstede Christian IV toldfriheden på heste og kvægekseport. Det største og vigtigste privilegium fik bornholmerne efter en kort tid under svensk herredømme i 1658. Frederik III modtog øen i evig arv og øen, og Bornholm blev det første landområde, som kongen enevældigt kunne herske over. I de bornholmske tingbøgerne læses de nye kongers »allernaadigste konfirmation« af privilegierne.⁵⁷ Privilegierne gik væsentligt ud på - eller rettere blev forstået således - at tidligere rettigheder og fritagelse for nye skatter skulle bevares. Bornholmerne - og i særdeleshed Berild Clausen - var i den grad bevidste herom.

Øens højeste embedsmænd frarådede hårde domme for alene at statuere et eksempel. Det ville ikke gavne sagen, men snarere opildne til yderligere opsætsighed. Kampene for rettighederne kulminerede i 1770, hvor Rentekammeret og Statsrådet var på nippet til at afsende to krigsskibe til Bornholm for at nedkæmpe bornholmernes oprør mod at betale nye skatter. Så vidt kom det dog ikke. En indfødt bornholmer, den retslærde Peder Kofoed Ancher, rejste til Bornholm og på fire dage besøgte han øens tingsteder og forklarede bornholmerne, hvordan privilegiebrevene skulle læses og forstås.⁵⁸ Privilegiebrevet blev på ny udgivet denne gang med fortolkning!

Opfattelsen af Bornholm som noget særligt eksisterer den dag i dag - privilegier eller ej.

⁵⁷ Den 25/8 1732 og 19/9 1746 gengives hele privilegiet i Hammershus Birketingbog.

⁵⁸ Zahrtmann, bd. 2, side 180.

No 20

1718

Sire og Dns Etilling

No

27671

Formagtiaste Monarch.

Allernærmeste Dns. Herr
Konge

Vi høitlydige Dns. Konge. Nærst Underknechten og
Könne gaa Doratolen indfaldne i allerhøist^{ste} sin,
ihvertvinget af andvange først den fromme Kaarl^{de} 5de den
første af højglorlig Gudsmands Kong Christ^{ian} 4de den 1ste die
første af samme Indbyggernes og alle almannens
nigste pligt om Kongen og Kronen høist^{ste} erstat,
den af samme, som den af den allmægtige Guds R.
haand indtog fra sinne og indtog til alle
sige i samme hans Konge Majestet og hans
Decembr. 1650. At den af den General Brønner,
Pried^{rich} den 1ste og alle den Guds R. Maj^{est}et
sammel den ruineret 17de Decembr. 17de Kongen, som
med hans Konge Majestet og som med sig
i den guldne Lov samlet Indbyggernes
bestemte i hans med sinne med Privilegier
af dato 19de Decbr. som den allmægtige Guds R.
som af den af den i hans Confirmeret sig.

Hermed consenterer og samtykker

Kirken på Bornholm og dens præster 1658

Af Ebbe Gert Rasmussen

Nedenfor er det hensigten at redegøre for den bornholmske kirke og dens præster 1658, året hvor Bornholm blev afstået fra Danmark til Sverige, men endnu samme år kæmpede sig hjem til deres gamle fædreland.

En ny tid stod for døren. At den skulle blive så kort, i alt 224 dage, var der ingen, der den gang forestillede sig. Man stod midt i et vadested. Det er dette kirkehistoriske aspekt, der skal behandles på disse sider. Hvordan var den luthersk-evangeliske kirke organiseret, da øen blev afstået til Sverige? Hvilken sogneinddeling var der tale om? Hvem var præsterne? Hvorledes reagerede de på afståelsen til arvefjenden? Hvad ved vi om deres virke under det svenske herredømme? Og hvilken holdning indtog de, da der sidst på året fandt et oprør sted mod det lovlige styre på Hammershus?

Kilder og litteratur

Erkendelsesmaterialet til emnet er beskedent og varierer i kvantitet og kvalitet. Der er tale om to kildetyper, hvor forskellen

Ebbe Gert Rasmussen, cand. mag. i historie og religion fra Københavns Universitet 1967. Forhenværende lektor ved gymnasiet i Rønne. 1985 dr. phil fra Københavns Universitet. Har siden 1967 udsendt en lang række bidrag om Bornholm 1658, herunder doktorafhandlingen »Dette Gavebrev« (1982-83).

mere ligger i historikerens brug af dem end i materialet selv.¹

Af berettende kilder falder især tre kategorier i øjnene. For det første kirkebogsmaterialet. Ved kongebreve var det 1645-46 blevet pålagt samtlige danske sognepræster at anlægge en bog over de kirkelige handlinger, de forestod; bøgerne skulle indeholde oplysninger om dåbs-handlinger, trolovelser eller vielser samt begravelser. Dog var der ikke givet retningslinjer for, hvordan disse bøger skulle se ud, eller hvordan de skulle indrettes.²

1 Rasmussen 1967, s. 23ff.

2 Jørgensen 1968, s. 2.

Fra denne tidlige periode er der desværre ikke bevaret kirkebøger fra Bornholm. Dog er der bagerst i den ældste bevarede kirkebog fra Aakirkeby og Aaker, der blev påbegyndt 1687, indføjet en »kort Extract af de ældste Kirkebøger, som her ved Aakirke er at finde« for årene 1648-82.³ Originalerne til disse ældre bøger er ikke bevaret. Hvem vi skylder uddraget er uvist. Man har foreslået sognepræsten, Thue Larsen (1687 – 1705)⁴; men også sogne- degnen, Rasmus Pedersen Ravn (1654 – 77) er blevet bragt i forslag.⁵ En sammen- ligning af ekstraktens indførsler under rubrikken *Communicantes* om andre begi- venheder end de foretagne kirkelige hand- linger med Ravns *Chronica Borringiaca* fra tiden lige efter 1670 – se nedenfor – vi- ser et slående sammenfald i de to beretnin- gers oplysninger; dertil ses hel eller delvis verbaloverensstemmelse og endelig en ten- dens, der var typisk for degnen, men næp- pe for andre af hans samtids bornholmere. Det er således givet, at beretningerne er skrevet af den samme person. At Ravn var forfatteren er nok det sandsynligste. Med kirkebogsuddraget har vi for 1658 en ræk- ke kortfattede oplysninger om både kirke- lige anliggender og andre forhold, der som regel er frie for tendens. Materialet kaster lys over ikke alene kirkelige, men også lo- kale og menneskelige anliggender.

For det andet dagbogsmaterialet. Vigtig er »Fortegnelse Paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget« for årene 1602 – 87⁶. Tilsyneladende er den først samtidig fra begyndelsen af 1650'erne, hvor meddelelserne både bliver mere fyl- dige og følger i kronologisk orden. Forfat- teren er ukendt, men synes efter meddelel-

serne at dømme at være hjemmehørende i Østre Herred, sandsynligvis dog snarere i Svaneke købstad. Beretningen, der er uaf- hængig af kirkebogsuddraget, forekommer generelt velunderrettet og nøgternt.

Den tredje beretning er den nævnte *Chronica Borringiaca* eller *Bornholms hi- storiske Beskrivelse fra første Insulens Be- byggelse indtil Aar 1671 etc.*⁷ Forfatteren, Rasmus Pedersen Ravn (1602 – 78), var født i København og blev student 1624. For sikkert at tjene til livets ophold og fortsatte teologiske og naturvidenskabelige studier ved universitetet kom han 1627 til Born- holm, hvor han blev rektor ved først den lille skole i Nexø og efter fem års forløb for den større latinskole i Rønne. Han knyt- tede venskaber i øens præstegårde og fik velyndere i dens lensmænd. Ved deres hjælp fik han udgivet oversættelser af to tykke, tyske opbyggelsesbøger. Fra 1654 til sin død virkede han som sogne- degn ved Aa Kirke, hvor han i sine sidste år fik søn- nen Peder som medhjælp. Ledige stunder benyttede han livet igennem til iagttagel- ser af øens natur og befolkningens skikke og var en flittig indsamler af historiske begivenheder.⁸ Som nævnt skyldes de hi- storiske optegnelser i Aaker kirkebog sik- kert ham. De optoges senere i hans *Chro- nica Borringiaca*, hvis seneste optegnelse stammer fra 1673. Ravns hensigt var at give eftertiden generelt og specielt kongen, Christian V, hvem værket er dediceret, en fremstilling af øens historie fra de ældste tider frem til hans egen tid, men også i bre- dede forstand af forholdene netop da. Skønt beskrivelsen først er blevet til flere år efter den svenske periode, levede og vir- kede dens forfatter herunder på øen og er

3 LA.

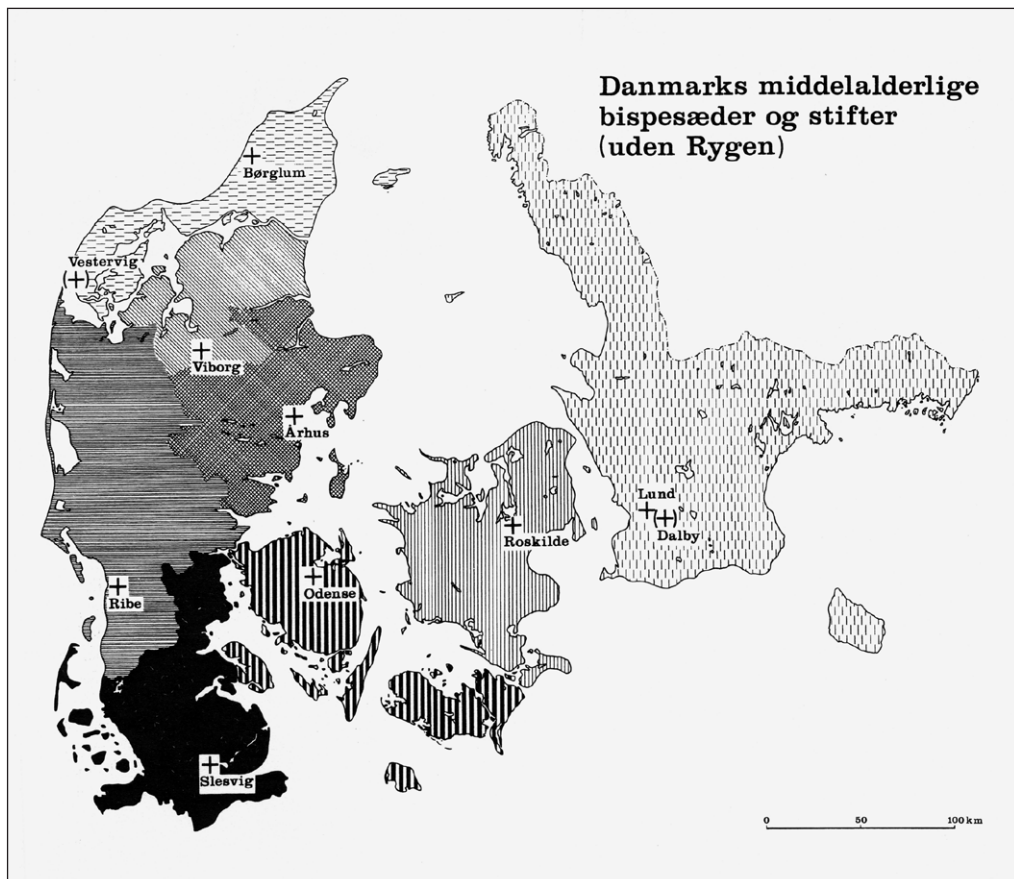
4 Christensen 1889 – 91, s. 469.

5 Zahrtmann 1940, s. 289.

6 KB Ny kongelig Samling 398e Fol. delvis mutileret origi- nal; 724 Kv. afskrift fra omkring 1700.

7 KB Ny kongelig Samling 398 Fol. afskrift fra omkring 1700; 725 – 26(a) fra omkring 1750.

8 Zahrtmann 1940, s. 289.

Danmarks kirkelige inndeling fra tidlig middelalder (ca. 1050) til svenskekrigene (1658). Gennem hele det lange tidsrum havde Bornholm, som en del af Skaane, ligesom Halland og Blegin (Blekinge) ligget under kirkeprovinsens østligste stift. Ved afståelsen til Sverige opstod en ny situation for menigheder og præster.

samtidig med begivenhederne. Ligesom præsterne tilhørte han øens åndelige elite. Krøniken, der først blev trykt 1926, er i mange henseender den primære kilde til bornholmske forhold i 1600-tallet. Skønt den ofte er førstehandsvidne, bør den anvendes med kritik. Det gælder specielt beskrivelsen af begivenhederne 1658. Gennemgående er tendensen udpræget svenskfjendtlig. Desuden er stoffet i vidt omfang uddraget af »Borringholms Manifest«, en fremstilling af opstanden, der længe af hi-

storikerne antoges for tabt. Nyere historiske studier har imidlertid påvist, at manifestet er identisk med den supplik, som bornholmerne overrakte Frederik III i København efter opstanden.⁹

Fra svensk side foreligger formelt tre beretninger, der overvejende beskæftiger sig med revolten mod svenskerne. Men disse kilder er beslægtede. Den første er en ind-

⁹ Rasmussen 1982-83, s. 48.

beretning til Karl X Gustaf fra Gustaf Hansson Taubenfeldt, sekretær ved Den skånske Kommission i Malmø, 17. februar 1659. Den indeholder den skildring af oprøret, der var blevet fortalt ham af tre unavngivne svenskere, der var undvejet fra det bornholmske fangenskab.¹⁰ Beretningen, der er forfattet med en udpræget bornholmskfjendtlig tendens og bevaret som original, gav kongen den første orientering om opstanden. Den blev længe betragtet som den primære svenske kilde til denne, skønt dens viden overvejende er på anden hånd. Nyere historisk forskning har dog påvist, at hjemmelsmændenes version stadig er i behold, om end i afskrift og udateret¹¹. Det er derfor denne, der må anses som det primære kildemateriale til den svenske opfattelse af tildragelserne. Taubenfeldts beretning er ikke betydningsløs af den grund. Hvor den ikke henter sin viden fra den førnævnte førstehåndsberetning, der skyldes den i Ysted (Ystad) bosiddende skipper *Jens Madsen Fribunde*, der havde fragtet en svensk rytterundsætning til Bornholm i juledagene, er den fortsat primær; hvor den gør det derfor sekundær og uden selvstændig værdi.¹²

Det dokumentariske materiale til den svenske forvaltning af øen er i første række de *indberetninger med bilag*, som den svenske slots- og lenshøvding på Hammershus, oberstløjtnant Johan Printzen-sköld, udfærdigede til sine overordnede, Karl Gustaf¹³ og generalguvernøren over Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm, feltmarskalk Gustaf Otto Stenbock.¹⁴ De fordeler sig med seks breve til kongen og 17 til generalguvernøren. Der er tale om

originale dokumenter, hvor flertallet af bilag er afsendt til generalguvernementet. De er gennemgående saglige og klare. Men deres værdi beror først og fremmest på, at de er primære til vor viden om de spørgsmål, der beskæftigede det svenske styre – til visse tildragelser endog med viden på førstehånd. Endelig vidner de om, hvorledes den svenske lensmand på klippeøen ønskede at fremstille sin embedsførelse. Ligesom de tegner et billede af deres ophavsmand.

De øvrige levn er danske. Først og fremmest handler de om *den bornholmske delegations forhandlinger i København* med magtens mænd efter oprøret.¹⁵ Glemmes må endelig ikke aktmaterialet fra det påfølgende *stændermøde på Bornholm* i januar 1659, hvis formål var at bekræfte det københavnske forhandlingsresultat.¹⁶

Nogen speciel litteratur om emnet findes ikke. De foreliggende bidrag bærer mere præg af opbyggelse. Således udgav Karl M. Kofoed 1933 andet bind af sin *Bornholms Kirkehistorie*, der indeholder et kapitel om »Statskirkelig Lutherdom og Stiftsskifte«. Men om nogen egentlig redegørelse er der ikke tale. For året 1658 indskrænker forfatteren sig til en skildring af de politiske forhold med sporadisk nævnelse af nogle få gejstlige.¹⁷ Anderledes forholder det sig ikke med den fremstilling af den bornholmske kirke, som P. Hjorth Lange 1944 udgav i samleværket *Bornholmernes Land – Øen i Øst I*, der i vidt omfang og ukritisk bygger på forgængerens.¹⁸ Ingen af disse arbejder har nogen værdi for forskningen.

10 SRA Skrivelser till Kungl. Maj:t.

11 SRA Krigshistoriska Handlingar.

12 Rasmussen 1967, s. 24ff.

13 SRA Skrivelser till Kungl. Maj:t.

14 SLA Skrivelser från Generalguvernörer, Guvernörer, Landshövdingar och Kommendanter.

15 RA A 1 og B 2.

16 RA A 1.

17 Kofoed 1933, s. 33ff.

18 P. Hjorth Lange 1944, s. 271.

Vi kender kun dette billede af Aa Kirkes indre fra før den store ombygning ved en »restaurering« i 1874. Det var fra prædikestolen, som stadig er bevaret, og det var i dette kirkerum den nye slots- og lenshøvding, Johan Printzensköld 6. maj 1658 fremførte sit budskab for de bornholmske præster og andre særligt »inviterede«. Tegning J. Ridder, o. 1870. Bornholms Museum.

Kirken og præsterne i den svenske tid

Svenskerne mødte efter deres ankomst 29. april 1658 en dansk kirke, der var opstået i den tidlige middelalder. Øen var ved udgangen af vikingetiden (cirka 1000 - 1050) blevet kristnet fra Skåne og kom i den kirkelige organisation til at ligge i Lunds stift. Kirkebygningerne i landområderne (i alt 15) stammer oprindeligt fra tiden omkring 1100. Modsat forholdene i det øvrige Danmark var det dem, der gav sognene navn. Det skyldtes savnet af egentlige landsbysamfund på øen. Købstadskirkerne (5), fra begyndelsen kapeller, kom generelt til i tiden efter 1400. Sog-

nene havde 1658 bevaret deres oprindelige geografiske udstrækning. Men mangelen på præster havde i senmiddelalderen medført annekteringer. Således betjente seks af de i alt 15 sognepræster to sogne. I Østre Herred var fiskerlejet Gudhjem et anneks til Østerlars landsogn og købstaden Svanke til Ibsker sogn. I Søndre Herred gjaldt det staden Nexø i forhold til Bodilsker sogn. I Vestre Herred var Knudsker landsogn anneks til staden Rønne. Endelig var i Nørre Herred staden Hasle anneks til Rutsker sogn og fiskerlejerne Allinge og Sandvig anneks til Olsker landsogn. Princippet fastholdtes under reformationen i løbet af 1530'erne og 1540'erne. Et særligt forhold var den ordning, hvor både land-

sognet Aaker og staden Aakirkeby udgjorde ét fælles pastorat med fælles præst og fælles kirkebygning, Aa Kirke. Bornholm udgjorde ét provsti.¹⁹

Mødet var udramatisk og traditionsbundet. Allerede den første søndag efter ankomsten, 2. maj, melder den anonyme dagbog, at øens nye slots- og lenshøvding påbød, at gejstlige og verdslige skulle møde i Aakirkeby den følgende torsdag for at høre hans fuldmagt. Formuleringen: »læstes ... hans Seddel ...« efterlader ingen tvivl om, at budskabet er blevet læst op af præsterne fra kirkernes prædikestole. Det var samtidens normale kommunikation mellem øvrighed og menighed. Valget af Aakirkeby var ingen tilfældighed. Denne købstad var siden middelalderen øens centrum i både gejstlig og verdslig forstand. Såvel landemødet, forsamlingen af præster under provstens ledelse, som landstinget, øens overordnede retsinstant, mødtes i Aa Kirke eller – for domstolens vedkommende – også ved Stokkekilden nord for byen.

For den berammede dag, 6. maj, kan kirkebogsuddraget berette, at »landssåtterne« da påhørte, at Printzensköld forkyndte sin fuldmagt for dem. Utvivlsomt tænkes på slots- og lenshøvdingens fuldmagt 28. marts indeholdende hans udnævnelse til embedet. Derfor pålagdes det bornholmerne at anerkende ham på kongens vegne som deres rette slots- og lenshøvding. Særlig omtale af kirkelige forhold gav dokumentet ikke. Sandsynligheden taler dog også for en bekendtgørelse af de øvrige åbne breve, der havde betydning for Printzenskölds kommende gerning. Det gælder først og fremmest den fuldmagt af 10. april, der var tilstillet både ham og den ham tilknyttede herredsfoged i Vestman-

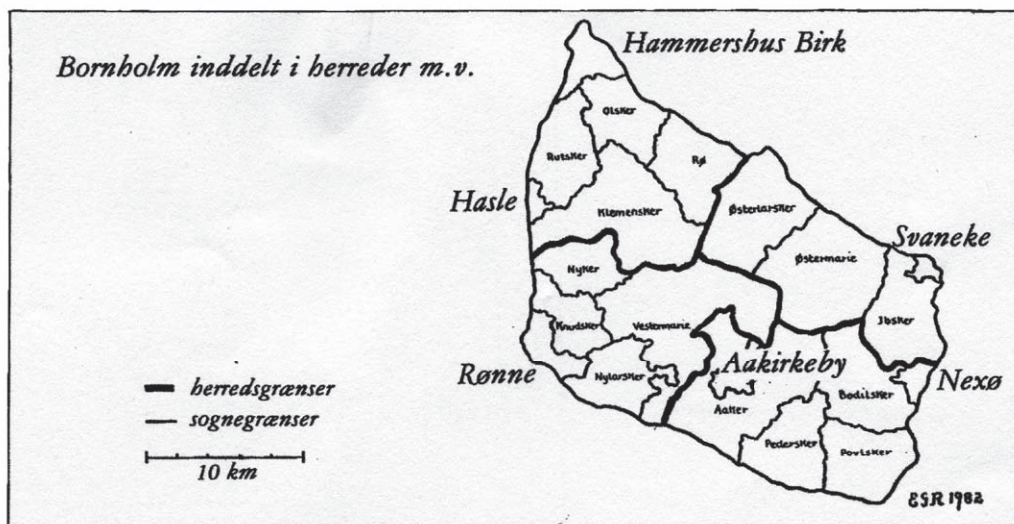
land, Johan Sylvius, om at undersøge forholdene på øen.²⁰ Hvem de indbudte til sammenkomsten i Aa Kirke var, ved vi ikke. Antagelig var det de mest fremtrædende repræsentanter for stænderne. Her var der tale om en præsentation af en nytiltrådt kongelig lensmand som så ofte før, blot at han denne gang var svensk. Ved sammenkomsten høres ingen mishagsytringer overhovedet.

I dagene 11. - 17. maj fandt undersøgelsen af de bornholmske forhold sted i Rønne. Rammen var byens rådhus. Deltagerne var fra svensk side først og fremmest de to kommissærer, Printzensköld og Sylvius, samt to sekretærer. De bornholmske stænderrepræsentanter var i første række de verdslige embedsmænd: landsdommeren, ridefogeden, de fire herredsfogder, de to herredsskrivere, de femten sandemænd, skovfogden og strandfogden. Senere deltog også nogle af øens sognepræster og købstædernes borgmestre og råd. Når der under mødet blev brug for særlig ekspertise, blev atter andre kaldt ind. Som helhed mødte cirka 60 - 80 mænd op.

Hovedkilden til det ugelange møde er den »Ransakning« af øens forskellige anliggender, som det før afrejsen fra Sverige var blevet pålagt kommissærerne at foretage. Det fornemme dokument er bevaret i original og underskrevet af Printzensköld og Sylvius ved mødets afslutning. Ordlyden efterlader ingen tvivl om, at det var Printzensköld, der havde den afgørende indflydelse på udformningen af dokumentet. Det er vedlagt kommissærernes brev til kongen af samme dag. En kopi af hoveddokumentet med de fleste bilag fremsendtes samtidig til slots- og lenshøvdingens nærmeste overordnede, generalgu-

19 Jørgensen 1968, s. 1ff; Rasmussen, 1997, s. 14f.

20 Rasmussen 1967, s. 48. Dagbog og kirkebogsnotitser trykt i Rasmussen 1972, s. 105; dokumenter vedrørende udnævnelsen med mere i Göteborg i marts og april trykt samme sted, s. 17ff.

Den historiske inddeling af Bornholm. Den fede inddeling viser øens retslige inddeling, de fire herreder og den tilsvarende fine den kirkelige, de 15 sogne.

vernør Gustaf Otto Stenbock i Malmø. Ransakningen er en foreløbig rapport om undersøgelsen. Trods dokumentets gennemgående andenhåndsviden – omtalen af Hammershus er en af de få undtagelser – er det velunderrettet og pålideligt. Der er kort sagt tale om en vigtig, ofte primær, kilde til bornholmske forhold i 1600-tallet.²¹

I det omfangsrige dokument berøres de kirkelige anliggender to gange. Første gang under omtalen af de topografiske forhold. Det oplyses, at Bornholms land har fire herreder, Nørre, Vestre, Søndre og Østre, en utraditionel rækkefølge, anderledes end den der er benyttet i tidens jordebøger. Synsvinklen er tilsyneladende lagt fra Hammershus, hvis beliggenhed er nævnt umiddelbart før. Under præsentationen af herrederne nævnes sognenes navne, ofte med angivelse af hvilken helgen, kirken var indviet til: I Nørre Herred fire

sogne, nemlig Klemensker, som skal have sit navn efter den hellige Clemens, Rutsker med navn efter den hellige Ruth, Olsker efter sankt Oluf og Rø sogn. I Vestre Herred ligeledes fire sogne, nemlig Vestermarie, Nylars eller sankt Lars' sogn, Knudsker og Nyker. Endelig har Søndre Herred fire sogne, nemlig Bodilsker, sankt Pauli sogn, sankt Peders sogn og Aaker sogn. Derimod har Østre Herred blot tre sogne, nemlig Østerlars eller sankt Laurentii sogn, Østermarie sogn og endelig Ibsker eller sankt Ebbes sogn. Ud over disse 15 sogne er der et kapel, ved navn Gudhjem, der hører under Østerlars sogns pastorat, og et anneks eller et kapel, som lyder under Olsker sogn, ved navn Allinge og er beliggende til et fiskerleje samme sted.²² Alt sammen pålidelig information.

Præsterne omtales derimod i dokumentets sidste halvdel. Eller rettere sagt deres problemer. Det hedder her, at Rønne og

21 Rasmussen 1967, s. 48ff.

22 Rasmussen 1972, s. 34f.

Knudskers sognepræst først talte på alles vegne. Han bedyrede, at alt, hvad der angik deres underhold af præstegårde og andet, var udspecificeret i en vis landebog og protokol, der fandtes hos biskoppen i Lund; derfra kunne der gøres uddrag, når det kunne blive begæret og krævet. Derfor kunne præsterne ikke gøre rede for alle ting, al den stund at det hele gik for sig på forskellig måde, at den ene sognepræst ikke havde samme indkomst eller havde beregnet den som den anden. De beklagede endvidere, at nogle sognepræsters vilkår var meget ringe, hvilket andre, der var til stede, ikke kunne benægte; de bevidnede, at nogle af dem dårligt kunne klare sig med den indkomst, de nu havde. De beklagede sig også over, at deres sognebørn tilføjede dem megen uret i form af genstridighed og allehånde forringelse. Når de så ville søge deres ret ved domstolene, stillede disse sig meget værre mod dem og lidet bedre end åbenbare fjender. Ellers var de meget tilfredse med at skulle råde landets ungdom til at studere ved gymnasium i Lund eller andre svenske skoler, hvis der var nogle, der havde lyst og råd til studier. Hvad deres byrder angik – oplystes det videre – havde de ingen andre skatter end kongsskatten, der udlagdes af hver præstegård; undertiden fire, seks eller stundom otte rigsdaler, som tiderne havde krævet og øvrigheden påbudt. Dog havde de ikke ydet denne årligt; tidligere var der forløbet fem eller seks år imellem i fredstid; men i krigstid havde de givet ligesom landet, altså øsamfundet. De havde været vant til at holde ryttere i krigstid til dettes forsvar alene.

Det nævntes herefter, at der var to skolestuer, en i Rønne og en i Nexø. Dog kunne de unge mennesker i disse ikke gøre sådanne fremkridt, at de kunne blive *Congrui in Latina Lingua* (dansk: indført i det latinske sprog). For når de havde lært deres kristendoms færdigheder og erhvervet

kendskab til de første *literarum rudimenta* (elementære bogstaver), søgte de andetsteds hen til videre lærdom.²³ Det var, når alt kom til alt, kun en dansksproget undervisning, der fandt sted på øen.

Det blev endvidere fremført, at der på Bornholm ikke fandtes klostergoods. Derimod var der kannikegoods: I Bodilsker sogn fire gårde, i Ibsker to, i Vestermarie en gård og i Poulsker sogn en gård.²⁴ Den første oplysning var korrekt. Den anden kun delvis rigtig. Den bornholmske jordebog 1658, som det svenske styre nåede at udforme, viser i sin slutopgørelse, at tallet på kannikegårde i alt beløb sig til 10.²⁵ Et gennemsyn af bogen godtgør, at der både var en kannikegård i Aaker og i Klemensker. Begge brugere var forpligtet til at yde ret store kvantiteter smør til kanniken.²⁶ Om der var tale om bevidst vildledning af kommissærerne, er vanskeligt at afgøre. Snarere var det udslag af vaklende hukommelse i præstekollegiet.

Det var et mistrøstigt billede af præsterenes situation, der blev tegnet i Rønne. Henvisningen til landebogen var korrekt nok som belæg for de forskellige indtægtsforhold. Men det er et spørgsmål, hvor vidt det stod så ringe til som hævdet. Når vi ser, at også andre embedsmænd, landsdommer, herredsfogder med flere, fremkom med lignende pessimistiske vurderinger af deres egen situation, kan man have sine berettigede tvivl. Det forekommer snarere, som om de pågældende mest af alt var optaget af personlige bekymringer, som de har set deres snit til at fremføre ved overgangen til svensk styre.²⁷ Går den, så går den.

23 Rasmussen 1972, s. 42 f.

24 Rasmussen 1972, s. 43.

25 Rasmussen 1988, s. 82.

26 SRA Jordeböcker Malmöhus län, Bornholms jordebok 1658 s. 190 og 348.

27 Rasmussen, 1967, s. 50f.

Det er imidlertid vigtigt at fastslå, at der i Rønne ikke formuleredes nogen national holdning fra bornholmsk side. Ligesom der ikke spores nogen reaktion på det nye, der nu skulle ske. Der forekommer heller ingen bornholmsk vurdering af svenskerne eller den svenske overtagelse af øen. Naturligvis har de fremmødte repræsentanter haft deres tanker om dette; men det kommer blot ikke op til overfladen. Måske fordi referatet er taget af svenskere. Eller måske fordi bornholmerne ikke ønskede at lægge sig ud med magthaverne.

Hvem var præsterne 1658? Det ved vi med ret stor sikkerhed. En fortegnelse, der sandsynligvis blev til ved denne lejlighed, men senere er løsrevet fra sin sammenhæng, giver således en primær oversigt over gejstligheden.²⁸ Dens oplysninger svarer nøje til kirkebogens spredte oplysninger om de enkelte sognepræster. De var efter listens rækkefølge med tilføjelse her af deres kaldenavn fra kirkebogen i rund parentes og deres virke som sognepræster i en tilsvarende skarp: 1. Jens Lauridsen (Malmø) i Rønne og Knudsker [1653 – 81, provst siden 1654], 2. Hagen Bertelsen (Dresler) i Bodilsker og Nexø [1654 – 66], 3. Laurids Jensen (Wejle) i Østermarie [1639 – 70], 4. Rasmus Andersen (Rønneby) i Vestermarie [1645 – 73], 5. Mads Mikkelsen (Bornholm) i Nylarsker [1654 – 63], 6. Hagen Tønnesen (Rønneby) i Klemensker [1645 – 65], 7. Jacob Pedersen (Tresløv) i Nyker [1648 – 61], 8. Poul Hansen Ancher i Rutsker og Hasle [1654 – 96], 9. Jens Hansen Hvass i Olsker og Allinge [1645 – 68], 10. Mikkell Nielsen (Noseby) i Ibsker og Svaneke [1620 – 70], 11. Rasmus Olsen (Wiborg) i Rø [1653 – 69], 12. Oluf Lauridsen (Bornholm) i Pedersker [1649

– 69], 13. Niels Madsen (Lund) i Aa Kirke [1654 – 76], 14. Mikkell Thomsen (Bornholm) i Poulsker [1654 – 89] og 15. Oluf Nielsen Sonne i Østerlars og Gudhjem [1658 – 72].²⁹ Dog er der et problem i det sidste tilfælde. Ifølge kirkebogen døde Thomas Mikkelsen (Wiborg) i Østerlars og Gudhjem Ascens[io] fest[um], 20. maj 1658; men tidspunktet for hans afløser, Oluf Nielsens tiltrædelse er usikker. Det kendes ikke i de samtidige kilder; dog optræder han på den svenske fortegnelse. Først så sent som i 1680'erne oplyses, at han blev kaldet Trinitatis søndag, 6. juni³⁰. Men oprindelsen for denne oplysning har ikke kunnet efterspores. Uden at vi ved det, kan han have fungeret som kapellan ved kirken, da forgængerens døde.

Et blik på de 15 sognepræsters kaldenavn viser, at tre nævnte sig fra Skåne, to fra Blekinge og fire fra Bornholm; dertil kommer, at også Poul Ancher i Rutsker og Hasle var skåning,³¹ hvorfor antallet på skåninger bliver fire. Af dem var det store flertal studenter fra skånske gymnasier, hvad der også gjaldt alle bornholmerne. Derimod var skåningerne Poul Ancher og Mikkell Nielsen begge studenter fra København.³² Tallene fortæller således, at den geografiske samhörighed med Østdanmark var intim. Kun fem af øens sognepræster var vstdanskere. Fordelingen er ikke så vanskelig at forstå. De, der efter studierne vendte tilbage, forstod og talte hjemstavnsens dialekt, kendte dens mentalitet, ligesom de havde familiemæssige bånd eller – med et moderne udtryk – et netværk. Kirkebogen er fuld af oplysninger om sognepræsterne, deres glæder og sorger. Vi oplyses om trolovelser, vielser, børnefødsler og dåbshandlinger, dødsfald

28 Samlingar utgifna för de skånska Landskapens Historiska och Arkeologiska Förening 1876, s. 21.

29 Årstal fra Dahl, 1961 hovedsagelig efter kirkebogen.

30 Knudsen 1925, s. 56.

31 Dahl s. 55, Skovgaard s. 135ff.

32 Dahl *ibid.* og s. 104.

og ligefrem tragedier. Ligesom vi også indvies i anliggender, der angik forholdet til øvrigheden som for eksempel påligning af skatter og afgifter.

Ser vi nærmere på de bornholmske sognepræsters funktionsår, er det påfaldende, at de i tilfældene Rønne og Knudsker, Bodilsker og Nexø, Nylarsker, Rutsker og Hasle, Rø og Aaker og Aakirkeby alle tiltrådte 1653/54. Heller ikke dette er nogen tilfældighed. Fra 1653 ramte en ny pestepidemi det bornholmske samfund. Inden den efter to års forløb havde raset ud, var - lig en tilsvarende katastrofe 1618 - mellem to femtedele og halvdelen af befolkningen revet bort. Herunder blev også et tilsvarende antal præster ofre for epidemien.³³ Som Ravn bemærkede lakonisk flere år efter: »Hvis Sjæle er udi Guds Haand, og dennem rører ingen Pine.«³⁴ Hvilken voldsom begyndelse for de præster, der skulle overtage de vakante embeder! Det var efter alt at dømme et forholdsvis yngre præstekollegium, vi møder her på øen i den svenske periode.

Efter Rønne-mødet var tiden kommet til hyldningen (*homagium*) af den svenske konge. Printzensköld udtrykte samme dag, som mødet afsluttedes, ønske om, at hans undersåtter fik aflagt eden.³⁵ En måned efter den tilsvarende handling for de øvrige skånske landskabers vedkommende (16. og 20. april) var turen endelig kommet til bornholmerne. Et brev 27. maj fra den »skånske kommission« i Malmø til kongen meddeler kort, at

Borneholms boerne komo hijt den 24 *hujus* uthj thet anthal som bijfogade *specification* uthwijsar och blefwe dagen efter strax *admitterade* till at göra eed.

Thermed the och sidermehra hafwa fåt theras afsked att reesa heem igen ...³⁶

Derefter henvises modtageren til Printzenskölds og Sylvius' relation, altså ransakningen. Detaljerne ved den højtidelige og statsretligt betydningsfulde handling er derfor ukendte. Imidlertid er det interessant at se lidt nærmere på de navne, der indeholdes i bilaget. Der var i alt tale om 74 bornholmske mænd, hvoraf en del, hvis ikke alle, var gengangere fra mødet i Rønne. Heraf havde øens gejstlighed sendt tre repræsentanter. Disse var provsten, sognepræsten i Rønne og Knudsker Jens Lauridsen, Jacob Pedersen i Nyker og Oluf Lauridsen i Pedersker. Heller ikke ved denne lejlighed kender kilderne til nogen bornholmsk reaktion, endsige mishagsytring. Men det må have gjort et stærkt indtryk på øboerne, at den ene af de høje herrer, der i Malmø modtog deres ed i kongens sted, var landsforræderen, nu svensk greve af Sølvborg, Corfitz Ulfeldt. Det er tankevækkende, at de to første af de edsaf-læggende præster senere fik forbindelse med den bornholmske opstand, hvad der i øvrigt gælder i hvert fald en tredjedel af det samlede bornholmske selskab.³⁷

Hermed var den svenske overtagelse af Bornholm formelt fuldbyrdet. Efter hjemkomsten til deres ø kunne deltagerne atter koncentrere sig om livets mangfoldige gøremål. Her var der nok at se til for datidens sognepræster. Således skulle præstegården drives, betingelsen for familiens eksistens. Netop nu var man inde i den årstid, hvor markarbejdet krævede flittige hænder. Hertil kom så alle de embedsmæssige pligter. Hvorledes alt dette formede sig dette år, ved vi ikke. Men vi har et rimeligt ind-

33 Rasmussen 1997, s. 49 og 54; J.B. Rasmussen 1998, s. 51ff.

34 Knudsen 1926, s. 95.

35 Rasmussen 1967, s. 51f.

36 Rasmussen 1972, s. 51.

37 Rasmussen 1967, s. 52ff.

Søndag den 1. Fredag Nils Madsen	Søndag den 11. April Nils Madsen	Søndag den 11. April Nils Madsen	Søndag den 11. April Nils Madsen	Søndag den 11. April Nils Madsen
Atte Børn. 1. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 2. 2. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 3. 3. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 4. 4. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 5. 5. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 6. 6. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 7. 7. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 8. 8. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 9. 9. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 10. 10. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 11. 11. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 12. 12. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 13. 13. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 14. 14. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 15. 15. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 16. 16. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 17. 17. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 18. 18. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 19. 19. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 20. 20. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 21. 21. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 22. 22. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 23. 23. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 24. 24. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 25. 25. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 26. 26. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 27. 27. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 28. 28. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 29. 29. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 30. 30. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 31. 31. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn	Atte Børn. 1. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 2. 2. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 3. 3. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 4. 4. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 5. 5. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 6. 6. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 7. 7. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 8. 8. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 9. 9. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 10. 10. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 11. 11. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 12. 12. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 13. 13. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 14. 14. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 15. 15. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 16. 16. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 17. 17. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 18. 18. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 19. 19. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 20. 20. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 21. 21. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 22. 22. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 23. 23. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 24. 24. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 25. 25. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 26. 26. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 27. 27. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 28. 28. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 29. 29. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 30. 30. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 31. 31. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn	Atte Børn. 1. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 2. 2. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 3. 3. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 4. 4. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 5. 5. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 6. 6. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 7. 7. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 8. 8. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 9. 9. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 10. 10. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 11. 11. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 12. 12. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 13. 13. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 14. 14. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 15. 15. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 16. 16. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 17. 17. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 18. 18. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 19. 19. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 20. 20. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 21. 21. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 22. 22. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 23. 23. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 24. 24. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 25. 25. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 26. 26. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 27. 27. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 28. 28. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 29. 29. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 30. 30. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 31. 31. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn	Atte Børn. 1. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 2. 2. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 3. 3. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 4. 4. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 5. 5. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 6. 6. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 7. 7. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 8. 8. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 9. 9. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 10. 10. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 11. 11. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 12. 12. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 13. 13. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 14. 14. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 15. 15. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 16. 16. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 17. 17. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 18. 18. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 19. 19. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 20. 20. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 21. 21. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 22. 22. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 23. 23. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 24. 24. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 25. 25. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 26. 26. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 27. 27. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 28. 28. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 29. 29. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 30. 30. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 31. 31. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn	Atte Børn. 1. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 2. 2. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 3. 3. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 4. 4. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 5. 5. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 6. 6. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 7. 7. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 8. 8. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 9. 9. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 10. 10. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 11. 11. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 12. 12. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 13. 13. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 14. 14. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 15. 15. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 16. 16. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 17. 17. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 18. 18. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 19. 19. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 20. 20. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 21. 21. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 22. 22. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 23. 23. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 24. 24. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 25. 25. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 26. 26. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 27. 27. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 28. 28. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 29. 29. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 30. 30. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn 31. 31. Trinitatis Peder Hans & Madsen i Børn

Kirkebogens opslag for året 1658. De tre spalter til venstre viser den velordnede opsætning af stoffet med børn født i ægteskab, børn født udenfor ægteskab, vielser og begravelser. I spalten længst til højre er Communicantes med de ikke kirkelige notitser, herunder svenskernes ankomst til og møde med Bornholm.

blik i en enkelt pastors embedshandlinger i form af det bevarede uddrag af kirkebogen for Aaker og Aakirkeby sogne. Det fortæller, at Niels Madsen 1658 døbte i alt 48 ægte og to uægte børn; deraf optoges de 28 ægte i menigheden efter Trinitatis [6. juni] og de uægte børn begge før. Af de i alt 11 brudepar det samme år viedes de syv efter Trinitatis. Fortegnelsen over årets lig har bogført i alt 41 døde, heraf de 21 efter 3. juni. Endelig nævner bogen fire dødfødte, halvdelen efter 20. maj. De bare tal siger isoleret set ikke så meget. Dog er det

lønnende at sammenligne tallene på henholdsvis fødte, i alt 54 kendte fødsler, og døde, samlet 41 i de to sogne med den fælles præst; reelt døde kun 40 af hans egne sognebørn i årets løb, da en unavngiven svensk soldat døde i Aakirkeby 3. august.³⁸ Tallene afspejler den prekære balance mellem høje dødsfalds- og fødselskvoter i det statiske samfund. For at modvirke den store dødelighed var behovet for et større

38 Rasmussen 1972, s. 107.

antal fødsler bydende nødvendigt. Det var livet om at gøre at sikre menneskeslægten overlevelse, ikke mindst så få år efter den sidste, store pestepidemi. Den svenske soldats død er derimod en genklang af den slette helbredstilstand, der havde været et fremtrædende træk blandt Printzenskölds mandskab allerede før afrejsen fra Sverige, og som kun forværredes ved de utilstrækkelige indkvarteringsforhold på det forfaldne Hammershus; i november var den knap 120 mand store slotsgarnison reduceret til det halve.³⁹ Livets øvrige brutale vilkår får vi indblik i, da udbygger Lars Mikkelsen 29. september og 2. oktober mistede to døtre, den sidste angiveligt af kopper. Eller da to ulykkelige sognebørn, Niels Pedersen i Ellet og kvinden blev *publice absolverede* af provsten, Jens Lauridsen, i Rønne Kirke for et barn, som de hævdede at have ligget ihjel for syv år siden. Eller da 3. søndag i advent [12. december] Karen Mogens Hansens i Aakirkeby's Nyby frøs ihjel om natten i en alder af 54 år. Og så er dette kun tallene. De siger ikke meget om de mange timer Niels Madsen var på farten med sjælesorg med mere hos de ramte familier. Han har været hårdt spændt for. Det må nok betragtes som sandsynligt, at hans tilværelse har været rimelig repræsentativ for sognepræsterne i de øvrige menigheder på øen i tidlig moderne tid.

Kirkelige anliggender indtager en beskednen plads i Hammershus-forvaltningens arbejde. Men en enkelt, principiel sag er dog omtalt. En af Printzenskölds første embedshandlinger angik præstegården i Rø sogn. 18. maj orienterede han generalguvernøren om sagen: En måneds tid før havde præsten, Rasmus Olsen, lidt »stoor skada« ved ildebrand, hvorved størstedelen ikke alene af præstegården, men også

af hans personlige ejendom var blevet flammernes bytte. Derfor havde han anmodet slots- og lenshøvdingen om at foredrage hans nød og ydmyghed hos generalguvernøren med henblik på hjælp fra stiftets kirker, som det altid havde været i sådanne tilfælde under det danske styre, hvad bispen var vidende om.⁴⁰ Med sin indberetning, der alene angik denne sag, gik Printzensköld i forbøn for præsten, idet han formodede,

att icke allenast sådant warder hoos Edhers *Excell:tz* gunsteligen optagit, Vthan och att honom then mildheet blifwer wederfahren, som andre nödlydande pläga niutha till goda.⁴¹

Rasmus Olsens udsagn var korrekt. Han benyttede den gængse fremgangsmåde. Sidste gang det var sket i et bornholmsk sogn lå seks år tidligere. Pinseaften 1652 var præstegården i Klemensker nedbrændt, hvorved præsten, Hagen Tønnesen, mistede ejendom, *liberie* og præsteklæder. Efter forbøn af lensmanden, Joachim Gersdorff, bevilgede kongen præsten en rigsdaler til hjælp fra hver kirke i stiftet.⁴² Endelig genfinder vi sagsforløbet 1669 til opbygning af den nedbrændte præstegård i Ibsker. I det sidste tilfælde var det dog kirkerne i Sjællands stift, der kom til hjælp.⁴³ Hvorledes sagen fra Rø blev behandlet, ved vi ikke.⁴⁴ Sandsynligheden taler dog for, at også Rasmus Olsens nød blev afhjulpet på traditionel vis.

Ifølge samtidens opfattelse var sygdom og andre ulykker et udslag af menneskenes synd. Derfor udfærdigede regeringerne i det tidlig moderne samfund med regel-

39 Rasmussen 1967, s. 56f og 110f.

40 Rasmussen 1967, s. 105f.

41 Rasmussen 1972, s. 65.

42 RA B.

43 Knudsen 1926, s. 163.

44 Rasmussen 1967, s. 106.

mæssige mellemrum påbud om bededage i kirkerne. Det var også tilfældet her på øen i den svenske tid. 13. juni kvitterede Printzensköld over for generalguvernøren for modtagelsen af dennes skrivelse af 3. maj af Göteborg med vedlagte årlige bededagsplakater. Slots- og lenshøvdingen lovede, at sagen ville nyde fremme.⁴⁵ Nærmere om deres indhold oplyses ikke; men efter alt at dømme blev de efter modtagelsen på Hammershus mangfoldiggjort i slottets skrivestue og herfra fordelt til de enkelte sognepræster. Det er sandsynligvis de selv samme bededagspåbud, der omtales i kirkebogens *Communicantes* som almindelige bededage på fredagene 18. juni, 16. juli og 13. august.⁴⁶ Også den svenske regering gjorde således sit til at erindre bornholmerne om deres kristne pligt til at arbejde på at afvende Guds straf over en syndig menneskehed.

I løbet af sommeren fik styret overblik over kirkernes økonomiske anliggender. Printzensköld indberettede 16. juli til Stenbock, at han samme dag havde modtaget dennes brev af 7. juli med den påtale, at generalguvernøren endnu ikke havde modtaget underretning om de bornholmske kirkers tiende og indkomst. Slots- og lenshøvdingen replicerede dog, at han ikke tidligere havde modtaget nogen skrivelse herom, som det fremgik af Stenbocks efterskrift. Alligevel havde han draget omsorg for sagen. Siden det havde trukket ud med ankomsten af de embedsmænd, der skulle bistå ham i denne, havde han kaldt præsteskabet sammen og holdt kirkeregnskab. Ved denne lejlighed havde han forefundet sådanne midler hos dem, som det fremgik af vedlagte bilag. Han lovede ud-

trykkelig, at han med næste post ville oversende oplysninger om kirkernes *ordinære* indkomster, eftersom regnskabsbøgerne (»Teckneböckerne«) lå ved hver kirke.⁴⁷ Om sammenkomsten fandt sted på slottet eller i Aa Kirke vides ikke.

Med tanke på den stigende uro på det skånske fastland i dette tidsrum er det ikke underligt, at kommunikationen med kongen såvel som generalguvernør i perioder blev forstyrret; breve til og fra Hammershus blev forsinket eller nåede aldrig frem, som det fremgår af slots- og lenshøvdingens svar. Allerede i sin indberetning til generalguvernøren 1. juli havde Printzensköld foreslået, at denne gav ordre til borgmestrene i Ysted og Simmershavn (Simrishamn), at de for fremtiden undlod at lade Karl Gustafs og Stenbocks breve forsinke så længe som hidtil.⁴⁸ Ugen efter, 7. juli, beklagede han i sin indberetning til kongen, at de kongelige skrivelser var blevet opholdt på vejen og ankom så sent.⁴⁹ Men lige meget hjalp det.

I bilaget (»Förslag«)⁵⁰ anførte Printzensköld, at der kun var tale om landkirkernes formuer, eftersom det i købstæderne var borgmestre og råd, der stod for regnskabet; tiden havde endnu ikke tilladt ham at overvære [dem] og erfare deres vilkår. Ved addition af opgørelsens tal fremgår, at landkirkernes samlede formue beløb sig til lidt mere end 2074 rigsdaler sølvmonet, idet vi her ser bort fra de ubetydelige beløb i øre og penning. Forskellene er imidlertid markante. Blandt herrederne topper Østre Herred med en samlet formue på noget over 825 rigsdaler sølvmonet, hvorimod beløbene for Søndre Herred er 463, for Vestre Herred 623 og endelig for Nørre Her-

45 Rasmussen 1972, s. 66.

46 Rasmussen 1972, s. 106f.

47 Rasmussen 1972, s. 76.

48 Rasmussen 1972, s. 72.

49 Rasmussen 1972, s. 53.

50 Rasmussen 1972, s. 77f.

red 163 rigsdaler. Med hensyn til de enkelte sogne dominerer Østermarie Kirkes formue (på mere end 600 rigsdaler sølv-mønt) herredets samlede beløb (på 825 rigsdaler); sognet er klart øens mest velhavende. Tallene er påfaldende mindre for kirkerne i de andre herreder. I Søndre Herred tegner Bodils Kirke sig for 270 rigsdaler eller mere end halvdelen af det samlede beløb (463 rigsdaler); egenhændigt gjorde slots- og lenshøvdingen i denne forbindelse opmærksom på, at beløbet for Aa Kirke endnu ikke var gjort rigtigt op. I Vestre Herred var den velhavende kirke Ny Kirke med lidt over 247 rigsdaler eller noget mindre end halvdelen af herredets formue (623 rigsdaler), og endelig indtager Klemens Kirke førerpositionen i Nørre Herred med lidt mere end 117 rigsdaler af det samlede beløb for herredets kirker (163 rigsdaler). De fattige kirker var især Sct. Ibs Kirke i Østre Herred med den ubetydelige formue på lidt over 95 rigsdaler, ligesom i Nørre Herred hverken Ruts eller Rø Kirke lå inde med formue. Tværtimod havde de en gæld på henholdsvis lidt over ni og otte rigsdaler. Det kan således konstateres, at kirkernes formuer afspejler sognenes størrelse og jordens bonitet. Den gode landbrugsjord var dengang – som i dag – først og fremmest beliggende i Østre Herred og i lidt mindre grad i Søndre Herred. Og ikke underligt var de klippefyldte områder i Nørre og – i mindre grad - Østre Herred en hæmsko for kapitalakkumulation. Endelig henledtes opmærksomheden på, at de anførte beholdninger ikke var i rede penge, men i byg, havre og smør, som kirkeværgerne måtte forrente ligesom rede penge. Egenhændigt føjede Printzensköld til, at de var deponerede hos andre.

Med slots- og lenshøvdingens næste indberetning, 25. juli, fulgte den lovede opgørelse over kirkernes ordinære indkomster. Idet han i brevet henviste til vedlagte, egenhændige bilag, tilføjede Printzen-

sköld, at der fandtes fejl i tallene. Desværre præciserer han ikke hvilke fejl. Præsterne og kirkeværgerne havde besværet sig herover og begærede, at mankoen måtte blive dem eftergivet af de midler, der kunne findes.⁵¹ Bilaget (»Kortt *Extract* öfwer Kyrkornas Inkomster på Bornholm«) anfører de enkelte sogne som den tidligere formueopgørelse. Men indkomsterne er her opgjort i penge (daler, øre og penning), kornsorterne rug, korn (byg) og havre (tønder og ørtug) samt smør (skålpund og lispund).⁵² Det samlede billede af kirkernes indkomster udviser 32 daler og 11 øre penge, 47 tønder og fire ørtug rug, 251 tønder og tre ørtug korn (byg), 378 tønder havre og 111½ skålpund smør og minder for så vidt om formueopgørelsen, som det er korn (byg), havre og smør, der springer i øjnene. Også her er forskellene markante. Som det eneste sogn i Østre Herred har Østermarie pengeindkomst, nemlig 19 øre. Til gengæld har Nørre Herred med 16 daler og fem øre, der faldt i det fattige Rutsker, den største af alle pengeindkomster, næsten halvdelen af alle kirkers samlede indtægt. Søndre Herred på andenpladsen tegnede sig for 11 daler og 27 øre, der indkom i Bodilsker med tre daler og 17 øre samt Aa Kirke med otte daler. Disse angivelser kan vække undren. Er de et udtryk for menighedernes påholdenhed, som præsterne havde beklaget sig over i Rønne? Eller er det de fejl, som slots- og lenshøvdingen havde nævnt i indberetningen? Eller er der tale om afskriverfejl fra Printzenskölds side. Det kan ikke afgøres her. Går vi derimod til naturalieindkomsterne, er det atter Østre Herred, der dominerer for korn (byg), havre og smør med henholdsvis 66 og 142 tønder samt 21 skålpund foran Vestre Herred med tilsvarende

51 Rasmussen 1972, s. 79.

52 Rasmussen 1972, s. 81.

66 og 113 tønder samt 16 skålpund. For så vidt er der overensstemmelse med formueopgørelsen. Sammenfattende fortæller begge opgørelser, at det bornholmske samfund hvilede på en naturaløkonomi med smørret som en særdeles vigtig afgrøde. Neden for sammentællingen tilføjede den ene af slottets skrivere, at købstadskirkerne ikke havde nogen vis indkomst udover, hvad der årligt kom ind i form af tavlepenge, påskeøre og andre ekstraordinære beløb. Ikke mindst her synes præsterne at have haft ret i deres kritik af menighederne. Men imponeret over datidens danske regnskabsvæsen bliver eftertiden ikke. Generelt får man indtryk af rod og slendrian.

Efter genåbningen af fjendtlighederne i Norden ved Karl Gustafs nye angreb på Danmark (7. august) steg kravene til Sveriges ressourcer. Det afspejlede sig hurtigt på Bornholm. Det kan hævdes, at den militære udskrivningspolitik på øen allerede før krigsudbruddet delvis var en funktion af det stadig mere tilspidsede forhold til fjenden. Allerede 7. juli var – efter forbedelser siden slutningen af maj – 350 mand fodfolk af den bornholmske bonde-milits blevet indskibet med kurs mod Stettin i Vorpommern.⁵³ Med efteråret kom turen til rytteriet og dermed sognenes og præsternes rustningsbidrag. Senest 9. september modtog Printzensköld en kongelig ordre af 28. august, der befalede ham at oversende til Riga de 50 præste- og sogneryttere, som kongen mente befandt sig på Bornholm. Efter de fornødne forberedelser, herunder videre korrespondance med generalguvernementet, afsendte slots- og lenshøvdingen 8. oktober 45 mand med heste og god mundering til Livland.⁵⁴ Kontingentet var ifølge den bevarede mønster-rulle⁵⁵ sammensat af adelens rostjeneste

(10 ryttere), præste- og sogneryttere (29) samt ryttere udrustet af en række embedsmænd (6). Som det fremgår, var det kirkelige bidrag det største. Hvert sogn stillede en mand, hvilket også ville have været tilfældet for præsterne, hvis det ikke havde været for ildebranden hos Rasmus Olsen i Rø. Ud for hans navn i rullen hedder det, at »Prestens Gårdh [är] upbrendt och [han] aldels oförmögen.« Men det holdt tilsyneladende hårdt for præsterne at præstere det krævede bidrag. For i sit P.S. til den påfølgende indberetning til generalguvernøren anførte Printzensköld, at landet - Bornholm - både hvad angik stæderne og landsbygden, nu var så blottet for mandskab, at præsterne havde måttet stille deres egne tjenestekarle ved udskrivningen. Han udtrykte derfor tvivl med hensyn til at kunne opfylde kravene til den forventede, dobbelte udskrivning af bådsmand (matroser) for indeværende år. Hans forudsigelse holdt stik. 7. november afsendtes 40 matroser fra stæderne og fiskerlejerne til Ysted. Det var otte mindre end det krævede kontingent.⁵⁶

Senere melder kildematerialet ikke meget om kirken og dens præster. Ganske vist nævner en notits i kirkebogsuddraget, at præsterne og fire mænd af hvert sogn samt sandemændene var i Rønne hos Printzensköld 3. november, hvor hvert sogn blev skrevet i skat.⁵⁷ Meddelelsen lader sig dog ikke éntydigt verificere. Muligvis er det dette møde, slots- og lenshøvdingen refererer til i sin indberetning til Karl Gustaf allerede tre dage senere, 7. november. Han nævner, at han for »något sedan« havde sammenkaldt landets almue og forelagt den kongens vilje om de ekstraordinære afgifter, som var anslået i penge i de øvrige provinser. Man havde ved denne lejlighed

53 Rasmussen 1967, s. 63ff.

54 Rasmussen 1967, s. 72f; Rasmussen 1998, s. 7f.

55 Rasmussen 1972, s. 92f.

56 Rasmussen 1967, s. 72ff.

57 Rasmussen 1972, s. 106.

ladet sig bekvemme til et udlæg på 16 daler sølvmonet af hver hel gård i tre terminer. Dette var han gået ind på for nærværende år til kongens allernådigste behag og ratifikation. Men han føjede til, at han ikke havde forestillet sig, at landet i den grad var blottet for midler og penge, som det var. Derfor tvivlede han på, at almuen overhovedet kunne betale den første termin i penge, men kun i varer. I samme åndedrag bad han allerunderdanigst kongen om at forskåne Bornholm for yderligere udskrivninger i nogen tid.⁵⁸

Endnu åndede alt fred og ro på Bornholm. Hurtigt blev det anderledes. Det skete på det tidspunkt, hvor Printzensköld stod foran at undersøge skolernes og hospitalernes pengeforhold. Inden der var gået elleve dage fandt et stemningsskred sted.⁵⁹ Med en til vished grænsende sandsynlighed skyldtes dette modtagelsen af og kendskabet til et åbent brev til bornholmerne af 8. november fra den danske konge, Frederik III. Henvendelsen nævnte betegnende gejstligheden før de andre stænder, vel et udtryk for en erkendelse af sognepræsternes fundamentale betydning i menighederne. Skrivelsen opfordrede utvetydigt til opstand og neutralisering af Hammershus-garnisonen.⁶⁰ Den nyeste historieforskning har påvist, at det er første gang, kildematerialet kender tanken om et oprør mod fremmedherredømmet.⁶¹

Da slots- og lenshøvdingen 18. november tilskrev både Karl Gustaf og Stenbock, var situationen foruroligende set med svenske øjne. Således gjorde han opmærksom på, at befolkningen kunne korrespondere med den danske hovedstad og berette om situationen på øen. Mest detaljeret er det fremstillet over for kongen, hvem han

adskillige gange tidligere – forgæves – havde anmodet om forstærkning. Han frygtede, at den undsætning, han kunne forvente fra Pommern, ville komme for sent. Desuden berettede han om åbenlyse trusler mod ham selv, de danske artillerimedhjælperes almindelige upålidelighed og bøndernes vægring mod alle påbud, idet de ikke ville levere en eneste penning af deres skatter og afgifter. Beskrivelsen sættes i relief på baggrund af hans redegørelse for garnisonens miserable tilstand: Han kommanderede et uerfarent mandskab, der var blevet reduceret som følge af sygdom og død samt det udstrakte, forfaldne Hammershus; desuden manglede han svenske artillerister og et rytteri, ligesom han stod uden sin næstkommanderende, der havde ledsaget de udskrevne matroser på rejsen til det svenske bestemmelsessted.⁶² I indberetningen til generalguvernøren genfindes billedet af uroen, men med en alarmerende tilføjelse: En del af præsteskrabet demonstrerede og gav ikke mindre udtryk for sin vrede og uvilje mod kongen og kronen end almuen. Derfor anmodede han modtageren om at gøre sin indflydelse gældende hos bispem, doktor Winstrup, således at denne kunne formane præsterne så vel som almuen til det, som troskabseden fordrer af dem.⁶³ Hvem de opsætsige præster var nævnes ikke.

Hvilken rolle spillede det bornholmske præsteskrab under opstanden, der brød ud 8. december med drabet på slots- og lenshøvdingen i Rønne og Hammershus' kapitulation den følgende dag?⁶⁴ Billedet er nuanceret. Således står det fast, at Poul Ancher i Rutsker og Hasle deltog i sammensværgelsen fra dens begyndelse i sidste halvdel af november. Han optræder

58 Rasmussen 1972, s. 57f.

59 Rasmussen 1982-83, s. 136f.

60 Rasmussen 1972, s. 116.

61 Rasmussen 1982-83, s. 120ff.

62 Rasmussen 1972, s. 58f.

63 Rasmussen 1972, s. 94f.

64 Rasmussen 1982-83, s. 229ff.

Præsten Poul Ancher virkede i Hasle og Rutsker. Billedet er det ældst kendte fotografi af den i landskabet så markant beliggende Ruts Kirke. Kirken var samlingssted for oprørerne mod det svenske styre og derefter arrest for de tilfangetagne svenskere. Foto G. Stöckel, o. 1870. Bornholms Museum.

som den første på den liste over de 22 vigtigste opstandsmænd fra Hasle og Rønne, som delegationslederen, Peder Olsen – givetvis på anfordring af kredsen omkring kongen – udformede i København 29. december, samme dag som det bornholmske gavebrev til Frederik III blev underskrevet. Han er den eneste præst i gruppen. Han er samtidig den eneste om hvem hans borgmester og sammensværgelsens leder knyttede en kort beskrivelse til. Det hedder her, at han

haffuer Værit baade i Raad og daad til al denne hans Konngl. May:ts tienneste med Toug, Vagt, Reystning, och endnu flittig besøger Land Vagterne.⁶⁵

Ancher har således været særdeles aktiv. Hans indsats i planlægningen kan desværre ikke belyses nærmere, da vi ikke har andre kilder om konspirationen. Derimod

⁶⁵ Rasmussen 1972, s. 149ff.

er hans deltagelse i opstanden klar nok: I den indberetning om begivenhedsforløbet, som hans sognebarn, købmanden Jens Pedersen Kofoed i Hasle, udformede til den danske konge kort efter begivenhederne, omtales sognepræsten på en fremtrædende plads. Sammen med Kofoed kørte han efter Printzenskölds ophold i Hasle i dennes slæde til Nyker, hvor embedsbroderen, Jacob Pedersen, i henhold til en tidligere aftale skulle holde et kontingent af mænd parat til udførelse af aktionsplanen, der byggede på en tilfangetagelse af Printzensköld.⁶⁶ Og under de senere tildragelser samme aften og nat fungerede hans Ruts Kirke først som samlingssted for det alarmerede bondeopbud og borgerkompagnierne fra Hasle og Rønne og senere som arrest for tilfangetagne svenskere⁶⁷. Endelig førte Ancher sammen med Peder Olsen de forhandlinger med den svenske ledelse på Hammershus, der resulterede i slottets kapitulation.⁶⁸

Svagere står billedet af de øvrige præster. En rolle svarende til Nykerpræstens synes at have været tilfældet for kollegerne i Vestermarie og Klemensker, eftersom disse på samme måde opbød sognemændene i den første opstandsnat.⁶⁹ Af de resterende gejstlige ser det ud til, at alene provsten, Rønne og Knudskers sognepræst, Jens Lauridsen, var knyttet til revolten. I sin indberetning til Karl Gustaf 17. februar 1659 mente Taubenfeldt at vide, at netop han havde været med i samme værk. Kort forinden skulle Printzensköld kraftigt have påtalt over for ham, at han fra prædikestolen havde bedt for den danske konge. På den anden side var Jens Lauridsen senere gået i forbøn for de menige svenske undsætningsryttere, der blev lok-

ket i bornholmsk baghold i juledagene.⁷⁰ Disse udtalelser er ganske vist isolerede, men forekommer ikke usandsynlige. I hvert fald underskrev provsten i forlængelse af et hastigt tilvejebragt stændermøde ved Hammershus⁷¹ 13. december den supplik, som syv repræsentanter for øens stænder rettede til den danske konge om hans beskyttelse og deres nydelse af »woris gode danske Louger och privilegier.⁷² Hvad de bornholmske stænder ønskede, var en genoptagelse i det danske valgkongedømme, som de var revet ud af ved Roskilde-freden. Her optrådte sognepræsten som den første, vel et udtryk for den agtelse, Peder Olsen nærede for det gejstlige islæt.

Dokumentet afleveredes til Frederik III under den bornholmske delegations ophold i København efter 21. december. Hvad der i enkeltheder fandt sted under forhandlingerne mellem kredsens af mænd omkring kongen og delegationen står ikke ganske klart. Men så meget står fast, at de 11 bornholmske delegationsmedlemmer – alle med tilknytning til revolten – 29. december overdrog deres ø med dens indtægter og indkomster til kongen og hans arvinger til evig tid. Borte var den bornholmske supplik med dens konservative program og erstattet – sikkert på kongelig foranledning – af et bornholmsk gavebrev med et helt andet progressivt program om kongelig arveregering, reelt en forsmag på absolutismen. I denne fase deltog ingen præster; de var hjemme og passede deres dont.

Den bornholmske opstand var et risikabelt foretagende, omgivet som øen var på næsten alle sider af den svenske militærmagt, en af datidens bedste. Dette vidste

66 Rasmussen 1972, s. 142.

67 Rasmussen 1972, s. 144.

68 Rasmussen 1972, s. 145.

69 Rasmussen 1972, s. 143f.

70 Rasmussen 1972, s. 124f.

71 Rasmussen 1982-83, s. 238ff.

72 Rasmussen 1972, s. 154.

man i København. Der skulle smedes, medens jernet var varmt. Kun tolv dage efter delegationens hjemkomst til øen (7. januar 1659) på en hollandsk flådeafdeling, der medførte både delegationen og en dansk militærstyrke, afholdtes et stændermøde 19. januar. Antagelig fandt det sted i Aakirkeby eller Rønne – hvor ved vi ikke, vi har alene bevaret mødets slutresultat i form af fem beslægtede dokumenter, et for hver af de fire stænder plus Hammershus Birk med fiskerlejerne Allinge og Sandvig.⁷³ Formålet var at få indhentet den fornødne bekræftelse fra befolkningen på den stedfundne overdragelse af øen, som gavebrevsudstederne havde lovet i København. Her erklærede stænderne efter henvisning til gavebrevet, at

Da Ville Vi for woris Personner Aller Vnderdanigste hermed haffue samme Gaffue Breff *Consenterit* och Samtycht, Saa och hermed *Consenterer* och Samtycker, Vdj alle sine ord och Puncter, Helst fordj Vi Jmod Woris Villie tilforsch:ne Voris och Hans Ko: Ma: Fien: der Vdj Sidste Fredz *Tractater* haffuer verit hengiffne och offuerdragne...

Hvorefter de allerunderdanigst udtrykte håbet om kongens allernådigste løfte om ikke yderligere at hengive og overlevere dem.

Ved denne lejlighed – det sidste stændermøde i øens historie – var alle landsdelens femten sognepræster mødt frem. Hver og én underskrev og beseglede de med provsten som den første og derpå de øvrige i helt tilfældig rækkefølge pligtskyldigst dokumentet.⁷⁴ Gejstlighedens fuldtallige fremmøde afspejler den teologisk interes-

serede – og uddannede – konges skarpe blik for præsternes betydning som kongelige embedsmænd i samfundet. Aktstykket var – som gavebrevet – efter al sandsynlighed på forhånd udformet i hovedstaden. Det skal nævnes, at fire af dem, Hagen Tønnesen i Klemensker, Rasmus Andersen i Vestermarie, Mads Mikkelsen i Nylars og Hagen Bertelsen i Bodilsker og Nexø, ikke har beseglet. Nogen demonstration er der næppe tale om, snarere var det sådan, at disse sognepræster ikke har været i besiddelse af noget sigil i det dokumentudstedende øjeblik. Man kunne tænke sig armod som i Klemenskerpræstens tilfælde, et forhold der øjensynligt ikke gjaldt Rasmus Olsen i Rø; eller måske ren og skær glemsomhed eller distraktion. Vigtigere er at konstatere, at kongemagten har betragtet underskriften som det retsstiftende element. Og at provsten havde styr på sine embedsbrødre. Her såvel som ved hyldningen af den svenske konge trekvart år tidligere.

På dette tidspunkt var den bornholmske kirke og dens præster for længst vendt tilbage til det gammelkendte. Så tidligt som tredje søndag i advent, 12. december, var der atter blevet bedt fra prædikestolene for den danske konge.⁷⁵ Og den helt store festivitas indtraf fredag 28. januar 1659 i form af en taksigelsesfest for befrielsen fra de svenske: Der var højtidelig prædiken; dagens tekst var hentet fra psalme 103, vers 1-4 med opfordring til at prise Herren, der tilgiver og udfrier.⁷⁶ Den højtidelige markering savnede heller ikke åndelige salmer som *Te deum laudamus* (vi priser dig, Gud)⁷⁷. Så blev det hverdag. Endnu de tre næste år fungerede kirken formelt under Lunds stift. Så kom også ændringen her.

73 Rasmussen 1982-83, s. 75ff.

74 RA A.

75 Rasmussen 1972, s. 133.

76 Rasmussen 1972, s. 135.

77 Knudsen 1926, s. 103.

Fra 1662 kom Bornholm under Sjællands stift. Den første visitats af den nye biskop, Hans Svane, fandt sted det følgende år.⁷⁸

Sammenfatning

Den bornholmske kirke fungerede videre som normalt i den korte svenske periode 1658. Den nye øvrighed blev modtaget med åbenhed og forståelse af øens gejstlighed. Mishagsytringer og protester fremkom ikke i denne tidlige fase. I de følgende måneder betjente sognepræsterne deres menigheder uforstyrret af fremmedherredømmet. Med dette samarbejdede man loyalt. Hammershus-forvaltningens holdning til og kurs over for kirken, dens tjenere og sognebørn forløb på sin side problemfrit og uden gnidninger. Kun mod slutningen af perioden skete under indtryk

af den danske regerings indblanding for dele af gejstligheden såvel som befolkningen et stemningsskred, der er vanskeligt at afgrænse nærmere i tid og sted. Muligvis var uroen fra sidste halvdel af november kun mærkbar på øens vestligste del, hvor sammensværgelsen opstod. Hvad angår opstanden kan det med sikkerhed fastslås, at i hvert fald sognepræsterne i den vestlige region på forskellig måde var aktive i afviklingen. Overgangen til Danmark efter revolten gik ligeledes problemløst. Den enevældige kongemagt fik ingen vanskeligheder med øens præstestand. Det ser ud til, at provsten perioden igennem havde et fast greb om sine embedsbrødre. Men det store spørgsmål er fortsat: Var det præsterne, der under de dramatiske begivenheder påvirkede deres sognebørn, eller optrådte de blot solidariske med disse?

⁷⁸ Knudsen 1926, s. 194.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

- KB = Det kongelige Bibliotek (København), Ny kongelig Samling.
 LA = Landsarkivet for Sjælland m.m. (København). Aakirkeby's sognekaldsarkiv nr. 112.1.
 RA A = Rigsarkivet (København), Kongehuset. 1. Suveræniteten og Arvesuccesionen. Bornholmske Documenter.
 B = Rigsarkivet (København), 1572 – 1660 Skaanske Registre. 6, 1648-60.
 SRA = Riksarkivet (Stockholm), Jordeböcker Malmöhus län. Bornholms jordeböcker 1658.

Trykte kilder

- Knudsen, Johannes, 1925, *Peder Hansen Resens ATLAS DANICUS BORNHOLM i dansk Oversættelse*, København.
 Knudsen, Johannes, 1926, *Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671*. Rønne.
 Rasmussen, Ebbe Gert, 1972, *Bornholm 1658 – Kilder*. Rønne.
 1876, *Samlingar utgifna för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening*. 5. Lund.

Fremstillinger

- Christensen, C. Th. 1889 – 91, *Uddrag af Aaker Kirkebog 1651 – 82. Kirkehistoriske Samlinger 4.I*. København.
 Dahl, Aage, 1961, *Bornholms Præstehistorie. Bornholmske Samlinger 38*. Rønne.
 DBL = *Dansk biografisk Leksikon*. 1 – 27. København 1933 – 1944.
 Hjort Lange, P., 1944, *Bornholmernes Kirke. Bornholmernes Land – Øen i Øst 1*. Rønne.

- Kofoed, Karl M., 1933, *Bornholms Kirkehistorie II*. Rønne.
 Jørgensen, Harald, 1968, *Bornholmske kirkebøger. Foreløbige Arkivregistraturer*. København.
 Rasmussen, Ebbe Gert, 1967, *Bornholm 1658*. Rønne.
 Rasmussen, Ebbe Gert, 1972, *Bornholm 1658 – Kilder*. Rønne.
 Rasmussen, Ebbe Gert, 1982 - 83, *Dette Gavebrev*. Rønne.
 Rasmussen, Ebbe Gert, 1988, *Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede. Bornholmske Samlinger III.2*. Rønne.
 Rasmussen, Ebbe Gert, 1997, *Landet og borgen. Bornholmske Samlinger III.11*. Rønne.
 Rasmussen, Ebbe Gert, 1998, *Tre skip-pund jern. Jul på Bornholm*. Rønne.
 Rasmussen, Jørgen Bo, 1998, *Pesten og tavlerne på Bornholm. Bornholmske Samlinger III.12*. Rønne.
 Skovgaard, E. F. S., 1984, *Poul Hansen Anchers herkomst. Bornholmske Samlinger II.17*. Rønne.
 Zahrtmann, M.K., art. 1940, »Ravn, Rasmus Pedersen«, *DBL 19*, s. 289.

Hanseligaens udbredelse omkring 1400. Kortet viser de forskellige grupperinger af hansestæder - mest kontakt med Bornholm havde de vendiske, pommerske og preussiske stæder. Det skal lige bemærkes at kortet ikke har alle hansestædernes kontorer og faktorer med. Fra H.F. Helmolt, History of the World, Volume VII, Dodd Mead 1902.

Tyske købmænd på Bornholm i middelalderen

Af Lena Maria Mühlig

Det er fascinerende at tænke på, at Østersøen allerede i middelalderen har været fyldt af forbindelser på kryds og tværs. Pilgrimme, lærde, bygmestre, sendebude og især købmænd og deres varer krydsede havet. Den gruppe af købmænd, som i løbet af middelalderen havde stor succes med at samarbejde og udadtil at optræde som »den Tyske Hanse«, var virksomme i det meste af Nordeuropa og fik med tiden stor politisk indflydelse. De opnåede handelsfordele og privilegier for deres medlemmer i mange lande. Men hvad var det for privilegier der gjaldt, når sagerne spidse til?

International handel på Bornholm

Hansehistorikere har i mange år undret sig over, at Bornholm, på trods af sin centrale beliggenhed i Østersøen, ikke synes at have spillet nogen særligt fremtrædende rolle i middelalderens handelsnetværk. Men faktisk har der været en rig handelsaktivitet omkring Bornholm, som var et af de otte traditionelle fangststeder for det skånske sildeeventyr. Problemet er snarere, at kildematerialet er spredt ganske me-

Lena Mühlig har studeret historie og middelalderarkæologi i Berlin, Århus og København. I sommeren 2012 er hun på praktikophold som museumsmedarbejder på Los Angeles County Museum of Art. Hun er ansat som researchmedarbejder på Bornholms Middelaldercenter.

get - men går man det systematisk igennem, dukker der en hel del spredte informationer op. Denne artikel er baseret på en gennemgang af forskellige tyske og danske kildesamlinger samt ældre historiske afhandlinger om de forskellige hansestæders historie. Jeg vil give et overblik over nogle af de hansestæder, der drev handel på Bornholm, og, så vidt muligt, formidle et indtryk af deres forskellige privilegiesituationer og organisationen af deres handel på Bornholm.

Østersøen i senmiddelalderen

Mange politiske faktorer påvirkede handelsmulighederne omkring Bornholm. Jeg vil kun gå ind på enkelte af dem:

Selv om man gerne siger, at Bornholm efter Ærkebispesstridens afslutning i 1327 helt og holdent blev Ærkebispens Ø i de næste 200 år, har der været usikkerhed omkring Bornholms tilhørsforhold i den kongeløse periode i midten af 1300-tallet.¹ Skåne kom i 1332 officielt under svensk herredømme, men Bornholm nævnes i den forbindelse ikke eksplicit.² En bekræftelse fra Ærkebispens, om at han havde fået Hammershus af den svenske Konge, synes først at være kommet til ved gentagelsen af Ærkebispens troskabsforsikring til den svenske Konge i 1340.³ Efter at Valdemar Atterdag i 1360 havde erobret Skåne tilbage, fik han i 1361 overdraget Bornholm af Kapitlet i Lund, men gav øen tilbage allerede i 1362.⁴

Kort tid efter at have sikret sig Skåne og Bornholm, erobrede Valdemar i 1361 Gotland og hansestaden Visby. Hanseforbundet reagerede med forfærdelse, besluttede at afbryde alle handelsforbindelser til Danmark og erklærede krig, som i 1362 i første omgang endte i et nederlag for Hanseforbundet med følgende langtrukne forhandlinger. Efter at den svenske Konge Magnus Eriksson i 1364 var blevet erstatet med den mecklenborgske hertugsøn Albrecht, dannede hansestæderne i 1367 Kölner Konfederationen, et stærkt for-

bund, der med hjælp af Sverige, Mecklenborg, Holsten og den danske adel erobrede dele af Danmark, frem for alt Skåne. Bornholm nævnes kun som omfattet af den handelsboykot, der var besluttet mod Danmark så længe krigen varede, men synes ikke at være blevet indtaget.⁵ Fredsslutningen i Stralsund 24. maj 1370 var en stor sejr for den tyske Hanse. Deres gamle privilegier blev stadfæstet, deres indflydelse udvidet. Men samtidig var freden i Stralsund også startskuddet på en ny epoke i den dansk-hansiske historie, som kendetegnes ved de danske kongers forsøg på at begrænse den tyske Hanses privilegier.⁶

En vigtig brik i privilegiespillet var den såkaldte strandret. Kort forklaret var strandretten strandejers gamle sædvaner til frit at beholde strandet gods og endda skibbrudne personer som slaver. Retten blev dog i løbet af middelalderen indskrænket og endelig afskaffet. En lang række af nordtyske byer havde allerede før 1300 fået det privilegium at blive undtaget fra strandretten, dvs. at de ved en stranding selv måtte bjærge deres gods eller snarere skulle få det tilbage, hvis en anden allerede havde bjærget det. Strandejeren måtte dog beholde en del af godset som bjærgeløn, og det var ikke generelt fastlagt, hvor stor en andel bjærgelønnen måtte udgøre. Med krigens udbrud i 1360'erne var hansestædernes tidligere undtagelse fra strandretten ophævet. I 1365 blev den i Danmark genindført på det gamle grundlag, og i 1366 udstedte også Ærkebispens af Lund et tilsvarende privilegium. Men først ved freden i Stralsund 1370 lykkedes det at stramme retten yderligere: Den, der stjal skibbrudent gods, og ikke ville erstatte de røvede varer, skulle

1 Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671, red. J. Knudsen, Rønne 1926, s. 61 f.; JØRGENSEN, J.A.: Bornholms Historie 1. Fra Oldtiden til 1660, Rønne 1900, s. 69 f.; ZAHRTMANN, M.K.: Borringholmerens Historiebog 1, Rønne 1934, s. 91 f.; LIND, Th.: Bornholms Historie, i: Bornholmernes Land. Øen i øst 1, Rønne 1944, s. 121-164, s. 128 f.

2 Diplomatarium Danicum, København 1938 ff. [= Dipl. Dan.] r. II, bd. 10, nr. 403, jvf. JAHNKE, C.: Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert), Köln/Weimar/Wien 2000, s. 50.

3 Dipl. Dan. III 1 nr. 52.

4 RASMUSSEN, E. G.: Landet og borgen. Bornholm og Hammershus indtil 1684, i: Bornholmske Samlinger 1997, s. 9-78, s. 14; Dipl. Dan. III 6 nr. 256.

5 Dipl. Dan. III 8 nr. 42 & 46.

6 JAHNKE 2000 s. 56.

nu bøde med livet.⁷ At realiteterne ikke mindst på Bornholm var helt andre, viser de mange overleverede konflikter vedrørende strandet gods i det følgende århundrede. Gentagne gange skete det, at det bjærgede gods i stedet for at blive returneret, blev solgt til tredje part. Fogeden på Hammershus undskyldte ved at forklare, at han ikke havde været personligt til stede under bjergningen.

Da Valdemar døde i 1375, støttede hansestæderne det dansk-norske parti ledet af Margrethe I. Mens hun stabiliserede sin magt over Norden, begyndte både det mecklenborgsk-svenske parti og Danmark en kaperkrig, der eskalerede. Kapringerne gik selvfølgelig også ud over Bornholms-handelen, mest markant i 1391, da hertugerne af Mecklenborg gjorde landgang på Bornholm og overfaldt preussiske hansekøbmænd i Allinge - en sag som der kom mange breve og klager ud af.⁸ Først i 1398 lykkedes det den Tyske Orden, med erobringen af Gotland, at udrydde sørøverfaren i Østersøen.⁹ Herved kom dog Preussen på kollisionskurs med Margrethe, der i 1403 erobrede Gotland tilbage. Vi vil få at se at Preusserne derfor heller ikke havde det helt let på Bornholm.

Med Erik af Pommerns overtagelse af den danske trone forværredes det dansk-

hansiske forhold hurtigt. Han indskrænkede de tyske købmænds rettigheder i Danmark til fordel for danskere og hollændere, så det i 1427 kom til krig mellem Danmark og de vendiske hansestæder, som dog stort set ikke blev støttet af resten af forbundet. Bornholm blev brandskattet af en flåde fra Wismar og Rostock i 1427,¹⁰ og i 1428 sejlede en lybsk flåde til Bornholm for at »proviaintere skibene« (*de schepe to vittalgen*).¹¹ Krigen, der igen medførte mange kapringer, endte i 1435 med freden i Vordingborg, hvor Lübeck, Hamborg, Wismar og Rostock fik deres privilegier i Danmark stadfæstet og blev undtaget fra betaling af den i 1426 indførte sundtold. Selvom nederlaget førte til Erik af Pommerns afsættelse i 1438, videreførte hans efterfølgere, Christoffer af Bayern (1440-1448) og Christian I. (1448-1481), hans hansefjendtlige politik. Generelt var de dog endnu bundet af hensyn til landets økonomiske stabilitet, som de tyske købmænd dannede et vigtigt grundlag for. Kong Hans (1481-1513) udviste omsider en drastisk holdning overfor hansestæderne og kasserede 1505-1507 alle deres rettigheder.¹²

Solidariteten hansestæderne imellem svandt allerede i løbet af 1400-tallet, og til sidst var det kun de vendiske stæder eller Lübeck alene, der forfulgte en hansisk politik over for Danmark. Et eksempel er konflikten 1509-12, hvor Lübeck støttede Sverige mod Danmark. Bornholm blev i de tre krigsår hver sommer plyndret af lybske flåder.¹³

7 NIITEMAA, V.: Das Strandrecht in Nordeuropa im Mittelalter, Helsinki 1955, s. 119-416, her s. 215 ff, 278 f. & 290 ff.; Hansisches Urkundenbuch, Halle/Leipzig/Weimar/München 1876 ff. [= HUB] bd. 4 nr. 343 §2.

8 Dipl.Dan. IV 4 nr. 447, 460, 466, 507, 548, 552; Dipl.Dan. IV 5 nr. 3 & 158.

9 SELZER, S.: Die mittelalterliche Hanse, Darmstadt 2010 s. 72; DOLLINGER, Ph.: Die Hanse, 5. opl. Stuttgart 1998, s. 114. Den Tyske Orden er ridderordenen, der i forbindelse med korstogene i Baltikum etablerede sin egen stat - et land, der strakte sig over vore dages østpolske, russiske og baltiske Østersøkyster. Den sydligste del af regionen kaldtes i middelalderen Prussia, omfattende de seks preussiske hansestæder Danzig, Elbing, Braunsberg, Königsberg, Thorn og Kulm.

10 SELZER 2010 s. 69; ZAHRTMANN 1934 s. 89.

11 Urkundenbuch der Stadt Lübeck, Lübeck 1843 ff. [= UBStL] r. I, bd. 7, nr. 191. Alle citater fra middelnedertysk og latin er oversat af forfatteren.

12 DOLLINGER 1998 s. 383 f.; JAHNKE 2000 s. 58 f.

13 SELZER 2010 s. 121; ZAHRTMANN 1934 s. 102 f.; Aktstykker til Bornholms Historie, 1327-1621, red. J.R. Hübertz, København 1852 [= Hübertz], nr. 41, 42, 44.

Så var det også slut med at være Ærkebispens Ø. Allerede Kong Hans havde fatet interesse i Bornholm, men først Kristian II. inddrog Øen i 1522. Som vi alle ved, fik han ikke glæde af den længe. Allerede i 1525 pantsatte Frederik I. Øen til Lübeck i en periode på 50 år som godtgørelse for byens støtte i tronkampen og som godtgørelse for deres oprindelige krav, Gotland.¹⁴ Dermed oprandt et nyt kapitel i Bornholms historie. Det lybske herredømme over Bornholm var klart profitorienteret og efterlod ikke megen plads til de andre medlemmer af det skrantende Hansforbund.¹⁵

Købmandsgilder

Formålet med de middelalderlige købmandsgilder var at give medlemmerne »en gensidig social sikkerhed i forbindelse med økonomiske problemer, ulykker, sygdom og død«¹⁶ - et netværk der kunne være endnu mere påkrævet, hvis man befandt sig i udlandet, og som altså både omfattede økonomiske, sociale og religiøse aspekter. Der fandtes mange forskellige betegnelser for disse fællesskaber, såsom gilde, kompagni, broderskab eller tilsvarende latinske termer. Begreberne var for det meste ikke klart defineret og brugtes i flæng.

Greifswald

Det eneste tyske købmandsgilde på Bornholm, hvis privilegier er nogenlunde vel-dokumenterede, er greifswaldernes gilde i Rønne. Ebbe Gert Rasmussen har beskæf-

tiget sig indgående med Greifswald i sine artikler i *Bornholmske Samlinger*,¹⁷ og det er der ikke noget at tilføje til - jeg vil derfor begrænse mig til en kort opsummering:

Fra 1378 havde greifswalderne retten til at opbevare lys og begravelsesredskaber samt afholde messer for afdøde gildebrødre i Rønne Kirke.¹⁷ De måtte købe en byggegrund i Rønne til opførelse af et gildehus, og stod selv for at løse interne stridigheder. Derudover fik de lov til selv at bjærge godset, hvis deres skibe forliste i Rønne Havn.¹⁹ Denne bestemmelse viser, at hansestædernes generelle undtagelse fra strandretten var alt andet end en realitet på Bornholm. Allerede i 1380 blev der indført en årlig afgift til gildehuset, og der blev gjort opmærksom på, at købmændene ikke måtte være til skade for præsten i Rønne - hvilket måske vidner om en konflikt med de nye brugere af kirken.²⁰ Disse to praktisk motiverede indskrænkninger, kun to år efter den (sandsynligvis) første udstedelse af privilegier til de tyske købmænd i Rønne, må vidne om en livlig benyttelse af privilegierne i den forudgående tid.

I de næste 32 år blev privilegierne ikke stadfæstet - måske snedig taktik fra Ærkebispens side, der på den måde holdt en dør åben for at kunne udnytte de usikre forhold i Østersøen til egen fordel ved at

17 RASMUSSEN, E. G.: I vor købstad Rønne. Greifswalderne på Bornholm i middelalderen, i: *Bornholmske Samlinger* 1992, s. 57-80; RASMUSSEN 1997.

18 Dateringen af gildet er forsøgt ført endnu længere tilbage, nemlig til 1330, hvorfra der eksisterer nogle lavsskråer for et tysk købmandsgilde i en dansk by, som dog ikke med fuldstændig sikkerhed kan sammenkædes med gildet i Rønne. ZAHRTMANN 1934 s. 87; RASMUSSEN 1992 s. 61.

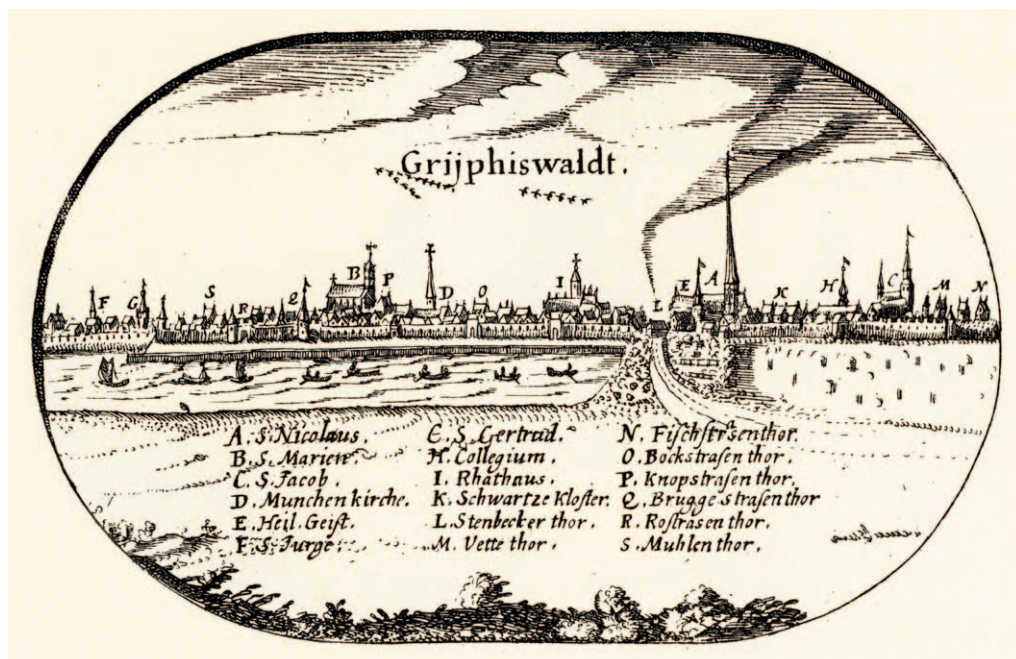
19 Danmarks Gilde- og Lavsskraer i Middelalderen, bd. 1, red. C. Nyrop, København 1899-1900 [= DGLS] nr. 87 (= Dipl. Dan. IV 1 nr. 442); RASMUSSEN 1992 s. 62. I andre sammenhænge har denne ret nærmere været at betragte som en pligt, der skulle forhindre, at havnen blev blokeret af vrage, jvf. NIITEMAA 1955 s. 183 f. I dette tilfælde synes formuleringen dog at udelukke en pligt.

20 DGLS nr. 88; RASMUSSEN 1992 s. 64.

14 RASMUSSEN 1997 s. 20 f.

15 På grund af Lübecks særstilling har jeg i det følgende valgt at fokusere på de andre hansestæders handel på Bornholm.

16 BISGAARD, L./SØNDERGAARD, L. (red.): *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, Odense 2002, s. 11.

Vignetterne af byerne er fra: Eva Baier, *Alte Städtebilder aus dem deutschen Osten*; Berlin 1959. De ovale vignetter fra Pommern er fra »Große Lubinsche Karte« udarbejdet af Eilhard Lubinus mellem 1610 og 1618.

lade fogeden på Hammershus strække strandretten til det yderste. Det kan dog tænkes, som Ebbe Gert Rasmussen foreslår, at Greifswald i denne periode har håndteret egne strandinger på Bornholm i stille samdrægtighed med fogeden, så kun andre hansestæder er blevet forulempet.²¹ I 1412 fik greifswalderne så endelig officielt lov til at bjærge eget gods ved strandinger på hele Bornholm.²²

Det i 1434 udstedte afladsbrev var ikke kun til fordel for det kapel, greifswalderne havde indrettet i eller ved Rønne Kirke, men også en promovering af selve gildet. Det opfordrede til at man gav gaver, »som er nødvendige for kapellet eller gildet«, og begunstigede ikke kun troende, som ud-

førte religiøse handlinger i kapellet, men også dem, der fx deltog i en af gildebrødrenes ligfærd.²³ Måske var afladet tænkt som kompensation for de skader handelen havde lidt under krigen 1427-35.

Da privilegierne blev stadfæstet sidste gang i 1499 gik det tydeligvis tilbage for greifswalderne.²⁴ Den oprindelige afgift for gildehuset skulle nu ikke længere betales af hele gildet samlet, men af hver eneste købmand for sig. Der blev sat klarere linjer for hvilke retssager, greifswalderne ikke måtte klare indbyrdes, men som skulle dømmes af Ærkebispens hhv. hans foged. Derudover nævnes, at Ærkebispens fogeder ikke måtte hindre købmændene i at sejle til deres hjemstæder efter afsluttet

21 RASMUSSEN 1992 s. 65.

22 DGLS nr. 92.

23 DGLS nr. 96.

24 DGLS nr. 116; RASMUSSEN 1992 s. 70.

Rønnes endnu velbevarede senmiddelalderlige kirke (sidefløjen mod nord (til venstre) er dog fra 1700tallet). Greifswalderne havde ret til at benytte kirken fra 1378. Stereofoto af G. Stöckel, Rønne, 1870'erne.

sildefangst, slagtning af indkøbte okser og betaling af tolden ved Michaelis (29. september). Det er, som Ebbe Gert Rasmussen skriver, en »sær nåde«, siden den normale periode for sildefangsten strakte sig fra 24. august helt frem til 9. oktober.²⁵ Det er ikke utænkeligt, at fogeden havde generet købmændene ved at holde dem tilbage. Måske havde afkastet af det bornholmske sildemarked i en årrække været utilstrækkeligt, så nogle købmænd havde fået for vane kun at besøge Bornholm som en mellemstation og rejse i utide for at kunne nå et andet efterårsmarked også. Alt i alt bevidner denne sidste stadfæstelse af privilegierne om den generelle udvikling: Erkebispens kunne nu tillade sig at kræve højere afgifter fra hansekøbmændene, samtidigt

med at der er tegn på, at deres udbytte af bornholmshandelen skrumpede.

Der findes ingen senere stadfæstelse af privilegierne, men derimod en slags øjenvidneberetning fra reformationstiden, der vidner om ophøret af den greifswaldske handel i Rønne. Det fortælles bl.a., at de greifswaldske købmænd til deres kapel »årligt medbringer prædikanter, som så sædvanligt underviser folket«²⁶ - en bekræftelse af deres betydelige indflydelse i byens religiøse liv - men at samme kapel nu var blevet lavet om til skole. Det tilføjes at man tidligere uhindret havde fisket ved Bornholm, handlet med borgere og bønder, og at afgiften til fogeden var en tønde øl af dem, som boede på landjorden sommeren over.²⁷

25 RASMUSSEN 1992 s. 70; RASMUSSEN 1997 s. 16.

26 GESTERDING, C.: Erste Fortsetzung zur Geschichte der Stadt Greifswald, Greifswald 1829, s. 19.

27 Jvf. RASMUSSEN 1992 s. 63.

Kolberg

Udover greifswaldernes forholdsvis vel-dokumenterede købmandsgilde i Rønne, nævnes der ofte en sammenslutning af købmænd fra Kolberg/Kołobrzeg i Nexø.²⁸ Vi hører dog først om den i 1500-tallet, da hansekøbmændenes storhedstid allerede var ved at være forbi, og det kolbergske gilde led under de repressalier, som det lybske styre på Bornholm udøvede mod sine kollegaer fra de andre hansestæder. En klage fra 1545 mod den første lybske foged, Bernt Knops embedsførelse på Bornholm påstår, at bornholmerne i Kolberg »fra Arilds Tid [kunne] købe og sælge uden og inden Byen, saa frit som en Borger, uden al Afgift« og at kolbergerne havde »den sam-

me Ret [...] paa Bornholm«.²⁹ Efternavnet »Bornholm« optrådte i Kolberg allerede i 1300-tallet,³⁰ så der har nok virkelig bestået en handelsforbindelse med Bornholm helt siden byens spæde begyndelse som medlem af Hanseforbundet i 1300-tallet.

Bernt Knops svar kaster lidt mere lys på handelsforholdets karakter. Udover at bekræfte at kolbergerne havde et særligt gilde og ret til toldfri handel i Nexø, nævner han frem for alt »et len«, som de havde stiftet i Nexø Kirke.³¹ I et åbenlyst forsøg på at understrege at kolbergerne i de seneste år har forsømt deres gensidige forpligtelser over for bornholmerne - og at de derfor ikke længere burde nyde nogen fordeelsbehandling - erklærer Knop at rådet og kirkevægerne i Nexø havde klaget over, at

28 ZAHRTMANN 1934 s. 88; LIND 1944 s. 131.

29 Hübertz nr. 120.

30 RIEMANN, H.: Geschichte der Stadt Kolberg. Aus den Quellen dargestellt, Kolberg 1924, s. 157.

31 Hübertz nr. 122.

Købmænd fra Kolberg benyttede Nexø Kirke. Billedet viser den endnu uombyggede middelalderlige kirke. Foto Johan Hansen, Nexø, 1870'erne.

Kolbergerne endnu skyldte 24 skippund salt til dette len. Senere i teksten taler Knop om »kirkens rente«. ³² Bemærkningen har fået stor opmærksomhed - for hvad er et len i kirken? Der er generel enighed om at kolbergerne åbenbart har stiftet et alter med tilhørende messetjeneste i kirken, som blev betalt ved at skænke gods til kirken, bl.a. altså salt. Otto Norn foreslår endda at kolbergerne har betalt et helt præsteembede i naturalier, dvs. bl.a. salt. ³³

32 SCHILLER, K./LÜBBEN, A.: Mittelniederdeutsches Wörterbuch 1-6, Bremen 1875-1881: <http://de.wikisource.org/wiki/Schiller-L%C3%BCbben> (5/5-2012), bd. III s. 463 definerer begrebet rente som fastsat, (årligt) tilbagevendende betaling.

33 ZAHRTMANN 1934 s. 88; TRAP, J.P.: Danmark, IV, 2: Bornholms Amt, 5. udg., red. N. Nielsen, P. Skautrup, P. Engelstoft, København 1955, s. 480; NORN, O./SCHULTZ, C. G./SKOV, E. (red.): Danmarks Kirker 7. Bornholm, København 1954, s. 112; RASMUSSEN 1992 note 22.

Spørgsmålet er spændende, fordi et af Kolbergs vigtigste produkter faktisk var salt fra byens saltværk. Alligevel har der været stor tvivl om kvaliteten og eksportdygtigheden af Kolbergs salt, da vandet fra Kolbergs saltholdige kilder har en meget lavere saltprocent end fx Lüneburgs. ³⁴ Har det overhovedet været konkurrencedygtigt andetsteds end i Kolbergs direkte pommeriske bagland? Det er i denne kontekst at den regelmæssige betaling til kirken i Nexø, i hvert fald delvis i salt, får en interessant betydning. 24 skippund svarer til den betragtelige mængde af cirka 3-3,5 ton salt. ³⁵

34 KAUSCHE, D.: Das Kolberger Salz und sein Absatz im Mittelalter, i: Baltische Studien 64, 1978, s. 7-20, her s. 10 & 17.

35 SCHILLER/LÜBBEN 1875-1881 IV s. 102: 1 skippund = 280-300 pund.

I forbindelse med spørgsmålet om herkomsten af det salt, der blev brugt til konserveringen af de bornholmske sild, er det interessant at notere sig, at også Greifswald rådede over et saltværk.³⁶

For at understrege indtrykket af at kolbergerne i den seneste tid havde forsømt deres forpligtigelser over for de bornholmske kollegaer, fortæller Knop en lille anekdote om at borgere fra Bornholm, bl.a. en skipper fra Hasle, var sejlet til Kolberg for at bytte deres varer til mel. Efter at bornholmerne var kommet af med deres egne varer, fik de dog ikke lov at tage melet med, med den begrundelse at der lige var kommet et strengt forbud mod udførelsen af mel fra Kolberg. Mere interessant for os er i den sammenhæng, at de bornholmske købmænd også selv sejlede til Pommern og i hvert fald forsøgte at gøre brug af deres privilegier i Kolberg.

Udover klagebrevene eksisterer der faktisk også en konkret handelskontrakt mellem borgerne fra Kolberg og Nexø. Den stammer fra 1554 og var tænkt som en fornyelse af en ældre aftale, som man (igen) var blevet enige om at overholde. At man er blevet nødt til at bekræfte den gamle aftale på ny hentyder til en forudgående periode med nedsat kontakt, ligesom Knop påstår. En sådan sløj periode kan dels forklares ved lübeckernes aggressive adfærd mod de andre hansestæder i deres første tid på Bornholm, men måske ikke alene. Aftalen sikrer nexøborgerne og kolbergerne told- og afgiftsfri handel i hinandens byer, »på samme vilkår som borgere eller tilflyttere« (likest eyнем borger unde intogelinge).³⁷ Eneste undtagelse er rortolden, en afgift for handelsskibe, som kun var

blevet indført i anden halvdel af 1400-tallet og som åbenbart varierede med skibets størrelse.³⁸ Derudover nævnes der et fælles gildehus i Nexø, som bestyredes af lige dele af borgere fra begge byer. Der blev lagt stor vægt på, at det kun var de to byers borgere, der havde ret til at nyde fordelene. Dét, sammen med Knops omtale af den uheldige Hasle-skipper i Kolberg, antyder, at handelsaftalen tidligere er blevet udnyttet af folk fra resten af Bornholm og måske også fra andre hansebyer. Måske ville man stramme op på disse forhold, for om muligt at udelukke yderligere kritik af handelsaftalen fra lübeckernes side.

Derudover nævner både Knop og handelsaftalen fra 1554 en afgift på en tønne øl eller mel, som ifølge Knop skulle gives til slottet, altså til den lybske foged på Hammershus, af hver købmand, der kom »up dat lant« - hvilket nok skal forstås som de købmænd, der om sommeren boede på Bornholm.³⁹ I handelskontrakten er der derimod tale om en tønne øl, som kun skulle betales af købmænd og skippere, der besøgte Nexø for første gang (»thom ersten«) - modtageren er ikke fogeden, men købmændenes gildehus i Nexø.⁴⁰ Det kan vel være to helt forskellige afgifter, men det faktum at handelskontrakten ikke nævner øl- eller melafgiften til slottet, giver indtryk af, at der kunne være tale om den samme afgift - og at der eksisterede stor uenighed mellem lübeckerne og de andre tyske og bornholmske købmænd om, hvor ofte den skulle betales og ikke mindst hvem der skulle få den.

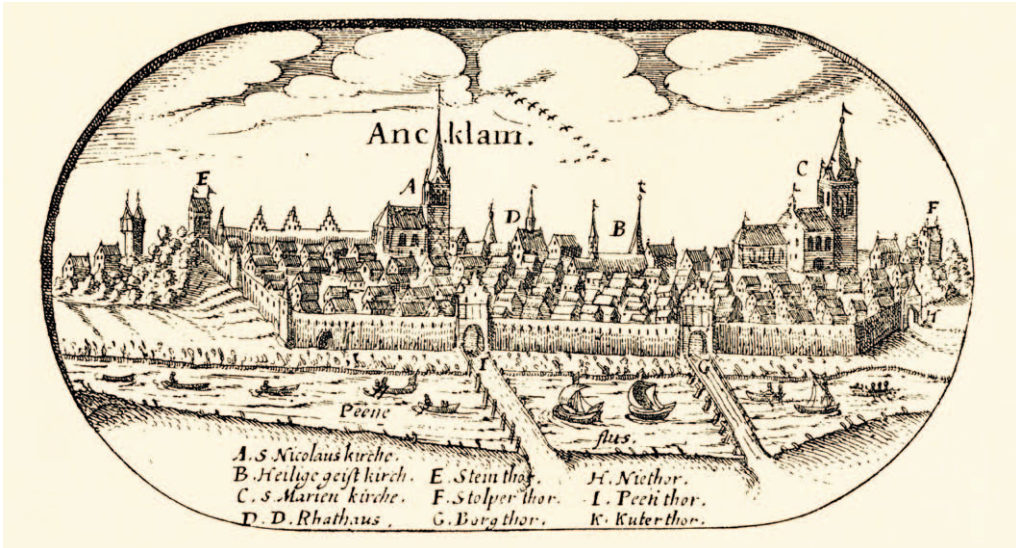
36 Lexikon des Mittelalters 1-9, 1977-1999, <http://www.brepolis.net> (29/4-2012) [= LMA], bd. 4 sp. 1695 f.

37 RIEMANN 1924 bil. nr. 47 s. 70.

38 Jvf. Hanserezesse, Die Rezesse und anderen Akten der Hansetage, Leipzig, München, Köln/Wien 1870 ff.; <http://www.hansischergeschichtsverein.de/hanserecesse.htm> (1/4-27/5-2012), [= HR], r. III bd. 1 nr. 56 § 4, og CHRISTENSEN, W.: Dansk Statsforvaltning i det 15. århundrede, København 1903, s. 654 f.

39 Hübertz nr. 122. Jvf. RASMUSSEN 1992 s. 63 om Greifswaldernes tilsvarende afgift.

40 RIEMANN 1924 bil. nr. 47 s. 70.

Anklam

Også den lille by Anklam synes at have haft et gilde af købmænd der drev handel med Bornholm. Der eksisterer i hvert fald en samling regler, titlen lyder, frit oversat, »den bornholmske børs' behag/forgodtbe-findende« (Belevinge der Bornholmschen Bursen). En børs? Ordet kommer fra latin *bursa* og betegner bl.a. et fælles spisehus (for studerende), i vores tilfælde en slags gildehus eller fælles kro, hvor købmandsgildet holdt til.⁴¹

Regelsamlingen er udateret, publiceret i 1773 i et værk om Anklaams historie af C. F. Stavenhagen.⁴² Dokumentet regulerer børs-brødrenes samliv ved at fastsætte bodsydelser for brud af forskellige regler - der skulle betales i forskellige mængder øl. Ingen af reglerne vedrører umiddelbart

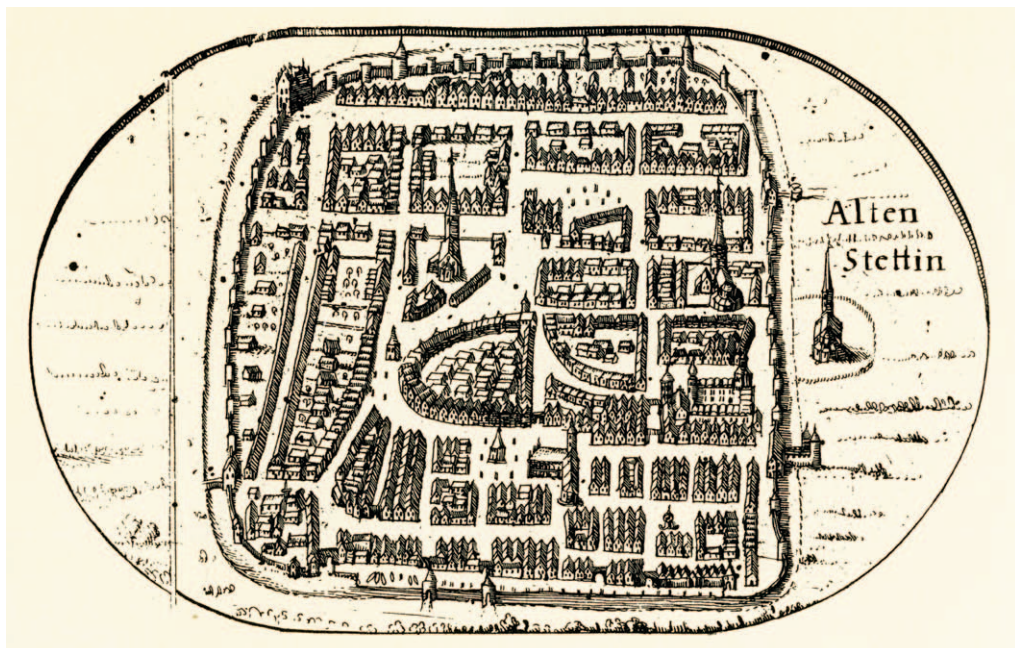
oversøisk handel eller vidner om kontakt med Bornholm. Sammenkomster nævnes, men foregår åbenbart i Anklam. Det er således alene børsens navn, der indikerer købmændenes specialisering på Bornholm.

Stavenhagen skelner mellem børs-brødrenes ældre købmandsgilde, der oprindeligt bestod af unge ugifte købmænd, der handlede på Skånemarkedet, og et i 1519 grundlagt skippergilde. I 1613 blev begge lagt sammen, da der kun var få børs-brødre tilbage - et tegn på den dalende interesse i Skånehandelen. Stavenhagen mener at navnet »den bornholmske børs« stammer fra »den tid, da handelen fra Skåne stoppede og vendte sig mod Bornholm«.⁴³ Han giver ikke noget konkret tidspunkt for hvornår det skete, men taler mere generelt om tiden mellem 1519 og 1613. Hvis Stavenhagens antagelse af en omlægning af Anklaams handel fra Skåne til Bornholm er rigtig, og navnet ikke alligevel er ældre, må dette skift på en eller anden måde være forbundet med Lübecks voksende indflydelse på Bornholm.

41 Jvf. SCHILLER/LÜBBEN 1875-1881 I s. 457; STAVENHAGEN, C.F.: Topographische und chronologische Beschreibung der Pommerschen Kauf- und Handels-Stadt Anklam aus Urkunden und historischen Nachrichten verfasst und mit einem Anhang des Herrn Pastors J. F. Sprengels, Greifswald 1773, s. 187.

42 STAVENHAGEN 1773, s. 373 ff. nr. 54.

43 STAVENHAGEN 1773, s. 187.

Stettin

Også i Stettin/Szczecin har der tilsyneladende eksisteret et bornholmfarer-broderskab, viet til Skt. Anna. Gildet omtales en enkel gang i et register over ejerskifte i forbindelse med salg eller donation, som Otto Blümcke nævner i sin afhandling om Stettins historie fra 1887: I 1499 overdrager en vis Claus Schele fra Pommerensdorf 50 mark i årlige rater à 4 mark til »Hans Plate og Arnd Westfal, forstandere af Skt. Anna-broderskabet på Bornholm, til gavn for broderskabet«. ⁴⁴ Det var altså i hvert fald et broderskab, der havde sæde på Bornholm - mens det ikke fremgår om det virkelig er et gilde af købmænd fra Stettin. Selvom gildet nævnes i det stettinske regi-

ster, kan Claus Schele have skyldt penge til en anden bys broderskab. Alligevel er der meget der tyder på regelmæssige handelsforbindelser mellem Stettin og Bornholm, således nævnes der i samme register flere gange bornholmske skuder, som de stettinske borgere solgte til hinanden. Endnu i 1608 havde bødkerne i Stettin særlige regler for svende, der rejste til sildefangsten i Skåne eller Bornholm. ⁴⁵

Det er fristende at forestille sig en sammenhæng mellem broderskabet og Gudhjems Skt. Anna Kapel, der dateres til omkring 1300 eller tidligere, og hvis »opkomst og eksistens [Hanseaterne...] rimeligvis har bidraget væsentligt til [...]«. ⁴⁶

Men har købmænd fra Stettin haft sær-

44 BLÜMCKE, O.: Stettins hansische Stellung und Heringshandel in Schonen, i: Baltische Studien 37, 1887, s. 97-279, her s. 142. Desværre giver Blümcke ingen nærmere kildeoplysninger vedrørende registeret, som han kalder »Verlassungen«.

45 BLÜMCKE 1887 s. 140 ff.

46 NORN 1954 s. 432 & s. 439 f.

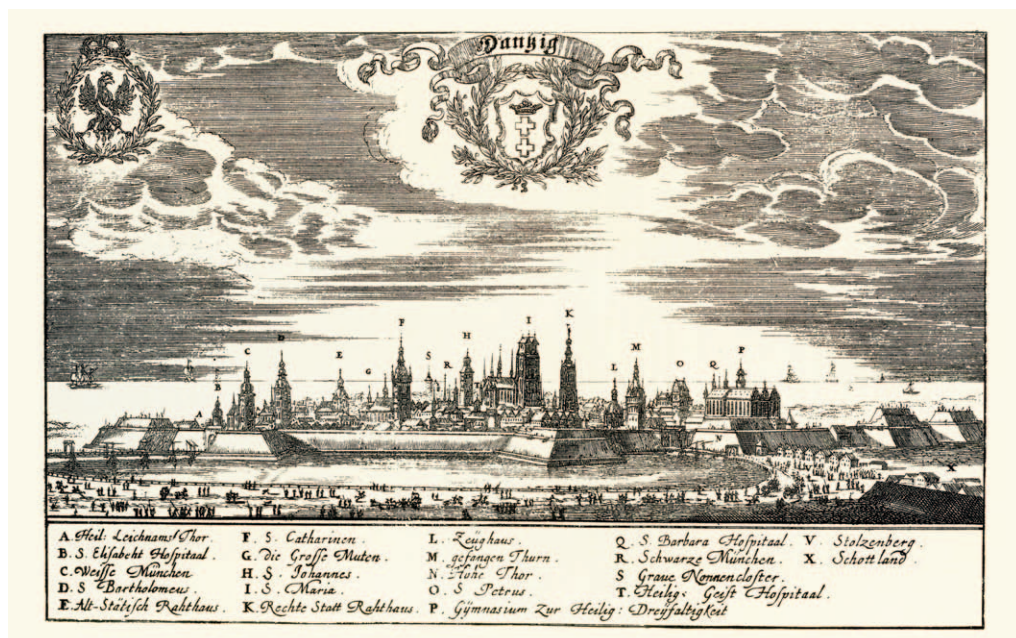

lige rettigheder på Bornholm på lige fod med deres kolleger fra Greifswald og Kolberg? Vi har ingen spor af privilegier. Da der i 1397-1402 udbrød krig mellem Preussen og hertugen af Stettin, begik preussiske skibe også overgreb mod stettinske skibe ved Bornholm.⁴⁷ I den forbindelse støttede fogeden på Bornholm senere en stettinsk borgers krav mod preusserne - det er det eneste der måske antyder, at Stettin havde en særlig venskabsstatus på Bornholm.⁴⁸

Sct. Annæ Kapel i Gudhjem blev måske benyttet af et hansebroderskab af købmænd fra Stettin. Kapellet blev revet ned i 1895, men ruinen er stadig beva- ret. Foto Bendt Kjøller, Allinge, o. 1894.

⁴⁷ Dipl. Dan. IV 7 nr. 295.

⁴⁸ Jvf. Danmarks Riges Breve, København 1938 ff., r. IV: <http://diplomatarium.dk/drb/index.html> (1/2-27/5-2012) [= DRB] r. IV bd. 9 nr. 548, note 1.

Preussen

Og dermed kommer vi direkte til Ærkebispens yndlingsmodstandere, som alligevel udviste en hårdnakket interesse i Bornholm: Preusserne, dvs. købmændene fra de seks hansestæder, der lå i hjertet af den Tyske Ordens Stat. Da Hansedagen i 1367 besluttede en handelsboykot mod Danmark, bekræftede ikke mindst de preussiske stæder at ville holde sig fra »Skåne og Bornholm og alle steder i Kongens land«. ⁴⁹ Siden Bornholm nævnes eksplicit, kan man gå ud fra, at de på dette tidspunkt allerede havde et veletableret engagement på øen. Mest fremtrædende blandt de preussiske stæder var siden midten af 1300-tallet uden tvivl Danzig/Gdańsk, - et forhold, der også afspejles i kildematerialet vedrørende Bornholm. ⁵⁰

Den mest direkte dokumentation på Danzigs tilstedeværelse er måske de i alt 18 publicerede anbefalingsbreve fra perioden 1377 til 1409, ⁵¹ udstedt til borgere i Danzig, som havde et krav på afdøde familiemedlemmers eller kollegaers efterladte gods på Bornholm. Godset er ikke nærmere beskrevet i publikationen, men synes at variere. I et tilfælde er der tale om 30 mark. ⁵² En enkel gang, 1377, specificeres stedet på Bornholm, hvor godset befinder sig, nemlig i Gudhjem, hvilket kunne betyde at godset var fast ejendom. ⁵³ I et andet tilfælde er der tale om arvegodset til magister Peder i Nexøs hustru, - enten hustruen

49 Dipl. Dan. III 8 nr. 42.

50 DOLLINGER 1998 s. 168.

51 Den tidsmæssige begrænsning af brevene til denne periode er sandsynligvis forholdsvis tilfældig. Starttidspunktet kan således evt. skyldes udgiverens individuelle prioritering, mens sluttidspunktet muligvis afgøres af Diplomatarium Danicum's aktuelle omfang (frem til 1412); Online-udgaven frem til 1450 giver endnu kun få resultater til Bornholm.

52 Dipl. Dan. IV 4 nr. 205.

53 Dipl. Dan. IV 1 nr. 285.

eller de begge må være tilflyttere fra Danzig.⁵⁴ Brevene vidner således om et regelmæssigt engagement af flere danzigske familier på Bornholm fra i hvert fald 1300-tallets sidste fjerdedel.

At det ikke alene var Danzig, der handlede på Bornholm, viser sig ved mecklenborgernes overfald på Allinge i 1391, hvor også købmænd fra Elbing og Braunsberg blev skadet.⁵⁵ Den Tyske Ordens embedsmand i Königsberg har handlet på Bornholm ved hjælp af tjenere,⁵⁶ og ikke mindst Marienburg, sæde for ordenens ledelse, blev omkring 1400 gentagne gange forsynet med bornholmsk sild via Danzig.⁵⁷ Returvarer var åbenbart bl.a. mel og frem for alt salt,⁵⁸ en gang er der tale om kolbergsk salt.⁵⁹ Ordenens regninger nævner i 1410 to fiskerlejer på Bornholms østkyst, nemlig Svaneke (»Swentke«) og Årdsale (»Osdale«).⁶⁰ I 1416 omtales skipperen Johan Bode fra Elbing, som var sejlet til Sandvig for at fiske sild og som åbenbart var strandet der.⁶¹ De preussiske stæder har altså i en eller anden form været repræsenteret både ved Sandvig, Allinge, Gudhjem, Svaneke, Årdsale og Nexø.

Preussernes privilegier

Sammenslutningen af den Tyske Hanse var et redskab i købmændenes og byernes spil om gunstige handelsbetingelser - om

fortrin over for konkurrenter i form af særlige rettigheder. Men disse hanseprivilegier skulle vedligeholdes. Forbundet havde brugt enorme diplomatiske kræfter på igen og igen at sikre og udvide dem. Som vi har set, sørgede det greifswaldske købmændsgilde på Bornholm, på trods af deres medlemskab i Hanseforbundet, for igen og igen få bekræftet sine egne særlige privilegier på lille Bornholm - dels længe efter at den samme ret for længst var givet til hele den Tyske Hanse i hele Danmarks rige. Kolberg synes at have handlet på lignende måde, mens vi ikke ved nok om Anklam og Stettin for at kunne afgøre, om de også havde egne aftaler med Ærkebispem.

Preussernes taktik i dette spil er imidlertid ikke så entydigt, og er derfor værd at kaste et ekstra blik på. Fra 1389 stammer Ærkebispens fogeds svar på en (ukendt) klageskrivelse fra Danzig vedrørende indførelsen af en ny sildetiende for indbyggerne på Bornholm og for de tilrejsende købmænd. I den anledning synes det at være kommet til overgreb mod købmændene på Bornholm. Fogeden referer til danzigernes bøn om at undlade den fremgangsmåde han har lagt for dagen over for »vore medborgere og alle de andre købmænd, der besøger landet Bornholm« på grund af »deres gamle frihed«.⁶² Formuleringen giver indtryk af et forsøg på at generalisere gruppen af de privilegerede - forsøgte Danzig mon at krybe ind under en anden hansestads privilegiedyne? Danzigs næste bevarede brev i sagen, nu direkte til Ærkebispem, giver lidt mere klarhed: Der nævnes »store voldelige uretfærdigheder og ualmindelig beskatning ud over den gamle sædvanlige og godkendte skat«.⁶³

54 Dipl. Dan. IV 6 nr. 597.

55 Dipl. Dan. IV 4, nr. 507, 548, 552.

56 Dipl. Dan. IV 5 nr. 133; Dipl. Dan. IV 7 nr. 452.

57 Dipl. Dan. IV 7 nr. 315 A; Dipl. Dan. IV 8 nr. 368; Dipl. Dan. IV 9 nr. 117. Kobberstikket af Danzig er fra »Hartknoch'schen Chronik«, udgivet omkring 1680.

58 Dipl. Dan. IV 9 nr. 501, 502; Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen, bd. 3: Großschäfferei Marienburg, red. Ch. Link/J. Sarnowsky, Köln/Weimar/Wien 2008 [= Schuldbücher Marienburg] s. 45, 77 & 110 ff.

59 HUB 6 nr. 818.

60 Schuldbücher Marienburg s. 110 ff.

61 HUB 6 nr. 87.

62 Dipl. Dan. IV 4 nr. 48.

63 Dipl. Dan. IV 4 nr. 312. HUB 4 nr. 957 daterer samme brev til begyndelsen af 1389 og betragter det dermed som (det manglende) forudgående brev for fogedens svar fra 24/6-1389 (Dipl. Dan. IV 4 nr. 48/HUB 4 nr. 974).

Ærkebispens bedes om at stadfæste »de gamle friheder og retfærdigheder af jeres [Ærkebispens] nåde« til fordel for »vore medborgere som besøger nævnte land [Bornholm]«. ⁶⁴ Der synes altså at være tale om ingen andre end danzigborgernes gamle friheder og rettigheder på Bornholm, givet dem ved Ærkebispens nåde, vedrørende en fast (lav) toldafgift man var blevet enige om. Ophavstidspunktet for disse privilegier erfarer vi dog intet om, ligesom vi ikke ved, om de som ønsket er blevet stadfæstet.

Lidt mere konkret beskriver Danzig til gengæld sine privilegier i en næsten samtidig strandingssag. Her understreger byen skarpt sine krav om tilbagegivelse af det strandede gods under henvisning til »vore privilegier, som vi har fra riget Danmark«. ⁶⁵ Det er altså denne gang ikke Ærkebispens, men den danske krone, der har udstedt privilegierne. Endelig henvises der i 1393, igen i forbindelse med en stranding, i et brev til Margrethe I. til: »de privilegier, som er beseglet og givet os fra jeres salige far [Valdemar IV.], rigsrådet og biskoppen i Lund«. ⁶⁶ Det er for en gangs skyld rimelig klart, hvilke privilegier der var tale om. ⁶⁷ For det første en af Ærkebispens af Lund i 1366 udstedt strandretsfrihed for en række navngivne hansestæder (ingen preussiske) samt for »alle, som er eller erkendes at være omfattet af den retfærdighed, der kaldes den Tyske Hanse«. ⁶⁸ I det kritiske tilfælde af en stranding kunne denne formulering som sådan kun inkludere de preussiske stæder, hvis deres kolleger fra de andre hansestæder gad identificere dem

som sådanne i tilfælde af en stranding - en situation, der i lyset af konflikterne mellem de preussiske og vendiske stæder tydeligvis ikke kan have været tilfredsstillende for Preussen. De andre privilegier, som formuleringen også henviser til, stammede fra fredsaftalen i Stralsund 1369/70 samt fra dens ratifikation. ⁶⁹ De omfattede bl.a. strandretsbefrielsen og her blev de preussiske stæder udtrykkeligt medregnet. Men selvom Ærkebispens havde været med til udfærdigelsen af denne overregionale, danske fredstraktat, så synes han ikke at have taget den så alvorlig i sit eget retsomsråde.

Hvis danzigerne virkelig har haft egne privilegier på Bornholm hhv. i Lunds Stift, som deres klage mod sildeafgiften får os til at tro, så har disse privilegier åbenbart ikke omfattet befrielse fra strandretten, men kun undtagelse fra visse afgifter. I forbindelse med strandingssager var man derfor nødt til at henvise til de generelle privilegier i Danmark, altså dem fra 1370 og Ærkebispens forældede strandretsbefrielse fra 1366.

Allerede fra starten af 1400-tallet udviklede situationen mellem Danmark og den Tyske Orden sig i negativ retning, ikke mindst på grund af konflikten om Gotland. Preusserne så gentagne gange deres handel generet, fx klagede de allerede i 1404 over ikke at kunne efterlade deres sager - bl.a. salt - på Bornholm i vintertiden. Der bedes i den forbindelse om at lade de preussiske købmænd nyde de samme rettigheder på Bornholm, som de nyder i Skåne. ⁷⁰ Det tyder på, at det især var fogen på Hammershus der udnyttede sin magtposition og øvede selvtægt. Men det var åbenbart ikke ham alene: I 1411 bad højesteren i en fortvivlet tone Kongen

64 Dipl. Dan. IV 4 nr. 312. Jvf. HIRSCH, Th.: Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, Leipzig 1858, s. 143-151, her s. 148.

65 Dipl. Dan. IV 5 nr. 212.

66 HR I 4 nr. 173.

67 Jvf. HUB V nr. 138 & DRB IV 5 nr. 50 note 3.

68 HR I 1 nr. 372. Blandt de i dokumentet navngivne hansestæder var bl.a. Greifswald, Anklam, Stettin og Kolberg.

69 Dipl. Dan. III 8 nr. 372, 449; Dipl. Dan. III 9 nr. 93.

70 Dipl. Dan. IV 9 nr. 540, 541.

om at sørge for at de preussiske friheder blev overholdt i Skåne og på Bornholm.⁷¹ Dermed overgik han Ærkebispens og henvendte sig nu direkte til den, der i første omgang var ansvarlig for udstedelsen af de generelle hanseprivilegier i Danmark, for at gøre opmærksom på, at de ikke blev overholdt af Ærkebispens og hans folk. - Næste gang det drejer sig om »nye og uretmæssige tolde« (1414) er det derimod igen Ærkebispens, der adresseres til.⁷² Her kommer muligvis igen preussernes spaltede privilegiesituation til udtryk.

I løbet af 1400-tallet dukker Danzig hyppigst op i kilderne i sammenhæng med sørøveri, hvor enten preussiske skibe er blevet skadet ved Bornholm eller har tilført andre skade her.⁷³ Bornholm synes at blive betragtet som et særligt gunstigt sted for at skade Preussen, hvilket til trods for alle gener vidner om en stadig livlig handel ved Øen.⁷⁴

I slutningen af 1400-tallet gik det i hvert fald ikke længere at flage med generelle hanseprivilegier, som et brev fra Kong Hans til Danzig viser: Tre skippere, en af dem med det afslørende efternavn Bornholm, havde bevist at deres skibe fra Danzig, Lübeck og Hamburg, tilhørte »den menige hansekøbmand« og derved var toldfrie. Men Kong Hans erklærede at det ikke var nok, da »mange hansestæder ikke nyder toldfrihed i hans strømme«.⁷⁵

Udblik

Som vi har set, kan ingen tyske købmændsgilder med sikkerhed påvises på Bornholm før 1378. Der kan imidlertid ikke være

tvivl om, at der også før det har fundet handel sted mellem tyskere og bornholmere, men desværre kan vi ikke sige meget om de nærmere betingelser. Som Carsten Jahnke skriver, så var Skånemarkedets fremgang frem til 1368/70 bl.a. karakteriseret ved de voksende rettigheder i stædernes privilegier, mens man fra 1370 kan erkende et gradvist tab af rettigheder.⁷⁶ Vi stifter således først bekendtskab med hansestædernes privilegier på Bornholm efter dette vendepunkt.

Selv om hansestæderne officielt nød befrielse fra strandretten i hele Danmark, blev denne regel ikke mindst på Bornholm hyppigt overtrådt. Den strandretsbefrielse, som fx Greifswald fra 1366 udtrykkeligt var omfattet af i Lunds Stift, synes ikke at have været officielt gældende på Bornholm før 1412. Alligevel synes Greifswald og Kolberg næppe at have stået i skudlinjen. Til gengæld optræder Lübeck og Preussen hyppigst i strandingssagerne, hvilket sikkert til dels skyldes deres dominerende rolle, men måske har volden også rettet sig mere mod dem end mod de mindre hansestæder med egne gildetiftelser på Bornholm. Danzig henviste med hensyn til strandretsbefrielse uden meget held til hansestædernes generelle privilegier i Danmark. Det viser at købmændene fra de forskellige hansestæder var alt andet end ligestillet på Bornholm.

Ved denne korte gennemgang opstår der mange nye spørgsmål, der inviterer til yderligere granskning. Svarene på disse spørgsmål kunne måske hjælpe til bedre at definere Bornholms rolle i senmiddelalderens handelsnetværk. Det er fx spørgsmålet om handelsvarerne. En vigtig importartikel til Bornholm synes næsten for de fleste byers vedkommende at have været salt til konservering af sild. Bornholms sil-

71 Dipl. Dan. IV 12 nr. 284.

72 HUB 5 nr. 1150.

73 HUB 7 nr. 15, 541, 580; HUB 8 nr. 989, 1160, 1166, 1168; HUB 9 nr. 169; HUB 10 nr. 83, 185, 220, 593; HUB 11 nr. 64, 779, 1273.

74 HUB 8 nr. 350.

75 HUB 10 nr. 1101.

76 JAHNKE 2000 s. 193.

dehandel kunne dermed være den manglende brik i puslespillet af de vendiske og pommerske stæders lokale saltudvinding og samtidigt forklare Lübecks forholdsvis sene interesse i Øen. Også de bornholmske eksportvarer, udover sild også smør og kvæg, og deres betydning for hansestæderne, kunne hjælpe til at komplettere billedet. I forbindelse med anbefalingsbreve, strandinger og sørøveri optræder der mange navne på købmænd og skippere. Det kunne være givtigt at forsøge en kortlægning af deres handelsaktivitet, for fx at se om og hvordan Bornholm har fungeret som mellemstation eller selvstændig afde-

ling. Sidst men ikke mindst trækkes opmærksomheden på den tydelige forskelsbehandling af hansestæderne i Danmark. Enkelte hansestæder fra fx den vendiske gruppe fik fordele på et afgrænset område som Bornholm, mens de generelle hanseprivilegier kun havde meget begrænset gyldighed. Det viser eksemplarisk den store diskrepans mellem rigets »pro forma«-lovgivning og den politiske realitet. Baggrunden for denne forskelsbehandling af hansestæderne burde undersøges i detaljer. Både publiceret og upubliceret kildemateriale kan bidrage til at kaste lys over sagen - der er meget at gå i gang med.

Europa på Korstogenes Tid. Der er blevet bygget rundkirker overalt i Europa. Forfatteren tager os på en tur fra Jerusalem i Palæstina, over Byzans og op gennem det østlige Europa til Bornholm - og til Kalmar i Småland. Historisk Atlas. Trykt hos Hoffenberg & Traps Etabl. Ukendt atlas benyttet på Latinskolen i Rønne o. 1880.

Bornholmske rundkirker i europæisk perspektiv

Af Jan Eskildsen

I mere end 20 år er de bornholmske rundkirker blevet sat i forbindelse med tempelridderne, og begrundelsen har været, at man kendte 15 rundkirker, som de skulle have bygget. Efter at have hørt et foredrag om det, begyndte jeg at undersøge sagen nærmere, og da jeg læste en artikel, som i herværende tidsskrift 1989 startede en bølge af interesse for ridderordenen, undredes jeg.¹ Fra en af mange rejser i England kendte jeg den ene kirke, jeg vidste også, hvem der lod den bygge, og hvornår det skete.²

Efter at have undersøgt sagen nærmere, måtte jeg konkludere, at 10 af de nævnte 15 kirker ikke blev bygget af tempelriddere men af andre, at to af de sidste fem kirker er rektangulære, mens en af dem er polygonal, og at de to sidste ikke er rundkirker som de bornholmske, men rektangulære kirker med et rundt kapel.³ Hvem der har bygget de bornholmske rundkirker,

Jan Eskildsen er freelance journalist, redaktør og forfatter, arbejder med digital kommunikation og grafisk produktion og har en ganske særlig interesse for dansk historie og specielt kirkehistorie (tidlig middelalder).

ved vi stadig ikke med sikkerhed, og vi ved heller ikke præcis, hvornår de blev bygget, som professor Jes Wienberg fra Lunds Universitet skrev her i BS i 2002.⁴

I denne artikel ses på den historiske baggrund for runde og polygonale templer og kirker, og på nogle af de religiøse betragtninger, der var knyttet til deres form og indretning. Af pladsmæssige grunde beskæftiger artiklen sig ikke meget med periodens arkitektur- eller kunsthistorie, men sporadisk med de personer, der spillede en rolle for udbredelsen af den runde

1 Wivel 1989, s. 49-63; Haagensen 1993 og 2000.

2 Inden sin død senest i 1113 byggede Simon af Senlis The Holy Sepulchre i Northampton.

3 Eskildsen 2009.

4 »Vi ved ikke med rimelig sikkerhed, hvornår de bornholmske kirker blev opført, hvem som opførte dem, hvorfor de ligger, hvor de gør, hvorfor flere har overhængende stokværk, og hvorfor nogle blev befæstet. Vi ved ikke, hvem eller hvad som blev beskyttet i kirkerne, eller mod hvem det skete«. Wienberg 2002.

kirketype, ligesom en række eksempler på kirker af denne type nævnes. Sluttelig gives et bud på, hvad man burde undersøge nærmere for at finde svar på spørgsmålet om, hvornår de bornholmske rundkirker blev planlagt, og af hvem.

Kristendommens komme

Kristendommens komme til Bornholm er vanskelig at tidsfæste præcist, men må ses i sammenhæng med den tilsvarende udvikling i landene omkring os, ligesom øens kirker ikke kan betragtes isoleret fra kirker i resten af Danmark eller i de lande, som øens beboere havde kontakt med i vikingetiden og den tidlige middelalder.

Kilderne til kristendommens indførelse i Danmark giver ikke noget fyldestgørende billede af datidens begivenheder og forhold, men der arbejdes til stadighed på at fylde hullerne ud ved analyse af skriftlige kilder fra ind- og udland, og ved kombination af disse kilder med arkæologiske fund. Udgravning og fortolkning er en proces, der til stadighed pågår, det gælder ikke mindst på Bornholm, hvor der er fundet kristne grave fra slutningen af 990'erne.

I 700-tallet gjordes det første kendte missionsforsøg i Danmark af den engelske munk Willibrord. Han havde forladt England i 690 for at blive munk i Frisland, men hans mission bar ikke frugt, så vidt vi ved. Biskop Ebbo (Ebo) af Reims, rejste på opfordring af Karl den Stores søn, Ludvig den Fromme, til Rom og blev af pave Pascal I udpeget som pavelig legat for Norden. Ebbo fik tilladelse til at prædike for danskerne, hvorfor han sammen med to andre biskopper kom hertil i 823. Trods flere korte ture hertil opnåede Ebbo ingen dokumenterede resultater.⁵

Ansgar var den første, der så resultater af sin mission, der påbegyndtes i 826. I 1826 fejrede den danske stat da også, at det var 1000 år siden, det kristne budskab blev prædikeret i Danmark første gang. I den anledning genindviede man Christiansborg Slotskirke, som var blevet genopført efter branden i 1795. Harald Klak blev som den første danske konge døbt i Mainz sammen med sit følge allerede i 826, men på det tidspunkt var han i eksil. Vi ved ikke, hvor stort et område han var konge over, og man har tidligere ment, at det ikke fik nogen væsentlig betydning for den øvrige befolkning i landet. Harald Klak fik området Rühringen mellem Frisland og floden Weser som len af Ludvig den Fromme, og han fortrak dertil, da han måtte opgive sine positioner i Danmark. Ansgar oprettede dog en kirke i Hedeby i 827, og ifølge kilderne noget senere en kirke i Ribe, som man håber at finde, efter at der siden 2010 er fundet mange kristne grave ved Ribe Domkirke. Sådanne grave er kendetegnet ved, at de afdøde ligger i retningen øst-vest, så de ser mod øst, når de rejser sig på Dommens Dag. Man har fundet mere end 50 sådanne grave, og blandt andet kraniet af en mand, som levede i midten af 800-tallet. Han og mange af de andre kan faktisk have kendt Ansgar. »Meget tyder på, at det er lykkedes at finde det sted, hvor den danske konge Horik II, i midten af 800-årene gav Ansgar tilladelse til at opføre en kirke og lade en præst tage varigt ophold«. ⁶ Ansgar var i 829-831 i Birka i Sverige for at sprede det kristne budskab og igen i ca. 851-853. Han rejste ikke alene, men vi ved ikke, om han eller hans følgesvende var på Bornholm på vejen derop eller på vejen tilbage, eller om de i det hele taget besøgte øen, hvad der dog virker sandsynligt.

5 Robinson 1928. Lausten 1987. Arneborg, Kieffer-Olsen og Nyberg 2002.

6 Søvsø 2010.

På Bornholm tales om irsk indflydelse på Østermarie Kirke, et forhold som blev fremført første gang af Valdemar Koch⁷, der sammenlignede kirkens specielle gavl med de irske kapeller i Cormac og Flannan. Senere beskæftigede Smidt sig med dette⁸, og det samme gjorde Monica Rydbeck 40 år senere.⁹ Rydbeck henviste til Kochs arbejde, men sammenlignede også Østermarie Kirke med et hus, som havde tilhørt den irske missionær Columba¹⁰ i klostret Kells. Forklaringen på indflydelsen kan være, at Ansgar eller nogle fra hans følge aflagde besøg på Bornholm, og at deres efterkommere var involveret i kirkebyggeriet på øen, men reelt ved vi intet om det. Vi ved dog, at Ansgar og hans følge vidste besked med tidligere irsk byggeri, da de kom til det nye Corvey kloster, der blev stiftet af Karl den Stores fætter Adalard. Forgængeren for klostret, det oprindelige Corbie, blev stiftet af den irske missionær Columban (Skt. Columbanus) i samarbejde med munke fra klostret Luxeuil (Luxovium) i Haute-Saône, Frankrig. Luxeuil var det første kloster, Columban stiftede i slutningen af 500-tallet, efter at han var udvandret fra Irland for at missionere.

Et stykke inde i 600-tallet begyndte den nordiske kunst at blive præget af motiver, der også ses i irske og nordengelske håndskrifter, herunder »Book of Durrow«, som er skrevet og malet omkring år 600 eller i begyndelsen af 600-tallet.¹¹ En senere udvikling i billedstilen var knyttet til den irsk-angelsaksiske missionsvirksomhed, der begyndte i Frisland i slutningen af

600-tallet, og som nåede Mellem- og Syd-tyskland i løbet af 700-tallet.¹² Friserne var i 700- og 800-tallet det førende handelsfolk, og der var derfor jævnligt rejsende på vej mellem Frisland, Storbritannien, Sønderjylland og andre dele af Danmark samt Polen, Birka i Sverige og Kalmar-området plus Gotland.¹³ Hvor tidligt kristendommen var i gang på de britiske øer ses af, at den første Skt. Pauls kirke var under opførelse i 604, mens den engelske helgen Skt. Bothulf, der har givet navn til Bodils kirke på Bornholm, afgik ved døden omkring 608. I nyere tid har gravfund vist, at her var kristne før 1000, og at der var kirker i 1000-tallet.¹⁴

Efter udgravningen af vikingebyen i Sebbersund ved Nibe i Jylland er det fastslået, at en af Danmarks første kendte, kristne bebyggelser har ligget der, og at de ældste kristne grave på stedet sandsynligvis er anlagt i slutningen af 800-tallet. Arkæologiske fund i Sebbersund viser, at der har været handelsforbindelser mellem Limfjordsområdet, den sydvestlige del af Norge og den nordlige del af Storbritanniens øer. Samtidig viser forskningsresultater fra Sydvestnorge, at man der har anlagt kristne kirkegårde omkring 900.¹⁵

I Jelling står Harald Blåtands runesten, hvorpå han fortæller, at han gjorde danerne kristne, selv om nogle kan have været det i forvejen. Hvor meget af det nuværende Danmark, der var beboet af danere, diskuteres stadig, men det falder uden for emnet. Harald Blåtand blev i 970 gift med en datter af fyrst Mistivoj fra Oldenburg i Holsten, hvor der i 968 blev stiftet et bispe-

7 Koch 1895, s. 243-251.

8 Smidt 1940, s. 83-116.

9 Rydbeck 1943.

10 Skt. Columbanus (540-615), der stiftede klostret Kells i ca. 554 må ikke forveksles med Skt. Columba, der stiftede klostret Iona og også blev kaldt Columcille (521-597). Se i øvrigt Henry 1965, 1967.

11 DSD: En hedensk kosmologi.

12 DSD: En hedensk kosmologi. Stilen kom til udtryk på genstande af kirkelig sakral karakter, fx et sølvbæger fra Fejø, og på verdslige genstande som dragtudstyr og rembeslag, våben og hjelme, rideudstyr, stigbøjler, sporer og armringe osv., som nu bar den nye tids kristne symbolik.

13 Thurston 2001, Blomkvist 2005.

14 Wagnkilde 2000.

15 Birkedal 2007.

dømme. Tidspunktet for Haralds døb er i nyere tid sat til efter 963, hvor han blev døbt af Poppo, dvs. Folkmar fra Köln.¹⁶ Desværre kender vi ikke til den alliance, der kan have medført, at Haralds søn, Sven Tveskæg, på et tidspunkt blev gift med Mieszko's datter, Svietoslawa. Mistivoi var kristen, og det katolske kirkesystem havde kronede dage, da de på få år fik Harald med sig og kort efter Mieszko, der lod sig døbe i 966 efter sit ægteskab med den bøhmiske fyrstedatter Dobrawa.¹⁷ Der var nordiske vikinger i Polen og polske krigere i Haralds hær - måske var han og Mieszko fælles om en hær til beskyttelse af handelen i Østersøen.

Vi ved, at der var tæt kontakt mellem danske områder (inkl. Bornholm) og de slaviske folk syd for Østersøen, herunder fra det nuværende Polen. Ægteskabet mellem Sven og Svietoslawa kan være indgået i forbindelse med en alliance mellem herskerne, da det »At knytte dynastiske forbindelser med andre fyrstehuse var et af de tidligste og længe også et af de vigtigste midler til at føre udenrigspolitik.«¹⁸ I den senere polske kong Boleslav I's regeringstid, var der i nogle år omkring 1000 et bispedømme i Kolobrzeg (ty. Kolberg), som dog blev opgivet af forskellige grunde. Der var altså kristen mission tæt på Danmark i slutningen af 900-tallet. Man hører jævnligt spørgsmålet, om medlemmer af den byzantinske kejsers væringergarde kunne have bragt kristendommen til Bornholm, og det kan ikke afvises, at de også kan have spillet en rolle, da en del af dem var blevet kristne så tidligt som i 944, men størsteparten af dem var sandsynligvis fra det nuværende Sverige.¹⁹ Påvirkning kan også være kommet til Østersøen via ravru-

ten over land fra Adriaterhavet, hvor pilgrimme sejlede ud fra den italienske kyst til Det Hellige Land.

Traditionelt er det biskop Eginio fra Dalby, der har fået æren af at indføre kristendommen på Bornholm.²⁰ Han var indsat som missionsbiskop i Dalby i den periode, hvor der også var bispesæde i den nærliggende Lund (1066-1072), og starten på hans tid som biskop faldt nogenlunde sammen med de år, hvor opførelsen af Dalby kirke fandt sted, idet man har dateret kirken til ca. 1060.

Nogle vigtige bygninger

Af hensyn til forståelsen af den måde, hellige bygninger blev konstrueret og så ud på i middelalderen, vil det være hensigtsmæssigt at se nærmere på, hvilke bygninger det egentlig var, korsfarere og pilgrimme så, når de drog til Jerusalem før og under korstogene.

Gravkirken i Jerusalem er den bygning, der oftest henvises til, når talen falder på inspirationen til opførelsen af rundkirker. Gravkirken blev bygget, hvor der oprindeligt var en søjlerotunde om Jesu grav, som var et rum i en klippe. Graven er nu dækket af et minikapel i form af en trækonstruktion, ædikulum, hvori der er plads til ganske få mennesker, og denne er omgivet af en rundkreds af piller og søjler - nemlig otte firkantede piller og tolv runde søjler. Opstilling af søjler i en rundkreds er kendt fra flere førkristelige templer samt gravmæler og andre mindesmærker, så den runde form var ikke en nyskabelse inden for religiøst byggeri.

Kredsen af søjler om Jesu grav og antallet af dem har spillet en rolle, og er til en vis grad blevet efterlignet af bygherrer op gennem middelalderen, hvor der mange

16 Gelting 2009, s. 80.

17 Niels Lund diskuterer forholdene i Jesch 2012.

18 Lind 1992.

19 Lind 2009.

20 Adam af Bremen. Gelting 2009, s. 84-85.

*Gravkirken i Jerusalem. Kirkens opførelse blev påbegyndt efter ordre fra kejser Konstantin i 336.
Foto Wikipedia, 2010.*

steder i Europa blev opført runde og polygonale bygninger, med en indre søjlekreds. En cirkulær bygning med kuppel var den foretrukne bygningsform, når antikkens romere opførte mausoleer og andre bygninger med religiøst formål. Vesta-kulten eksisterede fra 600-700 år før vores tidsregning. Kultens Vesta Templer var altid runde, og der ses stadig rester af nogle i Rom, et af dem formodes at være bygget omkring 700 år f.Kr. I Rom finder vi også Kejser Augustus Mausoleum fra 28.-29 f.Kr., gravmælet for Caecilia Metella, 60-80 f.Kr. og Hadrians Pantheon, hvis nuværende form skyldes byggeri i 120'erne; bygningen er oprindeligt ældre. Engelsborg er en halv snes år yngre. Bygningerne Nymphaeum, nu kendt som Minerva Medica fra 260'erne og Skt. Helenas mauso-

leum fra 320'erne viser også romernes forærlighed for den runde form.

Når det handler om kategorien små centralkirker, som rundkirkerne på vores breddegrader hører til, finder vi nogle af de første i Armenien, hvortil kristendommen kom tidlig. Den armenske kong Trdat III konverterede til kristendommen i 287, og i 301 blev kristendommen statsreligion. Flere af de små armeniske centralkirker har seks eller otte indvendige eller udvendige nicher, det gælder for eksempel kirken Skt. Zoravor nær Eghvard (600-tallet) med otte indvendige nicher. Den runde paladskirke Zvartnots i Vagharshapat (det sted den enbårne steg ned), har indvendig haft en firkløverformet grundplan omgivet af en cirkulær omgang, hvilket kan minde om konstruktionen i de tidlige romerske

kirker og Gravkirken.²¹ Udviklingen af centralkirketyper i forskellige udgaver kan med Lars Kærulf Møllers ord følges langs floderne fra Sortehavet til Østersøen.²²

Indre konstruktion

Ringformede gange optræder så tidligt som i 300-tallet, fx i Skt. Costanza dåbskapellet (324-26) i Rom. Den Hellige Gravs Kirke som Konstantin lod bygge, ser ud til at have været afledt direkte fra Costanza, der var blevet bygget af ham få år tidligere, for den består ligeledes af en central ring af støtter, der bærer en kuppel med en gang mellem den og den ydre cirkulære mur. Skt. Costanzas kuppel hviler på en indre ring af støtter, der består af tolv par søjler arrangeret i en cirkel, og en korsdannet effekt er opnået ved at gøre buerne over for de fire vigtigste punkter bredere end resten.

En lignende effekt ses i Gravkirken, hvor tolv søjler og otte piller blev arrangeret på en måde, så to piller skiftede med tre søjler. Oprindeligt havde en anden af Konstantins romerske kirker, Skt. Stefano Rotondo (i sin nuværende skikkelse opført 468-83) tre koncentriske omgange, flankeret af 22 søjler, der omgiver det centrale cirkelformede rum overdækket af en tambur (22 m høj og 22 m bred). Den yderste gang blev senere nedrevet. En lignende konstruktion som den i Gravkirken ses i den oktogone bygning Klippeakuplen,²³ hvor der er en pille, tre søjler, en pille tre

søjler osv. Ifølge Creswell²⁴ var syrisk arkitektur og konstruktion inkluderet i systemet, hvorefter forholdet mellem den ydre cirkel og den indre ring blev fastlagt. Et lidt afvigende system er blevet anvendt ved bygningen af Gravkirken, mens et sådant system ikke blev anvendt i Skt. Costanza, hvor diameteren på den cirkel, der formedes af den ydre mur, blot er lavet som den dobbelte af kuplens.

I sin oprindelige skikkelse blev Gravkirken opført på foranledning af Konstantin den Store. Det skete efter, at hans mor ifølge overleveringen havde fundet Jesu grav under et tempel for Venus, som den romerske kejser Hadrian havde ladet opføre. Det beordrede Konstantin nedbrudt, så Gravkirken kunne opføres. Inden for kirkens mure findes ikke bare Jesu grav men også Golgata, hvor han blev korsfæstet. Ordet Calvary eller Kalvari betyder en skulpturel udgave af den korsfæstede Jesus på korset med andre figurer, eksempelvis de to forbrydere, der blev korsfæstet ved siden af ham. Sådanne opstillinger ses ofte i kirker, ikke mindst i de såkaldte Hellig Grav kirker, også kaldet kopier af den hellige gravkirke, hvor man kan se ædikulær i kirken (eks. Eichstätt) eller udenfor (eks. Görlitz).²⁵

Andre rundbygninger

Bortset fra Marneion i Gaza, et tempel for Marnas, som kun er kendt fra historiske kilder og fra mønter, ser der ikke ud til at være noget bevis i Syrien og Palæstina for eksistensen af en rundbygning tidligere end den kirke, Konstantin byggede over Den hellige Grav i Jerusalem, og som blev færdig omkring 335, jvnf. Creswell.²⁶ Før den tid fandtes imidlertid også et antal re-

21 Bek, Lehmann og Kærulf Møller 1980; om Armenien og nuv. Tyrkiet, se også Strzygowski 1918.

22 Samtale med forf. Se i øvrigt Kærulf Møller 1987.

23 På dansk er bygningen i mange år fejlagtigt blevet kaldt Klippemoskeen, men det er ikke en moske. Det er et martyrium, et helligt mindesmærke. Derfor kalder jeg konsekvent bygningen det samme, som den hedder på engelsk og tysk, en. Dome of the Rock, ty. Felsendom). Se i øvrigt Stränge 2006.

24 Creswell 1924.

25 Götz 1968; Untermann 1989.

26 Creswell 1924.

ligiøse rundbygninger i Grækenland, herunder templet for Palaïmon i Korinth, Tholos ved templet for Athena Pronaia i Delphi (fra 300-tallet e.Kr.), Tholos i Epidauros (ca. 350 f.Kr.), Tholos i Delphi, Philippeion i Olympia m.fl.

På Olivenbjerget står Himmelfartskirken, Ascension, der oprindeligt blev bygget her omkring 390 på foranledning af en from romersk dame, Poimenia, og bygningen omkranser en klippe, hvorfra Jesus skal være steget til himmels, og hvorpå det menes, at han har afsat sit fodaftryk. Den originale bygning blev ødelagt af perserne i 614, men genopbygget af korsfarerne i 1100-tallet. Da Jerusalem blev indtaget af Saladin og hans styrker i 1187, blev kirken omdannet til en moske. Ascension kirken var oprindeligt en oktagon, fremgår det af undersøgelser, som blev gennemført af Vincent og Abel.²⁷

Jødedommens mur

Tempelbjerget er også det helligste sted i Jødedommen. Ifølge den jødiske Midrash, den hebraiske term for deres fortolkning af de bibelske tekster, var det herfra, at verden udvidede sig til sin nuværende form, og det var herfra, at Gud samlede det støv, som han brugte til at skabe den første mand, Adam. Torahen fortæller at det var her Gud valgte at manifestere sit guddommelige nærvær, og som følge deraf har der været bygget to jødiske templer på stedet.

Ifølge den jødiske tradition, vil det tredje tempel også blive opført her, og det vil blive det sidste. I dag ved vi ikke nøjagtigt, hvor templet dengang lå på bjerget. Da jøder ikke må betræde det sted, hvor den allerhelligste del af templet lå, vil mange jøder stadig den dag i dag ikke gå op på

selve tempelpladsen, men beder i stedet for ved Grædemuren uden for tempelpladsen, ved dens vestlige ydermur.

Islams helligsted

I islam er Tempelbjerget æret som stedet for Muhammeds opstigen til Himlen, ligesom det forbindes med andre lokale forhold fra antikken. Araberne kalder området Haram as-Sharif, hvilket betyder »det ædle helligsted«. Området er nu hjemsted for al-Aqsa Moskeen og Klippekuplen, den ældste bevarede islamiske bygning i verden, som ved sit ottekantede ydre kan have inspireret til andre byggerier. Den er bygget på ruinerne af en ottekantet kirke, som kejser Konstantin havde ladet opføre omkring 325. Fødselskirken og kirken på Marias klippe ved Betlehem, som også blev opført på foranledning af Konstantin, var også ottekantede. Klippekuplen og kirken på Marias klippe havde oprindeligt samme størrelse, begge er ottekantede og begge er bygget over klipper. Eusebius antydede i 325, at også Gravkirkens originale grundplan var en oktagon.

Klippekuplen, som af araberne kaldes Qubbat as-Sakhra, blev tegnet af en byzantinsk arkitekt for kaliffen 'Abd al Malik I, der regerede i perioden 685-705. Den blev opført i årene 688-691 på en platform på Tempelbjerget, der har navn efter det jødiske tempel, som blev opført under kong Salomo, og som romerne ødelagde i 70. Klippekuplens oktagonale arkitektur skyldes en arkitekt, der var tilknyttet den byzantinske kejser, og den er opført som et byzantinsk martyrium, hvilket vil sige en bygning til opbevaring og tilbedelse af relikvier eller andet, som kan sættes i forbindelse med en afdød.

I kraft af bygningens inskriptioner fra Koranen og dens imponerende udseende er der tale om et ideologisk bygningskompleks, hvis udsmykning er påvirket af by-

²⁷ Creswell 1924.

Qubbat as-Sakhra - (af qubba: kuppel og sakhra: klippe, grundsten) er ikke en moske, men en helligdom, et martyrium. Klippekuplen ligger på det, araberne kalder Haram as Sharif (det ædle helligsted), det gamle tempelområde i Jerusalem. Foto Wikipedia 2011.

zantinske ornamenter. Klippekuplen skulle konkurrere med andre fine bygninger, der var opført til ære for andre religioner og som skabte irritation (hos tilhængere af Muhammeds nye religion, je), skrev Goitein²⁸ i sin artikel om Klippekuplens historiske baggrund.

Kuppeltaget, som Qubbat as-Sakhra fik, selv om en sådan på det tidspunkt var fremmed for islam, skulle være et svar på de mange kristne kupler. Mark Crinson, der har specialiseret sig i imperialistisk arkitektur, ser Klippekuplen som en arketypisk missionerende og majestætisk bygning med sit ydre dækket af dekoration og inskriptioner, af de nye muslimske herskere målrettet mod den kristne befolkning.²⁹

Kuplens diameter er 20,2 meter og dens højde er 20,48 meter, mens diameteren på

Gravkirkens kuppel er 20,9 meter og dens højde er 21,5 meter, så det er tæt på at være de samme mål. At Gravkirken, den daværende katedral i Bosra og Himmelfartskirken kan have dannet grundlag for konstruktionen af Klippekuplen, er påvist af K.A.C. Creswell.³⁰

Ottekanten

Formen kendes fra kristne dåbsbassiner og -kapeller og fra den Gyldne Oktogon i Antiokia, hvis opførelse blev påbegyndt i 325 under Konstantin I's regeringstid. Den stod færdig i 341, men blev senere ødelagt af jordskælv. I slutningen af 300-tallet fik Gregor af Nyssa opført en ottekantet bygning med fire apsider, en såkaldt korsformet oktagon.³¹ I 800-tallet blev en lignende

28 Goitein 1950.

29 Crinson 1996, s. 7-8.

30 Creswell 1924.

31 Ramsay og Bell MCMIX. Strzygowski 1918.

bygning, Qubbat as-Sulaibiya, opført som et af de første muslimske mausolæer i Sammara ved bredden af Tigris.³² Ved Skt. Peters hus i Kapernaum blev i 400-tallet opført en ottekantet kirke. Den ottekantede form ses også i Skt. Filip martyrionet i Hierapolis - Filip var en af Jesu 12 disciple. Den bygning havde en diameter på ca. 20 meter og en kuppel af træ, som var dækket med bly. Den samme konstruktionsmåde, der senere blev benyttet ved opførelsen af Gravkirken og mere end 300 år senere ved bygning af Klippekuplen.

Da man byggede Klippekuplen, benyttede man sig ifølge Creswell af målene fra Gravkirken. Kuplens diameter på Klippekuplen er 20,44 meter, og dens højde er 30 meter, mens diameteren på Gravkirkens kuppel er 20,90 meter, og dens højde er 21,5 meter. Det ydre område i oktagonen består af gange eller vandrehaller, hvoraf hver af de yderste sider er ca. 20,5 meter. Klippekuplen blev opført med næsten samme mål som Gravkirken, ligesom bygningen også har en kreds af søjler omkring en helligdom, nemlig klippen, hvorpå Muhammed skal have sat et fodaftryk, inden han drog til himmels.

Hellige tal og arkitektur

Af flere grunde har tallet 8 spillet en vigtig rolle for kirkebyggere. I Bibelen findes nemlig mange henvisninger til tallet:

- der var otte overlevende i Noas Ark, nemlig Noa, hans hustru, sønnerne Sem, Kam og Jafet og deres hustruer (1. Mosebog, 7,7); Jesu omskærelse på den ottende dag (Lukas 2, 21);
- de otte saligprisninger (Matth. 5,3f); David var den ottende (og yngste) søn af Isaj (1. Samuelsbog, kap.17,12-14);

- Jesus opstod på den ottende dag efter sin ankomst til Jerusalem.
- Ud over den ottende plage i 2. Mosebog, kap. 10, finder man »ottende« nævnt adskillige andre steder i Det Gamle Testamente, i alt ca. 30 gange. Her skal blot nævnes tre: »Det samme skal du gøre med dine okser og dit småkvæg. Syv dage skal det blive hos sin mor; på den ottende dag skal du give mig det« (2. Mosebog, 22,28); »På den ottende dag tilkaldte Moses Aron og hans sønner og Israels ældste« (3. Mosebog, 9,1) og »Den ottende dag skal han tage to lydefri vædderlam og et årgammelt, lydefrit gimmerlam, og som afgrødeoffer skal han tage tre tiendele fint mel, rørt op i olie, og en log olie« (3. Mosebog, 14,10).

Tallet 8 er også hyldet i skriftlige kilder, blandt andet af den romerske biskop Ambrosius (ca. 337-397), der skrev: »Med otte kapeller (nicher) stiger templet højt til hellig brug, døbefonten er ottekantet, hvilket er hensigtsmæssigt for dens gave (dåben)«.

Senere skrev munken Eriugena (ca. 810-ca. 877) et digt, der begyndte på denne måde: »Tallet otte er i harmoni med de guddommelige handlinger« ... og sluttede med ... »Disse er de tanker, som tallet ottes klingende harpe i hemmelighed åbenbarer i vores hjerter.«³³

Af samme grund blev mange dåbskapeller i kristendommens første århundreder opført med ottekantede bassiner eller i ottekantede bygninger, og der kan f.eks. i Italien stadig ses en del sådanne dåbskapeller, for eksempel i Rom, Ravenna, Arsago, Cremona, Firenze og Milano.³⁴ Gravkirken er oprindeligt afbildet som rund med tre apsider. Flere tidlige kirker

32 Creswell 1958, s. 284.

33 Herren 1993.

34 Ferguson 2009.

blev opført som korsformede oktogoner, altså med en ottekantet kerne og fire rektangulære apsider, så de på to måder symboliserede kristendommen.³⁵

Jesus havde 12 apostle. Egentlig er der forskel på disciple og apostle, idet en discipel er en elev, mens en apostel er en udsending. Da Jesus sendte disciplene ud, og de vendte tilbage for at få mere oplysning, kan det være vanskeligt at se forskellen. Ifølge Lukas var der 72 apostle (10,1): »Derefter udpegede Herren tooghalvfjerds andre og sendte dem i forvejen, to og to, til alle de byer og steder, hvor han selv agtede sig hen.« ... Lukas 10,17: »De tooghalvfjerds vendte glade tilbage og sagde: »Herre, selv dæmonerne adlyder os i dit navn.«

Nu til dags tales der dog om 12 apostle, men tallet 12 er siden gammel tid blevet anset som vigtigt. For det første er Jesus Himlens søn, og han er ligesom solguder blevet forbundet med de 12 billeder i dyrekredsen. En anden grund er, at der var 12 stammer i Israel. Josva havde udpeget 12 mænd - en for hver stamme, og Jesus sagde selv, at de 12 apostle modsvarede de 12 stammer. Matthæus 19,28: »Jesus sagde til dem: »Sandelig siger jeg jer: Ved verdens genfødsel, når Menneskesønnen tager sæde på sin herligheds trone, skal også I, som har fulgt mig, sidde på 12 troner og dømme Israels 12 stammer.«

I Gravkirken i Jerusalem er ædikulaen over Jesu grav omkranset af tolv søjler og otte piller, og sådanne tal har sammen med andre tal fra Bibelen og fra oldtiden sat sig spor. Gravkirkens rotunde gav inspiration til andre kirker, men det gjorde også søjlekredsen og omgangen, kalvariet, apsiderne og Adams-kapellet, der er placeret i underetagen. I Europa er opført mange kirker, der siden middelalderen er blevet betegnet som Gravkirke-kopier, fordi de indeholder

nogle af disse elementer, ikke fordi de bogstaveligt talt er en kopi.

Augustin og tallet 6

Hvis vi ser på rundkirken i Østerlars, er den ikke konstrueret med otte centrale søjler, men derimod seks, måske bedre beskrevet som en rundmur, der gennembrydes af seks buer. Tallet 8 spillede en hovedrolle blandt de hellige tal, og det kom tallet 6 også til, hvilket kan være en mulig forklaring, men vi kan ikke vide det.

Augustin (354-430) skrev i sit værk *De Civitate Dei* (Om Guds Stad) om dengang Gud sagde dette om englernes møde med mennesker, at »deres dage vil være et hundrede og tyve år.« Augustin var også opmærksom på tallet 6, idet han i sit værk skrev, at Guds arbejde med at skabe verden blev fuldbragt på seks dage, og at seks er et fuldkomment tal. Tallet 6 er nemlig det første i talrækken, som kan dannes af sine divisorer: en sjettedel, en tredjedel og en halv - en plus to plus tre giver seks.³⁶ Munken Alcuin (735-804), der var Karl den Stores nære medarbejder, mente, at selv om menneskeheden var reddet og videreført af otte overlevende fra Noahs Ark, kunne tallet otte ikke være lige så vigtigt som seks, da Gud skabte verden på seks dage, især ikke fordi otte i modsætning til seks ikke er et perfekt tal, men et mangelfuldt tal, et deficient tal. Tallets divisorer giver en sum, der er mindre end tallet selv - en plus to plus fire giver kun syv.

Stiftet i Dalby blev lagt ind under Lund i 1066, og Dalby Kloster blev omkring 1096 omdannet til et augustinerkloster, eller rettere et fællesskab for kannikker (korrigeret). I nyere tid er nogle af kannikernes navne og titler blevet analyseret, og det diskuteres, om kirken i Dalby oprindelig

35 Friedenthal 1908. Götz 1968; Untermann 1989.

36 Dalsgaard Larsen 2002.

Østerlars Kirke har både kor og apsis. Større ortodokse kirker (østkirker) har intet kor, men en ikonostase, en væg med fornemme ikoner, der viser scener fra Jesu liv og med de fire evangelister. I væggen er en dør, kongedøren, som åbnes under gudstjenesten, så man kan se altret. Foto Niels-Holger Larsen, 2012.

var tænkt som en domkirke. Ærkebiskop Asser, der havde været biskop i Lund siden 1089, gjorde meget for at opbygge domkapitlet i Lund. En af hans kannikker i Lund blev senere biskop i Viborg og sørgede for, at Viborgs domkapitel blev augustinsk. Miljøet i Lund kunne således se ud til at være pro-augustinsk, selv om kannikkerne i Lund ikke som gruppe blev augustine-re.³⁷

Claes Wahlöö har vist, hvordan muren omkring Lund kan siges at have haft form som en sekskant.³⁸ Byen var bispesæde fra 1060, og i årene frem til 1103 blev der byg-

get ti kirker inden for muren, mens 15 kirker senere kom til i det beskyttede byområde. Uden for muren blev Maria- og Allehelgenklostret bygget før 1103, mens Johannes Kirken blev bygget efter. Senere byggedes i 1200-tallet et franciskanerkloster og et dominikanerkloster tæt ved domkirken.

Murens form som en sekskant er udgangspunktet for Lone Mogensen, der forbinder sekskanten med ærkebiskop Asser, der havde været biskop i Lund siden 1089. Ved at gå fra kirke til kirke i Lund, kunne man i tankerne rejse gennem hele den kristne verden og slutte turen i Rom. Man kunne starte i Nidaros (Skt. Olof) og derfra gå videre til Rom (Skt. Peter), Bari (Skt. Nikolaus), Compostela (Skt. Jacob),

³⁷ Borgehammar 2010.

³⁸ Wahlöö 2001.

Orkneyøerne (Skt. Magnus), Hildesheim (Helligåndshuset), Jerusalem (Skt. Stefan og Helligkors), Konstantinopel (Skt. Andreas), Samaria (Skt. Johannes), Efesos (Skt. Simon Petrus), Indien (Skt. Thomas), og Rom (Skt. Clemens) igen. Desuden ligger der kirker indviet til Maria i fire retninger fra domkirken Skt. Laurentius (Rom).³⁹

En lignende rejse kan foretages på Bornholm, hvor vi finder kirker, der er indviet til Skt. Olof, Skt. Peter, Skt. Nikolaus, Skt. Jacob, Skt. Andreas, Skt. Johannes, Skt. Laurentius, Skt. Bothulf, Allehelgen og Maria samt Skt. Knud og Skt. Poul. Med Jes Wienbergs ord optrådte Bornholm »som et helligt landskab midt i strømmen af korsfarere, købmænd og sørøvere.«⁴⁰ Lund var på det tidspunkt Danmarks åndelige og religiøse kraftcenter og en sammenligning med kirkerne i Roskilde og på Bornholm viser, at der inden for de to sidstnævnte stifter ligger flere kirker, der er indviede til de samme skytshelgener som i Lund, end i andre dele af landet. 14 kirker i Roskilde og 12 kirker på Bornholm har skytshelgener, som genfindes i Lunds kirker. Viborg har kun 11, Slesvig otte, mens Randers og Ribe hver kun har fem kirker, hvis skytshelgener genfindes i Lund.

Karolingiske kirker

Karl den Store havde planer for sig selv og sit rige. Han lod sig krone som kejser af paven i Rom i 800, det tidligere romerrige var et forbillede, og da han skulle have bygget et kapel til sit palads i Aachen, lod han sig inspirere af kirken San Vitale i Ravenna.⁴¹ Den blev påbegyndt af biskop Ecclesius i 527, da Ravenna var underlagt

ostrogoterne. Kirken har en ottekantet eller oktogonal grundplan og kombinerer romanske elementer (kuppel, døråbningers form og trappeformede tårne) med byzantinske elementer (mangekantet eller polygonal apsis, kapitæler og smalle mursten).

Karl besøgte kirken flere gange, og han fik også flyttet en rytterstatue af goterkongen Theodorik m.m. fra Ravenna til Aachen. Paladskapellet i Aachen blev af andre europæiske herskere og biskopper betragtet som et ideal, man burde stræbe efter, så godt man formåede. En central bygning med et indre, søjleomkranset og dermed virtuelt rum og uden om dette en omgang (ambulatorium) kan minde om Jesu Gravkirke i Jerusalem samt en del andre tidligt kristne kirker, som for eksempel San Stefano Rotundo og San Costanza i Rom. Den centrale del kunne derved anvendes til et alter, et skrin eller en anden helligdom, man kunne foretage processions rundt om, eller den kunne friholdes til ekstravagant udsmykning.

Det var grunden til, at europæiske herskere og biskopper i de følgende århundreder opførte adskillige kirker, hvori der indgik en lignende planløsning med et indre rum og en omgang, deriblandt: Skt. Michaels i Fulda, Skt. Georg i Goslar, Skt. Nikolaus i Nijmegen, Skt. Peter i Löwen, Skt. Johann i Lüttich (Liège), Skt. Maria i Mettlach.⁴²

Af de nævnte kirker blev de to i Goslar og Nijmegen påbegyndt opført ca. 1030 på foranledning af Konrad II, der i 1027 blev kronet til kejser af paven i Rom. Ved den lejlighed deltog Knud den Store, der senere blev svigerfar til Konrads søn Henrik. Biskop Meinwerk fra Paderborn deltog

39 Mogensen 2003.

40 Wienberg 2003, s. 24.

41 Faymonville 1916. McKitterick 2008. Ross 1993.

42 Götz 1968; Untermann 1989. Raaijmakers 2012.

San Vitale i Ravenna, Italien. Kirken blev påbegyndt under biskop Ecclesius i 527 og færdigbygget under biskop Maximianus i 546. Foto Wikipedia, 2005.

også, hvilket er interessant, fordi der i denne by blev bygget en centralkirke, en såkaldt korsformet oktagon med rundt indre, i første halvdel af 1030'erne.⁴³ Meinwerk havde sendt munken Wino til Jerusalem for at se Gravkirken, der dog var delvist nedbrudt på det tidspunkt. Han kunne have fået ideen til Bußdorf kirke i Paderborn efter at have set den nogenlunde tilsvarende kirke, som Gregor af Nyssa havde opført i Anatolien.

Fem kirker af den karolingiske type blev opført i Flandern. I Brügge lod Karl den Stores efterkommer Grev Arnulf I af Flan-

dern på sit borgområde opføre centralkirken Skt. Donatian, der havde en lignende grundplan. Den kirke har Svend Estridsen og sønnen Knud den Hellige set i 1069, da de besøgte Robert (Friseren) I af Flandern, med hvis søster Adele, Knud den Hellige blev gift.⁴⁴

Kunsthistorikeren Richard Krautheimer beskæftigede sig i sin omtale af den middelalderlige ikonografi med forskelle i de bygninger, specielt kirker, der blev sammenlignet i middelalderen, herunder de kirker, der blev sammenlignet med Gravkirken i Jerusalem. Det gjaldt for eksempel

⁴³ Friedenthal 1908; Mietge 1991; Stiegemann, Christoph & Kroker 2009.

⁴⁴ Skansjö, Sten og Sundström 1988. Mertens 1993. Eskildsen 2011.

Skt. Michaels Kirken i Fulda i Tyskland, en af de første karolingiske kirker - og den første »kopi« af Gravkirken i Jerusalem. Opført i 820-822 på foranledning af abbed Eigil. Foto Wikipedia 2010.

antallet af søjler i rotunderne, er der en eller to rækker, er der en omgang eller ikke, er søjlerne høje eller lave, er der mange eller få apsider, hvor er disse placeret, er kirken udvendig rund, ottekantet eller noget andet ... osv. Han argumenterede for, at uanset antallet af søjler og bygningens form kunne man dengang have skabt en helligdom, der kunne associeres med Gravkirken i Jerusalem, og som derfor kunne sammenlignes med den og andre kirker opført med samme formål. Den eneste kirke i Norden, der ifølge traditionen er indviet til den hellige grav i Jerusalem, er

Forshem kirke i Sverige, men den er ikke rund, og i de senere år er det diskuteret, om det med den hellige grav nu også passer.⁴⁵

Krautheimer skrev, at »It could almost be said that to medieval eyes anything which had more than four sides was approximately a circle«. Han mente, at mennesker i middelalderen havde en anden tertia comparationis, altså en anden måde

⁴⁵ Sveriges radio: Forskere ifrågasætter Forshems kyrka. Publiceret: torsdag 19 marts 2009 kl 15:37 på <http://sverigesradio.se>.

at sammenligne to bygninger på.⁴⁶ I Den Store Danske Encyklopædi kan man læse dette om betydningen af ordet rotunde: »rotunde, (af lat. rotundus 'rund', afledn. af rota 'hjul'), bygning eller rum med cirkulær eller evt. polygonal plan, ofte dækket af en kuppel«. Hvis vi skal holde os strengt til fakta, er det vel forkert at kalde en polygonal bygning for en rotunde, men det gør man altså også i nutidig litteratur herhjemme. Wienberg har med udgangspunkt i Krautheimer formuleret det på den måde, at runde og polygonale bygninger i middelalderen blev opfattet som samme runde form med samme symbolbetydning. Og da skulle også runde tårne og polygonale tårne omfattes som af samme form og betydning.⁴⁷

En kirke, eller rettere et kapel som »charolaen« i Tomar, der er opført af Gualdim Pais, kan siges at være i familie med de karolingiske. Pais støttede Afonso Henriques (Afonso I af Portugal) i dennes oprør mod sin mor Dona Teresa og blev slået til ridder af Afonso på slagmarken i Ourique i 1139. Derefter deltog han i det andet korstog og vendte tilbage som tempelridder. Han fik bygget flere borge Almourol, Pombal og Tomar, som blev påbegyndt under hans ledelse omkring 1160. Der blev bygget et sekstenkantet (med andre ord nærmest rundt) kapel med en indre gestalt med Gravkirken som inspirationskilde. Et par år efter blev komplekset taget i brug som hovedkvarter for ordenen under navnet Convento de Christo. Bygningen i Tomar virkede dog ikke som hovedkirke for den portugisiske tempelridderorden, idet de benyttede sig af den lokale kirke Santa Maria dos Olivais, hvor Pais er begravet.⁴⁸

Slaviske lande

De slaviske stater ved kysten af Bosporus konverterede til kristendommen i perioden fra 500-700 under indflydelse af det byzantinske rige. I 600-tallet sendte pave Martin I en mission til Dalmatien og Serbien, mens kirkelige centre i Bavaria og Salzburg stod for lignende operationer i Slovenien, Mæhren (Moravien) og Pannonien. Vi er bekendt med, hvornår nogle af herskerne lod sig døbe. I Slovenien blev prins Chotimir døbt omkring 700 og prins Gorazd i 745, mens Moraviens hersker prins Mojmir blev døbt mellem 818 og 825, sandsynligvis i 822.⁴⁹

Umiddelbart er der langt fra Aachen til byen Zadar i Dalmatien ved Adriaterhavet, ligesom der er langt fra Bornholm til Adriaterhavet. Men netop i denne by iværksatte biskop Donatus opførelsen af en centralkirke, der oprindeligt var indviet til Treenigheden. Donatus havde som udsending fra Dalmatien forhandlet grænse-dragning med Karl den Store i Aachen og herskerne i Ravenna. Opførelsen af hans kirke blev påbegyndt i slutningen af 700-tallet og tilendebragt i begyndelsen af 800-tallet. I 1400-tallet blev den opkaldt efter bygherren, så den nu hedder Skt. Donatus Kirke. Det er den største præromanske kirke i Kroatien, som Dalmatien er en del af, og den er inspireret af Karls paladskapel i Aachen og San Vitale i Ravenna.

Kroaterne var det første slaviske folk, der accepterede kristendommen mellem 600- og 800-tallet. Landenes udbredelse og grænser var dengang helt anderledes end i dag. Nogle kirker i området Moravien var påvirket østfra, og i samme perio-

46 Krautheimer 1942.

47 Wienberg 2009.

48 Mário Jorge Barroca, I: Murray s. 983.

49 Om kristning af de slaviske lande, se: Svane 1969, Dvornik 1970, Vlasto 1970 samt Fletcher 1997.

de spredtes kristendommen i de områder, vi i dag kender som Slovakiet og Tjekkiet, som følge af brødrene Kyrils og Methodius missionsarbejde, mere følger om dette.

Nærmere de danske områder, nemlig i Wagrien, hed abodritternes hersker på det tidspunkt Sla(v)omir, og han blev døbt i 821. Senere gik kristendommen tilbage i området, men endnu senere gik det fremad igen. Rundkirken i Schlamersdorf, der oprindeligt havde grundplan til fælles med kirkerne i Horne, Thorsager og Bjernede, blev bygget til erstatning for det såkaldte Slaomirsturm, et tårn hvorfra Slavomir talte til sit folk. Navnet udviklede sig gennem årene til Schlamersdorf.

I 846 angreb Ludvig den Tyske Moravien, og senere blev Rostislav indsat som lokal hersker i området. Udbredelsen af Moravien (Stormoravien) i 800-tallet er

blevet diskuteret i mere end 40 år. Debatten er opsummeret af Florin Curta (se litteraturlisten).

Efter 850 var en del missionærer aktive i Moravien, dels fra Passau, dels fra området omkring Venedig i det nordlige Italien, dels fra de dalmatinske byer, som i perioden hørte under Byzans. Mange moravianere var med andre ord kristne i forvejen, deres kirke var romersk-katolsk, og landets gejstlige var overvejende frankere. Der messedes med andre ord på latin, men på synoder i Aachen i 802, i Mainz i 813 og igen i Aachen i 847 var præsteskrabet blevet påbudt at prædike på indbyggernes slaviske sprog, der på det tidspunkt var præget af bulgarsk.

Derfor var det i overensstemmelse med de vedtagne bestemmelser, at Rostislav ville have en lærer, der kunne udlægge den

Den runde katedral i Brescia, Lombardiet, Norditalien, blev opført omkring 1100. Det skete efter nedrivning af en ældre bygning og den var planlagt før en ødelæggende brand i 1096. Foto Wikipedia, 2009.

kristne tro for hans folk på det slaviske sprog. I 862 var det imidlertid umuligt at finde en missionær med de kvalifikationer i Moravien. Derfor bad Rostislav den byzantinske kejser Michael III og patriarken Photius om, at der kunne blive sendt nogle slaviske missionærer til landet for at udbrede evangeliet til befolkningen på et sprog, de kunne forstå. Derved håbede han at kunne modvirke den frankiske infiltration, som han frygtede kunne komme gennem den katolske kirke i Moravien.

Det medførte, at brødrene (Konstantinos) Kyril (827-869) og Methodius (826-885) fra Thessaloniki påtog sig opgaven med undervisning og religiøse messer. Veluddannede som de var, Methodius inden for jura og kanonisk ret og Kyrill som filosof og filolog, var de i stand til at sætte en effektiv mission i gang, ikke mindst

fordi de mestrede slavernes sprog, da de på mødrene side var af slavisk afstamning.

På det tidspunkt var der ikke noget slavisk skriftsprog, og Kyril konstruerede derfor det glagolitiske alfabet, der blev en forløber for det kyrilliske, som er opkaldt efter ham, men som sandsynligvis blev konstrueret af hans ledsager Kliment, der tog sit navn efter at have fundet resterne af Skt. Clement. Ved hjælp af det glagolitiske alfabet kunne de ikke alene sprede de religiøse budskaber, men fik også lagt grunden til slavisk litteratur. Mens det glagolitiske alfabet nærmest er gået i glemmebogen, benyttes det kyrilliske i dag af bulgarer, jugoslaver, russere og ukrainere m.fl. Som følge af missionen blev bulgarernes khan Boris Michael døbt i 864, og premyslidernes første hertug Bořivoj I, blev døbt i 878 af Methodius.

San Lorenzo i Mantova i Lombardiet, Norditalien, blev opført i slutningen af det 11. århundrede. Året 1083 er angivet som byggeår på en senere opsat gipsplade. Foto Wikipedia, 2011.

Skt. Donatus Kirke i Zadar i Kroatien, der er inspireret af Karl den Stores kapel i Aachen og San Vitale i Ravenna, blev opført fra 700-tallet til den blev færdig i begyndelsen af 800-tallet. Foto Wikipedia 2010.

Præsterne i Moravien blev altså oplært af folk fra det byzantinske rige. Dele af den østlige kirkearkitektur fulgte med, i form af små centralkirker og kløverformede kirker med flere apsider, men også rundkirker. Efterhånden som områderne blev kristne, blev der opført både rektangulære og runde kirker, nogle af de sidste med flere apsider, andre med indvendige nicher, enkelte med fire apsider, så de fik form som et kors med rundt center. En af kirkerne i Moravien havde fire apsider i hver sin retning og målte udvendigt lidt mere end 15 meter på det bredeste sted. Flere af kirkerne viste i deres opstalt påfaldende

ligheder med samtidige dalmatinske og østrigske kirker.

Den tidligste af de kristne rotunder, der blev opført på tjekkisk område, var den kirke, som prins Borivoj lod bygge i Levy Hradec uden for Prag i 880'erne. I samme periode fik Borivoj bygget en lille rektangulær stenkirke med apsis på borgområdet i Prag. I Mikulcice i Tjekkiet blev bygget en rundkirke i årene 825-850. Hvor Skt. Vitus katedralen ligger i dag, nemlig i borgen Hradcany i Prag, blev oprindeligt opført en fireapsidet rundkirke i årene 925-929. Derpå byggedes en del langt mindre rundkirker i Bøhmen. I nyere tid er det

Rundkirken Skt. Martin på borgen Vysehrad i Prag er dateret til det 11. århundrede. I tidens løb har adskillige restaureringsarbejder sikret dens beståen og ført til dens nuværende udseende. Foto Wikipedia, 2010.

Rundkirken Skt. Georg i Skalica, Slovakiet blev oprindelig opført ved en borg i første del af det 11. århundrede. I 1949 blev den rekonstrueret pga. skader efter krigen. Foto Wikipedia, 2006.

anslået, at der omkring 1250 fandtes cirka 1000 små rundkirker inden for de tjekkiske områder.⁵⁰

Mønstret med først en stor og derefter mindre rundkirker ses også i Polen, hvor der blev bygget en større rundkirke med apsider i Poznan, inden der blev bygget små rundkirker som sognekirker. Senere blev den store rundkirke udvidet og endte som Poznans katedral. En lignende udvik-

ling skete i Gniezno, hvor katedralen også er bygget over resterne af en rundkirke. På borgområdet Wawel i Krakow ses resterne af flere rundkirker, hvoraf den første blev påbegyndt omkring 900-1000.⁵¹ Andre polske rundkirker er opført i forbindelse med mindre borge, og de stedlige eksperter mener, at en eller flere af dem kan have været brugt som dåbskapel (baptisterium). Flere polske herskerboliger havde en lille

⁵⁰ Bazant 2003, s. 18-19. Se også Fletcher 1997.

⁵¹ Oplysninger om de tidlige kirker i de slaviske lande er baseret på Bazant 2003; Sommer, Trestik og Zemlicka 2007; Dvornik 1970, Vlasto 1970 samt Europas Mitte Um 1000.

rund kirke eller et kapel i forbindelse med hovedbygningen, og grundplanen på Søborg slot syd for Gilleleje på Sjælland kan minde om disse, især om anlægget på Ostrow Lednicki, hvor Mieszko I muligvis blev døbt.⁵²

Ideen om runde kirker i de tjekkiske områder havde fået næring, efter at den unge Boleslav II af Bøhmen (967-999) havde bedt sin søster Mlada om at tage til Rom og overtale paven om nødvendigheden af et bispedømme i Bøhmen. Mlada rejste til Rom i selskab med flere diplomater og kom efter nogle år tilbage efter at have fået tilladelse til at stifte et kloster i bispedømmet. Hun blev senere klostrets første abbedisse. I Rom var hun betaget af de runde kirker og helligdomme, hvorfor hun via sin bror arbejdede for at få opført flere runde kirker i Bøhmen, og dette fik også betydning for kirkebyggeriet i Polen på grund af de to landes indbyrdes relationer.

Med baggrund i foranstående virker det naturligt, at kunsthistorikeren Frölen omtalte de mange runde kirker i Bøhmen og Moravien som den egentlige årsag til, at han selv gik i gang med sine studier af de nordiske rundkirker, hvilket han gjorde i sit klassiske værk om de befæstede rundkirker.⁵³

Polsk indflydelse i Sverige

I 1935 fortalte forskeren C.M. Smidt i en artikel,⁵⁴ hvordan professor Ewert Wrangel i Lund i *Tidskrift för konstvetenskap* 1933 havde fremdraget »Spørgsmaalet om, hvorfra vi i Norden har modtaget Impul-

serne til de forholdsvis mange Rundkirker og til de navnlig paa Sveriges Østkyst liggende runde Vagt- eller Forsvarstaarne.« ... »Han viser, hvorledes der »specielt til Sverige og Østdanmark ad Weichsellinien er gaaet en kraftig Kulturstrømning fra de vestslaviske Lande, Balkan og Middelhavslændene.« Ewert Wrangel pegede på inspirationen fra Bøhmen og Mæhren til Polen og på de middelalderlige forbindelser mellem Danmark og Polen samt Polen og Sverige.

Hertil skal bemærkes, at nogle af de svenske områder, hvor der er rundkirker, dengang var danske, så det er sandsynligvis ikke kun kirken i Valleberga, der er opført af danskere. Resultatet af en analyse af Valdemar Sejrs Jordebog (*Liber Census Daniae* fra 1231) og en række runesten er af Karsten Krambs sammenholdt med filologiske, lingvistiske, historiske og geografiske studier. Ad den vej er det påvist, hvilke godser, der var de danske kongers ejendom i Swecia, det vil sige uden for Skåne, Halland og Blekinge, der i forvejen var en del af Valdemar Sejrs rige. Sammenholder man resultatet med et kort over de kendte, nu svenske rundkirker, ser man, at en del af rundkirkerne står i gamle danske områder.⁵⁵

I en senere analyse af Allehelgens Kirke i Roskilde, der i øvrigt blev omtalt af ham som en mulig generalprøve på Ols Kirke på Bornholm, skrev C.G. Schultz om Allehelgen, at: »Særlig karakteristisk for Allehelgen er det runde kor,⁵⁶ et træk, der knytter den sammen med en diminutiv, tidligmiddelalderlig rundkirketype, som optræder sporadisk eller gruppevis over et stort område af Europa ...

... Især i Bøhmen og Mæhren er de så

52 Katedralerne i den tjekkiske by Prag og de polske byer Gniezno, Poznan og Krakow er opført, hvor der oprindeligt stod rundkirker; de blev først udvidet og senere opgivet, da byerne skulle være bispesæder. Se også Jazdzewski 1975.

53 Frölen 1911, indledningen.

54 Smidt 1935.

55 Valdemar Sejrs Jordebog: Første opdeling af Danmarks jorder med henblik på beskatning. Se Krambs 2010.

56 Ligner mere en apsis end et kor.

hyppige, at det ikke kan forundre, at typen er optaget af østrigerne, og at nogle få optræder så langt ind på højtysk område som i omegnen af Nürnberg. Men dermed gør deres indmarch holdt; ved Rhinen og i Mellem- og Nordtyskland kendes de tilsyneladende slet ikke. I Polen, Weichselområdet, når rundkirketypen dog omtrent ud til Østersøen, dens nordligste blænker⁵⁷ skal være konstateret i nærheden af Thorn ... I den ældre middelalder har danskernes forbindelser med de vestslaviske folk, der bortset fra venderne for længst var kristne, været nok så intime og overvejende af fredelig art. Det kunne derfor i høj grad være muligt, at Allehelgen ... (og Horne) ... til en vis grad er udformet efter polsk forbillede.«⁵⁸

Wrangels artikel havde overskriften Sverige og Polen. Han omtalte vikingetidens kulturforbindelser, dynastiske forbindelser, kirkelige forbindelser samt kunstforbindelser, rundbygninger og skulpturer. Forfatteren viste billeder af borgkapellet på Wawel i Krakow og en tegning af grundplanen for borgen Ostrow Lednicki, hvor der har været en rundkirke. Sidstnævnte rundbygning havde fire centrale støtter, som det også er set i de vstdanske rundkirker i Bjernede, Thorsager og Horne samt i den nu forsvundne kirke i Schlammersdorf. Desuden viste han rundkirker i Strzelno, Grzegorzewice og Hagby samt kirker med runde tårne, som findes i såvel Polen, Storbritannien, Slesvig og Sverige.

En opfølgende artikel af Ewert Wrangel havde overskriften Skandinaviska förbindelser med de västslaviska folken under den äldre medeltiden, Rundkyrkorna.⁵⁹ Heri beskæftigede han sig igen med de kulturelle forbindelser samt med de vest-

slaviske og nordiske rundkirker. Han viste billeder af domkirken i den polske by Gnesen (Gniezno, je) og grundplan af flere kirker i Bøhmen, Grzegorzewice i Polen, samt grundplanen for Agnestad i Västergötland, en polsk borg og billede af kirken i Skörstorp samt grundplanen for Olsker.

Artiklen bragte oversigter over de familiemæssige forbindelser mellem Sverige og Danmark samt over Polen og Bøhmen. Wrangel omtalte, hvordan nordboerne kunne have indgået dynastiske forbindelser med sydligere folkeslag allerede i folkevandringstiden, og hvordan germanere havde været i kontakt med græske og latinske stammer samt med blandingsfolk på Balkan. Kendte ornamenters skulle ikke bare som hidtil betegnes som lombardiske, men som kroatisk-lombardiske. Langs med Donaus bifloder kunne man følge kulturvejene til Bøhmen, Mæhren og Polen, mente han.

Ewert Wrangel beskæftigede sig altså indgående med den runde kirkeform, og han konkluderede på sine overvejelser med disse linjer: »Hvad angår den cylindriske type i almindelighed, turde det imidlertid nu kunne konstateres, at der intet sted i Europas arkitektur kan påvises så stærke og så talrige analogier til de nordiske rundkirker som i Bøhmen, Mæhren och Polen.«

Byggestilen kunne i kraft af de kulturelle, familiemæssige og dynastiske forbindelser være kommet hertil fra Polen ad vandvejen. Polen grænsede også dengang i perioder op til Østersøen, men det er ikke kun floden Weichsel, der kommer syd fra, det gør også floden Oder, og det forekommer mere sandsynligt, at inspirationen er kommet ad den vej. De europæiske landegrænser var anderledes for 1000 år siden, men omkring år 1000 og nogle år derefter grænsede Polen op til Østersøen.

I den første byggefase udtrykte de polske herskere deres magt ved deres hovedsæder

57 Citat, men muligvis fejlagtig afskrivning af ordet flanker.

58 Smidt 1940. Andersen 1988, s. 49-60.

59 Wrangel 1935.

med stenbygninger, hvis arkitektur trak på inspiration fra forskellige steder. Der er ikke fundet mange spor efter trækirker i Polen, men stenkirker dukkede først op ved de centrale højborge i Gniezno, Poznan og Ostrów Lednicki. Allerede i den anden halvdel af 900-tallet blev der opført en række bygninger til brug som residenser og kirker de pågældende steder. Ostrow Lednicki er dateret til 980-100, Przemysl til 1018-1031 og byggeriet af Giecz stoppede før 1038.⁶⁰ Det var en dominerende tendens, at man byggede runde kirker eller kapeller med en eller flere apsider. Deres enkle form og små dimensioner betød, at de kunne opføres temmelig hurtigt og billigt i bestræbelserne på at etablere symboler for den nye religion. Inspirationen kom fra Bøhmen, men der er også fundet byzantinske og sydslaviske elementer i den tidlige polske arkitektur. Det ses som resultatet af forskellige indflydelseskilder, selv om italienske og germanske traditioner var dominerende.⁶¹

Tidlige skandinaviske kirker

I sin bog om karolingisk og romansk arkitektur skrev Kenneth John Conant⁶² følgende: »Romansk arkitektur har en østlig udkant med disse centralkirker, som strækker sig over Bøhmen, så langt som til Bornholm«. Senere skrev han: »En serie rundkirker udgør en interessant episode i den middelalderlige arkitektur i Danmark. Deres plan kan måske være et resultat af den norske kong Sigurds store pilgrims-

rejse til Jerusalem (1107-11)«. ⁶³ Conant skrev i øvrigt også, at kirkerne var daterede til mellem 1050 og 1300. Han har næppe set nogen danske kirker i virkeligheden, og tre ud af fire kirkers navne på Bornholm fik han stavet forkert. Men han havde ret i, at der lå rundkirker, nogenlunde ensartede i det ydre, men af forskellige størrelser, i Bøhmen og på Bornholm, men det gjorde der også i Moravien og Polen samt i Sverige, hvor der i dag kendes 13 rundkirker, heraf nogle på størrelse med såvel de store som de små bornholmske eller mindre.⁶⁴ Endnu en rundkirke er tidligere omtalt, men den kan ikke ses mere.⁶⁵

Det var ikke kun i landene syd for Danmark, at der blev bygget stenkirker i 1000-tallet. Det blev der også gjort i Danmark, og der blev muligvis opført flere, end det i dag er blevet dokumenteret. En kort gennemgang viser lidt om den aktivitet, der var inden for kirkebyggeri, før vi har belæg for, at kirketiende blev indført, og før vi fik vores egen ærkebiskop.

Nationalmuseets nyeste undersøgelser af anlægget i Jelling viser, at der har været en kirke af frådsten før den nuværende kirke, hvis lange kor længe havde undret fagkundskaben. Det har vist sig, at koret er et oprindeligt skib fra en mindre stenkirke, som er blevet bygget engang i 1000-tallet.⁶⁶ Undøgelserne pågår i skrivende stund, så der kan dukke mere op.

60 W.A. Jensen 2008, s. 82.

61 Urbanczyk og Rosik 2007.

62 »A curiosity of the region, from the eleventh century and on, and known partly from excavations, is a relatively large number of round and polyfoil churches, often with Lombard detail, and usually connected with local courts. Romanesque architecture has an eastern fringe of these central-plan churches which extends, by way of Bohemia, as far as Bornholm.« Conant 1959, s. 407.

63 »A series of round churches makes an interesting episode in the medieval architecture of Denmark. Their plan may perhaps be a result of King Sigurd's great pilgrimage to Jerusalem (1107-11). There are four important and characteristic Danish round churches on the isle of Bornholm, dated between 1050 and 1200.« Derpå følger lidt beskrivelse af dem, ligesom forfatteren nævner nogle andre danske kirker. Conant 1959, s. 433.

64 Se web-siden <http://goto.glocalnet.net/klosterstad/rundkyrkorisv.html>; samt Lihammer 2010.

65 Åkerlund 1973, s. 27-50.

66 Bertelsen 2012.

Sven Nordmans og Estrids stenkirker i Roskilde og den første Skt. Clemens kirke på Skt. Jørgensbjerg i Roskilde blev opført i 1000-tallet, den sidste nedrevet i 1080, hvor man byggede en ny kirke. Den oprindelige nordportal af kvadersten ses stadig i kirken; den gamle kirke er dateret til 1030, og de stadig eksisterende dele er rester af Danmarks ældste kendte stenarkitektur. Veng Klosterkirke er fra slutningen af 1000-tallet og indgik i et kloster, som en af Valdemar den Stores forgængere havde grundlagt og givet »store og rige besiddelser ... til deres sjæles frelse«, som der står i Øm Klosterkrønike, men det nævnes ikke, hvem af Valdemars forgængere, der var givener.

Ibs kirke i Roskilde (Vindeboder) er fra ca. 1100; Gundsømagle er fra ca. 1100; Ældste del af klosterkirken i Ringsted ca. 1080; Selsø rundkirke, der nu er apsis til kirken, ca. 1100; Himlingøje kirke, hvor lidt af fundamentet fra en oprindelig rundkirke er synligt, er dateret ca. 1100.⁶⁷

Enighed blandt forskere

Vurderingerne fra Frölen, Wrangel, Smidt, Schultz og Conant står ikke alene. Så sent som i 1990'erne har forskerne Frank Birkebæk og Hans Krongaard Kristensen peget på den samme forbindelse, som Schultz og Wrangel gjorde.

Om rundkirken i Roskilde skrev Frank Birkebæk cirka 40 år senere end Schultz dette: »En af byens mest fremtrædende mænd må have stået bag, en mand med internationale kontakter. Forbillederne for Alle Helgens rundkirke skal nemlig søges i Polen og Böhmen, hvortil der netop på den tid var nære kontakter. Kirken er rimeligvis opført i 1100-tallets første årtier, det

vil sige i kong Niels' regeringstid (1104-1134). Kong Niels havde nære forbunds-fæller i Polen, og hans søn Magnus blev da også gift med den polske hertug Boleslav 3. Krzywoustys datter, Richiza. Hvis Alle Helgens kirkes bygherre ikke ligefrem skal søges inden for kongeslægten, er det fristende at lede efter ham blandt de stormænd, der fulgte kong Niels på rejserne mod sydøst.«⁶⁸

Få år efter skrev Hans Krongaard Kristensen også om slægtskabet med kirkerne i de pågældende lande: »Som bygningsmæssige afvigere findes en lille gruppe rund- og centralkirker. I Store Heddinge på Stevns er der en stærkt ombygget kirke med ottekantet skib og kor i to etager, som formentlig er opført i traditionen fra Karl den Stores paladskapel i Aachen. Herudover kendes nogle små rundkirker - i nogle tilfælde med overetage - knyttet til aristokratiske miljøer. Fire er bevaret, Bjernede på Sjælland, Thorsager i Jylland, Horne på Fyn og Valleberga i Skåne; men en del andre har tidligere eksisteret på Sjælland. Kirkerne er muligvis influeret fra østeuropæiske anlæg i Böhmen, Mähren og Polen. Ret unikke er de fire rundkirker på Bornholm i to-tre stokværk med udpræget forsvars karakter.«⁶⁹

Flere årtier efter, at Conant havde beskrevet de områder, som de runde kirker strakte sig over, udvidede Justin Kroesen dennes kongeteori, idet han skrev dette: »Anastasis-modellen nåede endda Danmark, hvor fire kirker med centralplan blev bygget på øen Bornholm ... det er meget muligt at disse kirker blev bygget som resultat af den pilgrimsrejse, som den danske konge Sigurd den Store - »...the Danish king Sigurd the Great...« - foretog til den genindtagne Jerusalem mellem 1107 og

67 Danmarks Kirker, Bornholm; DSD.

68 Birkebæk 1992, s. 151.

69 Krongaard Kristensen 2001.

1111«. ⁷⁰ Nej, Sigurd Jorsalfar var ikke dansk, han var norsk konge i årene 1090-1130, og han omtales normalt ikke i nogen ældre kilde som »den Store«. Men vi vender tilbage til Sigurd.

Når Allehelgens Kirke i Roskilde blev bygget omkring det tidspunkt, som Frank Birkebæk antyder, i perioden 1104-1134, kan nogle af de bornholmske og svenske rundkirker også være bygget, planlagt eller påbegyndt i samme periode. Ingen ved med sikkerhed, hvornår rundkirken i Horne blev påbegyndt, men perioden fra 1110-1120 er nævnt, og Knud Lavard har været nævnt som usikker ophavsmand til Schlamersdorf rundkirke i Wagrien, som ifølge nyere tyske kilder blev opført under biskop Vicelin o. 1130. Tidligere har man villet henføre rundkirken i Slesvig til Knud den Stores tid, men der har i en årække været meget stille omkring dens opførelsesår. ⁷¹

Næsten som et forstærket ekko af Kenneth John Conant, skrev Jan Bazant mange år efter, at rotunder ikke bare var en bøhmisk eller polsk specialitet, men at de omkring år 1000 også fandtes i en del europæiske lande. ⁷²

Så sent som i 2008 fik Wioletta A. Jensen publiceret sin PhD afhandling om kapper og rundkirker i Polen og Danmark, ⁷³ hvori hun konkluderede, at inspirationen til det runde kapel og palatiet i Søborg syd for Gilleleje kan være kommet fra Polen, og at det samme gælder andre rundkirker, da så mange fund har bevist, at der var tætte forbindelser mellem Bornholm og

Polen i 900- og 1000-tallet. ⁷⁴ I sin sammenligning af polske og danske rundkirker påviste hun både ligheder og forskelle mellem anlæggene i de to lande: »Der er ligheder i forhold til type, geografisk placering, anvendt byggeteknik og med få undtagelser anvendelse af lokale byggematerialer. Fælles for alle kirker var også, at de blev bygget af samfundets overklasse. Der blev påvist forskelle i datering samt i størrelsesforholdet mellem de polske og de danske anlæg.« Hun fandt i de påviste fællestræk en bekræftelse af, at de polske kirker kan have været et forbillede for de danske.«

W.A. Jensen fortæller også om kendte fund af skandinaviske, specielt danske mønter i Polen samt polske mønter i Danmark, og smykker, der tyder på handelsaktivitet mellem de to lande i den tidlige middelalder. På Bornholm og Fyn er der fundet mønter fra Mieszko I (ca. 935-992) og fra Boleslav Chrobry's tid (966/67-1025). »Handelskontakterne var dermed åbenbart udbredt i den tid, hvor der også kan spores tidlige dynastiske forbindelser mellem Danmark og Polen.« ⁷⁵

»De tidlige handelsaktiviteter var med til at binde Norden og Centraleuropa sammen med resten af Europa og en omfattende og massiv kulturel påvirkning skete under kristendommens indførelse og var med til at integrere de perifere områder som Polen og Danmark i den europæiske, kristne kultur med fælles normer og ideer. Dermed bekræftes, at kulturvejene i Europa førte fra Syd- til Nord- og Centraleuropa,« skrev W.A. Jensen. ⁷⁶

Danske og polske herskeres relationer har spillet ind på byggeri af såvel forsvars-

70 Kroesen 2001.

71 Vellev 1997, s. 47-58.

72 »Rotundas were not simply a Bohemian or Polish speciality, at the turn of the second millennium we find them in Europe mostly in a band running from northern Italy and Slovenia through present-day Switzerland, Austria and Hungary, to Bavaria, Bohemia, Moravia, Saxony and Poland ...«. Bazant 2003, side 21.

73 Jensen, W.A. 2008.

74 Hårdh og Wyszomirska-Werbart 1996; Nielsen 1998; Naum 2008 og Cattaneo 2009.

75 Jensen, W.A. 2008, s. 37.

76 Jensen, W.A. 2008, s. 89. Se også Hårdh og Wyszomirska-Werbart 1996.

Rundkirken i landsbyen Óskú i Veszprém, Ungarn, står på en bakketop. Kirkens bygningshistorie er ikke afklaret, men den blev opført omkring 1100. Foto Wikipedia 2011.

anlæg som kirker. Herskernes familier blev gift ind i hinanden i forbindelse med de dynastiske alliancer, der blev indgået. Harald Blåtand var gift med Tove, der var datter af abodritternes konge Mistivoj. Deres søn Sven Tveskæg var i en periode gift med Svietoslawa, der var datter af den polske hersker Mieszko I, der overgik til kristendommen stort set samtidig med Harald Blåtand. Det skete, da Mieszko gik i alliance med den bøhmiske hersker Boleslav I og giftede sig med dennes datter Dobrawa.

En af Mieszko og Dobrawas sønner blev navngivet efter Dobrawas far og senere kendt som Boleslav I Chrobry (den tapre). Som det fremgår af ovenstående var han i en periode Sven Tveskægs svoger og han blev i sit tredje ægteskab far til den senere

hersker Mieszko II Lambert. Ligesom sidstnævnte fik Sven Tveskæg og Svietoslawas søn, Knud den Store, også dåbsnavnet Lambert. Navnet blev benyttet i den polske familie, der var tilhænger af kulten omkring Skt. Lambertus.⁷⁷ Navnene Mieszko og Boleslav blev senere benyttet af andre polske herskere.

Kalmar-ledingen og dens deltagere

Naturligvis er det ikke kun rundkirkerne, der kan være kommet til Bornholm ad vandvejen fra Polen, som Wrangel mente. Det kan kristendommen også, og den er nok kommet før de kirker, vi ser i dag.

⁷⁷ Steenstrup 1892-1894, s. 729 ff; Hare.

Hvis ikke med nogle fra Ansgars følge eller fra Polen, så via frisiske handelsrejsende fra de britiske øer eller via ravnuten fra Kroatien eller Italien. Der er ikke fundet rester af trækirker på Bornholm. Det kan skyldes, at man ikke har haft lejlighed til at eftersøge dem, men hvis vi skal tro, at de første bornholmske kirker blev bygget efter biskop Eginos mission på øen, kan de første kirker som Dalby Kirke være bygget af sten. Hvor gamle de ældste kirker er, kan først afgøres, hvis det bliver muligt at udtage en bjælke fra en af kirkernes »sikre mure«, altså en mur, som man er sikker på, har stået siden kirkens opførelse. Selv da kan man tvivle på, om bygningen har været den første på stedet, men der er gjort møntfund fra 1000-tallet under nogle kirker.

Nyere dendrokronologiske undersøgelser af kirker i Kalmar-området har vist, at nogle af dem er påbegyndt i begyndelsen af 1100-tallet, og for eksempel er kirken i Hossmo dateret til 1120.⁷⁸ Der havde været kristne i det område, som kong Niels, hans søn Magnus og kong Sigurd satte sig for at kristne ved den såkaldte Kalmar-leding i 1123 (el. 1124).⁷⁹ Nogle af disse kristne kan dog være gået tilbage til hedenskabet, hvad der dengang ikke var ualmindeligt i nyomvendte områder. Man kan også forestille sig, at en del af formålet med ledingen var at rense området for uønskede elementer.

I nyere tid har historikere bragt den polske hertug Boleslav III Krzywousty (Skævmund) ind som deltager i denne aktion. Efter at Boleslav havde underlagt sig Pommern i 1121, lod han Vartislaw I styre sin del, mens han bad biskop Otto af Bamberg om at missionere i området som re-

præsentant for ærkebispedømmet i Gniezno, efter andre missionærers forgæves forsøg. Efter den første missionsrejse vendte Otto senere tilbage for at missionere på Rügen, efter at have fået tilladelse til det af Lunds ærkebiskop Asser, der af paven havde fået missionsretten til området.

Efter forståelse med kejseren, hertugene og paven, der udpegede ham som sin repræsentant, påbegyndte Otto sin mission i maj 1124, og rejste gennem Prag, Wrocław (tidl. Breslau), Poznań og Gniezno. I Øst-Pommern vandt han folk med sin adfærd og sine milde, inspirerende prædikener. Missionen havde især succes i byerne Pyritz, Stettin, Wolin og Kammin, hvoraf de tre sidstnævnte ligger ved Oders udmunding i Østersøen.⁸⁰ I disse områder fik Otto iværksat byggeri af elleve kirker. Han stiftede i øvrigt mere end 20 klostre i bispedømmerne Bamberg, Würzburg, Regensburg, Passau, Eichstätt, Halberstadt og Aquileia. I 1125 returnerede han til Bamberg, men da hedenskabet begyndte at genopstå, rejste han igen til Pommern omkring 1128, og virkede blandt andet i Usedom.⁸¹ Ottos succes hang dog sammen med den vold, der udøvedes under missionen, hvor det var »dåb eller død«.

Ifølge gamle polske årbøger sejlede Boleslav III over havet i 1123 og erobrede nogle borge,⁸² og hvis disse borge lå på Øland,⁸³ som nogle mener, er han sejlet lige forbi Bornholm. Kalmar-ledingens deltagere, deres indbyrdes familiære forbin-

⁷⁸ Andersson og Bartholin 1990, s. 183-200.

⁷⁹ »Et regelret korstog« iflg.: Lind 2002, i afsnit om Otto af Bambergs mission; Blomkvist 2004, s. 301-376; Nyberg 2007, s. 370 ff; Harrison 2009, s. 191-192 og Villads Jensen 2011, s. 191.

⁸⁰ Man skal erindre, at kilder til perioden blev skrevet af kristne. Bartlett nævner disse som de vigtigste: Thietmar af Merseburg, Adam af Bremen, Otto af Bambergs tre hagiografer: en anonym munk fra Prüfening, og de to munke Ebo og Herbord samt Helmold af Bosau og Saxo Grammaticus. Bartlett 2007, s. 48-51.

⁸¹ Robinson 1930. Catholic Encyclopedia. Grosskopf 1913. Albrecht og Buske 2003.

⁸² Lind 2000, Blomkvist 2004, Villads Jensen 2010.

⁸³ Stenberger 1926; Backman 1996. Blomkvist 2008.

I Slovakiets sydøstlige del ligger Bina, hvor denne lille kirke står. Et kloster blev stiftet nær ved i 1217, og det er klosterkirken, der ses til højre. Kirken er indviet til »De tolv Apostle« og er restaureret flere gange. Foto Wikipedia, 2011.

delser og stridigheder om handelsveje og kongemagt er for omfattende til en gennemgang her, men forhistorien for Kalmar-ledingen er i nyere tid behandlet af både John Lind, Nils Blomkvist og Kurt Villads Jensen⁸⁴ - de skriver alle en del om de dynastiske og familiemæssige forhold, som for Sveriges vedkommende tidligere er beskrevet af Gillingstam.⁸⁵

Regnum og sacerdotium

Ingen med interesse for emnet kommer uden om Jes Wienbergs artikel »Fæstnin-

ger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker«, som først blev publiceret i META, Medeltidsarkeologisk tidskrift 2000: 4, Lund, s. 26-58, og senere i en lidt forkortet og omarbejdet udgave i Bornholmske Samlinger 2003, s. 9-35. Artiklen opsummerer debatten gennem mange år, og dens kategorisering af kirkerne i forhold til forsvar, profan funktion og symbolsk form, er den bedste model til forklaring af de forskellige kirker.

»De flerfunktionelle kirker fremtræder i en fase, hvor regnum og sacerdotium, altså konge og kirke, samarbejdede«, skrev Wienberg⁸⁶ og fulgte senere op med dette: »Opgaven er nu mere konkret at finde en historisk sammenhæng, hvor de flerfunktionelle kirker ved Østersøen og deres be-

⁸⁴ Lind 1992, s. 225-263. Blomkvist 2004, kapitlet The Discovery of Kalmarund; Samme forf.: kapitlet Kong Bugislav på spåren? Gråborg og den gåtfulla Kalmarna Leidanger 1123/24. I: Tegnér 2008, s. 161-184; - og Villads Jensen, 2011, s. .

⁸⁵ Gillingstam 1981.

⁸⁶ Wienberg 2009, s.16-18.

fæstning bliver meningsfuldt«. Dette spørgsmål bearbejdede han grundigt på adskillige sider uden at finde nogen brugbar løsning. Undervejs skrev han, at »I perspektivet af korstogsideologien fremtræder Bornholm overtydeligt. Bornholm tilhørte ærkebisen af Lund (Eskil, je), altså samme ærkebiskop som stod bag korstogene.«⁸⁷ Mette Wivel hævdede i sin artikel fra 1989 det samme, nemlig at Eskil stod bag korstoget i 1147, men det gjorde han ikke, selv om påstanden også har sneget sig ind i DSD.⁸⁸

Initiativet kom fra saksiske fyrster, der hellere ville bekæmpe hedninge ved deres egne grænser end i Det Hellige Land. Biskop Anselm af Havelberg var med i en delegation til pave Eugen III, hvor forslaget fremførtes, og han blev pavelig legat for korstoget. Af samme grund havde han det overordnede ansvar for dets udførelse. Det var en pavebulle fra Eugen 3., der proklamerede det 2. korstog i 1147, som Bernard af Clairvaux organiserede og promoverede ved hjælp af sit netværk. I en senere bulle proklamerede samme pave Venderkorstoget, som blev sidestillet med korstoget til Jerusalem.⁸⁹ Ærkebiskop Eskil er ikke sat i forbindelse med korstoget i de tilgængelige kilder, og derfor ved vi ikke, hvilken rolle han kan have spillet.⁹⁰ Som følge deraf kan man ikke bruge hans navn som argument for rundkirker i forbindelse med korstog eller andet. Eskil var senere på kant med sine konger og af forskellige grunde ude af landet i en del år.⁹¹ De to danske konger Sven Grathe og Knud Magnussen bilagde deres stridigheder for sammen at drage på korstog, men da de var

svækkede af intern uro, måtte de drage hjem efter flere militære nederlag.⁹²

Netop i forbindelse med korstogene nævner Wienberg handelen på Østersøen, men lægger vægt på perioden efter midten af 1100-årene, altså efter korstoget i 1147, og han nævner Knud den Hellige og Knud Lavard i forbindelse med Knudsgildet, men beskæftiger sig generelt med perioden efter 1150. Om korstogene skriver han, at de sammen med kirker, politik og gilder kan ses som en symbiose mellem det hellige og det profane, og at dette samarbejde påbegyndtes i 1170, da Valdemar den Store fik kanoniseret sin far, Knud Lavard. Startskuddet til samarbejdet kom dog med forsoningen mellem Eskil og Valdemar i 1167, og kunne få en positiv fortsættelse med den senere ærkebiskop Absalon, der i en periode var Valdemars fostbror. Men også i den første tredjedel af 1100-tallet var der et tæt samarbejde mellem kongemagt og kirke, personificeret i kong Niels og ærkebiskop Asser.

Wienberg fandt ingen brugbare kilder, der kunne bruges i forbindelse med kirkebyggeriet, men skrev i slutningen af artiklen: »Kildesituationen tillader altså ingen kategorisk udtalelse. Vi kan finde argumenter for og imod i princip hvilken som helst forklaring. For der er simpelthen for langt imellem teksterne og monumenterne i samtiden. Historiens hændelser og kirkearkæologiens murværk er som komplementære perspektiver: Uforenlige, men begge nødvendige. Vi savner en »Bornholmernes bedrifter« eller en »Ølands krønike« fra samtiden, der kan bygge bro over kløften.«⁹³

87 Wienberg 2003, s. 24.

88 Lind mener, at historikeren Erik Arup stod bag fejlen. Lind 2000.

89 Lind m.fl. 2004, s. 51 ff.

90 Lind 2000. Bysted 2000.

91 Dansk Bibliografisk Leksikon.

92 Lind m.fl. 2004, s. 51 ff.

93 Wienberg 2003, s. 30.

Rundkirken i Scheiblingkirchen-Thernberg i den østligste del af Østrig, nær grænsen til Ungarn. Rotunden menes opført i 1130-1140, tårn og våbenhuset er senere. Foto Wikipedia, 2011.

Historiens hændelser

Essentielt for forståelsen af de lokale be-
givenheder i begyndelsen af 1100-tallet er
det arbejde, som John Lind præsenterede
i Historisk Tidsskrift for 20 år siden un-
der overskriften De Russiske Ægteskaber.
Heri beskæftigede han sig indgående med
dynasti- og alliancepolitikken i 1130'erne.
Lind bragte da, men især otte år senere den
polske hertug Boleslav III Krzywousty ind
i historien om Kalmar-ledingen, som del-
tager i aktionen.⁹⁴ Polske årbøger fortæl-

ler, at Boleslav rejste over havet i 1123 og
erobrede nogle borge. Derefter har flere
historikere koblet sig på sagen, og i Sve-
rige er traditionen om, at »en Bugislav« en
gang beboede Gråborg på Øland og indtog
andre borge på øen, af Blomkvist blevet
erstattet af ideen om, at denne Bugislav
var Boleslaw III af Polen.⁹⁵

»Den danske historiske tradition har si-
den midten af 1800-tallet været nationalt
fokuseret i ganske ekstrem grad«, skrev
Kurt Villads Jensen i 2011. Med en til-
lempning kunne man tilføje, at den histo-

⁹⁴ Lind 1992 og 2000.

⁹⁵ Blomkvist 2005 og 2008.

riske tradition om Østersøens kirker har fokuseret på middelalderens Danmark og Sverige i anden halvdel af 1100-tallet, mens man har undladt at inddrage landene syd for Østersøen og den første, forholdsvis fredelige halvdel af 1100-tallet. Efter en kritisk gennemgang af kildematerialet konstaterede Poul Grinder-Hansen, at de vidnede om »forholdsvis fredelige tilstande med dansk-vendiske kontakter i form af alliancer, personlige forbindelser og handel vekslende med spredte krigeriske skærmydsler. I 1100-tallet forværredes forholdet gradvist, så vendiske angreb ved midten af århundredet var en alvorlig gene for danskerne. Det omfang, som Helmold, og især Saxo tillagde dem, har de formentlig langt fra haft.«. Det var først fra midten af århundredet, at danskerne begyndte at få alvorlige problemer med venderne og slog tilbage.⁹⁶

Tore Nyberg mener, at der må have været en del uroligheder, for det fremgår af Otto af Bambers *vita*. Men var det ikke skribentens opgave at fremstille Otto som en, der overvandt vanskeligheder? Nyberg skriver også, at »... notitsen under 1123 om Boleslavs togt over havet, et togt som umuligt kan være gået uden om det Danmark, som Boleslaw var i forbund med. Et fyrstægteskab var altid del af politiske forhandlinger.«⁹⁷

Den historiske baggrund for de borgerkrigslignende tilstande i Danmark⁹⁸ i perioden fra drabet på Knud Lavard i 1131 til Valdemar den Stores sejr over Svend Grathe i 1157, er ikke indgået i overvejelserne hos nogen af de forfattere, der hidtil har beskæftiget sig med rundkirkerne. Studier i perioden viser, at fem betydningsfulde mænd havde deres embeder i ikke

mindre end 27 samtidige år: Kong Niels Svendssøn af Danmark (1104-1134), ærkebiskop Asser af Lund (1104-1137), kong Sigurd Jorsalfarer af Norge (1103-1130), Hertug Boleslav III Krzywousty af Polen (1102-1138) og biskop Otto af Bamberg (1103-1139). En nærmere undersøgelse af begivenhederne og familieforholdene i deres embedsperioder bragte mere for dagen, end pladsen her tillader at berette, men det var netop en periode, hvor regnum og sacerdotium samarbejdede, såvel i Danmark som i Polen.

Ole Fenger skrev om perioden, at: »Niels kom til at regere i samfulde 30 år. Så mange år under samme konge betød for riget en rolig bundfældning af de positive elementer i de foregående kongers mange forsøg på at styrke kongemagten i et samarbejde med kirken og landenes høvdinger. Kongens forhold til paven var godt.«⁹⁹ Dette uddybede han senere med denne omtale af ærkebiskop Asser: »I hele kong Niels' regeringstid (1104-1134) var Asser kirkens leder som ærkebiskop af Lund. Det samarbejde med kongemagten, som Asser indledte med Knud den Hellige og udbyggede med Erik Ejegod, fortsatte han med kong Niels. Også til den pave, der udnævnte Asser til ærkebiskop Paschalis 2. (1099-1118) havde han det bedste forhold, midt under striden imellem kejser og pave. Fuldt og helt gik Asser ind for pavestolens syn på forholdet imellem kirken og den verdslige øvrighed, et syn, som var blevet skarpt formuleret af pave Gregor 7. (1073-1085), og som blev fulgt op af hans efterfølgere: til »kirkens frihed« hørte frihed for al verdslig indblanding. Den åndelige magt er den øverste.«¹⁰⁰

I et brev fra pave Pascal 2. til Asser og

96 Grinder-Hansen, 1983.

97 Nyberg 2007, s.382.

98 Bøgh 1999, s. 64 ff.

99 Fenger, 1989, s. 71.

100 Fenger 1989, s. 108.

de øvrige danske biskopper, anbefalede paven kong Niels og skrev blandt andet følgende »Da regeres verden nemlig så godt, når den kongelige magt slår følge med den præstelige autoritet.« Om denne sætning skrev Kurt Villads Jensen, at den nærmest er »en programerklæring for forholdet mellem konge og kirke, som i store træk kom til at gælde i resten af 1100-tallet«. ¹⁰¹

I Polen var forholdet også godt. Allerede i 1000 blev der oprettet et ærkebispesæde i Gniezno, hvor den helgenkårede missionær Adalbert af Prag var begravet. Det skete ved et møde mellem Polens hersker Boleslav I Chrobry og kejser Otto III, der begge havde været ven med Adalbert. Der blev blandt andet oprettet et bispesæde i Kolobrzeg, hvor biskop Reinbern residerede, men det måtte senere opgives, da Boleslav I havde delt Polen mellem sine sønner. Til Skt. Adalberts ære fik Boleslav Chrobry i ca. 1000 opført en kirke, der nu kan ses på markedspladsen i Krakow, i kælderen står en model af den første kirke, der var af træ. Den ældste del af stenkirken er en halv, hvid rotunde. Den senere hersker Boleslav III, der var samtidig med Asser og Niels, arbejdede også for kirkens sag, og lod blandt andet en gruppe augustinere flytte til byen Trzemeszno, som derefter blev augustinerklostrets ejendom.

Magt og tronstrid

Striden mellem Knud Lavard, hans farbror kong Niels og dennes søn Magnus skyldtes bl.a., at Niels og Magnus frygtede, at Knud med kejser Lothar i ryggen ville gøre krav på tronen, samt bekymring for kontrollen over Østersø-handelen. Blandt de vigtige søveje i Østersøen var, da Magnus skulle

være konge i Götaland, ruten langs den svenske østkyst, videre til Kalmar og Birka, og langs Østersøens sydkyst, fra Slesvig til Novgorod og Kiev. Det sidste skal ses i sammenhæng med, at Knud Lavard og senere hans halvbror Erik Emune var gift med to søstre fra en russisk herskerfamilie, og at der ikke kun var handel mellem Birka, Kalmar-området og Slesvig, men også mellem Rus og Slesvig.

Lind og Blomkvist har med deres analyser, som også omtales af Dick Harrison og Kurt Villads Jensen, åbnet for en bredere forståelse af de daværende konflikter mellem de nævnte herskere. I sit omfattende værk om Østersøen har Blomkvist ikke bare argumenteret for, at Boleslav var en del af Kalmar-ledingen, men også at han erobrede borge på Øland og sandsynligvis boede på Gråborg i en periode. I bogen på 775 sider er Bornholm dog ikke nævnt (!), og de bornholmske kirker og rundkirker fra middelalderen, der i vore egnes traditionelle kirkedebat hidtil har hængt uløseligt sammen med kirkerne i Kalmar-området, omtales ikke.

Man får næppe fremkaldt det fulde billede af begivenhederne og baggrunden for kirkebyggeriet, før man inddrager og undersøger spørgsmålet om, hvad der skete fra det tidspunkt, da Boleslav forlod Pommeren for at sejle over havet, til han ankom på Øland. Sejlads fra Oder mod Øland vil uvægerligt medføre, at man sejler direkte ind i Bornholm, hvis ikke man ændrer kurs.

En forklaring på planen om opførelse af kirker langs Bornholms periferi kunne være, at de allierede kong Niels og hertug Boleslav i samarbejde med ærkebiskop Asser besluttede at sætte sig så fast på Bornholm, at øen kunne fungere som et brohoved, hvorfra deres flåder eller en fælles flåde hurtigt kunne aktiveres mod fjendtlige skibe. En sådan forklaring er i overensstemmelse med de historiske begiven-

¹⁰¹ Villads Jensen 2011, s. 388. Se i øvrigt Nyberg 2007.

Rundkirken i Cieszyn ligger nær Oders biflod Ozla i Polen, ved grænsen til Tjekkiet. Bygningen er dateret til det 11. århundrede, da den blev bygget ved en borg samme sted. Foto Wikipedia 2006.

heder, ligesom den passer med mange forskeres vurdering af de bornholmske rundkirkers visuelle fremtræden, og i øvrigt kan passe med tidspunktet for planlægning og påbegyndelsen af de første kirker.

Som det fremgår af Wienbergs artikel er betegnelsen forsvarskirker blevet overeksponeret. En fæstning eller en befæstet bygning er et sted, man går ind i for at beskytte sig, eller anbringer ting, der skal beskyttes, f.eks. tiende. Nogle kirker blev opført tidligt, og senere blev nogle af dem udstyret med kraftige tårne, der kan have været brugt på samme måde, som tiendelader blev det andre steder, f.eks. i Svalle-

rup, Tranebjerg og Vigersted.¹⁰² I flere kirker ses tilmurede døråbninger i andet stokværk, hvorigennem man har kunnet tage dyr og korn ind til oplagring, så det kunne indsamles senere.

Lad falde, hvad ikke kan stå

Man må glemme den fejlagtige påstand om, at ærkebiskop Eskil stod bag korstoget i 1147 og ikke mindst de vidtløftige teorier, som er fulgt i dens kølvand. Teorier om opførelsen af de bornholmske rundkirker i

¹⁰² Se f.eks. Christiansen 1953, s. 35.

slutningen af 1100-tallet eller senere må erstattes af sammenligninger af danske og polske rundkirker; man kan begynde, hvor W.A. Jensen sluttede.¹⁰³ Man må brede perspektivet ud og tænke nyt. Bygningsarkæologiske og arkæologiske undersøgelser i kirkernes umiddelbare nærhed vil forbedre mulighederne for en mere præcis datering af kirkerne. Den nuværende er foretaget, uden at inddrage det gode samarbejde mellem konge og kirke i 1100-tallets begyndelse, og uden inddragelse af de historiske begivenheder i samme periode. Man kunne måske få tilladelse til og penge til at udgrave volden ved Ols Kirke eller Ruts Kirke, der tilsyneladende begge står midt i en tidligere borg.¹⁰⁴ Man bør se på Østerlars Kirke i det polsk-pommerske perspektiv, men medtænke de karolingiske kirker. To tredjedele af de mønter, der er fundet i Østerlars Kirke, er fra Pommern, ganske vist fra en senere periode, men befolkningens efterkommere kan være blevet i området, hvor der var gode muligheder for agerbrug og handel. Der findes også polske rundkirker med flere etager eller med trappe indvendigt i muren.

Som historikeren Skyum-Nielsen gjorde opmærksom på for mange år siden, kan kirketiende principielt være blevet indført få år efter Assers udnævnelse, og kirkebyggeriet da være sat i gang for alvor. Med den fremgang, som kirkebyggeriet fik i 1100-tallets første årtier, er det naturligt, hvis tiende blev indført »en tid før«, det er dokumentarisk belagt i 1135, for pave Pascal (1099-1118), sendte rykkerbreve ud om peterspengene i 1104.¹⁰⁵ I øvrigt er adskillige stenkirker i Danmark som nævnt bygget, før vi havde en ærkebiskop, og fund af enkelte

mønter fra 1000-tallet i Klemens Kirke og Vestermarie Kirke tyder på, at de nuværende stenkirker har haft forgængere.¹⁰⁶

Afrunding

Før korstogene stiftede adskillige pilgrimme og udsendinge bekendtskab med Gravkirken i Jerusalem eller andre kirker undervejs på ruten, for eksempel i Norditalien. Det sidste gjorde Knud den Store, da han i 1027 rejste til Rom for at deltage i Konrad II's kroning. Om han har kendt til de borgkapeller og kirker, som hans polske morbror Boleslav Chrobry og dennes far Mieszko I lod bygge, ved vi ikke, men det er sandsynligt.

Vi ved, at biskop Rikwal kendte til den runde, men samtidig korsformede Bußdorf kirke i Paderborn, og han kan have haft ideer med sig til embedet i Lund, hvor han arbejdede i 17 år (1072-1089) efter Eginos død. Vi ved også, at Svend Estridsen og Knud den Hellige må have stiftet bekendtskab med en karolingisk kirke, da de i 1069 besøgte Robert Friseren på borgområdet i Brügge, hvor kirken Skt. Donatian var nabo til hans bolig. Da Erik Ejegod kom hjem fra en rejse til Bari i 1098, hvor han via pave Urban 2. fik broren Knud helgenkåret, tog han initiativ til opførelse af fem kirker, den ene i Slangerup, hvor han blev født; han har også set runde kirker på sin rejse.

Under det første korstog 1096-1099 har korsfarere og pilgrimme fra de nordlige egne stiftet bekendtskab med runde og polygonale bygningsformer. Et eksempel er jarlen af Huntingdon-Northampton, Simon I af Senlis, der byggede rundkirken, The Holy Sepulchre, Northampton,¹⁰⁷ efter at være hjemkommet fra korstoget. Flere danskere deltog også, og i vikingetiden

103 W.A. Jensen 2008 oplyser en del om danske og polske rundkirker.

104 Tore Nyberg har antydnet, at Ols Kirke kunne være en af de tidlige kirker på Bornholm. Nyberg 1997.

105 Skyum-Nielsen 1971, s. 22, 24.

106 Nielsen 1998, s. 13-19.

107 Cox og Serjeantson 1897.

Hagby Kirke i Kalmar Kommune i Småland er en af de mest velbevarede rundkirker i Sverige. Officielt er den dateret til at være opført efter 1200. Foto Jan Eskildsen, 2010.

kom nordboere vidt omkring, herunder til de franske kyster og til den italienske sydøstkyst, hvor korsfarere sejlede fra Bari og Brindisi til Det Hellige Land. Den store rundkirke i Quimperlé har således været nævnt som mulig inspiration til rundkirkerne i Bjernede og Thorsager, mens en kirke i Brindisi har været sammenlignet med rundkirken i Slesvig.¹⁰⁸

Mange steder kan de danske magthavere og stormænd have fået inspiration til at bygge runde kirker som magtsymboler,

som symbol på kristendommen og erindring om Gravkirken. Senere blev få af dem befæstet, mens andre fik bygget kraftige tårne til beskyttelse af tiende.

Ni forskeres vurdering af Østersøens rundkirker som polsk inspirerede vejer tungt, og de historiske hændelser passer fint med den periode, hvor kong Niels regerede Danmark, og med forberedelsen af en kirkeplan for Bornholm. Fem etablerede historikeres opfattelse af Boleslav III's deltagelse i Kalmar-ledingen gør det nødvendigt at følge dét spor, hvis man vil videre med opklaringen af, hvem der lod opføre rundkirkerne på Bornholm.

108 Lorenzen 1933.

Litteratur

- Albrecht, Alois og Buske, Norbert: Bischof Otto von Bamberg. Sein Wirken für Pommern. Thomas Helms Verlag. 2003.
- Andersen, Michael: Venderne i Roskilde. Hikuin 14, s. 49-60. Højbjerg 1988. do. og Birkebæk, Frank (red.): Vikingernes Rusland - Staraja Ladoga og Novgorod; Roskilde Museums Forlag. 1993.
- Andersson, Karin och Bartholin, Thomas S.: Några medeltida kyrkor vid kalmarkusten i dendrokronologisk betydning. Hikuin 17. Kirkearkæologi i Norden 3. Moesgaard 1990.
- Anglert, Marit: Hvem forsvarede hvad? Bornholmske Samlinger 1989, s. 35-46.
- Arneborg, Jette - Kieffer-Olsen, Jacob og Nyberg, Tore: Kristningen af Norden - et 1000-års jubilæum. Center for Middelalderstudier. Syddansk Universitet, Odense. 2002.
- Backman, P.: Bugislev - ett pommerskt namn på Öland. (Bugislev - a Pomeranian name on Öland.). Acta Sueco-Polonica, 5: 63-72. 1996.
- Bartlett, Robert: From Paganism to Christianity in Medieval Europe. I: Berend 2007, s. 48-51.
- Bartlett: The Conversion of a Pagan Society in the Middle Ages. I: History, Volume 70, s. 185-201, January 1985. Omhandler biografier om Otto af Bamberg.
- Bazant, Jan: The Classical Tradition in Czech Medieval Art. (Oversat fra Umení českého stredoveku a antika). Peter Lang Verlag. 2003.
- Bek, Lise - Henning Lehmann og Lars Kærulf Møller: Armenisk kirkearkitektur fra 4. til 18. århundrede : katalog over udstillingen Kunst på klipper. Århus 1980.
- Berend, Nora (red.): Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200. Cambridge 2007.
- Bertelsen, Thomas: Jelling Kirke: Jyllands måske ældste stenbygning opdaget. Videnskab.dk 21/2-2012; se også <http://jelling.natmus.dk/ny-viden/nyt-fra-jelling-kirke-samt-Skalk> 2012.
- Biddle, Martin: The Tomb of Christ. Sutton Publishing Limited. 1999.
- Birkebæk, Frank: Byens bygninger og gader, i Roskilde Bys Historie til 1536. 1992.
- Birkedal, Peter: Tidlig kristendom i Nordjylland. I Vikinger - Indsigt og udsyn. Systime, 2007.
- Blom, Arne: Andrum. Kyrkor og kyrkogårdar i Lund. Lunds Kyrkliga Samfällighet. 2004.
- Blomkvist, Nils: The Discovery of the Baltic, specielt kapitlet The Discovery of Kalmarund. Brill. Leiden, Boston 2004.
- do.: Kong Bugislav på spåren? Gråborg og den gåtfulla Kalmarna Leidanger 1123/24. I: Tegnér, Göran: Gråborg på Öland. Om en borg, ett kapell och en by, s. 161-184. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 2008. Trækker naturligt nok på forfatterens tidligere arbejder, herunder The Discovery of the Baltic.
- Boba, Imre: Moravia's History Reconsidered: A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague. 1971.
- Bolton, Timothy: The Empire of Cnut the Great. 2010.
- Borgehammar, Stephan: Augustinerna i Dalby. I: Dalby kyrka. Om en plats i historien, side 92-103. Historiska Media. Lund 2010.
- Brengaard, Carsten: Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170, København 1982;
- Bysted, Ane Lise: Teologien bag venderkorstogene. I: Venderne og Danmark. Center for Middelalderstudier Syddansk Universitet, Odense Universitet. 2000.
- Bøgh, Anders: Kongen og hans magt. I: Middelalderens Danmark. Gad 2001.
- Cattaneo, Gregory: The Scandinavians in Poland, a reevaluation of perception of the Vikings. Brathair 9, 2009.
- Christiansen, Tage E.: Kirken den er et gammelt hus. De unges Forlag. 1935.
- Comay, Joan: The Temple of Jerusalem with the history of the Temple Mount, Weidenfeld & Nicolson London. 1975.
- Conant, Kenneth John: Carolingian and romanesque architecture. Yale University Press. 1959.
- Cox, John Charles og Serjeantson, Robert Meyricke: A History of the Church of the Holy Sepulchre, Northampton 1897.
- Creswell, K.A.C.: Origin of the plan of the Dome of the Rock. British School of Archaeology in Jerusalem. Chiswick Press. London 1924.
- do.: A Short Account of Early Muslim Architecture. Penguin. London. 1958. (rev. udg. v. J.W. Allan 1989).
- Crinson, Mark: Empire Building. Orientalism and Victorian architecture. Routledge 1996.
- Curta, Florin: The history and archaeology of Great Moravia, an introduction. I: Early Medieval Europe. Blackwell Publishing. 2009
- Dalsgaard Larsen, Bent (overs., noter og registre): Augustinus, Aurelius: Om Guds stad, side 507. Aarhus Universitetsforlag, 2002.
- Duczko, Wladyslaw: Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe. Brill 2004.

- Dvornik, Francis: *Byzantine Missions Among the Slavs*. Rutgers University Press. New Jersey. 1970.
- Eskildsen, Jan: *Bornholmske og andre rundkirker. Resultatet af en foreløbig undersøgelse*. 2009.
- Europas Mitte Um 1000. Kataloger og håndbøger om den midt- og østeuropæiske udstilling.
- Faymonville, Karl: *Der Kunstdenkmäler der Stadt Aachen*. Düsseldorf 1916.
- Ferguson, Everett: *Baptism in the Early Church. History, Theology and Liturgy in the First Five Centuries*. William B. Eerdmanns Publishing Company. Michigan og Cambridge, UK. 2009.
- Fletcher, Richard: *The Conversion of Europe. From Paganism to Christianity 371-1386 AD*. Harper Collins Publishers. 1997.
- Friedenthal, Karl Paul: *Das Kreuzförmige Oktogon. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des Zentral- und Kuppelbaues*. Karlsruhe 1908.
- Frölen, Hugo: *Nordens befästa rundkirker*. Stockholm 1911.
- Gelting, Michael: *Denmark*. I Nora Berend (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*. Cambridge 2007.
- Gillingstam, Hans: *Utomnordiskt och nordiskt i de äldsta svenska dynastiska förbindelserna*. s. 17-28. *Personhistorisk Tidskrift*. 1981, 77. Stockholm.
- Goitein, Shlomo Dov: *The Historicization Background of the Erection of the Dome of the Rock* i *tidskriftet Journal of American Oriental Society*, Vol. 70, No. 2, 1950.
- Grinder-Hansen, Poul: *Venderne i Danmark. En diskussion af forskning og kilder om venderne i Danmark indtil o. 1200*. S. 38, 64. Københavns Universitet 1983.
- Grosskopf, Paul: *Otto von Bamberg der Pommernapostel*. Buchhandlung der Berliner evang. Missionsgesellschaft. 1913.
- Götz, Wolfgang: *Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur*. 1968.
- Hare, Michael: *Cnut and Lotharingia. Two notes*. I: *Lapidge Michael: Anglo-Saxon England*, bind 29. Cambridge University Press, 2000.
- Harrison, Dick: *Norstedts Sveriges Historia 600-1350*, s. 191-192. Stockholm, 2009.
- Henry, Françoise: *Irish Art in the Early Christian Period, to 800 A.D.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 1965.
- Samme : *Irish Art During the Viking Invasions, 800-1020 A.D.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 1967.
- Herren, Michael W. (ed.): *Iohannis Scotti Erivgenae, Carmina. Scriptores Latini Hiberniae. Volume XII. School of Celtic Studies*, Dublin Institute for Advanced Studies. 1993.
- Haagensen, Erling: *Bornholms Mysterium*, Bogan 1993.
- do: *Bornholmske Rundkirker*. Bogan 2000.
- Hårdh, Birgitta og Wyszomirska-Werbart, Bożena: *Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th-12th centuries)*. *Baltic Sea Conference*, Lund October 25-27, 1991. University of Lund (Report series, 43), 1996.
- Jazdzewski, Konrad: *Ostrów Lednicki. An early Polish prince's seat on a lake island*. I: *Bruce-Mitford, Rupert (ed.): Recent archaeological excavations in Europe*. 1975.
- Jensen, Kurt Villads: *Saxos grænser. Dehumaniseringen af venderne*. I *Venderne og Danmark, Et tværfagligt seminar. Mindre Skrifter udgivet af Center for Middelalderstudier, Syddansk Universitet, Odense Universitet*. Nr. 20, 2000.
- do.: *Korstog ved verdens yderste rand, Danmark og Portugal ca. 1000 til ca. 1250*. University of Southern Denmark, *Studies in History and Social Sciences*, vol. 418. Odense 2011.
- Jensen, W.A.: *Palatiner- og gårdkapeller og singulære rundkirker i Polen og Danmark*. 2008.
- Jesch, Judith: *The Scandinavians from the Vendel Period to the Tenth Century: An Ethnographic Perspective*. Boydell Press 2002.
- Knudsen, Ann Vibeke: *Bornholms kirker*. Bornholms Museum, Rønne 1999.
- Koch, O. Valdemar: *Om normanniske og irske Bygningsformer i danske Kirker*. I *Aarb.f. nord. Oldk. og Hist.* 1895, side 243-251.
- Krambs, Karsten: *Vikingetidens konger*. Forlaget Underskoven. 2009.
- do.: *Valdemar II's godser i Swecia*. 2010. Hentes her: www.vikingetidenskonger.dk
- Krautheimer, Richard: *Introduction to an Iconography of Medieval Architecture*. I: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, V, 1942.
- Kroesen, Justin E.A.: *The Sepulchrum Domini through the Ages. Its Form and Function*, s. 27. Peeters 2001.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Kirker og Klostre*, I: *Ingesman, red.: Middelalderens Danmark* Gads Forlag, 2001.
- Krüger, Jürgen: *Die Grabeskirche in Jerusalem und ihre Nachbauten im 11. und 12. Jahrhundert*. I *Canossa 1077. Erschütterung der welt. Geschichte, Kunst und Kultur am Anfang der Romanik*. Band I. Essays. Hirmer Verlag. München Regensburg. 2000.

- Lausten, Martin Schwartz: Danmarks kirkehistorie, 2.udg. Gyldendal 1987.
- do.: Kirkehistorie. Grundtræk af Vestens kirkehistorie fra begyndelsen til nutiden. Anis. 1997.
- Lawlor, Robert: Sacred Geometry. Philosophy and practice. Thames and Hudson. Reprinted. 1994. (1982).
- Lihammer, Anna: Kyrkorna i Klosterstad, i hendes bog: Arkeologiske opptækter, s. 102-105. Historiska Media i samarb. med Historiska museet. Lund 2010.
- Lind, John: The Martyria of Odense and a Twelfth Century Russian Prayer. To the Question of Bohemian Influence on Russian Religious Literature, Slavonic and East European Review 68:1 (1990), s. 1-21.
- do.: De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig, i Historisk Tidsskrift, bind 92 hefte 2, p225-263. København 1992.
- do.: Kirkerne, Fyrsterne og Venderkorstogene. I: Venner og Fjender. Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder, s. 17-28. Næstved 2002.
- do.: samt Jensen, Carsten Selch; Jensen, Kurt Villads og Bysted, Ane L., Danske korstog - krig og mission i Østersøen, København, 2004.
- do.: The Importance of Varangian Traditions for East-West Collaboration and Confrontation in the 12th-13th centuries. I: Fløe Jensen, Birgitte (red.) og Wille-Jørgensen, Dorthe: Expansion - Integration? Danish-Baltic contacts 1147-1410 AD. 2009.
- Lobbedey, Uwe. Die Ausgrabungen im Dom zu Paderborn 1978/80 und 1983. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 11. Bonn: Habelt, 1986.
- Lorenzen, Vilh.: De danske Benediktinerklostres Bygningshistorie. 1933.
- Lund, Allan A.: Adam af Bremens krønike. Worminum, 2000.
- Lund, Niels: Harald Bluetooth - a saint very nearly made by Adam of Bremen. I: Jesch 2002, s. 303-320.
- Lundakanikernas levnadsregler. Aachenregeln och Consuetudines canonicae. Översättning från latinet med inledning och noter av Anna Minara Ciardi, Lund 2003.
- McKitterick, Rosamond: Charlemagne. The formation of a European identity. Cambridge University Press 2008.
- Mertens, Joseph: The Church of Saint Donatian at Bruges. I Ross: The Murder of Charles the Good, Count of Flanders, af Galbert of Bruges. New York 1993, side 318-320.
- Mietke, Gabriele. Die Bautätigkeit Bishof Meinwerks von Paderborn und die frühchristliche und byzantinische Architektur. Paderborner Theologische Studien 21. Paderborn: Schöningh, 1991.
- Mogensen, Lone: Kosmisk by. Årkebiskoparnas Lund. Corona Förlag. 2003.
- Morris, Colin: The Sepulchre of Christ and the Medieval West. Oxford University Press 2005.
- Murray, Alan V. (red.): The Crusades. An Encyclopedia. Vol. I, A-C. ABC-CLIO 2006.
- Münter, Friedrich: Om Kong Harald Klaks Daab og den Christelige Kirkes Begyndelse i Danmark 1826.
- Møldrup, Anna-Elise: Historisk Tidsskrift, Bind 10. række, 4 (1937 - 1938) 1.
- Møller, Lars Kærulf: Bornholmske rundkirker og Armenien. I Bornholmske Samlinger III række 1. bind, 1987, p137-144.
- Naum, Magdalena: Homelands lost and gained. Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages. Doctoral thesis, Lund studies in historical archaeology. Lunds universitet 2008.
- Nielsen, Finn Ole Sonne: Forhistoriske interesser. Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning 1996.
- do.: Middelalderens Bornholm. Bornholms Amtsråd, 1998.
- Nyberg, Tore: Nyberg, Tore: Olavskulten i Danmark under medeltiden. I: Runar, Lars (red.): Helgonet i Nidaros. Riksarkivet 1997.
- do.: Monasticism in North-Western Europe, 800-1200. Ashgate. 2000.
- do.: Kong Niels. Skitse til en boografi. I: Historisk Tidsskrift, bd. 107 hft. 2 s. 353-388.
- Raaijmakers, Janneke: The making of the monastic community of Fulda, c. 744-c. 900, især s. 168-174. Cambridge University Press. 2012.
- Ramsay, W.M. og Bell, Gertrude L.: The Thousand and one Churches. Hodder and Stoughton. London. MCMIX.
- Richter, V. Die Anfänge der Grossmährischen Architektur. Magna Moravia. Prag. 1965.
- Riley-Smith, Jonathan: The First Crusaders, 1095-1131. Cambridge University Press. 1997.
- Robinson, Charles H.: Anskar, The Apostle of the North. London 1921.
- do.: The Life of Otto, Apostle of Pomerania, 1060-1139. New York 1920.
- Roslund, Mats: Gäster i Huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund. Lund 2001.
- Ross: The murder of Charles the Good, count of Flanders. New York 1993.

- Rydbeck, Monica: Skånes stenmästare före 1200. Lund 1936.
- do: Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor. Lund 1943.
- Schalkenbach, Josef: Die Michaelskirche zu Fulda. Verlag Parzeller & Co. 1950.
- Schultz, C.G.: En rundkirke i Roskilde. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. København 1950.
- Sindbæk, Søren M.: Kulturelle forskelle, sociale netværk og regionalitet i vikingetidens arkæologi. Hikuin 35, s. 63-84. Højbjerg 2008.
- Skansjö, Sten og Sundström, Hans (red): Gåvobrevet 1085. Referat af Symposium. Lund 1988.
- Skyum-Nielsen, Niels: Kvinde og Slave. Danmarkshistorien uden retouch, s. 22 og 24. Munksgaard 1971.
- Smidt, C.M.: Østerlarsker på Bornholm - nye undersøgelser. I: Nationalmuseets Arbejdsmark, 1935, s. 59-69.
- do: Østermarie kirke. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1940, side 83-116.
- Sommer, Petr, Trestik, Dusan og Zemlicka, Josef: Bohemia and Moravia. I Nora Berend (ed.): Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus'c. 900-1200. Cambridge 2007.
- Stenberger, Mårten: Är Gråborgs ombyggnad verk av en historisk person? I: Kalmar läns fornminnesförenings tidskrift 1926, Fornvännen 1927.
- Steenstrup, Johs.: Dobbelte Navne. - Erik Lam-David. I: Historisk Tidsskrift, Bind 6. række, 4. S. 729 ff. København 1892-1894.
- Stiegemann, Christoph og Kroker, Martin (ed.): Für Königtum und Himmelreich : 1000 Jahre Bischof Meinwerk von Paderborn. Schnell und Steiner 2009.
- Strange, John: Jerusalem. Jødedom; Kristendom; Islam. Multivers. 2006.
- Strzygowski, Josef: Die Baukunst der Armenier und Europa. Kunstverlag Anton Schroll. Wien. 1918.
- do.: Den kristna kyrkokonstens ursprung. Nya rön och riktlinjer inom kunsthistorien. Stockholm. Uppsala 1920. Engelsk udgave: Origin of Christian Church Art. New Facts and Principles of Research. New York 1973.
- Svane, Gunnar (oversæt.): Konstantinos (Kyrillos) og Methodius, slavernes apostle. Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse. Munks-gaard. 1969.
- Søvsø, Morten: Danmarks ældste kristne kirkegård ca. 850-1050. I Ribe - kristendommens arnested i Danmark. Ribe Stift, årsskiftet 2010-2011.
- do.: Tidligkristne begravelser ved Ribe Domkirke - Ansgars kirkegård? I: Arkæologi i Slesvig, Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig 13, 2010, side 147-164.
- Tegnér, Göran: Gråborg på Øland. Om en borg, ett kapell och en by, s. 161-184. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 2008.
- Thurston, Tina L.: Landscapes of power, landscapes of conflict. State formation in the South Scandinavian Iron Age. Kluwer Academic / Plenum Publishers. 2001.
- Untermann, Matthias: Der Zentralbau im Mittelalter. Form - Funktion - Verbreitung. Darmstadt 1989.
- Urbanczyk, Przemyslaw og Rosik, Stanislaw: The kingdom of Poland. I Nora Berend (ed.): Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus'c. 900-1200. Cambridge 2007.
- Vellev, Jens: Rundkirken Skt. Mikaelis i Slesvig. Arkæologisk undersøgelse og rekonstruktion af en gadefuld bygning. Hikuin 22. Højbjerg 1997.
- Vincent, Louis-Hugues og Abel, Felix-Marie: Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire. 1912-26.
- Vlasto, A.P.: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge University Press. 1970.
- Wagnkilde, Hanne: »Gravudstyr og mønter fra 1000-tallets gravpladser på Bornholm«, Hikuin 27, 2000, s. 91-106.
- Wahlöö, Claes: Metropolis. Ärkebiskoparnas och kungarnas Lund. Historiska Media. Lund 2001.
- Wienberg, Jes: Bornholms befæstede kirker. I Bornholmske Samlinger, s. 29-33. 1989.
- do.: Middelalderen uden mystik. I Bornholmske Samlinger, s. 204-206. 2002.
- do.: Østersøens flertydige kirker. I Bornholmske Samlinger, s. 9-35. 2003.
- do: Romanske runde kirketårne - et skandinavisk perspektiv. I: Kirkearkæologi i Norden 9, Hikuin 36, s. 101-120. Højbjerg 2009.
- Wivel, Mette: Bornholms runde kirker og tempelridderne. I Bornholmske Samlinger 1989, s. 49-63.
- Wrangel, Ewert: Sverige og Polen. I: Tidskrift för konstvetenskap 1933. do: Skandinaviska förbindelser med de västslaviske folken under den äldre medeltiden, Rundkyrkorna. I: Tidskrift for Konstvetenskap 1935.
- Åkerlund, Harald: Låg det älsta Kalmar vid Malmfjärden och hade detta samhälle en rundkyrka? I: Sancte Christophers Gilles Chroenica. 1973.

*Bornholmeruret i forfatterens stue.
En såkaldt »kone« med rundt ho-
ved, medaljon omkring nøglehul-
let på lågen og ophængt drape-
ring på foden. Uret har bevaret
den oprindelige mahogniådring.
Lyren på toppen er dog kommet
til senere. På den hvidmalede
skive står Jens P. Møller, 1850.
Foto forfatteren.*

Jens Peter Poulsen Møller

Urmager og folkemindesamler i Allinge

Af Jørn Uffe Hansen

I et hjørne af vor dagligstue står et bornholmerur, en såkaldt kone, hvor der på urskiven står Jens P. Møller. 1850. Uret har stået her i 40 år, men jeg har kendt det siden barndommen. Tidligere befandt det sig hos min faster Gunhild i Rønne, som var gift med rådhusjener Carl Møller Lau. Onkel Carl var søn af Jens Peter Møllers yngste datter Karen Marie. Carl blev født den 13. december 1893, otte måneder efter hans morfar døde. Onkel talte meget om sin morfar, som han kaldte bedstefar Møller eller I.P. Møller. Da jeg var 14 år, skulle min onkel en tur til København, og jeg fik lov til at følge med. Vi besøgte bl.a. Dansk Folkemindesamling, der havde til huse på Det Kongelige Bibliotek. Arkivar Hans Ellekilde hentede et par pakker, der indeholder J.P. Møllers håndskrevne optegnelser, breve arkivet havde modtaget og mange andre arkivalier, som familien havde overdraget Ellekilde til opbevaring. Her lå også en beretning, som Ellekilde i 1929 havde opfordret J.P. Møllers datter Dorteia til at skrive om sin fars liv og

Jørn Uffe Hansen har næsten altid boet i Rutsker Sogn og har hele livet været optaget af sognets og Nordbornholms historie, ligesom naturligvis Bornholms historie generelt. Jørn Uffe har i over 30 år været medlem af bestyrelserne i Bornholms Historiske Samfund og Foreningen Bornholm.

virke. Denne beretning har dannet grundlag for noget af det, der tidligere er skrevet om J.P. Møller, og den vil også, sammenholdt med kirkebøger og folketællinger m.m., indgå i det, jeg i det efterfølgende vil fortælle om denne beskedne og ulærde mand, hvis åndsevner lå langt over gennemsnittet. Min onkels store interesse for bedstefar Møller er, ligesom bornholmeruret, gået i arv.¹

¹ Klippeøens Mænd, 1948 med mange litteraturhenvisninger.

Jens Peter Møllers barndom

Jens Peter Møller blev født den 5. maj 1818 i Østermarie. Forældrene var Poul Pedersen og Anne Marie Hansdatter, som boede på 49. selvejergård Aspesgårds Grund. Faderen var født i Rø, søn af udbygger og møller Peder Friderichsen i Røstad, og moderen var datter af Hans Jespersen på 66. slg. Lille Bjergegård i Vestermarie. Forældrene blev viet i Vestermarie Kirke den 8. februar 1812 og fik en søn døbt samme sted den 14. juni. Han fik navnet Hans Peter, men han blev begravet syv dage senere kun seks uger gammel. Ved dåben var den ene fadder Poul Pedersens bror Peder

Pedersen Møller. Poul Pedersen og Anne Marie flyttede til Østermarie sidst på året, formentlig for at blive bestyrerpar på Aspesgård, der ved skøde af 2. november 1812 var blevet købt af Terchild Pedersen, som dog ikke boede på gården. Anne Marie fødte igen en søn, som ved dåben i Østermarie Kirke den 26. december 1813 fik navnet Peder. Som fader skrev præsten: »Bonden Poul Pedersen paa 49 de Selvejergaard«. Ved skøde af 25. juni 1814 købte Poul Pedersen, sammen med sin bror Niels, Aspesgård, som de dog solgte igen i 1817. Poul Pedersen flyttede med kone og barn ind i et udbyggerhus på grunden og her blev Jens Peter født. Familien

Fra samlingen af fotografier af bornholmske bautasten, bestilt af amtmand og arkæolog Emil Vedel, hvis håndskrift ses på billedet. Her på Lille Bjergegård var J.P. Møllers mor født og her; i dette gamle kulturlandskab, tilbragte han nogle år af sin barndom. Foto Johan Hansen, Nexø. 1869. Bornholms Museum.

flyttede i 1824 til Knudsker og senere samme år til Nylars, hvor de bosatte sig i Arnager. I kirkernes af- og tilgangslister blev drengene indført med efternavnet Poulsen.

Da Jens Peter fyldte otte år, begyndte han at få lidt skoleundervisning. Det skete ved de såkaldte »Degnedage«, hvor det blev tillyst i kirken, hvilken dag degnen, eller omgangslæreren, kom til hvilken gård, for at give de fremmødte børn tre timers undervisning i stavning, læsning og katekismus. Undervisningen fandt kun sted i vinterhalvåret, og da læreren skulle rundt i hele sognet, blev det vel kun en gang om måneden, han nåede ned på Arnagerkanten. Engang, hvor lille Jens Peter og en jævnaldrende pige var mødt op, blev de sat på en lågkiste i den kolde »sal« for at vente på læreren, men han kom ikke. Han var drejet indenom på en anden gård, hvor der var gilde, og der var han blevet hængende. Det var to meget skuffede børn, der måtte vandre hjem, da det begyndte at blive mørkt. Jens Peters skolegang endte, da han som ti-årig flyttede op til sin bedstemor på Tingsted. Hun mente ikke, at det var fornødent at han gik i skole, og måske kunne hun selv bibringe ham lidt lærdom.

Jens Peters mormor, Kirstine Olsdatter, døde i 1795, da hans mor var ni år gammel. Morfar, Hans Jespersen, giftede sig igen året efter med Kirstine Katrine Olsdatter, og det var hende drengen betragtede som sin bedstemor. Hans Jespersen og Kirstine solgte Ll. Bjerpegård i 1812 og flyttede op i »Kirsebærhuset« på Tingstedbakken. Her var avl til et par køer og nogle får. Kirstine blev enke i januar 1829, og det var på det tidspunkt Jens Peter flyttede op til hende. Drengen hjalp med at passe dyrene og han lærte at karte ulden, som bedstemoren sad og spandt. Når det begyndte at blive mørkt, lagde bedstemoren sig hen på bænken for at hvile, og drengen fik lov at rende ud og lege i sneen og kælke på bakken. Men når han så, at lyset blev tændt i stuen, skulle

han straks komme ind, så arbejdet kunne fortsætte. Mens de sad der, har bedstemoren sikkert fortalt ham mange sagn og »sannsåger«, om underjordiske og troldtøj m.m. og sunget gamle viser for ham. Så måske var det her, Jens Peter Møllers store interesse for bornholmske folkesagn og folkeviser blev vakt.

Det gamle mundheld »*Naar inj ska gaa paa Tinjstâ for aa tyggja, ska inj tâ måd me*« (»Når man skal gå på Tingsted for at tigge, skal man tage mad med«), antyder, at det var fattige folk, der boede på egnen. Alligevel huserede der en tyvebande, kaldet: »*Hakkelatjivana*«, som efter sigende holdt til på Hakkeledgård, hvor de sad og spillede kort om dagen og gik på tyvetogt om natten. De havde hjælpere rundtom på øen og hælere i byerne, som købte deres tyvekoster og sejlede over med dem. Det menes, at folk vidste hvem de var, men ikke turde anmelde dem af frygt for repressalier. Nu gik Kirstine for at være ret velstående, hun skulle, efter hvad J.P. Møller har fortalt sine børn, have fået udbetalt en sum på henved 20 rigsdaler, hvilket var mange penge dengang. Måske har tyvene fået nys herom, for en nat dukkede der to maskerede mænd op hos Kirstine og forlangte, at hun skulle aflevere sine værdier til dem. Med en økse i hånden truede de hende til at åbne chatollet, som hun, under stor protest, stillede sig hen foran, for at værgе det så længe som muligt. Men da manden hævdede øksen over chatollet og sagde: »*Vill du, Kjestena, æjle ska jâ*«, måtte hun, for at redde sit møbel, åbne og se de 20 rigsdaler, to sølvbægre og et hovedvandsæg forsvinde ned i tyveposen. Hun skældte tyvene ud da de gik, men de sagde, at hun skulle være glad for, at hun var sluppet så nådigt. Det havde været en skrækkelig oplevelse for lille Jens Peter, som overværede denne hændelse. En anden gang havde tyvene stjålet og kørt bort med Kirstines murgryde af kobber.

Trods disse oplevelser var Jens Peter meget glad for at være hos sin bedstemor, som han holdt meget af. Hun havde to bøger, en salmebog og en bibel, som drengen læste meget i. Han var meget interesseret i jødernes historie, som han satte sig grundigt ind i. Når kreaturerne efter høst gik »ouerlut«, dvs. gik løst og frit på markerne for at finde føde, var det Jens Peters opgave, som vogterdreng, at holde øje med dem. Han skriver i en af sine viser: »Paa Tinjstâ, som Horra, jâ va tol-tre Aar, jâ plokkada Kâser aa vautada Faar«. (Kâser dvs. tørrede kokasser, der blev benyttet som brændsel). Når han gik ud for at vogte i godt vejr, fik han lov at tage bibelen med

Det var højest et halvt år, at Jens Peter var alene sammen med sin bedstemor. Kirstine, der nu var 53 år, giftede sig den 18. juni 1829 med den 21 år yngre Hans Peter Rasmussen fra Nyker. Hvordan forholdet mellem ham og drengen har været, vides ikke, men Jens Peter blev da boende der i endnu et par år. Derefter flyttede han hjem til sine forældre, der i mellemtiden var flyttet til Rønne og boede i Storegade. Den første søndag

efter påske i 1833 blev Jens Peter konfirmeret i Rønne Kirke. I kirkebogen indføres han som Jens Peter Poulsen Møller og faderen som Poul Pedersen Møller.

Jens Peter har uden tvivl, helt fra barndommen, været interesseret i at kende sine aner og har lyttet opmærksomt, når slægten har været samtaleemne i hjemmet eller hos familien. Senere begyndte han at skrive lidt slægtshistorie, som han indledte således: »I et af de første Aar af nærværende Aarhundrede tjente min Fader for en Landmand i Sose i Vestermarie, som hed Lars Ipsen; hos denne var en gammel Af-tægtsmand, Navnet har jeg glemt, som fortalte min Fader, at hans Fader paa Mødrene Side havde boet der paa Gaarden. I Aaret 1678, da den store Svenske Transportflaade strandede derudfor, boede der paa Gaarden en mand som hed Lars Olsen. Han havde plantet et Æbletræ i Gaarden, som endnu i vor Tid benævnes »Lârsa

Âvild«. Men dengang Strandingen skete, var han staaet tidlig op om Morgen, og var gaaet ud paa Loen for at tærsk; først i dagningen gik han udenfor Porten for at se sig om, og blev da en Mængde Master var over Havstokken, og gik

Kanonkugle fra den svenske flådes stranding i 1678, opfisket ved Sose Odde i 1908 af J.P. Møllers nevø, der fremstillede denne brevpresser. Foto forfatteren.

derfor ned til Stranden for at se og høre hvad det var, og fik nu at vide, at Baunene havde brændt, Klokkerne ringet og Larm-skud løsnede, og Militæret var for længst samlet, uden at han, som boede så nær ved Stedet havde vidst det mindste deraf, da ingen havde tænkt at gaa ind og gøre ham Opmærksom paa det, som boed saa nær ved Stedet. Han fik et Slag af Klingen af en Officer for sin sildige Tilstedekomst, og dermed var den Sag afgjort«.

Herefter fortæller J.P. Møller, i en form for stamtavle, at nævnte Lars Olsen på Sosegård, der var hans tip- tip-oldefar, havde en søn Ole Larsen, som senere overtog gården. Ole havde sønnen Jens Olsen, der i mange år boede som forpagter på Vallensgård i Aaker. Jens havde datteren Dorthea, som giftede sig med Peder Friderichsen i Rø og blev farmor til J.P. Møller. Hun fødte seks sønner, to døtre og to børn, der døde som små. På deres gamle dage flyttede Dorthea og hendes mand op i et af Vallensgårdshusene, hvor også deres ældste søn Frederik Pedersen boede. Efter omtale af Frederiks børn, svigerbørn og antal børnebørn i to ægteskaber, slutter den afskrift, som har været tilgængelig. Om J.P. Møller kom videre i sin slægtshistorie vides ikke.

Når familien har taget navnet Møller, er det efter Jens Peters farfar, mølleren Peder Friderichsen i Røstad. Da hans ældste søn Frederik Pedersen (i skifteuddraget: Persen) døde i 1821, efterlod han sig syv børn, hvoraf de fem var umyndige. Ved skiftet blev afdødes fem brødre værger for disse børn. Peder, Niels, Lars og Poul er benævnt med efternavnet Persen Møller, hvorimod den næstældste bror kaldes Jens Persen Lind, og som tidligere nævnt, mødte vi allerede navnet Pedersen Møller ved Hans Peters dåb i Vestermarie Kirke i 1812. Om Poul Pedersen selv har været møller, som nogle mener, har ikke kunnet bekræftes.

I urmagerlære

Kort efter sin konfirmation og 15 års fødselsdag kom Jens Peter i urmagerlære - måske er det ved besøg hos sin farbror, urmager Lars Pedersen Møller i Rønne, at hans interesse for urmagerfaget er blevet vakt. Han fik læreplads hos urmager August Peter Hansen, og der blev skrevet en lærekontrakt på fem års læretid. Mester skulle forsørge lærlingen med god og sund føde, og i de sidste fire år med natteleje og renlighed, men han måtte ikke forlade mesters hus, dag eller nat, uden dennes tilladelse. Lærlingen skulle endvidere have fire rigsbankdaler udbetalt ved hvert læreårs udløb. Den originale lærekontrakt og det senere erhvervede borgerbrev som urmager, opbevares på Bornholms Museum og ses trykt i Bornholmske Samlinger 1.rk. bd. 21, s. 160-163, 1932.²

Dengang arbejdede mester, svend og lærling i den stue, hvor også spisebordet og mesters og konens seng stod. Her kom kunder og andre besøgende, så her kunne Jens Peter følge med i, hvad der skete ude i byen. Han anskaffede sig en notesbog, hvori han i de første år nedskrev begivenheder, der burde huskes. Her skal blot nævnes: »Aar 1833 den 21. Junii kom jeg i Lære hos August Peter Hansen, Uhrmager. Samme Aar blev Kjøbmand H.H. Colbergs Stuehus bygt paa 2 Etager højt og Provstedammen solgt til O.P. Rasch, Dbm. Anno 1834 - - Samme Aar blev Rønne Raadhus bygt, Rønne Nordre Udmark solgt. 1835 I dette Aar blev Havnen anseeligt forbedret, Broen udflyt og Havnen gjort større. Synder Kaas anlagt i dette Aar til Fiskerihavn. Ao 1836 om Efteraaret kom i Søen en Del Brædder, hvoraf jeg fik 1 Bræt. Havnen forbedres Aar for Aar.

2 Ses på: <http://aneklubben.dk/BornholmskeSamlinger/1932/BornholmskeSamlinger21.pdf>

Store Torv (dengang kaldet Store Plads) i Rønne. Man aner Købmand Colbergs toetages ejendom fra 1834 til venstre med træerne foran, og Rønne Rådhus også i to etager, til højre. Begge bygninger blev opført efter tegninger af major Henning Pedersen, Rønne. Foto G. Stöckel, 1870erne. Bornholms Museum.

Dette Aar udgik Skipper H. Kofoed til Grønland og kom tilbage samme Aar³

Mellem disse optegnelser har han skrevet fem »sannsåger«, - Borgesøe, Hammershus Slot, Under Hammershus, Læse Aae og Bonde Veede, sagn, som han senere i ændret og øget form har ladet trykke.

Urmagersvend og selvstændig

Ved folketællingen i 1840 ses, at J.P. Møller, som svend, arbejdede og boede hos urmager Christopher Kofoed. I 1841 flyttede han til Svaneke og året efter tilbage til Rønne. Oplysninger om hans ophold i Svaneke kendes ikke. Han arbejdede og boede hos urmager Hans Peter Ipsen i 1845, og den 20. oktober dette år fik han, efter udført mesterstykke, borgerskab som Urmagermester i Rønne. Mens han boede her, blev han medlem af den nystartede

Totalafholdsforening, som han omfattede med stor interesse. Det afgivne afholdsløfte holdt han hele livet. Da han havde en god sangstemme, var han også medlem af Rønne Haandværker Sangforening, som bl.a. gav »koncerter« på Rønne Theater. Han var tillige en habil skøjtøløber!

I 1849 flyttede J.P. Møller til Allinge, hvor han tilmeldte sig den 27. oktober. Han giftede sig måneden efter med Kirstine Margrethe Sandersen, født i Allinge den 29. maj 1826, datter af fisker Sander Andersen og hustru Karen Hansdatter. De købte sig et hus, det nuværende Theaterstræde 11, hvor han etablerede sig som urmagermester. I 1850 fik de tvillingerne Poul Peter og Ane Sandra og i 1852 datteren Karen Marie, som dog kun nåede at blive godt fire år gammel.

Fyrpasser ved Hammerfyret

Det begyndte at blive svært for urmagerne at sælge de fremstillede bornholmerure. De importerede tyske og amerikanske ure, der var kommet i handelen, var billigere at købe, men dem forhandlede J.P. Møller

³ Notesbogen er nærmere omtalt af Realskoleforstander Alfred Jensen, Nexø, i hans artikel om J.P. Møller i Jul på Bornholm, 1936, og en kopi af notesbogen findes i Bornholms Ø-arkiv.

Så kaldte »urmagerstager«, fremstillet af J.P. Møller. I familien fortælles det, at da Frederik 7. og Grevinde Danner besøgte øen i 1851, fremstillede Møller, der som urmager ikke var uvant med gørtlerarbejde, mange af disse senempire messingstager i par, som borgerne købte for at stille lys i vinduerne, når kongeparret skulle køre gennem Allinges gader. Urmagerstagerne er bevaret i stort antal på Bornholm og i Bornholms Museums ursamling findes en støbeform til den firkantede fod. Ejenes af efterkommere af J.P. Møller. Foto forfatteren.

åbenbart ikke. Det blev derfor hovedsagelig reparation og rensning af ure, der skulle give brød på bordet. Selvom fru Møller var en flittig og sparsommelig kone, der spandt, vævede og selv fremstillede klæder, dækketøj og sengelinned, kneb det med at få pengene til at slå til. I denne situation søgte, og fik, urmageren en stilling som fyrpasser ved Hammerfyret. De lejede deres hus ud og flyttede op i en fyrpasserbolig. Her fik de i januar 1855 sønnen Hans og da havde de formentlig boet der i et års tid. Men hvordan gik det dem så deroppe?

Den prøjsiske Generalkonsul R. Quehl besøgte Bornholm otte dage i august 1855. Han var i gang med forberedelserne til sin bog: *Aus Dänemark, Bornholm und die Bornholmer*, Berlin 1856. I bogen fortæller han om et besøg, som han aflagde hos familien Møller på Hammeren.⁴ Da skildringen af besøget samtidig tegner et tidsbillede, medtages den her:

»Ved en ikke stor, men dyb Indsø forlader vi Vognen for at klatre op ad »Stejlebjerget«. Under dette følger vi til at begynde med en lille Fjeldbæk, der styrter os i Møde oppe fra. Derpaa tjener Fyrtårnet paa Højden os som Vejviser. Bruset fra Havet og Suset af Stormen, som vi har lige i Ansigtet, udelukker al Samtale, og jeg forundres i mit stille Sind, da jeg ser min Ledesager, der gaar ti Skridt foran mig, skifte Retning en 800 Skridt fra Tårnet og fortsætte nordøstpaa. Der er ikke andet for mig at gøre end at følge efter. Pludselig standser han, og da jeg kommer op paa Siden af ham, ser jeg foran mig en menneskelig Bolig, paa alle Sider omsluttet af høje Bakker, saa at den til nu havde unddraget sig vore Blikke. En Klippetrappe fører os ned til denne Vaaning, der beboes af Fyrpasseren.

Vi træder ind i en lille fattig Stue. Vi finder en Mand, bleg og svagelig, siddende ved et Bord, optaget af at reparere et Bornholmerur, en ung, smuk, men bleg Kvinde ved en Tvindemaskine og paa den anden Side en Vugge med et lille Barn, som er meget sygeligt og blegt, men dog retter

⁴ Dette afsnit er oversat af Alfred Jensen, Nexø, og trykt i hjemstavnsheftet »Borriijnholmarijn«, i december 1932.

Fyrpasserbolig til tre familier på Hammeren o. 1890. I baggrunden ses det nuværende fyr, bygget 1871. Foto Bendt Kjøller, Bornholms Museum.

sine dejlige, brune Øjne smilende mod de fremmede Gæster. Foruden endnu en Stol og en bred Seng i Baggrunden var der intet andet Bohave i Værelset. Paa den ellers tomme Væg hang et eneste Litografi, et Portræt; jeg gaar nærmere for at læse Underskriften: »Iwersen (Ole Syversen, 1801-1847), Formand for Total-Afholdsforeningen i København«. Alt bar Nødtørftighedens Præg, men Ægteparrets Ansigter vidnede nok saa meget om en sværmerisk Tilfredshed eller en Slags Resignation som om Utilfredshed og Besværing. Fyrpasseren, der straks genkendte min Ven, belaver sig paa at ledsage os til Taarnet. Paa Vejen did bemærker jeg følgende til min Ven ang. Billedet: Det lader jo til, at man her paa Bornholm tænker paa at indstille Brændevinsdrikkeriet - ganske vist, sagde jeg nærmest til mig selv, den første Til-

hænger af denne Afholdenhed, jeg kommer ud for, er den blegeste og svageligste Bornholmer, du hidtil har set. - »De vil straks faa det hele at høre«, svarede han.

Vi træder ind i Taarnet og gaar op ad Trappen op til Fyret, dvs. de atten store, med Hulspejle forsynede Lamper. Fra et frit Galleri om Taarnet aabner sig en vid og fri Udsigt til alle Sider. Men den svenske Kyst, hvis nærmeste Punkt kun ligger 6 tyske Mil borte, kan vi ikke se i Dag; kun i Nordøst stiger den tidligere Søfæstning Christiansøs Klipper op af Havet 2½ Mil ude. Ellers i Nord, Øst og Vest kun Hav i vildt Oprør. Mod Syd, paa den anden Side en Dalsænkning, ser man kun Ruinerne af Hammershus og den tilstødende Skov – den øvrige Del af Øen dølger sig bag et Højdedrag.

Under Nedstigningen fra Taarnet sagde

Ole Syversen, lærer, 1801-1847, oprettede Totalafholdtsforeningen i Danmark i 1843. Em. Bærentzens lith. Inst. Det Kongelige Bibliotek.

min Ven henkastet til mig: Denne Fyrpasser, der hedder Møller, har tidligere været Urmager og er ligesom sin Broder (Peder Møller), der er Fisker i Rønne, en meget retskaffen Mand. Men de er begge meget fattige og har aldrig haft Heldet med sig, selv om de er nok saa dygtige og flittige. Denne her har omsider faaet Posten som Fyrpasser. Han er et særdeles dygtigt og begavet Menneske. Den Tvindemaskine, De saa i stuen, og hvorpaa der tvindes Garn til Net, har han selv opfundet og konstrueret. Havde den Mand haft Penge, vilde han sikkert have drevet det vidt. Resten maa De hellere høre af ham selv; »Naa, hvordan kan De saa have det heroppe, Hr. Møller?« - »Kun saa som saa, men vi klager ikke; hvordan kan man vel have det – jeg har kun 100 Daler Aaret rundt og ingen Bifortjeneste«. - »Har De kun det ene

Barn; jeg mener at have hørt noget om Tvillinger?« - »Ja, Tvillingerne og en Dreng (Pige) til er hos mine Svigerforældre«. - »De har det vel saa godt for sig?« - »Nej, men bedre end vi, derfor har de taget Børnene til sig. Desuden skal de jo gaa i Skole«. - »Møller, hvad er det egentlig for et Portræt, som Herren her lagde Mærke til i Deres Stue?« Et fornøjet Udtryk lyste i Mandens Ansigt. - »Aa, det er Formanden for Afholdenhed fra alle alkoholiske Drikke. De husker nok, han var her for ti Aar siden og fik dannet en Forening. Den meldte jeg og min Broder i Rønne os ind i«. - »Naa, og hvor mange er I saa i denne Forening?« - »Vi var« - og med disse Ord slog Manden Blikket ned, som maatte han indrømme noget, han selv skammede sig over – »vi var tredive, men nu er vi ene to tilbage, min Broder og jeg. De andre sagde, at de ikke kunde holde den gaaende uden Brændevin. Men vi holdt den gaaende, og siden jeg gav Formanden mit Haandslag paa det er der ikke kommet en Draabe over mine Læber«. - »Men, Møller, befinder De Dem nu ogsaa bedre end før den Tid?« - »Sagde jeg ja, vilde jeg lyve. Forfalden har jeg jo aldrig været, dog en Kende Brændevin gjorde mig godt. Hvis jeg kunde faa Øl at drikke, vilde det maa-ske gøre samme Virkning. Men det har jeg ikke Raad til«. - »Og hvorfor drikker De da ikke Brændevin igen?« - »Fordi jeg jo, efter hvad man har fortalt mig, var kommet til den Overbevisning, at det er gift for Mennesket, og saa har jeg nu engang aflagt Løftet.« - »Men har De da ikke,« afbrød jeg Samtalen her, »søgt om Løntillæg i denne Dyrtid? Rigsdagen har jo bevilget saadanne for mindre Funktionærer?« - »Det kender jeg ikke; men det ved jeg, at hvis jeg beklagede mig, vilde man sige til mig: Du kan gerne blive fri, og man vil finde en anden, der maaske havde lidt Midler og vilde tage de 100 Daler som en Hjælpeskillings«. -

Vi gav Manden et passende Vederlag for hans Ulejlighed og bød ham Farvel. De Tanker, der optog os paa Vejen nedefter, vil man let kunne gætte sig til. Vi skal ikke besvære vore Læsere med dem. Nogle vil finde Manden og vor Samtale med ham ganske ligegyldig og kedsommelig, og andre betragte ham og hans Broder som Narre, siden de for en Grilles Skyld – har gjort sig Tilværelsen endnu mere bedrøvelig, end den alt i Forvejen var. Men noget Bevis for Muligheden af at bandlyse Brændevinen fra Bornholm, vil næppe nogen søge eller kunne finde i, hvad her er fortalt. Selv Brødrene Møller fandt Frafaldet fra Afholdssagen naturligt og – nærer intet Haab om ny Tilhængere. Hvad ellers Manden og hans Families Forhold angaar, saa skal her kun anføres et Faktum: Forskellen mellem de Indtægter, Fyret kaster af sig, og de Udgifter, der er forbundet med det, andrager aarlig en betydelig Sum i førstnævntes Favør. – Maaske da disse Linier kunde give Stødet til, at Sagen tages op til Overvejelse.«

Årene i Allinge

Om Hr. Quehl's ønsker for familien gik i opfyldelse vides ikke. Det skarpe lys i fyret generede J.P. Møllers øjne så meget, at han måtte opgive stillingen. Da datteren Karen Marie døde i juli 1857, var de flyttet tilbage til Allinge. I januar 1860 fik de igen en pige, som fik navnet Karen Marie, men hende mistede de også, som toårig. Senere fik de to levedygtige piger, i 1862 Dorthea og i 1864 endnu en Karen Marie, mor til Carl Møller Lau.

J.P. Møller var royalist og en fuldtro højremand. Hans devise overfor sine børn var: »Frygt Gud, ær Kongen og elsk dit Fædreland«. I to valgperioder var han medlem af ligningskommissionen, men ellers deltog han ikke aktivt i politik. Men han havde sine meninger, og de kom ofte

til udtryk i læserbreve i dagbladene. Da de nye partier dukkede op, fik venstremanden Markus Blem og socialdemokraten K.A. Petersen ikke for lidt. Hans indlæg var ofte ironiske og skarpe i kanten, men aldrig fornærmende. Han skrev ofte på vers og tit på det bornholmske sprog, også kaldet dialekt, som han beherskede så mesterligt. Han var en af de første, der skrev på bornholmsk. Han underskrev gerne sine indlæg med »I« eller »En fra 1818« og når det var Allinge-Sandvig Byråd, der skulle have en bule i hattepulden, »En saare taknemmelig Allingebo«.

Bornholmerne havde den ordning under Bornholms Milits, at de var fritaget for at gøre krigstjeneste udenfor øen, men skulle blive hjemme og forsvare deres land Bornholm. Under 1864-krigen i Sønderjylland fornemmede J.P. Møller, at det kneb for de danske styrker, hvorefter han, i sin kærlighed til fædrelandet, fik optaget et indlæg i Bornholms Amts-Tidende den 9. februar 1864: »*Te Borriijnholmarna i firåtröss*«. Heri opfordrede han de unge bornholmere til at melde sig frivilligt til deltagelse i krigen. 10 dage senere skærpede han tonen i indlægget: »*Bornholmere! Landsmænd! hvad har vi at gjøre*«. Her opfordrer han til, at der fra Bornholm blev sendt en adresse til Regeringen, med bøn om, at den gamle militære ordning måtte blive ophævet, så der her kom til at gælde den samme værnepligt som i det øvrige land, hvorefter bornholmerne kunne udskrives til militærtjeneste i Sønderjylland. Disse opråb vakte stor forbitrelse blandt øens befolkning, og da de ikke var underskrevet med hans navn, sagde han bagefter. »*Derfor maa jeg krybe ind i Anonymitetens Asyl, som en snegl i sit Hus*«. Han var dog ikke mere forknyt, end at Julius Bon, der i efteråret 1868 startede sin højskolevirksomhed på Pæregård i Østerlars, den der senere blev til Bornholms Højskole, fik J.P. Møller hen på sin højskole, for at diktere

Jens Peter Møller, 1818-1893, og hustru, Kirstine Margrethe Sandersen, 1826-1896, fotograferet hos G. Stöckel en søndag i juni 1881. Tilhører forfatteren.

sine opråb for de 34 elever og redegøre for sin fædrelandssindede baggrund for, at de var blevet offentliggjort. Peter Julius Bohn havde selv deltaget som frivillig i 64-krigen, og efter denne slettede han h'et i sit efternavn.⁵

I 1865 blev J.P. Møller beskikket som ulønnet kirkeværge ved Allinge Kirke, et tillidshverv han bestred i otte år. To gange om året blev der holdt stoleauktion, man måtte gerne betale en mark eller to for en bestemt siddeplads i kirken. Døde en kirkegænger, eller flyttede fra byen, skulle

hans stoleplads sælges. Alt dette medførte en del regnskab, og da Møller ikke var regnskabskyndig, fik han kirkesangeren, lærer i Allinge Esper Hansen Bohn, til at hjælpe sig. Til gengæld hjalp han Bohn med kirkesangen, enten fra sin plads nær orgelet, eller når Bohn en sjælden gang havde forfald, med hele kirkesangertjenesten. Organist ved kirken var Esper Bohn's søn, tidligere omtalte Julius Bon, der var lærer i Sandvig.

Samme år som J.P. Møller blev kirkeværge, fremstillede han tårnuret, der blev skænket til kirken af »Patrioter«. Dette giver undertiden anledning til lidt morskab i Allinge, for det viser aldrig klokken

5 Klippeøens Mænd, 1948.

Allinge Kirkes ur, fremstillet af J.P. Møller 1865. Maleren der har malet skiven har ikke haft helt styr på romertallene, så klokken er XI to gange. Foto Niels-Holger Larsen.

ni. Når romertallene korrekt læses fra skivens centrum, står der elleve eller XI to gange. Om det var maler- og glarmester Anders Schou, som Møller afløste som kirkeværge, der malede skiven, og lavede fejlen, vides ikke.

De bornholmske sagn og viser

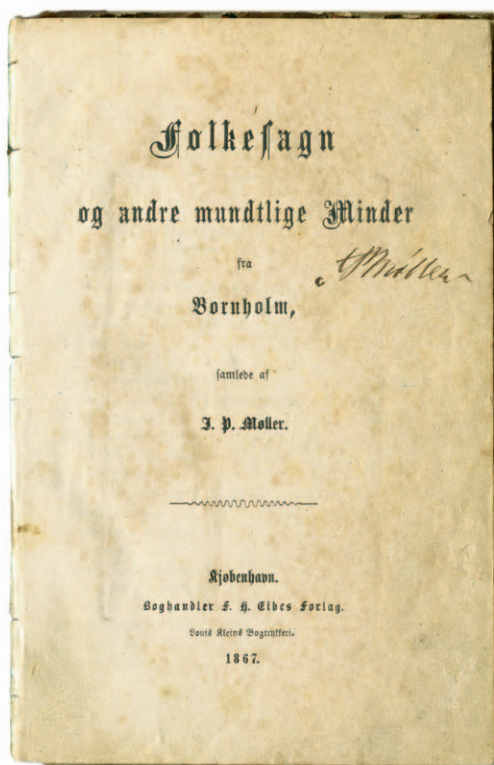
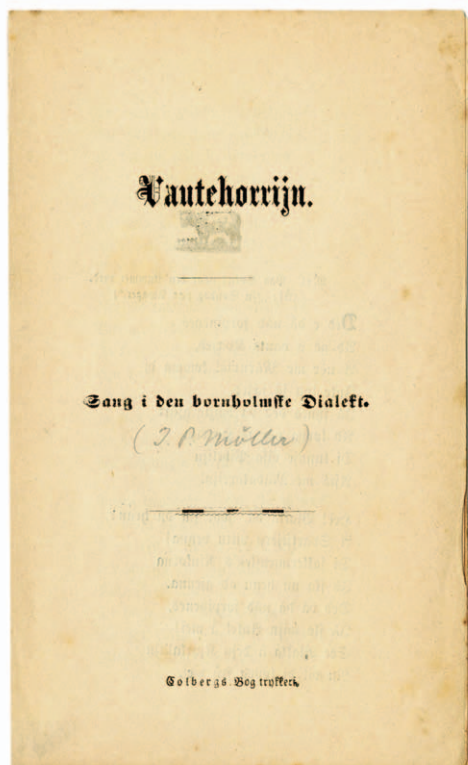
Sommeren 1865 holdt lærerinde frøken Nanny Bech fra København ferie i Allinge. Hun boede hos avlsbrugerfamilien Johan Nielsen Holm, som var naboer til familien Møller. Frøken Bech var veninde med fru Laura Grundtvig, gift med Svend Grundtvig, næstældste søn af den velkendte præst og salmedigter. Kaptajn og docent Svend Hersleb Grundtvig, 1824 – 83, var grundlæggeren af den moderne danske folkemindeindsamling og folke-mindeforskning. Han var lærer og foregangsmand for Evald Tang Kristensen, H. F. Feilberg og Axel Olrik, de mænd der i 1904, sammen med Det Kgl. Bibliotek, stiftede Dansk Folkemindesamling med

Svend Grundtvigs indsamlede stof som udgangspunkt.

Nanny Bech hørte om J.P. Møllers interesse for den mundtligt overleverede bornholmske sagn- og visetradition, og besøgte ham i hans hjem. Deres samtaler førte til, at hun lånte nogle af hans optegnede materialer, som hun gerne ville vise Grundtvig. Det var 18 folkesagn, sagnet »*Printsen-skjolds Frue*« omskrevet til et digt, som han kaldte »*Lindormene*«, samt hans vise »*Vautehorrijn*« og opråbet »*Te Borrijnholmarna i firåtrøss*«. Det glædede Grundtvig at se disse optegnelser, da han kun kendte få eksempler fra Bornholm. Han afskrev materialet før han sendte det tilbage til Møller, som han opfordrede til stadig at

Sv. Grundtvig, 1824-1883, litteraturforsker, samlar- og sprogmand, søn af N.F.S. Grundtvig. Foto Christensen & Zahrtmann, København. Det Kongelige Bibliotek.

Vogterdrengen. Sang i den bornholmske Dialekt af J.P. Møller og J.P. Møllers eget eksemplar af »Folkesagn og andre mundtlige Minder« fra 1867. Begge tilhører forfatteren.

indsamle stof, og animere andre til at gøre det samme. Han medsendte sin sidste udgivelse af danske folkeminder for at vise, hvad han mente var vigtigt at indsamle af mundtlige minder, før de helt »uddøde«. Han daterede sit brev den 16. december, med ønsket om en glædelig Jul, og det nåede Allinge den 14. februar, hvilket siger lidt om datidens postgang.

J.P. Møller udgav i 1867, på opfordring fra flere sider, sin lille fine samling: »Folkesagn – og andre mundtlige Minder fra Bornholm«. Lærer Julius Bon hjalp ham med den danske retskrivning, og i forbindelse med trykning og udgivelse fik han god støtte af præsten Laurits Chr. Hansen. Han sendte et eksemplar af bogen til Nan-

ny Bech, som var en af dem, der tilskynkede ham til udgivelsen, med disse ord: » - - og da De, velbaarne Frøken, kiende min totale Mangel paa Skoleundervisning, vil det være overflødigt at bede Dem om en skaansom Bedømmelse ved mit ringe Forsøg i Literaturen«. Han medsendte også et eksemplar, som han bad frøken Bech videregive til Svend Grundtvig.⁶ I et efterfølgende brev til Møller skrev Grundtvig bl.a.: »Med Tak har jeg gennem Frøken Bech, for et Par Maaneder siden, modtaget

⁶ Denne lille perle af en bog blev genudgivet af Colbergs Forlag i 1980, med tegninger af Arne Madsen og oplysninger om forfatteren i et efterskrift af Jens Sørensen.

Deres vakre lille Bog, som har gjort mig megen Fornøjelse. En Del deraf kjendte jeg jo allerede fra Deres Haandskrift, som jeg havde afskrevet, men her var kommet meget til. De har skilt Dem overordentlig vel fra Udgiverarbejdet, og det var at ønske, at flere vilde efterligne Deres Eksempel. Frøken Bech mente, det kunne fornøje Dem at modtage mit Portræt. Jeg sender det derfor tillige med en Visesamling, der udkommer i disse dage«.

Brogårdsstenen

Landmåler og officer J. Jansen drog i 1819 rundt på øen og tegnede de bornholmske runestene. Af gode grunde tegnede han ikke Brogårdsstenen, men omtalte den i et notat, som befinder sig i Nationalmuseets arkiv; »...den er efter en Mands sigende der i Sognet, for omtrent 50 Aar siden ført fra en Høj tæt ved en Gaard »paa Stellen« kaldet, i Røe Sogn (7. Vg. St. Hallegård), den ligger nu over en Broe paa Landeveien nær ved Hasle; Skriften vender op ad, denne Steen er ...bedst konserveret af alle de mig forekomne Runesteen her paa Landet«. Sagkyndige har dog betvivlet, at den skulle være ført hertil helt fra Rø og har ment, at den må have stået på en høj i nærheden. Stenen, der var dækket af et lag vejgrus på en halv alens tykkelse, blev igen gemt og glemt.

Om J.P. Møller, der aldrig havde været udenfor øen, kendte dette notat, eller om han havde sin viden fra folkemunde vides ikke, men i 1868 begyndte han at lede efter runestenen, og i maj måned, hvor vandstanden i åerne var faldet, så han kunne krybe ind under vejbroerne, fandt han den i Brogårdsbroen ved Svalhøj syd for Hasle. Han henvendte sig til den arkæologisk interesserede amtmand Emil Vedel og fortalte ham om stenens placering. Efter sigende skulle amtmanden have udtalt: »Ja, Ja, min gode Mand, hvis Stenen har nogen

Tegning af Magnus Petersen. Fra artikel i Illustreret Tidende 1868 om runestenen ved Brogård på Bornholm.

Værdi, skal De nok faa en Belønning«. I skuffelse bemærkede Møller, at det ikke var for pengenes skyld, at han var kommet, men fordi han mente, at det var i bornholmernes interesse at runestenen blev genrejst. Det blev den så, den 30. september samme år, på en plads vest for vejen, stillet til rådighed af Brogårds ejer, og ved vejændringer i 1965 blev den flyttet til sin nuværende plads. Og det må vel også nævnes, at J.P. Møller alligevel tog imod en dusør på 10 rigsdaler.

Det bornholmske dialekt

Da Julius Bon flyttede til Østerlars i 1868, blev hans efterfølger, som lærer i Sandvig og organist i Allinge, Viggo Holm, der var født i Allinge i 1846. Holm var, ligesom

J.P. Møller, interesseret i, at den bornholmske dialekt blev bevaret som tale- og skriftsprog. De blev venner og delte erfaringer af deres »forskning« i dialekten, og begge indsamlede og opnoterede bornholmske ord. Møller efterlod sig 66 håndskrevne »stilehæftesider« med ord og deres betydning og 27 sider med ord og deres udtale.

Viggo Holm var godt bekendt med det materiale, som rektor J.C.S. Espersen havde indsamlet til en bornholmsk ordbog, et materiale der, efter hans død i 1859, var overladt til Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskab, hvor det henlå til udgivelse. I 1874 henvendte Holm sig til Selskabet med anmodning om, at få del i fuldførelsen af ordbogen. Han flyttede året efter til Nykøbing F., hvor han blev lærer og senere kantor. Kort efter besluttede Selskabet at lade Svend Grundtvig forestå færdiggørelsen af den bornholmske ordbog, med bistand af Viggo Holm og evt. andre bornholmere. Holm udarbejdede et »supplement« til Espersens materiale, og heri indgår en del af J.P. Møllers ordsamling. Viggo Holm, der betragtede sig som Møllers »elev«, sendte ham i 1881 en hel række spørgsmål, vedr. bornholmske ord og deres udtale, som han håbede at få besvaret, »ellers« skriver han *»vilde det være et Savn for mig, for jeg betragter Dem som den bedste Autoritet, hvem skulde jeg ellers henvende mig til«*.

Ved Svend Grundtvigs død i 1883, blev det overdraget professorerne V. Thomsen og L. Wimmer, i samarbejde med Viggo Holm, at færdiggøre arbejdet med ordbogen, hvor Thomsen tog sig af lydlæren og Wimmer af bøjningslæren. De tog tre af J.P. Møllers viser med i bogen, som eksempler på bornholmsk dialektdigtning, og i forordet skrev de om ham: *»... en ved sin usædvanlige begavelse og alsidige åndelige interesse mærkelig mand, der vel fortjæner at mindes her«*. J.C.S. Espersen:

Bornholmsk Ordbog, udkom i 1908 og udgiverne sendte et eksemplar til J.P. Møllers børn.⁷

Udover at skrive viser på bornholmsk skrev J.P. Møller også sange på dansk. Når der var fornemt besøg i Allinge-Sandvig, blev der gerne trykt en sang eller to, som han havde digtet. For eksempel ved Studenterangforeningens besøg den 19. juni 1866, ved Kong Christian den niende og Dronning Louise's besøg den 23. august 1876 og Højres Arbejder- og Vælgerforening for Københavns 5. Kreds, Pinsemorgen 1887. Efter kongebesøget fremsendte kongen et sølvbæger, som amtmanden overrakte J.P. Møller, ikke så meget for sangen, men for hans medvirken til Brogårdsstenens genrejsning. Muligvis har amtmanden, på turen til Nordlandet, fremvist runestenen for kongeparret og omtalt urmageren fra Allinge. Om Møller hilste på kongeparret, eller han holdt sig beskeden i baggrunden, vides ikke.

Når der i Allinge blev spillet amatørteater i velgørende øjemed, f.eks. efter stormfloden i 1872, deltog Møller gerne. Der blev spillet lettere stykker af Berg, Hostrup og Heiberg, og han spillede bl.a. klokke Link i vaudevillen Nei. Flere af hans afskrifter af rollehæfter er bevaret.

Bager i Allinge

I en årrække havde J.P. Møller, udover urmageriet, været vejmand i Allinge, et arbejde han ikke længere havde kræfter nok til. Han købte derfor i 1873 en ejendom, nuværende Løsebækgade 2, hvor han indrettede et bageri. Sønneren Hans Jensen Møller var blevet udlært som bager hos bagermester Wichmann i Rønne og var

⁷ Nu befinder dette eksemplar sig her, hvor disse linjer skrives. Espersens Ordbog blev genudgivet af Rosenkilde og Bagger i 1975.

Bageriet i Løsebækgade 2, Allinge. Foto Bendt Kjøller, Bornholms Museum.

villig til at drive bageriet sammen med sin mor. Her boede familien indtil 1880, hvor de solgte det til sønnen. To år forinden havde Møller overtaget svigerforældrenes ejendom, havde revet et par gamle længer ned og bygget et nyt femfags-hus, det nuværende Vestergade 3. Selvom Møller stadig drev lidt landbrug med et par køer, og han fik en hel krone for at rense et bornholmerur, måtte der en ekstra indtægt til. Hans gode ven postmester Marckmann ansatte ham som postbud i Sandvig til en løn af 15 kroner om måneden, et arbejde han var meget glad for.

Hammershus

J.P. Møller havde et særdeles godt kendskab til Bornholms historie. Han ejede og læste flittigt i Bornholmsbeskrivelsen fra

J.P. Møllers lille »Vejviser for Besøgende ved Hammershus« fra 1892. Den er på 23 sider plus 10 sider annoncer. Tilhører forfatteren.

Vestergade 3 i Allinge. J.P. Møller byggede det lille femfags grundmurede hus, der ses midt i billedet. Den lille tofags brandstation med slangetårn (til tørring af vandslangerne) blev bygget til senere. Foto før december 1930, ukendt fotograf. Tilhører forfatteren.

1756 af Laurids de Thurah. Da Hammershus blev restaureret i 1880'erne gik han ofte derop for at følge arbejdet, som blev ledet af P.C. Hauberg. De to havde mange gode samtaler, hvor de kunne bibringe hinanden nyttig viden, en viden som J.P. Møller nedskrev i sin lille *»Vejviser for Besøgende ved Hammershus Ruiner, samt en Bemærkning om Corfitz Ulfeld's Flugt«*, som han udgav i 1892.

Det sidste brev

Det sidste J.P. Møller skrev, var et brev dateret den 6. februar 1893, til datteren Dorte, som havde plads i Rønne: *»Kjære Datter. Jeg skal dog lade høre fra mig at jeg lever endnu og er omtrent den samme som da Du var hjemme, jeg kan jo ikke komme til Kræfter, da jeg ikke kan spise*

synderligt, og saa synes det mig som om jeg bliver længer jo mattere. Hans har lavet Havresuppe til mig et par gange og i gaar var han her med Æblekompot. Fru Colberg og Petra vare ligeledes her i gaar Eftermiddag med et godt stykke Æblekage saa jeg har igrunden ingen Nød. Men nu maa du undskylde at min Skrivevaads hører op da her intet af Vigtighed er at skrive om og desuden falder det mig pur besværligt at skrive og saa vil jeg slutte med at ønske dig i Guds Varetægt. Din gamle Fader JPMøller«.

Jens Peter Poulsen Møller døde den 1. marts 1893 og hans hustru den 20. april 1896. Men bornholmeruret i vor dagligstue går endnu og står som et minde om »bedstefar Møller«.

Et af de ældste fotografier af Gudhjem, der viser området hvor Peder Sandersen Tranbergs båd lå. Båden til højre i billedet kan meget vel være hans. Den del af havnen kaldtes af ældre gudhjemboere for »Alexander Larsens havn« efter Peder Sandersen Tranbergs far, Alexander Larsen Tranberg. Foto G. Stöckel, Rønne, Gudhjem o. 1865. Gudhjem Museum.

En skæbnesvanger martsdag i 1872

Af Kirsten Laurberg Lund

Den 9. marts 1872 var de tre Gudhjem-fiskere Peter Sandersen Tranberg,¹ Lars Jørgen Møller² og Hans Peter Kofoed³ på havet for at fiske laks. Det var dejligt vejr, klart med god sigt. Klokken var 9 om formiddagen. De lå med deres båd ved laksegarnene ca. en mil fra Bornholm. DFDS dampskibet Anglo Dane⁴ kom sejlede fra øst med kurs mod Gudhjemfiskerne og sejlede direkte ind i fiskerbåden. De første beretninger om ulykken begyndte at komme den 11. marts:

1 Født d. 4. september 1818, død d. 9. marts 1872 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

2 Født d. 15. februar 1819, død d. 9. marts 1872 <http://www.sa.dk/ao/SoegeSider/Kirkeboeger.aspx> Gudhjem 1817 -1830 opslag 4, Gudhjem 1863 - 1891 opslag 123

3 Født d.15. december 1824, død d. 9. marts 1872 <http://www.sa.dk/ao/SoegeSider/Kirkeboeger.aspx> Rønne 1819 -1825 opslag 66, Gudhjem 1863- 1891 opslag 123

4 Jernskruedampskibet blev bygget af A. Leslie & Co. Firmaet lå i Heiburg ved Newcastle i 1866. Det var et af landets største dampskibe, da det blev bygget. Anglo Dane forliste d. 21/ 10 1917 ud for Lerwich (Shetlandsøerne) Det blev enten ramt af en torpedo eller minesprængt. Skibet brækkede i to dele og sank i løbet af 5 minutter. <http://www.maritime-museum.dk/videnscenter/documents/1954Smaaartikler132-137.pdf>

5 Berlinske Tidende d. 11 marts 1872

Kirsten Laurberg Lund er lærer, lokalhistoriker og slægtsforsker og bosat i Gudhjem, og hun beretter i artiklen om en voldsom ulykke, der ramte hendes egen familie for 140 år siden.

»Berlingske Tidende Mandag d. 11. Marts.⁵

Dampskibet »Anglo Dane« har på rejse fra Pillau til London den 9nde Marts ved Bornholm oversejlet en Fiskerbaad med en besætning af 3 Mand, som ved denne Lejlighed tilsatte Livet. Der er om denne sørgelige Begivenhed indløbet følgende Rapport til det forenede Dampskibsselskab fra dettes Fører:

Marts 9nde kl. 9. Form. Nord for Bornholm. Selv paa Broen. Vejret er klart og godt. Saa en Fiskerbaad med 3 Mand med Storsejlet oppe, Stagejl ind et Stykke om Bagbord. Antog ham liggende ved sit Næt og ville gaa ham for our. Kort efter hejser han imidlertid sit Stagejl og vil staa over Anglo Danes Boug. Jeg ligger Roret Styrbord, for at gaa Agter om ham, men saa

DFDS' S/S Anglo-Dane. Skibsportræt af J. Dahl, 1879, Museet for Søfart/Handels og Søfartsmuseet, Helsingør.

vender han og kommer saaledes paa Skibets Boug. Stopper og bakker Maskinen og sætter Baaden strax i Vandet. De døde af krampe førend de kom ombord. Gik ind til Allinge og afleverede dem til Autoriteterne, fortsætter rejsen.»

Samme dag kom også Bornholms Amtstidende,⁶ som den første bornholmske avis, med en omtale af nedsejlingen af de tre Gudhjemfiskere:

*»Mandagen d. 11. Marts
Overseiling*

I Lørdags midt på dagen indtraf et sørgeligt Ulykkestilfælde udfor Gudhjem, idet Fiskerne Peter Alexandersen Tranberg, Lars Jørgen Møller og Hans Peter Kofoed,

Alle i en Baad bleve overseilede af et efter sigende dansk Dampskib. Kaptainen paa Damperen, standsede Skibet for at assistere de forulykkede, men det lykkedes ham kun at opfiske Liigene af de to førstnævnte, som han landsatte i Allinge, hvorfra de førtes til Gudhjem; derimod fandtes ikke Liiget af H.P. Kofoed. Alle 3 vare Familiefædre, og den ene efterlader sig Kone og 5-6 uforsørgede Børn.

Dagen efter fulgte den første beretning i Bornholms Avis:

»Bornholm Rønne Tirsdagen d. 12. Marts⁷

Dampskibet Ydun⁸ fra Kjøbenhavn oversejlede i Lørdag ved Højlys Dag en Fi-

⁶ Bornholms Amtstidende 16 årgang 11. marts 1872

⁷ Bornholms Avis nr. 31 1872

⁸ I denne artikel, har man et forkert navn på skibet, det hed Anglo Dane.

skerbaad, hvori var tre Mand, der var ude efter Laxetøjet.

Skønt Dampskibet strax bakkede og en Jolle blev sat ud, lykkedes det dog kun at faa de to, nemlig Peter Alexandersen Tranberg og Lars Jørgen Møller op som Liig, hvilke Dampskibet indbragte til Allinge, mens Liiget af den tredje Hans Peter Kofoed, ikke blev fundet.

De forulykkede var hjemmehørende i Gudhjem alle Familiefædre. En nærmere Meddelelse om denne beklagelige Ulykke vil finde sted i næste Nr.»

Den 13. marts kom den næste artikel i Bornholm Amtstidende. Her fortalte Kaptajn Andresen, føreren af dampskibet »Anglo Dane«, at det var fiskernes egen skyld, de blev sejlet ned, kaptajnen fralagde sig ethvert ansvar:

»Rønne den 13de marts⁹

Overseilingen

Efter hvad vi senere har erfaret, er det Dampskibet »Anglo Dane«, Kaptajn Andresen, som havde det uheld at oversejle den, i forrige Nr. omtalte Fiskerbaad udfor Gudhjem. Efter Kaptajn Andresens Udsagn er det Fiskernes egen Skyld at de bleve overseilede, thi hvis de vare blevne liggende hvor de laa, var Uheldet ikke indtruffet, da han har gjort alt hvad der var muligt for at undgaa Sammenstødet, dels ved at forandre Cours, dels ved at standse Maskinen og dels ved at bakke, og da Ulykken var sket, nedfiredede han strax en Baad for at optage de Forulykkede, hvoraf kun 2 fandtes, og med disse gjordes der Alt for at bringe dem til Live, men forgæves.«

Den 15. marts blev de to af fiskerne begravede fra Gudhjem Kirke.

Præsten skrev i kirkebogen, at de to fiskere Peder Sandersen Tranberg og Lars Jørgen Møller forulykkede på søen, ved at dampskibet Anglo-Dane oversejlede båden i stille og roligt vejr kl. 9. formiddag, den tredje fisker Hans Peter Kofoed, Lillevang, blev ikke fundet.¹⁰

Bornholms Avis bragte, den 16. marts, en ny artikel under overskriften »Overseilingen«

»Bornholm d. 16. Marts 1872¹¹

Overseilingen. Ifølge nærmere Efterretninger var det ikke Ydun; men Anglo Dane, der oversejlede Fiskerbaaden fra Gudhjem. I Allinge, hvortil Anglo Dane bragte Fiskernes Liig, antages det, at der er begaaet Uforsigtighed fra Dampskibsførerens Side, eftersom Fiskerbaaden kunde sees længe før Sammenstødet, der skete i klart Vejr, henved kl. 8. om Morgen; men det erkendes ogsaa, at Baaden har gjort en uheldig Maneuvre for at undgaa Damperen, i stedet for den burde blive liggende.

Føreren af Dampskibet har i et privat Brev, hvor han meget beklager den ulykkelige Hændelse, ytret sig således om Sammenstødet: Da jeg kommer c. 1¼ Miil fra Landet, ser jeg en Fiskerbaad paa min Bagbords Side, som ligger stille med sit Storsejl oppe og med sit Stagesejl nede (formodentlig under indhaling af sit Garn); jeg holder min Kurs for om ham. Kort efter hejser han imidlertid sit Stagesejl og vil gaa forom Anglo Dane, og jeg lægger da mit Roer Styrbord for at gaa Agter om ham, men nu vender han og kommer lige hen for Bougen af Anglo Dane; Maskinen blev strax stoppet og bakket, men sammenstødet skete dog. Jeg satte strax Baad i Vandet, og fik de 2 fisket op, men at faa Livet tilbage hos dem var umuligt.

9 Bornholms Amts Tidende Årgang 16, 1872

10 <http://www.sa.dk/ao/SoegeSider/Kirkeboeger.aspx> 1863-1891 Gudhjem, Bornholm Øster opslag 123

11 Bornholms Avis

Kaptajnen har foreløbig sendt en lille Sum til Deling mellem de Efterladte, og sandsynligt vil Skibets Rederi gjøre noget for de stakkels Enker og Børn. Naar Søforklaringen bliver bekjent skulle vi meddele den.«

Protest og bestyrtelse

Den 17. marts, otte dage efter nedsejlingen af Gudhjemfiskerne, underskrev 22 sømænd fra Allinge et indlæg til aviserne. Her gjorde de rede for deres forfærdelse over nedsejlingen af båden, men de var også meget bekymrede over, om Gudhjemfiskerne fik en retfærdig behandling. Fiskerne var døde, de kunne ikke komme med deres version af nedsejlingen, og de var oppe imod mægtige kræfter.

Man nåede frem til d. 27. marts, før det lykkedes de 22 navngivne mænd, at få deres indlæg i en avis. Det blev Bornholms Amtstidende, der trykte indlægget, men dog med en redaktionel kommentar.

*»Bornholms Amtstidende¹²
(forlangt indrykket)*

Skjønt vi helst havde ventet med at optage noget angaaende oversejlingen udfor Gudhjem indtil Søforklaringen forelaa, havde vi dog ikke villet nægte nedenstaaende 22 Mænd Plads til deres Anke, der for en Deel ogsaa er en almindelig Klage over de Dampskibe som passere Øen.

Red.

Efterfølgende stykke skreves den 9de Marts, samme Dag den omhandlede Ulykke fandt sted, men blev af forskellige grunde ikke offentliggjort strax.

Kl. 10 Formiddag saas et Dampskib at styre ind mod Land med Flag paa halv

Stang paa begge Master, hvorfor flere Baade fra Havnen gik ud imod det. Det var Anglo Dane af Kjøbenhavn, der medbragte Liigene af 2 Fiskere, der var druknede ved at Dampskibet havde overseilet deres Baad. Efter hvad Baadfolkene have hørt og erfaret ombord paa Dampskibet er Ulykken skeet saaledes: Kl. 8. i morges i det smukkeste Veir, laa en Fiskerbaad med 3 Mands Besætning omtrent 2 Miil fra Land, og røgtede deres Fiskeredskaber, da de saa et Dampskib komme øster fra, op imod dem. Fiskerne havde næppe kunnet tænke dem Muligheden af det, paa det store aabne Hav, skulde vedblive at styre lige paa dem, og de vedblive derfor rolig deres Gjerning, indtil de til Deres Forbauselse saa, at de ville blive overseilede, hvis de ikke hurtigst muligt kom til side. De forsøgte nu at komme bort, men ved en uheldig Manøvreren mislykkedes dette, og i et nu var Baaden knust og underseilet.

Dampskibet standsede vel øjeblikkeligt, og satte en Baad ud, men for silde. Alle 3 Mand vare druknede, og kun de to Liig lykkedes det at fiske op, hvilke som ovenfor sagt bragtes hertil og kjendtes at høre hjemme i Gudhjem. Liigene bleve herfra i Baad bragte til Hjemstedet, hvor Ankomsten foranledigede den største Sorg og Bestyrtelse. Alle 3 Mænd vare Familiefædre. At der her er begaaet en aldeles utilgivelig og grov, mulig endog strafbar Uforsigtighed er her alles Mening.

Vel er alle de Skadelidte døde og kunde ikke optræde som Vidner, men det forekommer dog at være indlysende, at et Dampskib, der i stille og aldeles klart Veir, ved højlys Dag, i det aabne Hav, ikke vil afvige saa meget fra sin Cours, at det kan lade en stakkels Fiskerbaad, der fredeligt røgter sit Kald, ligge i Fred, men, uagtet at det maa have set Dem i over en halv Miils Afstand, seiler lige løs paa den og knuser den, ikke kan have meget at forsvare sig med. At Sagen maa blive undersøgt til bunds haabe vi,

¹² Bornholms Amtstidende Årgang 16, d. 27. marts

og det vil glæde os, om muligt her ubekjente Omstændigheder, kunde frigøre Føreren for det store Ansvar, ved Uforsigtighed og Hensynsløshed at have ombragt 3 Familiefædre, og herved berøvet 3 Familier, hvoraf især den ene skulde være yderst fattig, Deres Forsørgere.

Det hedder, at Anglo Dane tilhører det forenede Dampskibsselskab! Gid dette maatte finde sig opfordret til at gjøre noget for de stakkels Enker og Børn. At Baad og Redskaber erstattes dem, maa vel være en selvfølge. Det kunde ved denne Leilighed være rigtigt, at berøre en Omstændighed her der virker i høj Grad skadeligt paa det bornholmske Fiskeri. Dampskibenes hensynsløse Ligegyldighed lige overfor Fiskerbaadene og deres Garn. Om Natten er der intet at gøre ved Sagen, men om Dagen kunde Dampskibene uden Opofrelse fra deres Side ofte skaane Fiskerne for store Tab, ved en ubetydelig Vigen til side. Kunde der ikke gjøres lidt herfor igjennem Lovgivningen eller paa nogen anden Maade?

Da vores Anskuelse aldeles ikke er forandret ved den ensidige Fremstilling af Sagen, der i forskellige Blade er givet, bede vi Stykket optaget i Deres ærede Blad, idet vi vedblive at formene, at den er saa grov og oprørende, at den neppe kan undgaae Tiltale og Straf, og vi opfordre Autoriteterne paa det stærkeste til stræng Undersøgelse, ikke alene for dette Tilfældes Skyld; thi de Døde ikke kunde kaldes til live, men at der kan blive statueret et Eksempel til Advarsel for Dampskibene, lige overfor deres hensynsløse ofte skammelige Behandling af Baade og mindre Fartøjer.

Vi ere alle Sømænd, og kunde derfor ikke lade os nøje med den Forklaring, der saa let og overfladisk gives, og hvor hele Skylden væltes over paa de stakkels Forulykkede alene.

Allinge den 17de Marts 1872

R.B. Grønbech, H. Grønbech, M. Larsen, C. Hansen, M. Pedersen, Nikolai Larsen,

H.B. Holm, Fr. Larsen, J.J. Grønbech, J.J.A. Jørgensen, C. Kure, F. Kofoed, Julius Kure, H. Sandersen, Jørgen Ipsen, Morten Olsen, H. Jensen, B. Kofoed, Jens Møller, L. Andersen, J.R. Bidstrup, Johan Hammer

På Bornholm var man ikke tilfreds med Kaptajn Andresens udlægning af »oversejlingen«, man mente ikke fiskerne var i stand til at komme med deres udlægning af episoden, og at dette blev udnyttet af modparten dvs. DFDS og kaptajnen.

Da de 22 Allinge-borgeres indlæg blev bragt i Bornholms Amtstidende har artiklen, hvor byens ansete borgere havde skrevet, hvad mange havde tænkt, ikke gjort vreden mindre. Nogle af borgere havde jo også været tæt på begivenhederne og talt med besætningen på »Anglo Dane«, da de sejlede ud til skibet, så her får vi intern viden, som ikke tidligere har været fremme.

Indlægget tog imidlertid også fat i et andet problem, nemlig at lovgivningen eller rettere mangel på samme var et problem. Her ramte de vel et centralt problem, i dag drages man til ansvar såvel for personska-der som materielle skader, man tilføjer andre. Det var åbenbart ikke helt så klart i 1872. Et andet spørgsmål, de stillede, var om der ville ske en tiltale, der kunne medføre en mulig straf af Kaptajn Andresen og DFDS. Det mente de 22 sømænd, var en selvfølge! Dette krævede dog, at myndighederne iværksatte en undersøgelse!

Ikke alle turde stå frem med navn, så anonyme læserbreve blev sendt til Bornholms Avis, hvori man forsøgte at bringe den bornholmske udlægning af begivenhederne.

Et af disse læserbreve blev bragt i Bornholms Avis d. 11. april¹³ under overskriften »Dampskibene og Fiskerbaadene.«

13 Bornholms Avis 11. april 1872

»Torsdagen d. 11. April
Til Dagbladet skrives under Mærket
J.....e følgende.

Den Oversejling af en Fiskerbaad med 3 mand fra Gudhjem, som Dampskibet »Anglo Dane« den 9de f. Maaned foretog ved Bornholm, har givet Anledning til stærke Deltagelser over Dampskibenes Færd i Almindelighed og denne Begivenhed i Særdeleshed komme til orde i breve fra Bornholm.

De synes mig, som disse have et billigt Krav paa at høres ogsaa udenfor hin fjerntliggende Ø, og navnlig at høres af de vedkommende, og jeg tillader mig derfor at bede om Plads i »Dagbladet« for en kort gengivelse af dem.

Med hensyn specielt til hiin sørgerlige Begivenhed, synes det at være en udeelt Mening blandt søkyndige (og paa Bornholm er de Allerstørste søkyndige), at den Forklaring, som »Anglo Danes« fører har indgivet til »Det Forenede Dampskibsselskab« og dette ladet tilflyde »Berlingske Tidende«, paa ingen Maade udelukker, at der kan foreligge en alvorlig Forseelse fra Førerens Side. Man gaar naturligvis ud fra Beretningen er korrekt; men siger man, alle de Bevægelser og Maneuvrer den nævner, kunne været foretagne i meget kort Tid og først være begyndte, da Skibet og Baaden var hinanden saa nær, at et sammenstød var uundgaaeligt, hvorledes der saa end manøvreres.

Baaden laa stille og røgtede sine Garn, og det er let forklarligt, at dens besætning ikke slap disse og søgte at undflye, før den saa Faren.

Man maa vel erindre at Ulykken skete kl. 9 om Formiddagen i smukt vejr og i Rum Sø (en Miil fra Land), og at en ved sin ret liggende Fiskerbaad vel kan vente, at en Damper under saadanne omstændigheder i Tide gjør en saa ringe Bevægelse med sit Roer, som er nødvendig for at gaa den

forbi (og formeentlig heller agter om end for om, som »Anglo Dane« har villet.)

Da Damperen afleverede de to Liig i Allinge Havn, afgav Kapitainen en mundtlig Beretning, som den senere til Rhederiet indgivne, men hertil indskrænkede sig ogsaa de Beretninger, som man hidtil har, og som man under disse Omstændigheder maa finde utilfredstillende.

En Beklagelse som i lang Tid har lydt blandt Fiskerne rundt om paa Bornholms Kyster, har denne Begivenhed bragt stærkere til Orde. Det gælder Dampskibenes hensynsløshed i Almindelighed, enkelte hæderlige Undtagelser naturligvis fraregnede.

Dampskibene er Fiskernes værste Fjender, mod hvilke ugunstigt Vejr og Vind, det vanskelige Farvand og de farlige Kyster er Lidet at regne. Dampskibene synes paa deres Forbifart at bevæge sig fremad »I kraft af de Stærkeres Ret«, og det hører til Sjældenhederne, at et saadant gør sig den Uleilighed at vige et eneste Hanefjed for en Baad eller udsatte Fiskeredskaber.

Begivenheden den 9de f. M., siger en Brevskriver, er slet ikke overraskende, det maatte komme dertil og maa komme det oftere, hvis Dampskibenes Førere vedblive at vise samme Ringeagt for Liv og Ejendom som hidtil. Mange af dem synes principmæssigt ikke at ville lægge en Haand paa deres Roer for at undgaa at bringe Tab og Elendighed over en Fisker ved at slæbe hans Redskaber bort, og det fortælles som et ganske vist slående Eksempel, at Anglo Dane, da det sejlede ud fra Allinge, efter at have afleveret de oversejlede Fiskeres Liig, under Hammeren traf en anden Fiskerbaad, der ligesom den forulykkede laa ved sine Garn; men Baaden var saa heldig at vige i Tide, men Garnet tog Anglo Dane med sig til Søes.

Endelig spørger man paa Bornholm: Vil der blive gjort Noget, og hvad vil der blive gjort for de tre forulykkede Mænds Efter-

ladte? Vi vide nok, siges der, at var det to Skibe, helst Dampskibe, der var tørnede sammen, var der sket Skade for nogle hundrede eller tusinde Rigsdaler paa Skrog eller Ladning, saa vilde der blive rejst Sag om Erstatning, man vil undersøge, paa hvis Side Skylden laa, ikke nøjes med den ene Førers Rapport om det skete, men ogsaa høre Besætningen, og den brøstholdne Part vilde faa sin Skade godtgjort.

Men vil det ske her, hvor den skadelidte Part- hvis Tab ikke kan vurderes i Daler og Skilling- ikke kan rejse Sag? Vil nogen fordrø »Anglo Danes« Besætnings Vidnesbyrd, og vil og kan Fører og Rhederi erstatte de fattige Fiskeres Familier Noget af deres Tab. Heelt kan ingen erstatte dem det.

Dette anonyme læserbrev viser en del om forholdene i 1872, i dag ville man ikke haft problemer med at stå frem med navn, men dengang turde mange ikke gå op imod det mægtige DFDS. Et interessant spørgsmål læserbrevet rejste var, om der kom en erstatning, blev sagen rubriceret som hædeligt uheld eller fik fiskerne skylden. Hvor blev søforklaringen af, som alle på Bornholm forventede?

Sø- og Handelsretten i København har ikke registreret ulykken i deres søforhørs- og søforklaringsprotokol vedr. årene 1871-1878.¹⁴ Så ulykken blev aldrig behandlet, man nøjedes med Anglo Danes kaptajns rapport til rederiet DFDS. Der kom ingen søforklaring. Hvorfor blev der på Bornholm ikke iværksat en undersøgelse, den blev krævet af læserbrevskribenterne, hvor var myndighederne i denne sag? I de i dag tilgængelige politiprotokoller og politidokumenter fra både Nørre Herred, hvor fiskernes lig blev bragt ind og Østre Her-

red, hvor de var hjemmehørende, er ulykken ikke nævnt. Museet for Søfart/Handels- og Søfarts Museet Helsingør har heller ikke registreret ulykken.

Hvordan kan man have bragt to lig ind til Allinge, uden der er blevet optaget rapport?

Naturligvis foreligger muligheden, at der ligger et notat om ulykken, der enten er gået tabt eller er blevet fejlplaceret. Men det er helt klart, man ikke er gået videre med sagen.

På Bornholm troede man helt åbenlyst, at søforklaringen ville komme, den blev nævnt både af Bornholm Avis og læserbrevsskribenter. Men Anglo Danes modpart de tre fiskere kunne ikke føre nogen sag imod rederiet, idet de var døde. I 1872 var en stor del af befolkningen analfabeter, specielt mange kvinder. Når man læser skifterne fra denne tid, står der under mange underskrifter m.f.h. dvs. med ført hånd. Kunne disse fiskeres koner skrive og læse? Vi ved Peder Sandersen Tranbergs kone Ane Katrine Thomsen ikke kunne¹⁵, hun har skrevet under med ført hånd, hendes mand kunde, men han var jo død. De andre kvinders underskrift har vi ikke, men det er sandsynligt, de heller ikke har kunnet skrive. Fik fiskerne en slags erstatning? Det er der intet der tyder på, hvis man ser på skifterne efter de tre fiskere.

Stormfloden i 1872

Senere på året indtraf den værste stormflod, der nogensinde havde ramt Bornholm. Den 13. november 1872 ramte stormfloden Gudhjem. En beretning om stormfloden d. 12.-13. blev udgivet, og her havde Gudhjem fået sit eget afsnit: «Længere mod SO. ligger Gudhjem, hvor den

¹⁴ Rigsarkivet Sø- og Handelsretten, Retsafdelingen, Register til søforhørs- og søforklaringsprotokol 1871-1878

¹⁵ Bornholm Østre Herred Skifteprotokol 1871-1874 opslag 43 og 44

Gudhjem. I bindingsværkshuset til venstre boede Lars Jørgen Møller, til højre Peder Sandersen Tranberg. Begge huse blev revet ned af Peder Sandersen Tranbergs barnebarn, Christian Lund, da han opførte et nyt bageri på grunden i 1922-23. Husene blev genopført og Lars Jørgen Møllers hus ligger i dag på Duebakken, Peder Sandersen Tranbergs hus er journalisthus i Salene. I baggrunden ses Hotel Jantzens annex, bygget 1906¹⁶. Ukendt fotografi o. 1910. Gudhjem Museum.

nye Havn, der just var bleven færdig, til dels blev ødelagt. Mange Huse bleve beskadigede af Bølgerne, et blev aldeles sløj-fet, og et grundmuret Hus fik hele Forsiden slaaet ind. Stormen og Bølgerne rasede med forende Kræfter, og enhver havde nok at gjøre med saavidt muligt at værgе sine smaa Ejendele.«¹⁷ Peter Koch fortæller i Det hvisker fra havet, om det sørgelige syn, der mødte beboerne i Gudhjem den næste dag: »Da Søen havde brudt ind i Kældrene paa de nederste Huse, kunde man langs Stranden finde Flæskestykker, Rullepølser, Kartofler, Sild og mange andre slags Fødevarer, som Vandet havde trukket med sig ud. Nogle Tønder saltet

Sild fra de daværende Salterier og en del andre Sulevarer blev senere fundet i Brønden til Huset Matr.Nr.97,¹⁸ hvor Viggo Pedersen nu bor. Sildesalterierne, som var bygget af Brædder, blev selvfølgelig alle knust. Af beboelseshusene var der kun eet, som blev saa ramponeret af Stormen, at det maatte rives ned og bygges op. Det var Matr.Nr.84,¹⁹ som stod der, hvor Bager Lund nu har sin Forretning.«²⁰

I den her forbindelse kommer man nemt til at tænke på det gamle ordsprog »en ulykke kommer sjældent alene«. Alt for-rådet til vinteren var blevet ødelagt for de beboere, der boede langs havnen eller stranden, som man kaldte havnefronten i

16 Peter Tiemroth, Gudhjem i 9000 år, 1997.

17 <http://www.bornholmsholmsmuseum.dk/museumsudstil/ugensh3605.htm>

18 Nu Cafe Klint, Ejnar Mikkelsenvej 20

19 Peder Sandersen Tranbergs hus, i dag Brøddegade 40

20 Peter Koch - Det hvisker fra havet s. 68

Gudhjem i de tider. De to af fiskerenkerne boede her og havde fået ødelagt deres vinterforråd. Peder Sandersen Tranbergs hus var det eneste beboelseshus i Gudhjem, som var totalt ødelagt, så hans familie blev også ramt på denne front. Denne forfærdelige stormflod har nok også gjort det umuligt for de andre beboere, at hjælpe de druknede fiskeres familier. De har ikke haft noget at hjælpe med!

De omkomne gudhjemfiskere

I Gudhjem sad tre fiskerfamilier og havde mistet deres forsørgere. Hvem var disse tre mænd?

Peder Sandersen Tranberg og Lars Jørgen Møller var naboer, de boede lige ud til Ladhammer²¹ og havde deres egen naturlige havn lige ved siden af den nybyggede havn. Man sejlede ind igennem Ladhammer renden og endte inde ved stranden. Ved dårligt vejr kunne man så trække båden på land. Ifølge Peter Koch²² kaldte man den »Sander Larsens Havn« opkaldt efter Peder Sandersen Tranbergs far Alexander Larsen Tranberg. Peder Sandersen Tranberg havde overtaget både båd og hus efter sin far. I Sander Larsens Havn havde Peder Sandersen Tranberg sin båd »Lusen« liggende, det var det drillende tilnavn, de andre fiskere havde givet den, fordi det var Gudhjems mindste båd.²³ Peder Sandersen Tranberg boede i sit hus sammen med sin kone og fire døtre.

Naboen Lars Jørgen Møller boede sammen med sin far, sin kone og sin datter. De havde foruden fiskeriet også lidt landbrug, de ejede jorden, hvor Gudhjems nye kirke

blev bygget, og de havde desuden også Bakkehaven, hvor Løkkegade 3 i dag ligger. I »løkken« hvor kirken blev bygget, havde Lars Jørgen Møller en ko gående, løkken blev kaldt »Larsa Lykka«, opkaldt efter Lars Jørgen Møllers far, Lars Jensen.²⁴

Hans Peter Kofoed boede i Lillevang med sin kone samt en søn og en datter.²⁵

Hans Peter Kofoed havde fem børn; men de tre var ikke længere hjemmeboende i 1872.²⁶ De 22 sømænd nævner i deres indlæg, at en af fiskerfamilierne var yderst fattig. Det var Hans Peter Kofoeds familie, han benævnes i folketællingerne dels som fisker og dels som daglønner. Et vidnesbyrd om, at det var en familie, der havde problemer, er en sag, der startede d. 15. marts 1870. Hans Peter Kofoeds søn, der var opkaldt efter faren, blev arresteret for tyveri. Sømand Hans Peter Kofoed, 22 år, havde stjålet varer fra købmand Jørgen Tranberg, disse varer stod i porten. Hans Peter Kofoed solgte dem videre til andre købmænd i Gudhjem. Han havde desuden stjålet ved strandinger og fra et skib i Svanneke Havn. Margrethe Kirstine Johansen, hans mor, havde fået stjålet et sølvspænde, som sønnen gav til en 16-årig pige. Den 29. april kom dommen, Hans Peter Kofoed fik som straf fængsel på vand og brød i 6 gange 5 dage. Desuden var han forpligtet til at betale for alle de ting, han havde stjålet.²⁷ Man må vel sige, Hans Peter Kofoeds familie var presset allerede før nedsejlingen.

Disse tre fiskerfamilier var kommet i en forfærdelig situation ved tabet af deres forsørgere, i 1872 var den eneste hjælp, der

21 Peder Sandersen Tranberg matrikel nr. 84. Lars Jørgen Møller matrikel nr. 85. I dag udgør de to matrikler tilsammen Brøddegade 40

22 Peter Koch- Det hvisker fra havet, Gornitzkas forlag Alinge 1944

23 Do., s. 60

24 Do., s. 88

25 Folketællingen Gudhjem, 1870 . Matrikel nr. 140a i dag Melsted Langgade 56

26 Folketællingen Gudhjem 1860 og 1870

27 Bornholms Øster Herred Ekstra rets dokumenter 1801-1896. Sv & Ø 1870 - cv. 85

fundtes, fattighuset. Men de tre familiers vanskeligheder var dog af forskellig kaliber.

Der blev foretaget skifte efter Lars Jørgen Møller d. 15. april 1873. Enken sad i uskiftet bo med sin umyndige datter og boet opgjordes til 400 rigsdaler.²⁸ Der var dog en anden mulighed for forsørgelse, det var at blive gift igen. Lars Jørgen Møllers hustru Ane Kirstine Hjorth²⁹ giftede sig d. 7. maj 1873 i Østerlars Kirke med havnefoged og ungkarl Marcus Tranberg³⁰ hermed var hun igen forsørgt. Ved folketællingen i 1880 var både hun, svigerfaren Lars Jensen samt Marcus Tranberg døde. I huset boede datteren Bolette Mathilde Møller med sin mand, to små børn og Marcus Tranbergs mor.

Peder Sandersen Tranbergs hustru Ane Katrine Thomsen³¹ var i en noget anden situation, hendes mand havde været gift to gange, så hun var tvunget til at skifte med hans datter af første ægteskab. Skiftet efter Peder Sandersen Tranberg blev foretaget d. 21. maj 1873, enken meddelte, hun havde solgt familiens murstenshus og betalt Peder Sandersen Tranbergs datter af første ægteskab hendes andel. Boet efter Peder Sandersen Tranberg efter salget af huset i Gudhjem opgjordes til 500 rigsdaler, der blev skiftet med Ane Katrine Thomsens myndige datter, og hun sad i uskiftet bo med sine to umyndige døtre.³² Der var ikke nævnt nogen fiskerbåd i boet, men fra den samtidige kilde »Det hvisker fra havet« ved vi, at Peder Sandersen Tranberg havde

fiskerbåden »Lusen«. Den er ikke en del af boet ved skiftet, så man må formode, det var den, der blev knust af »Anglo Dane«.

Ane Katrine Thomsen giftede sig d. 26. september 1873 i Gudhjem Kirke med sin svoger, enkemand³³ Hans Bech Tranberg,³⁴ han var kaptajn for et hollandsk rederi; men vendte hjem og giftede sig med enken. Han havde også købt familiens hus i Gudhjem. Man sørgede for sine egne! Ved folketællingen i 1880 boede Ane Katrine Thomsen i huset med sin mand og sine to yngste døtre.

Hans Peter Kofoeds hustru Margrethe Kirstine Johansen³⁵ og børn var imidlertid i en meget værre situation end de andre, Hans Peter Kofoed var ikke fundet og kunne derfor ikke blive dødforklaret. Hun havde ikke mulighed for at gifte sig igen, som de to andre enker. I skifteprotokollen for år 1880 kan følgende læses:

»Aar 1880 den 7nde April anmeldt død Margrethe Kirstine f. Johansen. Hans Kofoeds Hustru af Østerlarsker og Gudhjem, 59 Aar gl. Manden er for en del Aar siden druknet paa Søen. Afdøde efterlader sig imidlertid intet.«³⁶

Hans Peter Kofoed hustru havde solgt huset d. 7. marts 1880, altså nøjagtig en måned før hun døde, men det må have været i ringe stand, for det blev efterfølgende revet ned og et nyt hus blev opført på grunden.³⁷

Ingen af skifterne efter de tre fiskere viser nogen form for erstatning for tab af båd, redskaber samt tre menneskeliv. Kap-

28 Bornholms Østre Herred skifteprotokol 1871-1884 opslag 43

29 Anne Kirstine Hjort f. 33. september 1829 - d. 11. maj 1879, Bornholms Øster Herred, Gudhjem 1817-1830 opslag 28, 1863-1891 opslag 133

30 <http://www.sa.dk/ao/SoegeSider/Kirkeboeger.aspx> 1863-1891 Gudhjem, opslag 107

31 Ane Cathrine Andersdatter Thomsen født 30- 8- 1825, død 25-11-1893 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

32 Bornholm Østre Herred Skifteprotokol 1871-1874 opslag 43 og 44

33 Hans Bech Tranberg var gift 1. gang i Rotterdam - Axel Rasmussens stamtavle over slægten Tranberg, Gudhjem

34 Hans Bech Tranberg Født 1811, død 26. juli 1888 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

35 Margrethe Kirstine Johansen f. 6. maj 1821. d. 7. april 1880. Bornholms Øster Herred, Gudhjem 1817-1830, opslag 20 1863-1891, opslag 133

36 Herredsfogeden Bornholms Østre Herred Skifteprotokol 1871-1874 opslag 181

37 Skøde Matrikel 140 a Ole Pedersen efter skøde af 7. marts, læst 2. april 1880 fra Margrethe Kofoed f. Johansen

Gudhjem fiskere. I bindingsværkshuset bag dem boede Peder Sandersen Tranberg. Flere af deres efterkommere er med på dette billede.³⁸ Ukendt fotograf, mellem 1893 og 1896. Gudhjem Museum.

tajn Andresens udlægning angående nedsejlingen, hvori han hævdede, det var fiskernes egen skyld, blev godtaget.

Søassurance

Bornholms- og Christiansøs Søassurance-Forening blev oprettet d. 16. december 1881. I foreningens jubilæumsskrift³⁹ fra 1981 står følgende:

³⁸ Oplysninger om personerne på billedet findes på Gudhjem Museum.

³⁹ Bornholms- og Christiansøs Forsikringsforening af Fiskefartøjer i 100 år: 1881 - 1981, Bornholmerens Tryk Rønne, s. 36

»Der indtraf Ulykker, der hverken skyldtes Vejret eller Baadenes ringe Sødygtighed, saaledes blev den 9. marts 1872 en Gudhjembaad, der var ved Lakseredskaberne, nedsejlet af Dampskibet Anglo Dane i klar Vejr ved højlys dag. De tre om Bord værende Fiskere, alle familiefædre, Peder Alexandersen Tranberg, Lars Jørgen Møller og Hans Peter Kofoed, druknede. Naturligvis fremførte Dampskibets Fører, at Baaden var sejlet hen for boven af Anglo Dane paa en saadan Maade, at han ikke kunne undgaa at sejle paa den. En vis Risiko for den Slags Ulykker vil al Tid være til Stede i et saa beferdet Farvand som Dampruterne forbi Hammeren

Marie Lund, fotograferet i forbindelse med interview til Ugeblad i 1959. Tilhører forfatteren. ►

Dueodde, men er heldigvis sjældne, hvilket ikke mindst skyldes Fiskernes Paapasselighed med at give Opmærksomhedssignal og at gaa af Vejen i god Tid.»

I 1872 var der ingen hjælp at få hverken for tab af båd, redskaber eller forsørger. Det ændrede forsikringsforeningen på. Natten mellem d. 4. og 5. december 1883 skete en alvorlig ulykke for fiskerflåden, der drev laksefiskeri ved Christiansø. Seks fiskere druknede og fire både forliste. Her trådte fiskeriforsikringen ind og hjalp folk med at købe nye både og hjalp enkerne økonomisk. Fiskerne hjalp ved hjælp af deres forening hinanden. Den offentlige hjælp var i de tider minimal.⁴⁰

Efterskrift

Da Peder Sandersens Tranbergs datter Marie Lund⁴¹ blev 100 år i 1959, blev hun interviewet af et ugeblad. I den forbindelse fortalte hun om sin barndom og om dengang hendes far omkom til søs i artiklen »Jeg har levet 100 gode år«.⁴²

»Far var fisker, og mit hjem var et fattigt fiskerhjem, som de fleste andres i byen. Man havde jo kun små sejlbåde dengang, og var det vindstille måtte man ro. Om sommeren var far på havet, og om vinteren bødede vi sildegarn og bandt nye. Vinteraftener vævede mor vores hverdagstøj ved tællepråsens skær, lappede og stoppede. Maden var spartansk mest fisk, saltet eller

frisk, og vandgrød, og var vi sultne, før vi gik i seng, fik vi et stykke grovbrød uden smør. Den begivenhed, der i min barndom - min bællatid kalder hun det på sit syngende bornholmske- gjorde mest indtryk på mig, var, da far druknede.

På den tid var en fiskerenke så ilde stedt, at sorgen over ulykken og angsten for det daglige brød løb ud i eet. Lykkeligvis levede bedstefar, han var også fisker, og han sørgede for, at det ikke gik os rent ilde. Mor stod alene med fem børn - i de dage kom småfolks børn ud som tiårige, drenge som hjorddrenge, pigerne for at passe andres børn. Det var i 1872, der var også stormflod. Østenstormen tog flere huse, også de to nederste fag af vores hus. Mange af familierne blev hjemløse, og der kom fattigdom og elendighed i mange hjem. Men man klagede ikke dengang, man tog bare hårdere fat end før, sled sig ryggen kroget. Man tog ulykken som en tilskikkelse.

Sidenhed giftede mor sig med min farbror. Han boede i Amsterdam og kom hjem med gode hollandske gylden, og mor og vi børn fik det meget bedre efter den tid.»

Nedsejlingen af de tre Gudhjem-fiskere en marts dag i 1872, var blot en parentes for det mægtige DFDS, men for de tre Gudhjem-fiskere og ikke mindst deres familier fik den katastrofale følger. Familierne klarede sig igennem, som de bedst kunne, men det var en oplevelse, der prægede de involverede resten af deres liv.

40 Bornholms og Christiansøs Forsikringsforening af Fiskefartøjer, Jubilæumsskrift 1881-1891, s 44

41 Ane Marie Tranberg f. 13. december 1859, d. 19. september 1960 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

42 Ugebladsinterview december 1959

Der er vel Ingen der bryder sig
om at løse hvad jeg har misbrændt,
men det er forandrigt ved at
Kariis sagde, i vore Kamaler om
gamle Tider som han jo har Indvundet
for, han siger, jeg skulde skrive lidt og
om de gamle Dage i mit Hjem, da det
nok såd blidt for mig. Og så H. F.
vilde i sin Tid lære en. Det vilde jeg
mig om min Færd. Bølg som
jeg jo vinder for sig selv, det formæst
at jeg fandt og fandt lært mit Lære
Barnetiv der inden nogen som helst Sol
eller anden Trængsel. - Og så var det vort
en god Tid for mig nu da jeg end kan
forstå mig.

M. B. Hoffmann.

Thea Hoffmanns erindringsbilleder fra barndommen i Rønne

Ved Ann Vibeke Knudsen

»Der er vel Ingen der bryder sig om at læse, hvad jeg her har nedskrevet, men det er foranlediget ved at Marius sagde, i vore Samtaler om gamle Tider, dem han jo har Interesse for, han syntes jeg skulde skrive lidt op om de gamle Dage i mit Hjem, da det stod saa klart for mig. Ogsaa K.Z. vilde i sin Tid have en Beskrivelse af mig om mine Forældres Bolig, som jeg jo erindrer saa tydelig, desformedelst at jeg heelt og holdent levede mit hele Barneliv der uden nogen som helst Skole eller anden Tvang. Ogsaa har det været en god Tidsfordriv nu da jeg intet kan foretage mig.

M.B. Hoffmann«.

»Marius« er lægen og lokalhistorikeren, Marius Kristian, »M.K. Zahrtmann«¹ og »K.Z.« hans bror, maleren Peder Henrik Christian (Kristian) Zahrtmann. »M.B. Hoffmann« er deres moster, fru Methea

Ann Vibeke Knudsen, arkitekt fra Kunstakademiet i København. Museumsinspektør på Bornholms Museum fra 1982, museumsleder samme sted 1996-2010. Siden forfatter og redaktør af kulturhistoriske bøger og artikler.

(kaldet Thea) Benditte Hoffmann, født Jespersen, 1817-1908, i Rønne, gift 1841 med proprietær, cand. pharm. Jochum Ancher Stenbæch Hoffmann, 1813-1878, søn af kommandant på Bornholm, Poul Magnus Hoffmann. Ægteparret ejede Rabækkegård i Knudsker, som de solgte da de blev ældre og flyttede til Rønne, hvor de levede som »rentiers«.²

1 M.K. Zahrtmanns arkiv på Bornholms Ø-arkiv, 1975, ks. 6. (132M)

2 Rabækkegård blev solgt 1874 til en tysk ejer pga. kaolinforekomster på stedet. På jorderne etableredes det der blev til Bornholms Kaolin, Chamotte- og Klinkerfabrik. Svigerfaderen, P.M. Hoffmann anlagde Bornholms første stenbrud, »Kommandantløkken«, nu Klippegårdsbruddet ved Rønne. Håndskrevet hæfte om familien Hoffmann og andre historiske optegnelser på Bornholms Ø-arkiv u. sagsnr.

Methea Benditte, 1817-1908, og Jochum Hoffmann, 1813-1878. De to portrætter er fra Søren Kabells håndskrevne Teaterhistorie på Bornholms Museum.³ Om Thea Hoffmanns portræt skriver Kabell, at: »hun saa bedre ud«. Begge var engageret i Rønne Theaters arbejde og selskabelig liv. Foto Chr. Neuhaus og J. Wunderlich, begge København, 1866. Bornholms Museum.

Thea var født i den store købmandsgård på det sydøstlige hjørne af Krystalgade og Storegade i Rønne. Her boede Zahrtmannbrødrenes bedstemor og Kristian Zahrtmann har i 1869 malet det vidunderlige billede af haven med bedstemoderen i døren ind til boligen, »Bedstemors Have«. Bedstemor Barbara Jespersen døde godt nok i 1864, men er genopstået på billedet i malerens erindring. (Se senere).

Thea Hoffmanns lille fortælling er be-

stemt værd at stifte bekendtskab med. Det er ikke så tit man har erindringer fra første halvdel af 1800'årene på Bornholm og slet ikke skrevet af en kvinde med den noget anderledes synsvinkel det naturligvis indebærer. Thea Jespersen var født ind i en af Bornholm mest indflydelsesrige familier. Det var en familie, der ved deres uddannelse, velstand og indbyrdes tætte relationer i flere led gennem hele 1800tallet fik væsentlig betydning for udviklingen af det bornholmske samfund - endda på utallige måder.

Den samlende skikkelse var Metheas mor, Barbara Bohn Jespersen. Hendes baggrund var et velstående købmands-

³ BM 3328. Søren Kabell: Fra Rønne Dilettantcomédie, de første 75 Aar. Bornholmske Samlinger. Bd. 1 s. 59-168 (1906).

hjem, først i Svaneke senere flyttede familien til Rønne. Hun blev ved ægteskab knyttet til en af datidens mest indflydelsesrige familier i Nexø og på den måde fik man optimeret indflydelse, rigdom og de holdninger man havde til et godt liv. Og det lykkedes bestemt for familien - således må man konkludere i dag.

Barbara Bohn, f. Jespersen's familie

Barbaras bedsteforældre var købmand og »hospitalsforstander« Morten Bohn og hustru Barbara, som »vores« Barbara må være blevet opkaldt efter. De ejede den store købmandsgård i Storegade, som var Theas barndomshjem og som hun beskriver i sine erindringsbilleder. Ægteparret omtales her, fordi deres portrætter, formentligt bryllupsbilleder, takket være den historieinteresserede familie, er bevaret og i dag hænger i Erichsens Gård i Rønne. Som et kuriosum kan nævnes, at overdelen (og skoene) til den festkjole, Barbara Bohn bærer på portrættet, er bevaret. Kjolen har tilhørt maleren Kristian Zahrtmann og blev ofte benyttet af hans modeller, bl.a. når han malede sine dronninge- eller Leonora Kristine-skikkelser.⁴ Når man er »hospitalsforstander« (en titel han havde arvet efter sin far) må det opfattes som et mæcenerhverv, idet den velhavende købmand engagerede sig i opførelsen og driften af det hospital, dvs. opholdssted for syge og vanskeligt stillede personer, der blev opført i midten af 1700tallet på »Store Plads«, senere Store Torv i Rønne.⁵ Ægteparret var født i henholdsvis 1717 og 1725 og fik ni børn, bl.a. Marie Bohn, som blev

til den rige etatsrådinde Marie Koefoed og hun var altså Barbaras fars, Jokum Anker Bohns søster.

Jokum Anker Bohn blev gift med Maren Schor (udtales Skor) og var altså først købmand i Svaneke inden han flyttede til Rønne efter sin fars død i 1802 og overtog den store købmandsgård i Storegade.⁶ Han engagerede sig i opførelsen af Borgerskolen i Rønne i 1805.⁷ Maren og Jokum Bohn døde i henholdsvis 1808 og 1809. Barbara Bohn var eneste arving, og det en meget velhavende arving. Hun flyttede sammen med sin familie ind på gården og boede der til sin død i 1864.

Barbara Jespersens mand og hans familie

Barbara Bohn var i 1772 blevet gift med Peder Dam Jespersen. Ingen tvivl om at det var et arrangeret ægteskab og her fik man efter datidens normer på klogelig vis forenet formue, begavelse og indflydelse.

Peder Dam Jespersen, 1772-1835, var søn af Nexø's by- og herredsfoged og fortsatte som jurist i sin fars fodspor som prokurator fra 1795, og han blev byskriver og herredsskiver i 1797 og 1798. Han havde flere offentlige hverv, fx som priseretsdommer under Englænderkrigen, han blev landvæsens- og sandflugtskommissær og kort før sin død blev han valgt som stænderdeputeret for de bornholmske købstæder⁸. Efter at have slået sig ned i Rønne

4 Se fx »Der var engang en konge og en dronning« fra 1887, i Bodil Tornehave: »Zahrtmanns rekvisitter«, Bornholmske Samlinger 2009 s. 10.

5 Bygningen lå bag den gamle kommuneskole og blev sidst benyttet som gymnastiksal.

6 Der er gjort meget grundig rede for familieforhold mm. i Tornehave, Zahrtmanns rekvisitter, jvnf. note 4.

7 Det er vel også en kuriositet, at man på Erichsens Gård kan se Borgerskolens gamle og pompøse jernovn, fremstillet på et norsk jernstøberi i 1795. Se Ann Vibeke Knudsen, Erichsens Gård i Rønne 1990, s. 40.

8 www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Landbrug%2c_skovbrug_og_gartneri/Landmand/Peder_Jespersen. Borringholmerens Historiebog af M.K. Zahrtmann online: www.vang-hansen.dk/BorringholmerensHistoriebog/3240%20TO%20SKOVFYRSTER.pdf

Theas forældre, Peder Dam Jespersen, 1772-1835, og Barbara Jespersen, 1781-1864. Affotografering af visitkortfoto (fra 1864) af akvarel fra o. 1800 og foto af daguerreotypi på Det Kgl. Bibliotek, måske optaget som et af de første portrætter på Bornholm i 1847 hvor »Hr. A. Olsen« annoncerede, at han daguerreotyperede i Chr. Hoffmanns have i Rønne.⁹

efter svigerfaderens død, blev han købmand - uden større held (formentlig som følge af landets statsbankerot) som det også fremgår af datterens erindringer - men han købte Sejersgård i Knudsker, nord for Rønne, hvor han med succes engagerede sig i landbruget og bekæmpelsen

af sandflugten i de områder, der stødte op til gården mod nord. Og det betød altså, at han blev udnævnt som sandflugtskommissær i 1819.

Peder Dam Jespersen var etatsrådinde Marie Koefoeds rådgiver og fortrolige på Bornholm. »Tante Koefoed« således omtalte man hende i familien. Barbara og hendes børn fik testamenteret så mange penge, at de kunne give Barbara »Ungdomsdagenes Velstand tilbage og som satte fem af ... syv Sønner ind på hver sin gode Bondegård«. Den arv fra Marie Koefoed havde iflg M.K. Zahrtmann, stor betydning for

⁹ Christian Hoffmann, var jurist og kæmner i Rønne, bror til Thea Hoffmanns mand, desuden var han fætter til Johan Christoffer Hoffmann, der var en af de første - måske endog den allerførste - der optog daguerreotypier i Danmark. <http://fotobornholm.weebly.com/1847-daguerreotypist.html>

udviklingen på Bornholm, morbrødrenes landbrugsreformer taget i betragtning.¹⁰

Peder Dam Jespersens bror var amtmænd Christian Jespersen, 1766-1837, med bopæl i Nexø.

Kort om Barbara og Peder Jespersens børn, børnebørn og oldebørn

Ægteparret fik 13 børn og det gik dem alle godt, vel bortset fra den ældste, som var født døv og boede hele livet sammen med sin familie. Syv sønner og seks døtre. Vores Thea var nummer 11 i flokken. Hendes yngste søster var Laura gift med læge Carl Zahrtmann. Som allerede nævnt kom de fem sønner til at sidde på gode bornholmske gårde, St. Kannikegård og St. Krusegård i Bodilsker, Splitsgård i Klemensker og Sejersgård og Almegård i Knudsker. Den syvende søn, Peder Chr. Jespersen blev cand. jur., men døde blot 34 år gammel. Døtrene blev gift henholdsvis med en cand. theol, en forstkandidat, en justitsråd, en læge og så var der en datter, Ane Cathrine Jespersen, der i 1820 blev gift med kommandant Poul Hoffmann, og hun, søsteren blev altså svigermor til Mathea, der blev gift med Poul Hoffmanns søn, Jochum Hoffmann, af første ægteskab.

De næste generationer: lægen og lokalhistorikeren M.K. Zahrtmann og hans bror Kristian Zahrtmann er allerede nævnt, fordi Theas erindring skyldes dem. En bror, ingeniør Hans Zahrtmann, forestod den vældige opbygning af de bornholmske havne i 1870'erne. Chr. Jespersen (St. Kannikegård) var forstkandidat, sønnen Knud Jespersen, kommandant i Congo. Datteren Petrea Jespersen blev gift med den spektakulære byfoged Nygård [sic] i Nexø, sønnen var den kendte geolog Magnus Jesper-

sen, osv. osv. Man kunne blive ved. Man kan mene om arrangerede ægteskaber hvad man vil, men i denne familie må man vel sige at det lykkedes!¹¹ Disse mange mennesker har sat deres præg på den bornholmske historie, og det er en baggrundsviden der er god at have, når man læser Theas barndomserindring.

Familiehistorien sikres

Familier kan være nok så indflydelsesrige, betydningsfulde og velhavende, hvis deres historie ikke bliver skrevet ned, så forsvinder de i tidens tåger. For familien Jespersens vedkommende var det modsatte tilfældet, her var historiebevidstheden i den grad nærværende. Det er sikkert en af grundene til, at vi betragter familien som en af de mest indflydelsesrige på Bornholm i nyere tid.

Der er først og fremmest de to ugifte brødre, lægen Marius og kunstmaleren Kristian Zahrtmann. Den ene skrev familiens historie ind i den bornholmske historie, den anden malede den ind i vores danske, historiske bevidsthed, så vi nærmest ubevidst fornemmer familiens betydning. M.K. Zahrtmann med sin »Rønne By og Borgere« 1927, »Borringholmerens Historiebog« 1934-1935 samt utallige artikler i såvel Bornholmske Samlinger som mange andre historiske skrifter.¹² Kristian Zahrtmann, der ud over at male billeder med bornholmsk indhold, malede sin families historie ind i sine mange genrebilleder, forstået på den måde, at han gjorde rig brug af det arvegods, han havde sikret sig fra familiens, specielt bedstemoderens, Barbaras gemmer. Familien sørgede yderligere for, at de rekvisitter, der gennem hans billeder blev til familierelikvier, blev

10 M.K. Zahrtmann, Optegnelser om Almegaard i Knudsker Sogn. Bornholmske Samlinger, 21. Bind, Rønne 1932.

11 Stamtavle for Familien Jespersen, 1884.

12 Ebbe Gert Rasmussen, Læge M.K. Zahrtmann, Bornholmske Samlinger 2006.

gemt for eftertiden på Bornholms Museum, hvilket bestemt ikke har skadet oplevelsen af familiens betydning i det bornholmske samfund.¹³

Erichsens Gård i Rønne står som et næsten levende minde om familien, vel nok takket være Marius Zahrtmann, der brugte huset som sin sommerbolig i mange år og værnede om stedet. Hans lillesøster, Elisabeth Zahrtmann, var gift med en søn af gården, Thor Erichsen, ægteparret ejede Erichsens Gård, men boede i København og benyttede barndomshjemmet som sommerbolig. En søster til Thor Erichsen, Thora, blev gift ind i Jespersen-familien med en fætter til Zahrtmann-brødrene.

At man i familien fik udarbejdet trykte stamtavler,¹⁴ samlet et stort album i visitkort-fotografiets barndom i 1860'erne med portrætter af alle medlemmer af Jespersen-familien,¹⁵ at man samledes til store familiestævner alt det var også med til at styrke familiens betydning i en eftertid.

Men nu må det være på tide at læse, hvad Thea skriver i 1894 og 1898. Hendes mentalitet, holdninger og følelsesmæssige livsform er på en vis måde ikke så forskellig fra tilværelsen nu - for hun var opvokset i en velhavende familie, hun var forkælet og hun nød en udpræget frihed. Hun var ikke den lille fattige pige, der skulle ud og tjene fremmede. Et ophold hos en krævende søster opfatter vi snarest som en nødvendig »efteruddannelse« af en ung pige, der måske har haft for løse tøjler.

Thea oplevede brudstykker af alt det, der rørte sig på Bornholm i første halvdel af

1800'årene; hun ville have kunnet fortælle meget mere, hvis M.K. Zahrtmann havde spurgt og havde haft øje og øre for det. Forhåbentlig gør de rammer, de familiemæssige forhold, der er skitseret her ovenfor, det nemmere at følge med i hendes og familiens gøren og laden. Vi kommer tæt på en familie i første halvdel af 1800'årene:

»15. Marts 1894

I Erindringerne om min Barndom er den første Begivenhed jeg kan mindes tydeligt den Dag min Søster Laura blev hjemmedøbt, hvilken Handling blev foretaget i mine Forældres Sovekammer en af de første Dage som Moder var oven Senge efter Pigebarnets, hendes trettende Barns Fødsel.¹⁶ Barnet var født d 30te Aug 1822 og jeg som er født d 4 Aug 1817 var jo dengang 5 Aar gammel og fuldstændig modtagelig for det Indtryk jeg fik af denne højtidelige Begivenhed, som næppe nogen af mine ældre Søsken overværede, da de jo vare i Skole undtagen Grethe,¹⁷ der stod Fadder ved Daabshandlingen, der forrettedes af Provsten jeg tror Provst Jensen, en lille tyk Præstemand, der stod højt anskrevet hos mine Forældre særlig Fader, der var meget gudsfrygtig og kirkelig.

Moder sad inde i Sovekammeret i en højrygget stiv Armstol med brunt og grønstribet hjemmевævet Betræk; hun var i hvid piquets Nattrøje som hun ikke almindelig benyttede om Natten, da hun altid Vinter og Sommer kun dækkede sin Hals med et Tørklæde, altid bare Arme, saa jeg mindes det som en heel Vellyst at faa Lov at ligge paa Moders Arm, hvilket dog kun skete, naar Fader var paa Reise, navnlig til

13 Museumssager, se fx BM 197, 252, 375, 512, 1153, 1290, 1980, 2193, 3095, 3173 og 3377. www.kulturarv.dk/museum

14 Stamtavle over den Bornholmske Familie Jespersen, 1862, 1884, 1909, 1941.

15 Nu på Bornholms Ø-arkiv 1975-39. BM 2610x11.695. Fremstillet i anledning af Barbara Jespersens fødselsdag 26. april 1864, opbevaret hos familien til 1939, derefter skænket til Bornholms Museum.

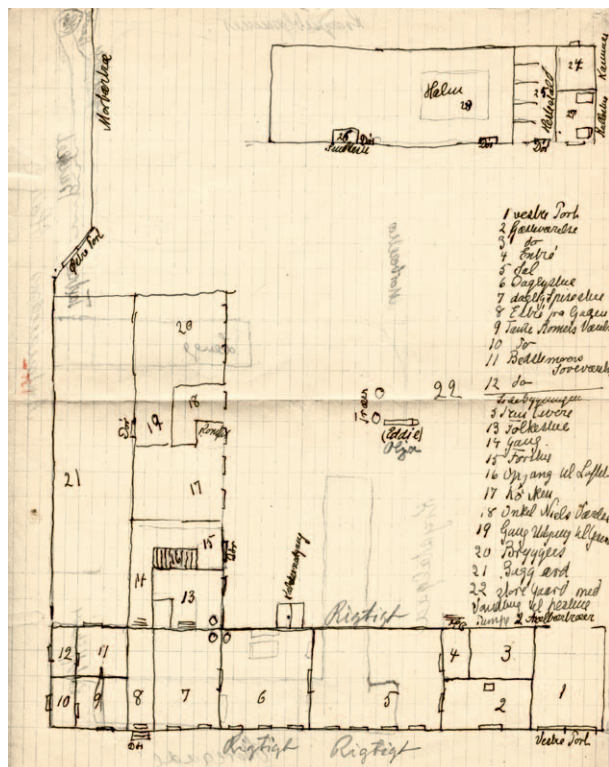
16 Laura Pouline Jespersen, 1822-1918, g.m. Carl V. Zahrtmann, mor til ni børn, bl.a. Kristian og Marius Zahrtmann.

17 Grethe Rømer, Marine Margrethe Jespersen, 1805-1888, g. 1829 m. forstkandidat A.C. Rømer, 1799-1831, Barbara Jespersens datter.

Nexø, hvor han af og til besøgte og tildeles havde Forretninger med sin Broder der var Amtmand. I Stolens Ryg laa en hvid Trækpude og foran dækkedes Moder af et Sengetæppe, passende Barnet i Skødet; ved siden af stod et meget (...) rødmalet Natbord med en Hylle i midten (Stumtjener), det var dækket med en hvid Dug og derpaa stod et hvidt, dybt Fad med lunkent Vand. Moder rækkede Barnet til Madame Hjort, Jordmoderen, som var tilstede. Denne holdt saa Barnet hen over Vandfadet medens Præsten udtalte Daabsformularen og Navnet Laura Pauline. Grethe stod Fadder og var iført en graa højhalset Kjole med stramt Liv, bærende oppe om Halsen en saakaldt Frese, det var en toradet pibet Strimmel lidt bredere end en Præstekrave og blev baaret akkurat som en saadan; den bestod af to Strimler hvid Gaze et let Stof der lignede

det vi nu kalder Tarlatan, men var Vasketøj og meget durabelt. Fader var tilstede, men stod lidt længere borte i Sovekammeret.

Dette Værelse var et rummeligt 3 Fages Værelse med en Alkove hvori en mægtig Stolpeseng med Himmel mørk rødmalet, i Midten hængt et Sengebaand af flettet Læder. Omhængt var blaat og hvidt stribet Bomuldstøj (hjemmevævet) med hvide Frynser om Kappen, der dæggede Himlen. Den egentlige Alkove var saa bred at udenfor Sengen stod et mægtigt Natbord mørkmalet med et Gardin, der naaede over den i Midten anbragte Hylle herinden for var Gjemme for Nattøjet og ovenpaa sattes hver Aften et Glas Vand. Foran Alkoven var Trækgardiner helt ned til Gulvet saa naar disse vare trukne for var det helt lige med Væggen. I Sovekammeret var 3 Døre med mærkeligt nok 3

Elisabeth Zahrtmanns tegning af hendes bedstemor, Barbara Jespersens store gård på hjørnet af Krystalgade og Storegade i Rønne. 1 Vestre Port, 2 Gæsteværelse, 3 do., 4 Entré, 5 Sal, 6 Dagligstue, 7 Daglig Spisestue, 8 Entré fra Gaden, 9 Tante Rømers Værelse, 10 do., 11 Bedstemors soveværelse, 12 do., Sidebygningen ... 13 Folkestue, 14 Gang, 15 Forstue, 16 Opgang til Loftet, 17 Køkken, 18 Onkel Niels Værelse, 19 Gang Udgang til Gaarden, 20 Bryggers, 21 Baggaard, 22 Store Gaard med Vandtrug til Hestene, Pumpe, 2 Axelbærtræer. M.K. Zahrtmanns arkiv, Bornholms Ø-arkiv.

forskjellige Laase. En til Dagligstuen med et net Haandtag der skulde trykkes ned for at aabne Døren. - En til Bryggerset med et meget lille Haandtag, der ofte var lidt stridigt saa Drengene der skulde passere den om Aftenen ofte stod og knirkede for at faae den op. Den 3die Dør var til det saakaldte Grethes Kammer, dertil var en typ aparte Nøgle, der aldrig toges ud. Mellem Grethes Kammerdør og Vinduet stod et meget smukt Skatol af Nøddetræ med Opsats, der havde 2 Døre der mødtes i Midten, indenfor Hyller blaamalede, hvorpaa der laa nogle gamle upaaagtede Bøger og et og andet Pilleri. Skatollet var med buede Skuffer med smukke Metalhaandtag og indenfor Klappen vare Skufferne ogsaa buede. I disse Skuffer gjemte Moder sine meget faa Smykker, hvorimellem dengang var et værdifuldt Armbaand, der bestod af 3 aflangfirkantede emailleerede massive lidt efter Armen bøjede Guld Plader, disse forbandtes med Guldlænker af lidt drejede Ledder. Moder agtede ikke dette Armbaand da Moden dengang fordrede 2 eens Armbaand at bæres paa hver sit Haandled og Armbaandet fordufte engang Moder var i Forlegenhed for Penge, hvilket hun ofte var. Desuden laa i en Skuffe nogle Smaaæsker med Børnenes Sparepenge, hvilke sandelig vare faae dog fik vi undertiden af Fader til Fødselsdag en Sølvdaler - jeg siger undertiden, thi det var langt fra hvert Aar, og i det Hele var det særlig for Faders vedkommende meget imod at fejre Fødselsdage.

I min Æske, en lille rund Apothekeræske laa desuden et par temmelig store Guldørenringe jeg havde faaet i Fødselsdagsgave af moster Winsløv;¹⁸ hun havde i Fadder-

gave givet mig en Sølv Barneske med Bogstaverne MBJ, jeg var opkaldt efter hende med Navnet Benditte, mit første Navn Methea havde jeg faaet efter min Moders Moster Mette Skaar, der tilligemed sin Søster Magdalene boede i en for dem indrettet Bolig i Winsløvs Gaard;¹⁹ den Bolig laa ud til Haven og blev samme efter Frøknerne (som den almindelig kaldtes), beboet af Christopher Bohn, der havde en stor med Omhu passet Samling af udstoppe Fugle, som han tildeels selv stppede ud og opbevarede. Det var en almindelig Handelsspekulation for Drengene i Rønne paa den Tid at fange - ikke skyde - Fugle og sælge dem derpaa til Tegnemester Bohn, som han kaldtes og virkelig var, som Tegnelerer i Latinskolen, hvor han mødte hver Dag i en meget lang, kaffebrun Frakke, høje blanke Støvler og Pidsk i Nakken bunden med en lang sort Sløjfe.

Moster Malene kan jeg ikke huske at have seet, hun døde førend Søsteren Mette, hvem jeg egentlig særlig mindes som pynetet Lig i Kisten, da hun var klædt paa Hovedet med et hvidt Hovedtøj med meget fine Kniplinger, der i en Trekant brededes over Panden; dette Hovedtøj kaldtes Hat og Hue.

Der er noget forviklet i disse Personers Familieforhold til min Moder og derved til os Børn. Moster W. var Moders Halvsøster født Skaar og mange Aar ældre end min Moder; var først gift med en Kjøbmand Anker, blev saa som velhavende Enke gift med en meget ung Mand Jørgen Winsløv, der ved hendes Eiendomme blev sat i Stilling som Kjøbmand og Avlsbruger - stadig forventende at den gamle Hustru skulde dø, Børn havde de ingen, men saa indtraf Winsløvs Død flere Aar førend hendes.

Arbeidsomhed og en gennemgaaende

18 Folketælling 1840, Jørgen G. Winsløv, 50, Købmand og Konsul, gift med Benditte M. Thiesen, 72. De boede i den ejendom, der siden blev ombygget og indrettet som kommandantgård. Jørgen Winsløv døde i 1841. (DDD. Dansk Demografisk Database).

19 Mette Skaar, (Schor), f. 1733, og Magdalene Schor, f. 1737, døtre af afdøde oberst Schor, boede i pension »Frøkenen«. (DDD).

Husflid blev nøje gennemført i mit Hjem, saaledes at saa godt som Alt hvad der behøvedes til Klæder og Føde for de mange Medlemmer af denne store Husholdning blev produceret i Hjemmet. Baade til udvendig og indvendig Beklædning for os alle blev der spundet, farvet og vævet hjemme; dog vil jeg undtage, at Moder benyttede noget ubleget Bomuldstøi der laa i store Ruller i Pakhuset, (dette Pakhus der fra Kjøbmandstiden, og senere ved Kjøb paa Vragauktioner, indeholdt de mest forskelligartede Ting, derimellem kostbare Zinkplader, hvoraf jeg endnu har et Stykke som Tyngdevægt i en Sværgude (?) og saa var der i Pakhuset flere tilberedte Hjortehuder, hvoraf Fader lod nogle farve og blev syet til Beenklæder, som han gik med (knæbenklæder)). Dette Bomuldstøi kaldte vi Manchester, det var et Slags fløilsvævning, fladt paa Vranken, men blødt og som Fløil paa Retten. Dette brugtes af Moder, efter at være bleget, til Skørter og Underbeenklæder for os alle, og noget blev farvet mørkt, jeg synes blaåt eller grønt, og saaledes anvendt til Buxer til Drengene. Væven var altid i Virksomhed og der kom en Kone som hjalp, naar der skulde varpes, det er lægges op med de mange Traade til nyt Vævstykke. Konen kaldtes Sisle Væv-kona - hed vist Cicilie Kofod - og boede paa Lilleplads. Varpen det var en stor mægtig Vinde, der med sin Midtstolpe gjordes fast i Loftet og ved en Klods paa Gulvet, den dreiede uafslædig rundt og det kunde lykkes, naar man stod sig godt med Sisle Væv Konna, at man fik Lov til at sidde nogle Omgange inde i Varpen paa det store Kryds af Træ, der holdt sammen paa de 4 Hjørnestolper.

En Episode vil jeg ikke forbigaa, da den havde særlig Indflydelse paa min Uddannelse og fremtidige Livsførelse. Da jeg var 14 Aar, var fuldstændig legemsudviklet - saa hændte det at der af nogle unge Herrer og Damer var aftalt en lille Skovtur med

Dands - spadserende til Rahbekkeskoven, et dengang almindelig yndet Spadserested. Selskabet var ikke større end jeg tror 6 à 8 af hvert Kjøen og særlig beregnet paa Inklinat-ion fra begge Sider. Musikken førtes med i Skikkelsen (Blinde Jens), der almindelig spillede til Dands og førtes til Stedet af en lille Dreng. Beværtningen fremsattes af den Bondefamilie, som dengang eiede Gaarden og Lokalet var brillant da Stuelængen var nybygget af Toldinspektør Lohmann, der tidligere eiede Gaarden. Navnlig var den store Sal det som den Dag lokkede Ungdommen til en extra Fornøielighed. Min Søster Petrea²⁰ var nylig kommet hjem fra Skolelivet i Kjøbenhavn, hvor hun i gode Omgivelser hos Tante Koefoed²¹ havde været siden sit 9de Aar. Det var saaledes hendes Veninder og min Broder Hans's²² Kammerater, der her samlede sig. Jeg burde jo paa ingen Maade have været med, men da jeg meget ofte fulgte med Petrea og var godt antaget mellem hendes Kompagni samt rimeligvis sad inde med en stor Portion Dristighed eller Kjækhed, saa var jeg nu med den Dag og dandsede af Hjertens Lyst - for dandse kunde jeg - Hver havde sin Kination, men saa var der en ung Kjøbenhavner, nylig ansat som Fuldmægtig paa Amtstuen fra hvilket Hus der var 2 Døtre; han dandsede med største Ivrig-hed og der mødtes vi i fælles Interesse. Jeg tør bestemt sige, at min Tanke ikke gik uden for Dandsen og han sagde hele Tiden ikke et Ord, der kunde føre mig udenfor Øieblikket. Man spadserede i Trop hjem senere paa Natten og jeg har aldrig hørt nogen opholde sig videre om den Fornøi- elighed som gik ganske rolig hen. Denne

20 Barbara Petrea Jespersen, 1814-1870, g.m. justitsråd J.J. Gether. (Slægtstavlen).

21 Tante Koefoed var den kendte etatsraadinde Marie Koefoed, 1760-1838, der var søster til Metheas morfar. (Slægtstavlen).

22 Hans Kofod Jespersen, 1810-1890, senere ejer af Sejersgård i Knudsker (Slægtstavlen)

unge Mand²³ kom ofte næsten daglig gaaende gennem vores Gaard hen til Brødrenes Værelser, hvor Kontorister sædvanlig mødtes mellem 1 og 2 efter Middagen og naturligvis fik jeg Hilsen gennem Vinduet i Dagligstuen, hvor jeg var. - Han skrev og friede til mig - jeg syntes dette var forførdeligt morsomt og i min Glædesrus gav jeg Moder Brevet at læse. - Men hun forstod det paa en Anden Maade - beholdt Brevet og sagde, at det skulde hun nok svare paa. - Hendes Beslutning var strax taget og faa Dage efter dette var Kufferten pakket; jeg med Moder ombord i en Jagt fra Rønne til Kjøbenhavn - jeg har aldrig siden det Øieblik seet hverken ham eller Brevet.

Efter et par Dages Ophold hos Tante Koefoed i Kbh reiste vi, Moder og jeg, i Tantes Ekvipage 4 Hest for, Kudsk og Tjener de 8 Mile ud til Grønnebjerggaard til min Søster Maria,²⁴ der modtog os paa bedste Maade; her blev Moder kun en Dags Tid, medens jeg skulde forblive der. - Jeg græd og græd! Og hermed var mit Barne-sind, mit Barnemod knust og fuldstændig forbi. - Her var ikke et Øiebliks Frihed, ikke tilladt et Øiebliks Lediggang; straks taget under Behandling og om Morgenens Kl. 5 (det var i Forsommeren), anvist min daglige Gjerning i Mejeriet, i Køkkenet under Husjomfruens Tilsyn og luge Blomsterbedene i Haven efter Fruens tilrettevisning og den var alvorlig. Saa naar Tid var dertil kjøre Barnevognen, tilligemed at passe paa den anden lidt større Dreng, der ogsaa om Natten skulde passes af mig, da han sov i mit Værelse. Undervisning skulde jeg jo ogsaa have og da min Søster var ualmindelig belært, saa hun talte med Lethed baade engelsk, fransk og tydsk, ligesom det

danske Sprog korrekt; saa kunde hun jo godt lære mig baade det ene og det andet, da hun foruden dette dyrkede Musik og var dreven i Tegnekunsten, kort sagt Alt. Hun var uhyre flittig, utrættelig i al Gjerning, saa hun mente det skulde enhver være. Denne Undervisning her var sandelig ikke efter Skolebøger eller Skoleregler. Hver Eftermiddag skulde jeg læse en Afhandling i »Stunden der Andacht« høit for hende, der saa forklarede mig, hvad jeg ikke forstod og om Aftenen læste jeg franske Fortællinger paa samme Maade og skulde deraf lære mig hele Stykker udenad.

1ste Februar 1898

Naar jeg nu som 80aarig skal beskæftige mine Tanker, som jeg er nødt til at udfylde i Erindringer, formedelst at jeg ikke kan læse ret meget med svækket Syn, saa hviler jeg stedse ved mit Barndomshjem, den store rummelige Kjøbmandsgaard, der havde Port til de to meget befærdede Gader i Rønne, nemlig Storegade der førte til Havnen, dertil den saakaldte Vesterport, der havde et meget interessant Reb, der brugtes til ved en Vinde paa Loftet at heise de fyldte Sække op; dette Reb var for mig og mine Kammerater tiltalende ved at det var dobbelt uden Ende, saa at det dannede en fortrinlig Gyng. Saa var der i samme Port en meget stor Balancevægt med mægtige Lodder, der af Brødrene brugtes til Styrkeprøver; her var ogsaa en dobbeltdør til Pakhuset, hvor alle Kjøbmandsvarer fra Gammeltid opbevaredes, derimellem en stor Mængde, flere Dosin, prægtige Tintallerkner og Fade (Af disse Tintallerkner fik enhver af os ved at sætte Bo særlig ½ eller et heelt Dosin - min Søster Trine Hoffmann²⁵ lod nogle af disse omarbejde til et

23 I en note har M.K. Zahrtmann skrevet »Anton«.

24 Maria (e) Jespersen, 1802-1853, g.m. cand. theol., landmand og politiker Niels Frederik Jespersen. Ægteparret ejede proprietærgården Grønnebjerggård i Kirke Eskildstrup ved Holbæk. (Slægtstavlen)

25 Ane Cathrine Jespersen, 1803-1840, g.m. kommandant Poul M. Hoffmann. (BS).

smukt aflangt Stegfad, almindelig kaldet et Serveringsfad, hvilket jeg endnu har) - af disse blev mange benyttede i Husholdningen og altid ved de store Skovture, der et par Gange om Sommeren foretoges, og hvorved min Moder bar særlig Prisen, som den udmærkede Værtinde hun virkelig var. - Den anden Port - den saakaldte Østerport - førte ud til en Gade, som dengang førte det uhyggelige Navn Skidenstræde, men senere efter Københavns Mønster fik det meget velklingende Navn Krystalgade, der førte lige til Torvet - Storetorv! Denne Port havde sletningen Interesser, da den kun forbandt enkeltmure, den ene til Haven, den anden til en lille Baggaard, hvortil, forfra, dog ikke fandtes Adgang. Disse to Porte stod altid aabne, saa Gaarden var Gjennemgang for Enhver, der saaledes kunde forkorte Vejen udenom Hjørnet. Imidlertid var der dog lige ved denne Port lokale Tillokkelser, thi her var en ikke ret bred Gang til Havelaagen, der begrænsedes paa den ene Side af en meget rummelig, sædvanlig temmelig opfyldt Fejeskarnskasse - og ligeoverfor af Svineboen; denne var dækket ved Halvtag af Lægter, hvorpaa laa noget Halm, tilstrækkeligt til at Svinene kunde ligge tørt. Nu var det en almindelig Sport at krybe op paa Svineboen og springe over Gangen hen i den bløde Fejeskarns Sand. At Drengene foretog denne Voltige (?) var jo ganske rimeligt, men for mig der altid var med i Drengenes Vovestykker, var dette lidt mere betænkeligt, fordi den tørre Sand i Fejekassen satte sig ind imellem Skjorter og Haarfletninger; men naturligvis, Springet udførtes med Glands. Broder Jesper²⁶ og Christian Hoffmann²⁷

var de dristigste af Drengene og jeg almindeligvis deres Haandlanger. Saaledes skete det ogsaa at jeg engang da Jesper havde annekteret et par Lægter, hvorefter han vilde lave sig et par Stylter, og vilde glatte lidt paa dem med den saakaldte Baandkniv (der var Værksted med Redskaber ovre i den saakaldte Nygaarden, der laa ligeoverfor paa den anden Side Storegade) saa stillede han Lægten op ad en Skraaning og for at faa denne til at ligge fast kommanderedes Thea, der altid var tilstede, til at hente »den Kanon der ligger«. Dette var en lille Jernkanon der var købt med andet Skrammel ved en Stranding fra et Skib; den var kun lille men dog tung nok til at Thea tabte den saa den faldt paa hendes Fod og helt knuste det yderste Led af min store Taa. Jeg skraalede og til Jespers store Skræk, besvime, det var nemlig noget jeg altid let er kommen til ved enhver Smerte. Panum²⁸ blev hentet og Foden repareret.

Ved samme Østerport laa en Tilbygning til Stuelængen der indeholdt to rummelige Værelser hver paa 2 Fag (Sandsynligvis er denne Tilbygning opført til Beboelse for Gamle i Slægten), det ene med Kakkellov; dertil et lille Kammer og en Adgang direkte til Gaarden og en Indgang til den egentlige Familiebygning gennem Bryggeret, i hvilket der fandtes Bageovn, Bryggerkjedel og mægtig store Kobberpander til Brænderi. Denne Tilbygning beholdt altid Benævnelsen Værelserne og benyttedes af mine Brødre. Op til Muren der, stod den Gravsten, som er bemærket i Stamtavlen;²⁹ den var for os Børn fortrinlig til at skjule sig bagved.

I Haven var en mærkværdig Bygning kaldet Lysthuset, men var saalangt jeg husker tilbage aldrig brugt til Lyst, men Væg-

26 Jesper Nicolaj Jespersen, 1815-1888, gårdejer, Almegård, Knudsker. (BS).

27 Christian Ancher Hoffmann, 1813-1885, søn af kommandant Poul M. Hoffmann og hans første hustru Cathrine Steenbech. Christian Hoffmann uddannedes som jurist, blev kæmper i Rønne og overtog forældrenes ejendom i Grønnegade, »Hoffmanns Gård«. (Stamtavlen)

28 Panum, Jens Severin Nathanael, 1792-1836, regimentskirurg. (BS). Udgav: Beskrivelse over Bornholm eller Bornholms Veiviser, Slesvig, 1830.

29 Jvnf. note 13.

Maleri af Kr. Zahrtmann 1869 »Bedstemors Have« med den (i 1864 afdøde) bedstemor Barbara Bohn Jespersen i halvdøren ind til stuehuset, ud mod Storegade. Sidebygningen har facade mod Krystalgade. Bornholms Kunstmuseum.

gene vidnede om, at her havde været fiint malet; det var en firkantet Bindingsværksbygning med Tegltag der dannedes skraat, lige ens fra alle fire Sider til Spidsen. (Denne mærkelige Bygningsmaade staar endnu tydelig for mig). Dette Hus blev brugt til Oliepresseanstalten som dreves af min Fader, der havde Leverance til Fyret paa Christiansø.³⁰ Raps blev opvarmet, knust - mellem blanke Valser, der dreiedes mod hinanden af 2 Mand - og fyldt i uldne smaa Poser, der stillede i en Ramme hvor ovenover var en Galge, hvori en Vægstang, der kraftig styrtede en Vægt nedover de Kiler, der anbragt mellem Poserne pressede Olien ned i de under hele Histo-

rien anbragte Blikskaale. Det var naturligvis forbudt Børnene at komme derind, men det var umuligt at blive derfra. Denne Oliepresse blev flyttet hen i en til dette Formaal indrettet Tilbygning til østre Længe.

At Oliepressen samt Lysthuset blev taget bort fra Haven var naturligvis efter Moders særlige Ønske, og derefter blev Haven anlagt i moderne Stil, samt det ualmindelig store prægtige Valdnøddetræ, der stod ved Indgangen, hugget om. Frugten kunde man vanskelig faa, da Grenene vare høit oppe, desuden for Største Parten hængende ud over Gaden, saa Moder mente det var unyttigt - men prægtigt var det.

Vi havde ogsaa Part i en anden Have nærmere Stranden som kaldtes Dommerehaven; den laa nedenfor den Gade som nu hedder Snellemark. Der dyrkede Moder

³⁰ Fyret på Christiansø er et af Danmarks ældste, bygget og taget i brug 1805. Landets ældste blinkfyrr.

sine Kjøkkenurter, Kaal, Kartoffler og slige Ting; men der fandtes ogsaa Lavendel, Gyldenlak og Akeleye. Haven ejedes af Flere, derimellem en høiagtet Skipper, Jochum Schrøder,³¹ der fornuftigvis havde sin Deel indhegnet med et Stakit, der lukkede for prægtige Ribs og Stikkelsbær. Vi Børn fik aldrig Lov at gaa derind, undtagen med Konen der plantede Kaal; og det var enda en Gunstbevisning. Men saasom jeg aldrig gik i Skole, var jeg altid parat til at rende med allevegne, og stod mig godt med Folkene.

Dog engang, da var jeg for resten en stor Pige vel 12 eller 13 Aar; saa kommer jeg rask lukkende Døren op til Kjøkkenet raabende »Lise jeg skal hae en Lysestage«. Lise staar ved Vasken og siger ved sig selv: »Saa! Ska hun ded!« Jeg lukkede Døren gik, ventende paa Lysestagen. Men Moder kom fra Spisekammeret, havde hørt denne Ordre, hun kommer ind og siger »Hvem siger Du ska hae nu gaar Du ned til Lise og beder hende pænt vil Du give mig en Lysestage. Det kneb - men maatte udtales, - jeg glemmer det aldrig. Moder overholdt strengt at der vistes Tjenestefolkene den tilbørlige Respekt; ligesom hun selv altid blev viist den Respekt, som hendes hele Færd, og hendes skønne, imponerende Skikkelse maatte absolut indgyde enhver.

En af de Tildragelser jeg mindes fra min Barndom har jeg et Minde om i en usleben Bornholmsk Diamant, som jeg gemmer. Jeg saae en Dag, at man bredte et Seil (Rapsseil) ud paa Gaardspladsen, derpaa henrullede 2 eller 3 store runde Stene; disse bleve slagne i Stykker af en af Karlene, med en stor Jernhammer. Indeni disse Stene fandt vi saadanne Krystaller som Fader kaldte bornholmske Diamanter, og hvoraf jeg endnu har en. Der var to fremmede Herrer hos Fader, komne ovre

fra, som vi Bornholmere altid nævnte Reisende fra Kbh. Jeg troer den ene hed Rawert - den ene var høi den anden lille med et rundt Hoved.³²

Et uopnaaet Ønske førte jeg gennem hele min Barndom - det, at komme til at gaa i Skole - det stod for mig som meget tillokkende, saa jeg troer at jeg misundte mine Brødre den Skolegang der forekom mig som et særlig fornøjeligt Gode. Mine Søstre kom alle i Skole i Kjøbenhavn; jeg maatte se at skaffe mig lidt Kundskaber hist og her, lidt fra Brødrene, lidt - men det var meget lidt - fra min 12 Aar ældre Søster Grethe. Dog fik jeg i nogle Aar 2 Timers grundig Undervisning om Ugen af Skolens Rektor Bohr, der læste med os, vi vare tre jævnaldrende, Rektorens Datter Ida, og Kommandantens Datter Marie Hoffmann og saa jeg. Han læste med os Historie, Geografi og Religion; paa denne Undervisning har jeg bygget al den Viden, jeg senere har kunnet erhverve mig.

Min eneste Skolegang indskrænker sig til at gaa i Dandseskole i 6 Uger hos Dandsemester Lund. Der paakommer mig en lille humoristisk Erindring fra den Tid; af Dandseskolens Elever var imellem Drengene (Latinskoledreng) Mathias v. Kohl,³³ ubetinget No. 1, en smuk og altid pyntelig klædt Dandser, var saaledes iført en Pjækkert, kaldte man den - det var en Trøje med spidse, korte Skøder bag paa, der pyntedes med 3 blanke Knapper efter hinanden paa hvert Skøde. Nu var dengang i Besøg hos Krums³⁴ en Broderdatter af Madame Krum, som hed Nikoline Thue

31 Jochum Schrøder, skibsfører, f. 1828 (BS).

32 O.J. Rawert besøgte (med ukendt ledsager) ogsaa Bornholm 1821. (Fra en tidligere rejse til øen udkom: Rawert og Garlieb: Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815. Kbhvn. 1819.)

33 Mathias Frederich von Kohl, f. 1816, jurist. Vist søn af kommandanten på Christiansø. (BS).

34 Chresten Krumm, 1783-1829, f. i Drammen i Norge, toldkasserer i Rønne. (BS).

fra Norge; hun var sletikke kjøn, temmelig klodset, men altsaa meget ringe anseet som Dandsinde, men altid i Humør. Saa skete det at Mathias v. Kohl engagerede Nikoline Thue; saa siger hun til os andre:

Badens Fru Grammatika smukt forgyldt
paa Bagen kom og engagerede mig - jeg
blev som et Lagen.³⁵

En af de større Tildragelser i mit Hjem fra Barndomstiden, det var dengang da Fader i Kompagni med Peer Kjøbmand (Han hed egentlig Peer Rønne, men gik altid under benævnelsen Peer Kjøbmand og var absolut Rønnebyes rigeste Kjøbmand). Fader lod i Kompagni med ham bygge der paa Stedet en Brig, der fik Navnet Bonavede;³⁶ Tilberedelsen hertil optog megen Tid forud, var det at Tømmeret skaffedes ved at hugge mægtige Egetræer i Faders Skov Bolleris beliggende nærved Clemenskirke; altsaa 2 Mile fra Rønne. 3 à 4 Vogne udstyredes med Mandskab og Føde om Morgenens hjemmefra og kom seent henad Aften Hjem, med store Læs med Egestammer, som aflæssedes i Gaarden; savedes der af Tømmermænd til Planker, der bragtes til Byggeriet ved Havnen. Briggen blev færdig - førtes ud i Havene af Skibsfører Mads Birk Jespersen, en Brodersøn af Fader, og tildeels opdraget hos mine Forældre. Den seilede, men kom ikke længere end i Kanalen mellem England og Frankrig, der sank den og man saa aldrig noget mere til den. Skibsføreren blev senere Karantænebetjent i Kjøbenhavn, og var Fader til Marineløjtnant Wiliam Jes-

persen,³⁷ der faldt ved Dybbøl 1864 ombord paa Rolf Krake.

Flere lignende Tab forringede Faders Formuesomstændigheder, saa at Moders, som den rige Kjøbmandsdatter, store Formue svandt ind - dog tror jeg særlig ved Pengekrisen, Statens Bankerot, da jeg har hørt fortælle om hele Kufferter fulde af Sølvtoi, maatte indsendes til Banken; vist er det, at gammelt Sølvtoi, som absolut har været i Moders Eje, fandtes ikke i min Tid.

Der var et saakaldt Theskriin som Fader havde arbeidet selv af vellugtende Træsorthavde kaldte det Blyantstræ. Laasen og Nøglen er af Sølv saavel som Skiltet ved Nøglehullet alt sammen forarbejdet af Fader selv; han havde ved siden af sit Kontor en Smedeesse med Blæsebælg, Smeltedigler og Tilbehør. Det er vist forarbejdet i hans unge Dage, da det viser den Tids Romantik i den Snildhed, hvormed Laasen er, saaledes er Skiltet i Form som et Hjerter, deri er indgraveret et B og i dette B passer Nøglen der i Øiet er et P, der er istand til at lukke op. - Jeg fik dette Skrin engang af Moder og det er nu i Jennys Eje. Kun er der den Forandring, at de 3 Theedaaser hvortil Rummene var afpassede, vare forsvundne, i den knappe Tid sendte til Banken. Efter ringe Evne har jeg ladet dem erstatte med imiteret Sølv (nysølv) - Hængslerne vare ogsaa oprindelig af Sølv, men da disse ved vold, som Børn ofte mishandlede unyttige Lukkenop, vare saa bøjede og skæve, saa lod jeg i mine unge Dage en Uhrmager i Rønne sætte andre Hængsler, der naturligvis ikke vare af Sølv - og det vakte min Forundring at han ikke vilde have Betaling

35 H.C. Andersens digt: Den rædselsfulde Time, 1827. Jacob Baden: Grammatica Latina det er Anvisning til det Latinske Sprog, udgivet til Skolernes Brug i Danmark og Norge. (Fx andet oplag 1790)

36 Skibsbygmester Lylof byggede briggen Bonavedde i 1826 for Peder Dam Jespersen m. fl. Den var med sine 66 læster det hidtil største skib, bygget i Rønne. (K. Thorsen, Rønne Søfartshistorie, 1939, s. 142).

37 William Balduin Jespersen, 1840-1864. Søn af Karantænebetjent, fhv. skibsfører Mads Birck Jespersen og hustru Johanne Marie, født Petersen. Faldt ombord i Rolf Krake i Vemmingbund under panserbatteriets medvirken i kampen under stormen på Dybbøl. Til minde om løjtnanten indstiftede familien et legat: Marineløjtnant W. B. Jespersens Legat, der bestyres af direktionen for sømandsstiftelsen Bombebøssen.

Fru Methea Benditte Hoffmann, 1817-1908, siddende midt i billedet iført hvid kappe, hos datteren Jenny og hendes mand, apoteker Chr. Emil Permin i Middelfart med deres nydøbte yngste barn. Desuden datteren Laura Hoffmann og fire større børnebørn. Foto C. Liisberg, etableret i Middelfart 1887. Foto mellem 1887 og 1893. (Laura Hoffmann døde i 1893.)

for de ny eller for sit Arbeide - jeg ahnede ikke at de gamle temmelig irrede og forslodne Hængsler havde Værdi førend disse nu vare borte...«

Desværre nåede Thea Hoffmann ikke længere i sine erindringer, mere har vi ikke fundet i gemmerne hos hendes nevø, lægen og historikeren M.K. Zahrtmann. Men vi har fået et glimt af en tid, som er så fjern - og alligevel kendt. Vi nikker genkendende til lægen der kurerede Theas tå, Panum, der også udgav sin Bornholmsbeskrivelse i 1830, Rawert med de bornholmske diamanter - han udgav sammen med Garlieb

en beskrivelse af deres rejse til Bornholm i 1815 - rektor Peter Georg Bohr, der underviste Thea og hendes veninder få timer om ugen - og som var oldefar til nobelprismodtager Niels Bohr - Christians Ø's Fyr, statsbankerotten i 1813 og eftervirkningerne, skibet Bonavedde som så hurtigt gik til og meget mere. M.K. Zahrtmann har indirekte brugt Theas erindringer i sine arbejder, fx i Rønne By og Borgere fra 1927, men han har aldrig villet offentliggøre mosterens erindring. Det har været for tæt på og hørte sig ikke til på Zahrtmanns tid. Jeg håber at han tilgiver at vi gør det nu, i respekt for en begavet kvinde.

Slukningstoget som Nexø Brandvæsen rådede over ved bombardementet. Personerne på billedet er: 1. Otto Holttoug, savskærer i Mølleby og søndagskolelærer. 3. Poul Jacobsen, ansat på Bornholms Konserverfabrik. Efter krigen vicebrandinspektør. 4. Johannes Rosqvist, arbejdsmand. Var depotmester en periode efter krigen. 5. Harry Lassen, vejformand i Nexø Kommune. 8. Poul Jensen, smed. Vicebrandinspektør på et senere tidspunkt. Leder af Brdr. Jensens Orkester. 9. Valdemar Jacobsen, snedker/tømrer. 12. Gotfred Nielsen, smed hos H. E. Poulsen. 14. Tage Jensen, snedker på møbelfabrikken. 16. Hans Ejnar Ipsen, mekaniker på Nexø Autoværksted. 17. Peter Laurentius Kofod, bygmester, brandinspektør, ledede brandvæsnet under bombardementet. 18. Jens Hansen, ejer af Nexø Autoværksted. Brandinspektør efter P. L. Kofod. Vi kender ikke navnene på ni af de tyve mand, (nr. 2, 6, 7, 10, 11, 13, 15, 19 og 20).

Kaptajn Wegeners rapport:

Beretning om Luftværnets virksomhed i Nexø i Dagene 6. Maj - 13. Maj 1945

Ved Erik Gornitzka og Ann Vibeke Knudsen

Wegeners arbejde er en maskinskrevet og stencileret rapport om begivenhederne i Nexø, især da russerne bombede byen 7. og 8. maj 1945. Rapporten blev sendt i cirkulation fra 22. september til 24. oktober 1950 og hvorfor den er udarbejdet (i de fem år mellem 13. maj 1945 og 22. september 1950) vides ikke. Den er bevaret i enkelte eksemplarer, både i privateje og på arkiver. Et eksemplar findes i Østermarie hos en efterkommer af to af de mennesker, der har haft rapporten til gennemsyn. Vedkommende mente, at rapporten skulle gøres tilgængelig – for det drejede sig jo om en af de største og mest voldsomme begivenheder i Bornholms historie. Selv om det viste sig, at rapporten havde været helt eller delvis offentliggjort før, bl.a. i ugeavisen Østbornholmeren i forbindelse med markering af 40 års dagene i 1985, har vi besluttet at genudgive teksten her, således som den foreligger. Og ikke mindst at for-

Erik Gornitzka er formand for Nexø Museum og næstformand for Martin Andersen Nexø Museet og har arbejdet med lokalhistorien gennem mange år. Han interesserer sig specielt for gamle billeder fra Nexø, for de bornholmske gårdes historie og for slægtsforskning, www.gornitzka.net. Erik er uddannet grafiker i familiens bogtrykkeri i Allinge.

Ann Vibeke Knudsen, arkitekt fra Kunstakademiet i København. Museumsinspektør på Bornholms Museum fra 1982, museumsleder samme sted 1996-2010. Siden forfatter og redaktør af kulturhistoriske bøger og artikler.

syne den med nogle enestående, samtidige fotografier, 24x36 farvedias, optaget af sagfører H.H. Jensen, Nexø lige før, under og ganske kort tid efter de hektiske majdage 1945. De er fra farvefotografiets barndom, der findes kun få farveoptagelser fra den tid på Bornholm, specielt under Anden Verdenskrig. Man kunne forestille sig, at filmen er kommet den danske fotograf i hænde via tyske officerer eller andre, i bytte for mad eller andre tjenester?

Forfatteren, Herluf Wegener, 1904-1991, var uddannet arkitekt, men blev indkaldt som reserveofficer i 1939 og gjorde tjeneste som løjtnant i ingeniørtropperne i København indtil 29. august 1943, hvor officererne blev interneret. Han blev derefter sendt til Bornholm som militær medarbejder for luftværnschefen, dvs. den der forestod uddannelsen af CBerne (datidens CFere). Han blev udnævnt som brandinspektør i Rønne 15. oktober 1944, et hverv han varetog i mere end 25 år. Blev i 1952 udnævnt som oberstløjtnant af reserven. Kom i Rønne Byråd første gang i 1962 for Det konservative Folkeparti.¹ Fotografen, advokat Hans Harald Jensen, 1894-1971, Nexø, kom som dommerfuldmægtig til Nexø i 1924, men etablerede sig året efter som sagfører i byen. Han udnævntes som branddirektør i 1935, og det er med den baggrund, han har kunnet komme ind i byen under og umiddelbart efter bombardementerne og tage sine enestående billeder af en mennesketom og endnu næsten uryddet, rygende og udbombet by.²

Wegener har udarbejdet en korrekt, formel rapport, i en saglig og nøgtern tone, således som militærfolk var skolet i det. Hvor rædselsfuld situationen har været, hvor skrækslagne nexøboerne må have

været med uvisheden om fremtiden, om man nu havde mistet sit hjem og alle sine ejendele, om grunden til at de falske rygter opstod, om russerne, som tyskerne frygtede mest af alt, der var på vej, alt det skal man læse mellem linjerne. Det er ikke ret svært, men gad vide hvor gode man har været til at få snakket med hinanden om katastrofen – valgte man mere eller mindre at tie den ihjel? Turde man ikke tale om det? Den punktlig rapport giver et nøje og (formentlig nogenlunde) sandfærdigt billede af de forfærdelige døgn nærmest minut for minut fra 6. til 13. maj 1945. Rapporten giver (selvfølgelig) indtryk af, at der var fuldstændig styr på hjælpeindsats, evakuering, brandslukning, udbedring af skaderne og tilbageevakueringen. Det var naturligvis det indtryk man helst ville efterlade sig – men mon der ikke var optræk til kaos og panik flere gange? Mon ikke nogen gemte sig langt væk af skræk for hvad der kunne ske? Alt andet ville være utænkeligt. Det var sidste gang, der var i krig i Danmark på dansk jord. Det er heldigvis sidste gang folk har måttet flygte fra deres eget hjem – til en uvis skæbne – her i landet!

På forsiden af rapporten står navnene på de 16 mand - det var Nexøs brandmandskab - der fik heftet, der blev udsendt den 21. september 1950, til gennemlæsning. »Der bedes taget meget vare paa Heftet«, kan man også læse. Det gør vi!

»Brandtjenestens Leder var Brandinspektør Kofoed, der raadede over Brandkorpset, der bestaar af 1 Vicebrandinspektør, 3 Underassistenter, 1 Materielforvalter og 10 Menige«. Det må have været i hvert fald nogle af de 16 mand, der fik heftet til gennemsyn fem år senere:

1 Bornholms Tidende, 3.12.1974, 70års fødselsdagsomtale.

2 Bornholms Tidende, 19.7.1971, nekrolog.

Johannes Andersen, bagersvend
Hjalmar Andersen, snedker
Kaj Lindahl, cementstøber
Tage Jensen, snedker
Louis Mogensen, automekaniker
Johs. Rosquist, arbejdsmand
Walther Nielsen, slagtersvend
Hans Ejnar Ipsen, mekaniker

Leo Anker, motorcykelforhandler og -mekaniker
Karl Andersen, tømrersvend
Poul Jensen, smedesvend
Konrad Kofoed, arbejdsmand
Poul Jakobsen, fabriksarbejder
Gotfred Nielsen, smedesvend
Leo Larsen, sadelmager
Jens Hansen, ejer af Nexø Autoværksted

(Det blev noteret, hvornår heftet blev modtaget, hvorefter det blev sendt til den næste på listen. Man brugte mellem en og seks dage på at læse teksten igennem. De to sidste beholdt heftet, det er nuværende ejers bedstefar og far).

Kaptajn Wegeners rapport:

I Nexø By var før Kapitulationen kun faa, tyske Styrker placeret, og der var ikke i Byen eller dens umiddelbare Nærhed foretaget Forsvarsforberedelser, dog fandtes i Havnen til Stadighed mindre tyske Marinestyrker og ofte ankrede større tyske Enheder op paa Reden.

Tyske transportpramme eller landgangsbåde er fortojet ved Klokkemolen i Nexø Havn. Man kan se i havnens protokoller, at der 5. og 6. maj ankom ca. 10.000 civile og militære flygtninge. Samtlige farvebilleder i denne artikel er taget af sagfører H.H. Jensen, Nexø og skænket til Bornholms Museum i 1970'erne. Farverne er med årene blevet meget, men vi har valgt at justere dem ganske lidt i disse gengivelser.

En lille gruppe tyske flygtninge er samlet omkring et feltkøkken ud for Nexø Havns lodshus. Midt i billedet, ved skorstenen, ses tyske soldater, en infanterist og en marinesoldat. Til højre er det formentlig nysgerrige nexøboere, der skal se hvad der foregår. På billedet til højre ankommer et tysk flygtningeskib til Nexø i begyndelsen af maj 1945.

I Slutningen af April og Begyndelsen af Maj Maaned mærkes tydeligere og tydeligere, at Krigsskuepladsen i Øst rykker Bornholm nærmere. Flygtningetransporter og oprevne Militærafdelinger, halvmilitære og civile Kolonner i overfyldte Skibe ankommer mere og mere talrigt fra det tyske Brohoved i Baltikum og fra Danzigomraadet, men Skibene forbliver normalt kun kort Tid i Nexø, hvorfra de dirigeres videre til andre danske Havne, undertiden til Rønne, hvor Flygtningene udlades for senere at blive videretransporteret med Undervandsbaade og mindre Krigsskibe, medens selve Flygtningeskibene dirigeres tilbage til Indladning af nye Flygtningekontingenter.

Russiske Flyvere var kun lejlighedsvis set over Nexø, men i Tiden umiddelbart før Kapitulationen kunde tydeligt høres Kanontordenen fra Kampene paa den tyske Østersøkyst, og af og til hørtes Skydning og Detonationer fra Havet, der tydede paa Kamp mellem Flygtningeskibene og russiske Flyvemaskiner, og ofte bar Skibene da ogsaa Præg af at have været i Kamp for nylig baade paa Skroget og ved de døde og saarede, der befandt sig om Bord.

I flere Tilfælde blev danske Fiskerbaade forvekslet med disse Flygtningeskibe og beskudt af de russiske Flyvemaskiner, og i et enkelt Tilfælde dræbtes herunder 1 Dansker og 1 saarede.

I Nexø kunde man i Reglen forhindre, at de tyske Flygtninge kom i Land, og naar dette ikke var Tilfældet, foretoges som oftest et Karantæneeftersyn af Amtslægen, bistaaet af de tyske Læger.

Det var under Indtryk af disse Begivenheder, at man i Nexø modtog Meddelelsen i Radioen d. 4. Maj om Aftenen, at Tyskerne i Danmark havde kapituleret, og straks Udløstes en spontan Glæde over Freden og over, at Byen var sluppet saa godt fra det nære Naboskab med Østfronten gennem flere Aar.

Lørdag den 5. Maj træder Modstandsbevægelsen i Nexø i Aktion, og medens Kirkeklokkerne ringede Freden ind, samledes mange af Byens Borgere paa Torvet, hvor Borgmester Harild talte til Borgerne. Imidlertid skulde Byen snart faa alvorlige Problemer igen at skulle løse, idet der allerede samme Eftermiddag ankom nye store Kontingenter af tyske Flygtninge.

Børn i Nexø fejrer befrielsen 5. maj.

Nexø Rådhus og Politistation, som fungerede som Kommandocentral (Kc) under det efterfølgende bombardement. Frihedskæmperne har biler og CB-lastbiler til rådighed for den efterfølgende internering af danske værnemagere. Modsat Rådhuset har nysgerrige samlet sig for at følge begivenhedernes gang. Ingen kunne da forestille sig, at de to bygninger, P. Berg til venstre og Gornitzkas Trykkeri til højre, ville være rygende ruinhobe i løbet af få dage.

Søndag den 6. Maj

Til Nexø fortsatte fra Morgenstunden Flygtningestrømmen af tyske militære Flygtninge, og ved Middagstid var der ankommet mindst 5000 Mand (Nexø er paa 3000 Indbyggere), der var i en elendig Forfatning uden Proviant og uden at have modtaget Forplejning i 48 Timer og varm Mad i mere end en Uge. Vaabnene smed mange fra sig, hvor de gik og stod, og mange Afdelinger var uden egentlig Kommando.

Nexø By anviste Afdelingerne Bivuakplads i Lystskoven, der grænser op til Byen.

Da Byen var underrettet om, at et lignende Antal tyske Flygtninge var ankommet til Rønne, og man paa tyske Officerer

forstod, at Invasionen var uventet, og at man maatte regne med, at yderligere et stort Antal tyske Flygtninge kunde ventes fra Hela Halvøen (Nord for Gdynia), var det forstaaeligt, at man nærede bange Anelser om, at disse udisciplinerede Styrker vilde begaa Selvtaget, og Byen henvendte sig derfor til Amtmanden, der lod Henvendelsen gaa videre til Frihedsraadet, der anmodede Luftværnslederen, Kaptajn Wegener, om at organisere og forestaa denne Forplejning. Klokken var da c. 1500. Formanden for Røde Kors paa Bornholm, Oberst Waage-Petersen [Waagepetersen], blev anmodet om og gav sin Tilslutning til, at Bespisningen skete i Røde Kors Navn.

2 Lastbiler med frivillige CBer, forsynede med Røde Kors Armbind, dirigeredes til Nexø. Kaptajn Wegener, Obersten

Fiskeskipper Lauritz Madsen, der måtte flygte til Ystad med sin fiskekutter »Havet« på grund af sit illegale arbejde, vendte under vild jubel tilbage til Nexø søndag 6. maj. Til højre i havnen ses m/galeasen »Gefion«, købt i 1943 til Nexø af skibsfører Frede Søndergaard Nielsen.

og Formanden for Frihedsraadet, Overlæge Olsen, kørte ligeledes til Nexø for at se Forholdene paa Stedet og forhandle med Byens Repræsentanter og den tyske Bykommandant. Sidstnævnte bekræftede, at det drejede sig om ikke kæmpende Afdelinger og stillede en Intendant til Raadighed med en Liste over de Afdelinger, der ikke vilde kæmpe.

Kaptajn Wegener etablerede derefter Samarbejde med Formanden for den lokale Luftværnsforening, Bestyrer M. Petersen, der foranledigede DKBernes Forplejningshold samlet og stillede Konserverfabrikens Dampkogningss gryder til Disposition.

Kl. c. 1800 var Byggryn og Mælk fremkaffet hos Købmænd, Mejerier og Omegnens Landmænd, og Kogningen kunde paabegyndes. Kl. c. 1830 var de første c. 600 Portioner færdige, og vi, der deltog i Ledelsen, kørte med ud til den første Uddeling. Først kørte vi til Havnen for at uddele til en mindre Gruppe der, da vi pludselig hørte et Batteri i Nærheden give Ild, og ved at følge Sporprojektilerne kunde vi øjne en Flyvemaskine i stor Højde. Et Øjeblik efter forsvandt Maskinen og efterlod hos os en Fornemmelse af at have overværet en taabelig Handling, der kunde faa Følger, men vi fortsatte Besisningen, indtil vi var færdige, og Kl. c. 0100 havde DKBerne i Nexø bispist c. 5000 Mand med en varm Ret bestaaende af Grød og dertil Mælk. Uddelingen af Maden var næsten det vanskeligste. Saa snart Vognen gjorde Holdt, trængtes Soldaterne i den Grad om Vognen, at alle Arbejdsmuligheder udelukkedes, og først da de blev klar over, at det var vor Agt at fortsætte, til alle havde modtaget en Portion, kom der mere Ro over Foretagendet, der jo hurtigt helt maatte foregaa ved tilriggede Lamper.

Kl. c. 2200 blev Kaptajn Wegener kaldt til Borgmesteren, hvor til en tysk Stabsofficer for en Artilleriafdeling med sin Stab

var ankommet og ønskede Kvarter til sin Stab og sit Mandskab. Han meddelte os, at han agtede at kæmpe, saafremt Russerne angreb, men var villig til at overgive sig til engelsk-amerikanske Styrker. I Fællesskab forsøgte vi at forklare Officeren, at Tyskerne i Danmark havde kapituleret til alle allierede Magter, og at han nu var paa dansk Jord og foreslog ham at sætte sig i Forbindelse med Insel-kommandantur for at faa Kapitulationsordren bekræftet. Officeren nægtede at modtage Instrukser fra Inselkommandantur, men afstod iøvrigt fra de ønskede Lokaler, naar Byen ikke frivilligt vilde overlade dem. Iøvrigt oplyste han, at Afdelingens Antiluftskyts var opstillet paa begge Sider af Byen langs Stranden, samt at han var indforstaaet med, at hans Afdeling ikke vilde blive forplejet paa Røde Kors Foranledning. Vi forstod nu, at ikke alle Chefer vilde følge Ordrene fra Ledelsen, og kunde kun haabe paa, at de besindige maatte faa Qvertaget. Iøvrigt regnede vi alle for givet, at Englænderne vilde komme og modtage Kapitulationen og dermed, at dette kunde forløbe gnidningsløst.

Et Uheld skulde dog indtræffe i Løbet af Aftenen, idet den ene Lastvogn i Mørket kørte i en Grøft paa Hjemkørsel fra Uddeling, og 4 DKBer og CBer, der sad paa nogle Transportspande eller stod paa Bilens Trinbræt, blev slynget af Vognen, hvorved en CBer, Mortensen, brækkede det ene Ben paa to Steder ved Ankelen. Han blev straks kørt paa Nexø Sygehus, og senere under Evakueringen førtes han til Allinge Sygehus.

Kl. 0100 aftraadte Hjælpestyrkerne, men da det var besluttet at uddele en Portion Grød og Mælk ogsaa den følgende Dag, med Ordre til at møde Kl. 0700 næste Morgen. Kaptajn Wegener og 6 CBer blev indkvarteret i Nexø ved frivillig Hjælp, medens den ene Lastvogn med 4 CBer blev beordret tilbage til Rønne.

Mandag den 7. Maj

Ganske naturligt søgte alle tyske Flygtninge mod Rønne, - her var Kommandomyndigheden, og navnlig var her Mulighed for Mad fra de tyske forplejningsorganer og Mulighed for Videretransport, bort fra de russiske Styrker, som de nærede en sand Rædsel for. I Skovene fra Galgeløkken, den tyske Lejr i Rønne, og forbi Fredensborg var efterhaanden opsamlet en betydelig Styrke paa adskillige 1000 Soldater, der byggede sig Løvhytter, Kogerender, Dækningsgrave o.s.v. For at undgaa, at denne Forlægning yderligere skulde vokse, besluttedes at beordre de Styrker, der kom i Land i Nexø, til Almindingen og Hareløkkerne, hvor der var ret gode Forhold for Styrkerne at bivuakere under.

Forinden Styrkerne skulde sendes afsted fra Nexø, var det som nævnt Hensigten at uddele en Portion Grød med Mælk, og Kl. 0700 mødtes paa Konservesfabrikken DKBerne, CBerne, Kaptajn Wegener og Bestyrer Martin Pedersen, for at paabe- gynde Tilberedningen og Uddelingen af Maden.

Alt forløb programmæssigt, Vejret var smukt og varmt, og det var tydeligt at se, at Soldaterne var blevet kvikket op af den varme Mad Aftenen før, og det smukke Foraarsvejr og Masser af nyvasket Tøj til Tørring bar Præg af, at en Del af Soldaterne var begyndt at interessere sig for deres Hygiejne, ligesom talrige Løvhytter o.l. Bivuakarbejder kendetegnede Feltsoldatens Evne til hurtigt at indrette sig i Terrainet.

Aftenen før havde vi ikke faaet noget rigtigt Indtryk af Soldaterne, men nu kunde vi se, hvilken broget Forsamling det var. Der var rene tyske Afdelinger, Baltere, Hjemmefrontens halvmilitære Afdelinger og russiske Krigsfanger, og rundt i Skoven flød det med bortkastede Beklædningsgenstande, Vaaben, Pansernæver og anden Udrustning.

Kl. c. 1000 kom 2 russiske Maskiner ind over Nexø, og der blev aabnet en kraftig Luftværnsild af de tyske Batterier, og samtidig blev der givet Flyvervarsling med Sirene.

Kaptajn Wegener opholdt sig da sammen med DKBerne paa Konservesfabrikken. Kaptajnen forsøgte straks en Opringning til Centralen for at faa opklaret, hvem der havde beordret Varslingen, idet Luftværnet ikke paaregnede at modtage Meldinger eller Ordre fra Tyskerne; denne Opringning forblev ubesvaret, men det lykkedes at faa opklaret, at en Frihedskæmper paa eget Initiativ havde forlangt Centralen til at foretage Varslingen. Da Skydningen nu var ophørt, blev der givet Afvarsling, og Flyvervarslingen havde da varet c. 10 Min. Det hele varede saa kort og var egentlig saa dagligdags (i den sidste Tid havde der ret jævnligt været Flyvere over Farvandene ved Bornholm), saa Byen antog meget hurtigt sit normale Udseende, og det var vist egentlig kun faa, der heri saa Optakten til Angrebene, der fulgte.

Tilstedeværelsen af de mange tyske Flygtninge, Opstillingen af de mange Luftværnsbatterier og Skydningen under Overflyvningen foraarsagede dog, at mange Nexøborgere frivilligt evakuerede i Løbet af Formiddagen.

Forplejningen af de tyske Flygtninge var næsten tilendebragt, da Kl. 1215 en Formation paa c. 10-12 russiske Bombemaskiner nærmede sig Byen fra Øst, og umiddelbart efter kunde fra Konservesfabrikken iagttages, at Maskinerne dykkede ned over den centrale Del af Byen, og først iagtto man, at een eller flere af Maskinerne aabnede Ilden med deres Vaaben og derefter, at der kastedes Bomber. Det hele kom meget overraskende, og enhver søgte Dækning paa nærmeste Sted under Vinduesbrystningerne.

Da Angrebet var ovre, søgte Kaptajn Wegener Forbindelse med Telefoncentra-

len, men Personalet her havde søgt Dækningsrum.

Straks efter kom andet Angreb paa 10 til 12 Maskiner med samme Angrebstaktik som før, og paa Konservesfabriken søgte alle Dækning i Kælderen. Kl. 1230 satte tredje og sidste Angrebsbølge ind med samme Antal Maskiner.

Et Forplejningshold af DKBer og CBer, der var paa Vej tilbage til Fabriken, maatte standse Bilen og søge tilfældig Dækning under første Bølge, men naaede derefter frem til Konservesfabriken.

Umiddelbart efter Angrebet søgte Kaptajn Wegener Forbindelse med C.B.U. Kolonnen i Sandvig og beordrede 1 Ambulance med Personel til Nexø med Mødested ved Konservesfabriken, da man maatte befrygte, at et stort Antal Mennesker var kommet til Skade, og straks derefter kørte Kaptajnen til Kc. i Nexø for at stille sig til Raadighed for den lokale Ledelse. Luftbeskyttelsestjenesten i Nexø var organiseret paa Basis af de almindelige frivillige Ordninger udenfor Luftbeskyttelsesomraaderne.

Som Luftværnsleder var udpeget Overbetjent K.M.V. Petersen, og som dennes Stedfortræder Luftværnsforeningens Formand, Bestyrer Martin Petersen, der begge er uddannet som Luftværnsledere.

Brandtjenestens

Leder var Brandinspektør Kofoed, der raadede over Brandkorpset, der bestaar af 1 Vicebrandinspektør, 3 Underassistenter, 1 Materielforvalter og 10 Menige, samt en frivillig Kolonne paa 6 Mand. Mødested Brandstationen. Materiellet bestod af: 1 Stk. 1200 Min/liter Paahængssprøjte, 1 Stk. 250 Min/Liter Paahængssprøjte og 500 m. Slangemateriel.

Desuden kunde Brandtjenesten paaregne Støtte fra »Zonens« Brandslukningshjælp, stationeret i Nexø, der raader over 1 Stk. 1000 Min/Liter Automobilsprøjte, 1

Stk. 500 Min/Liter Pumpe, monteret paa Kranvogn og 400 m. Slangemateriel og af Personel 1 Assistent og 1 Hjelper.

Vandforsyningen foregaar fra Hydranter og fra Havet.

Sanitetstjenestens

Leder var Læge E. Petersen med Barber Jensen som Næstkommanderende, der raadede over 14 uddannede Samaritter fra Arbejdernes Samaritterforbund.

Sanitetsstationen var beliggende i Kommuneskolens Bade- og Omlædningsrum, hvor ogsaa Baarer og et passende Lager af Forbindsstoffer m.v. var opmagasineret.

Mødested Sanitetsstationen.

Rydningstjenestens

Leder var Konstruktor Johs. Kofoed, Posten som Næstkommanderende var ikke besat paa Grund af lige stedfunden Fraflytning. Tjenesten var inddelt i:

1 Elektrikerhold paa 2 Mand

1 Gas- og Vandhold paa 4 Mand

1 Rydningskommando paa 8 Mand.

Materiel: Værktøj i Depot.

Mødested: Zonestationen.

Afspærringskolonnens

Leder var Mogens Krogh Hansen med Snedker Kristiansen som Næstkommanderende, der raadede over 15 Mand.

Mødested: Kommandocentralen.

Luftværnslederen befandt sig paa Vej ud fra Kommunkontoret, da Angrebsformationen nærmede sig Havnen, og da han bemærker, at den ene Maskine aabnede Ilden, gaar han tilbage til Kontoret og beordrer Personalet og Byraadet, der netop er samlet til Byraadsmøde, i Beskyttelsesrum, og straks efter falder de første Bomber. Til Stede ved Byraadsmødet var Amtslægen og Bestyrer Martin Petersen (Luftværnslederens Stedfortræder.)

Kommandostationen [kc.] var paa Politistationen, og saa snart Angrebet var ovre,

søgte Luftværnslederen, Stedfortræderen og Amtslægen frem til Kc.; inden de naaede frem, kom dog næste Angreb, og alle maatte søge Dækning. Inden tredie Angrebsbølge sættes ind, naar man frem til Kc., hvor ogsaa Modstandsbevægelsen har Hovedkvarter.

Hele Angrebet havde tilsammen varet 20 Minutter og var i Forhold til, hvad man senere blev Vidne til, ikke særlig voldsomt, men den kraftige Antiluftværnsild, der blandede sig med Flyvemaskinernes Maskingeværer og Detonationerne fra Bomberne frembragte dog et infernalsk Spektakel.

Nogle Huse var styrtet sammen og Garderne fyldte med nedfaldne Ledninger, knuste Vinduesruder og et Utal af nedfaldne Tagsten. Man saa næsten ingen Mennesker.

Og som det senere viste sig, kom kun ganske enkelte Danske lettere til Skade. Tyskerne derimod havde Tab af døde og saarede.

De haardest ramte Steder var:

Et Hus i Ferskesøstræde.

To Huse i Gadekrydset Kildestræde - Smallegade.

Hjælpestyrkernes Indsats forløb som følger:

Brandtjenesten

Paa Brandstationen mødte straks efter Angrebet 6 Mand. Da der imidlertid ikke blev indrapporteret Brande, kom Brandtjenesten ikke i Funktion. Mandskabet hjemsendt Kl. c. 1500.

Sanitetstjenesten

Paa Sanitetsstationen mødte efter angrebet 12 Mand af Sanitetskolonnen og 6 CBer, der havde Mødepligt ved Flyvervarsling.

Da Lederen af Sanitetstjenesten ikke var mødt paa Sanitetsstationen, overtog Amtslægen Ledelsen. Da der ikke blev indrapporteret Tilskadekomne, foretoges ingen

Udrykninger, men efter Ordre fra Kc. afsendtes 1 Baarehold til Sygehuset til Supplement af Personalet der.

Kl. 1400 overgav Amtslægen Kommandoen til Snedker Sofus Karlsen fra Sanitetskolonnen, og umiddelbart derefter blev Sanitetsstationen forlagt til Konservesfabriken, hvor ogsaa C.B.U. Ambulancen fik Station.

Rydningstjenesten

Efter Angrebet mødte 8 Mand paa Hjælpestationen, og hele Styrken blev efter Anmodning af Kc. indsat til Afstivning af 2 Huse i Gadekrydset Smallegade-Kildestræde. Efter et Par Timer var Afstivningsarbejdet færdigsluttet, og Rydningstjenesten blev indsat paa midlertidig Afdækning af knuste Butiksvinduer m. v.

Foraarsaget af en til Kc. Kl. 1311 indgaaet Melding om sprængt Gasledning i Kildebakkestræde foretog Gasværket Lukning af Hovedhanen. Gas- og Vandholdet foretog Udrykning med det faste Mandskab til Afspærring af de ramte Steder. Elektricitetsholdet foretog med det faste Mandskab Udrykning til Retablering af de vigtigste Ledninger.

Afspærringstjenesten

Efter Angrebet mødte 10 Mand paa Kc.

Kl. 13.18 afsendtes 2 Mand til Afspærring for Forsager paa Havnepladsen, og umiddelbart efter 2 Mand til Afspærring for et formodet Sprænglegeme ved Kommuneskolen, det øvrige Mandskab anvendtes til Ordonnanstjeneste paa Kc.

Sygehustjenesten

Af Danskere blev kun 2 lettere saarede indbragt, behandlet og hjemsendt, hvorefter et stort Antal Tyskere i Løbet af Eftermiddagen blev indbragt til Behandling, saaret i lettere og sværere Grad.

Umiddelbart efter Angrebet stillede Modstandsbevægelsens Hovedkvarter i

Nexø sig til Raadighed for Luftværnet med sit Personel og Automobilpark og udrettede her et stort og paaskønnelsesværdigt Arbejde, særligt ved Patrulieringen og senere ved Evakueringen.

En Vagtstyrke blev straks afsendt til Telefoncentralen for at bistaa Telefonpersonellet i Fortsættelse af den meget nødvendige og krævende Tjeneste.

Kl. 1339 afsendtes Ordonnanser til Husvakterne med Ordre til, at disse organiserer en foreløbig Rydning af Gaderne for Glasskaar m. v.

Kl. 1448 modtog Kc. Ordre fra Luftværnschefen i Rønne om at lade foretage Udrømning af Havneomraadet i Lighed med de Foranstaltninger, der blev truffet i Rønne.

I Overvejelserne om Omfanget af Udrømningsomraadet deltog, foruden Luftværnslederen, Borgmester Harild. Man besluttede herefter at forlange Udrømning af Beboerne paa Nordre Strandvej fra Havnen til Per Espers Gænge, samt at Udrømningsordren skulde udgives ved Ordonnanser, der ved personlig Henvendelse til hver enkelt Husstand videregav Ordren.

Modstandsbevægelsens Vognpark og et ikke ringe Antal Vogne fra Omegnens Landmænd, der frivilligt stillede sig til Raadighed, blev indsat til Transport af de Personer, der ikke selv kunde klare sig. Alle efterkom beredvilligt Ordren, og, som det var ventet, søgte alle ud i den allernærmeste Omegn, hvor Landboerne mod stor Hjælpsomhed tog mod alle de udrømmede. Samtidig foregik en livlig frivillig Evakuering af store Dele af den øvrige Befolkning i Byen, der med deres allernødvendigste Ejendele anbragt paa Cykler, Barnevogne, Trillebører o.l. søgte ud af Byen til Slægt og Venner paa Landet. Kl. 1630 modtog Kc. fra Rønne Kommandocentral Meddelelse om Tyskernes Kapitulation i Danmark til alle allierede Magter, og der meddeltes Tilladelse til at ind-

stille Udrømningen af Havneomraadet. Da Udrømningen imidlertid allerede paa det Tidspunkt var meget fremskredet, og Tilheden til, at Tyskerne vilde overholde Kapitulationen ikke var overbevisende, besluttede man at fortsætte Udrømningen til dens Afslutning og afvente, hvad der yderligere maatte komme af Meddelelser i Dagens Løb.

Kl. 1640 fik CBU Kolonnens Ambulancehold Ordre til Hjemkørsel. Kl. 1845 blev der sat nyt Flyverangreb ind mod Nexø, det kom i 2 eller 3 Bølger i hurtig Rækkefølge efter hinanden. Angrebene blev gennemført med 8-10 Maskiner, som skød voldsomt med Maskinernes Vaaben, der ligesom Bombekastningen var stærkt koncentreret om Havneomraadet.

Angrebet forekom at være af en voldsommere Karakter end det foregaaende, men maaske skyldes denne Antagelse, at Angrebet var saa koncentreret, og at der denne Gang forekom et større Antal Fuldtræffere. En Lykke for Beboerne var det, at Ledelsen havde besluttet at opretholde Udrømningsordren fra Havneomraadet, og alligevel skulde dette Angreb kræve Ofre blandt Danskerne, idet der til Kc. indrapporteredes 2 saarede, hvoraf den ene saa alvorligt, at han døde et Par Dage efter, medens den anden viste sig kun at være lettere saaret. Tyskerne havde ogsaa under dette Angreb betydelige Tab af døde og saarede. De haardest ramte Steder var:

- 1) Dampskibsekspeditionsbygningen, der rantes af en Fuldtræffer og styrtede sammen.
- 2) Aasen 54 ramt af en Bombe, der gik gennem Huset og detonerede bag dette.
- 3) Tysk Krigsskib i Havnen sænket.
- 4) Et andet tysk Krigsskib stærkt beskadiget.

Umiddelbart efter dette Angreb modtog Kc. Anmodning fra Sygehusets Overlæge om, at Sygehusets danske Patienter maatte

blive evakueret. Modstandsbevægelsens Personel med Vognpark blev anmodet om Assistance og foretog Evakueringen, bistaaet af det paa Sygehuset værende Personel. Kun Personer, der ikke nødvendigvis maatte være under Lægebehandling, blev hjemsendt, og disse blev alle ført til paarørende udenfor Byen med Undtagelse af 2 Personer, der anbragtes i Forsamlingshuset »Vadam« i Ibsker Sogn, der var stillet til Raadighed for Luftværnsledelsen.

Hjælpestyrkernes Indsats forløb som følger:

Brandtjenesten:

Umiddelbart efter Angrebet mødte paa Brandstationen 12-14 Mand af det faste og frivillige Mandskab, men da der ikke forekom Meldinger om Brande, kom Brandtjenesten ikke i Funktion, og Mandskabet hjemsendtes med Ordre til at stille igen paa Brandstationen Kl. 2100.

Da Mandskabet paany mødtes var Brandinspektøren fra Kc. blevet informeret om de i Rønne nedkastede russiske Flyveblade, der forlangte omgaaende tysk Kapitulation, og at man fra tysk Side forholdt sig passivt, - da Brandtjenesten ikke raadede over egnede Dækningsrum, besluttede Brandinspektøren en øjeblikkelig Evakuering af Mandskab og Materiel til »Vanggaard« c. 1 km. Vest for Nexø. Af Sikkerhedshensyn blev denne midlertidige Station senere paa Natten forlagt til »Kattesletgaard« i Bodilsker og Gaardene deromkring, ligesom Zonen med Materiel blev evakueret til »St. Hallegaard« ligeledes i Bodilsker.

Sanitetstjenesten:

Det til Sygehuset afgivne Personel fortsatte Hjælpen med Transport af Patienter til og fra Beskyttelsesrummet og senere med Evakuering af Patienterne.

Kl. 1850 modtoges Melding fra Kc. om haardt saaret Mand paa Rønne Landevej i

Byens Udkant, - et Baarehold blev afsendt og den tilskadekomne indbragt paa Sygehuset.

Rydningstjenesten:

Arbejdet med Afdækning af knuste Butiksvinduer m.v., der var paabegyndt efter det første Angreb, blev fortsat.

Afspærringstjenesten:

Mandskabet anvendtes til Ordonnanstjeneste paa Kc. og Patrulietjeneste.

Sygehustjenesten:

Til Sygehuset indbragtes 2 Danskere, 1 lettere saaret og 1 svært saaret, der døde 2 Dage senere. Ligesom efter det første Angreb blev et større Antal Tyskere efter andet Angreb indbragt, saaret i lettere og sværere Grad.

Sygehusets Elektricitetsforsyning var ved disse Angreb blevet beskadiget, og gennem Kc. fremskaffedes derfor Akkumulatorer til Nødbelysning.

Kl. 2028 blev gennem Kc. Allinge-Sandvig Sygehus anmodet om Assistance af en Læge og et Antal Sygeplejersker til Hjælp og Afløsning paa Nexø Sygehus. Anmodningen blev efterkommet og CBU Kolonnen i Sandvig fremskaffede fornødne Transportmidler.

Efter dette andet angreb kom der paany Gang i den frivillige Evakuering, og i løbet af Aftenen og Natten forlod mange Borgere Nexø paa Vej ud mod de gæstfrie Landbohjem.

Kl. 2050 modtog Nexø Kc. fra Rønne Kc. Meddelelse om, at russiske Flyveblade var nedkastet over Rønne med Meddelelse til Tyskerne paa Bornholm, at disse skulde have kapituleret inden Kl. 1000 næste Dag i Kolberg, og at der tilsikredes den tyske Kommandant frit Lejde. Endvidere meddeltes, at Amtmanden og Modstandsbevægelsen havde rettet Henvendelse til den tyske Kommandant, men Resultatet var negativt.

Kaptajn Wegener forlod nu Nexø for at overtage Ledelsen af Kc. i Rønne, og Luftværnsledelsen gik Natten i Møde i højeste Alarmberedskab.

Patruljeringen i Gaderne gennemførtes Natten igennem af Modstandsbevægelsen.

Tirsdag den 8 Maj

Kl. 0000 besættes Telefoncentralen af Tyskerne, og samtidig forsøger 20-30 Tyskere at besætte Posthuset. Kc. søger straks Forbindelse med den tyske Bykommandant, hvor tillige en Oberst fra de sidst ankomne tyske Styrker er til Stede.

Efter c. $\frac{3}{4}$ Times Forhandling lykkedes det at faa de tyske Besættelsesstyrker tilbagekaldt.

Kl. 0330 modtog Kc. Underretning fra Kc. i Rønne, at Rønne By skulde evakueres ved Daggry, og Evakueringen skulde være tilendebragt inden Kl. 0900. Man

På billedet øverst ser man mod nord, op ad Nørregade med fotografen, sagfører H.H. Jensens have til højre. Jensen har også nået at løbe ned på Nordre Strandvej og fotografere det hus, der blev totalødelagt der under bombardementerne 7. maj. Man kan se på skyggerne, at begge billeder er taget meget tidligt om morgenen 8. maj. Kl. 8.30 var evakueringen af Nexø afsluttet.

henstillede at foretage de samme Foranstaltninger i Nexø.

Efter en Forhandling med Borgmesteren opnaaedes Enighed om at paabegynde Evakueringen snarest og søge denne tilendebragt inden Kl. 0900.

Langt den største Del af Befolkningen var imidlertid evakueret i Løbet af den foregaaende Dag, og dette maatte naturligvis lette Arbejdet betydeligt.

Gennem Modstandsbevægelsen og eget Mandskab udsendtes Ordonnanser, der gennemtrævede Byen Hus for Hus og meddelte Ordren og overbeviste sig om, at alle gjorde klar til Opbrud.

Omegnens Sogneraadsformænd havde i stor Udstrækning givet Tilsagn om Hjælp og vilde stille Vogne til Raadighed ved Sognegrænserne og bistaa i Fordeling af de evakuerede, og man skønnede derfor, at en tvungen Indkvarteringsplan var unødvendig, - hvilket ogsaa viste sig fuldt ud at slaa til. Beboerne fulgte beredvilligt Ordren til Evakuering og i største Hast søgte alle ud af Byen.

Ved Bodilsker Kirke og ved »Bakkegaard« i Ibsker oprettedes Opsamlingssteder, hvorfra de evakuerede blev fordelt til Sognene eller transporteredes videre til fjernere Sogne.

Alle disponible Vogne i Byen blev taget i Anvendelse for at bistaa Beboerne ved Transport af Folk, der havde vanskeligt ved at klare sig selv.

I de tidlige Morgentimer forekom flere Overflyvninger, formentlig af Recognosceringsmaskiner.

Kl. 0530 modtog Kc. Melding fra Rønne Kc., at der var Luftalarm for Bornholm. Sirenen kunde dog ikke sættes i Funktion paa Grund af tekniske Vanskeligheder. Sidst evakueredes Sygehuset for danske Patienter, Personale og Læger til Aakirkeby Sygehus, idet der blev truffet en Ordning med de tyske Myndigheder, hvorefter tyske Læger overtog Behandlingen af tyske Saarede.

Fra Apoteket blev en Del Medicin overført til Haandkøbsudsalget i Pedersker.

Kl. 0830 var Evakueringen afsluttet, og man kunde nu regne med, at der ikke fandtes een eneste dansk Borger i Nexø.

Kc. blev derpaa forlagt til »Homannegaard« c. 1 km, N.V. for Nexø, Sanitetskolonnen til Forsamlingshuset »Vadam« i Ibsker Sogn, og Brandtjenesten var som tidligere nævnt evakueret med Materiellet til »Kattesletsgaard« og Gaarde deromkring i Bodilsker Sogn, ligesom Zonen med Materiel var evakueret til »St. Hallegaard«, ligeledes i Bodilsker.

Modstandsbevægelsen foretog en Afspærring af Vejene mod Nexø og gennemførte Patulieringen gennem Byen.

Formiddagen gik uden at der skete noget i Nexø, fra Kc. hørtes Angrebet paa Rønne, og man var forberedt paa, at Nexø kunde blive angrebet naar som helst.

Kl. 1430 blev Nexø By paany angrebet af russiske Bombemaskiner, der kom i 4 Bølger paa 9 á 10 Maskiner i hver, og Angrebets Varighed var c. 45 Minutter. Der blev skudt kraftigt fra de tyske Batterier langs Stranden og fra Krigsskibene i Havnen. Bombekastningen var meget voldsom, og der opstod Flere Brande i Byens centrale Del.

Umiddelbart efter Angrebet afsendte Kc. Ordonnans til Brandtjenesten og Zonen om de opstaaede Brande. Da Situationen endnu var uklar, gik Brandtjenesten og Zonen i Beredskab nærmere Byen ved Bodilsker Kirke. Der foretoges en Recognoscering til Byen af Bestyrer Martin Petersen fra Kc., P. Sode fra Zonen og H. Poulsen fra Brandtjenesten, men disse bliver i Byen overrasket af det følgende Angreb og maa søge Dækning i Byen, til Angrebet er forbi.

Kl. 1530 sætter nyt Angreb af Bombemaskiner ind paa Nexø By. Angrebet kommer i 3 Bølger med 9-10 Maskiner i hver Bølge, og ogsaa under dette Angreb blev

der fra de tyske Batterier givet kraftig Afværgeld.

Efter det sidste Angreb breder Brandene i Nexø sig yderligere, og der høres kraftig Skydning og Eksplosioner, som tydes at være tidsindstillede Bomber. Et Ammunitionsskib i Havnen er i Brand, og Ammunitionen detonerer enkeltvis og i Salver.

Kl. 1605 modtager Kc. Melding om, at Faldskærmssoldater er sprunget ud over Snogebæk. Mellem Kl. 1600 og 1800 indløber til Kc. flere Meldinger om tyske Troppers indbyrdes Kamp paa Havnepladsen i Nexø.

Da der stadig ikke sker nogen Udvikling i den formodede Kampsituation, og Meldingen om de russiske Faldskærmssoldater ikke kan bekræftes, afsender Kc. Kl. 1855 Bestyrer Martin Petersen paa en Recognoscering til Byen, der foretages paa Motorcykle. Ved Tilbagekomsten kan denne rapportere, at Kamphandlerne er fri Fantasi, og at Slukningsarbejdet kan paabegynde

Nexø var en ødelagt by efter de sidste bombardementer tirsdag 8. maj 1945. På billedet nederst ser man ødelæggelserne i Havnegade og i Havnen for enden af gaden. P. Bergs pakhus til venstre var så ødelagt, at en genopbygning var udelukket og det samme var tilfældet med Pakhusforeningens bindingsværksbygning til højre. På billedet øverst ser man Dampskibsselskabet Østbornholms nye passagerskibe fra 1939. M/S Østbornholm er kænret, M/S Nordbornholm svært bombeskadet.

Billedet til venstre er fra Strandgade med Nexøs gamle Rådstue (nu museum) til venstre og Pakhusforeningen midt i billedet. Bemærk de flagrende mørklægningsgardiner. Man ser op mod Torvet og den ødelagte Sparekassebygning. Billedet til højre er fra Torvet i Nexø med Sonne-Hansens Materialhandel og til højre Chr. Glistrups slagterbutik. Ejendommen blev ramt af en bombe inde i gården, så den bagerste del af ejendom forsvandt. Derfor ryddes der ud, det er Sonne Hansens ejendele der bliver sat på gaden, skrivebordet, skoene, det nypudsede kobbertøj, maleriet af en lille pige... En buste af Chr. X og Dannebrog var ellers udstillet i butikken for at fejre befrielsen. De blev hurtigt fjernet.

Aasen med købmand C.P. Jørgensens totalskadede ejendom. På billedet til venstre ser man op mod Torvet, på billedet til højre kigger man i den modsatte retning. Ruinhoben midt i billedet er også købmand Jørgensens ejendom. Der er blevet ryddet nødtørftigt op, så hestevogne kan komme forbi. Fotos 10. eller 11. maj.

Det ødelagte dommerkontor – med den intakte »kiggenborg« – set fra Havnen hen mod Nørregade. Til højre P. Bergs pakhus hvor hele kornlageret brændte. Foto måske 9. eller 10. maj – før oprydningen for alvor er sat i gang.

des, uanset at der endnu forekommer enkelte Sprængninger i Ammunitionsskibet.

Kl. 1920 afgives Melding til Brandtjenesten, at Slukningsarbejdet kan paabegyndes. Kl. 1940 modtoges Melding fra Kc. i Rønne, at der er kommet en ny Kommandant paa Bornholm, som overfor Russerne har kapituleret fra i Aften Kl. 2400, og der skal fra i Morgen tidlig etableres stærke Vagter ved alle Veje til Nexø, og Beboerne skal afvises til deres Kvarter.

Kl. 1955 paabegyndes Slukningsarbejdet.

Ved Brandtjenestens Ankomst til Byen gjorde Byen et forfærdende Indtryk, - Tagene var næsten flaaet af Husene, væltede Mure, Glasskaar og Tømmer gjorde Gaderne mange Steder næsten ufremkommelige, og Brandene havde et meget betydeligt Omfang.

Det værst ramte Omraade var Kvarteret Torvet-Aasen-Hjortestræde-Nørregade-Havnepladsen, hvor hele Karréer og et Tømmerlager stod i Flamme, men ogsaa andre Steder i Byen brændte det, saaledes Hjørnet af Brogade og Bryggeristræde, hvor Bio og 5 Beboelsesejendomme brænd-

Nørregade set mod nord med dommerkontoret til venstre. Til højre igen Nørregade set i modsat retning, hen mod dommerkontoret, med Hjortestræde til venstre. Fotograferet 9. el. 10. maj, gaden er endnu ikke ryddet.

Øverst er det de helt ødelagte huse i Hjørtestræde med Nexø Mejeri til højre i billedet. Nederst ser man fotografen, H.H. Jensens eget hus i Nørregade, næsten overfor Hjørtestræde.

te, i Storegade, i Grønnegade og paa Stationspladsen brændte ligeledes nogle Ejendomme.

I Havnen brændte det i flere tyske Krigsskibe, og begge de Østbornholmske Dampere var bomberamte, det ene ligger sænket paa tværs i Havnen, og det andet bar stærk Slagside. Mange Fiskerbaade er sænket eller brænder.

Brandtjenestens og Zonens første Angreb sættes ind paa Begrænsning af Brandene paa Torvet og i Strandstræde. Brandhanerne kunde ikke anvendes, og der blev derfor udlagt Sugeslange til Havnebassinet, hvorfra Vandet pumpedes til Angrebsstederne af Brandvæsenets og Zonens Motorpumper.

Paa eget Initiativ var flere Hundrede tyske Soldater under Ledelse af deres egne Officerer gaaet i Gang med at begrænse Ilden ved Nedbrydning af Træværk, der var truet.

Kl. 2045 afsendes fra Kc. Anmodning til Rønne Kc. om Slukningshjælp. Kl. 2220 kan Kc. afsende følgende Situationsmelding til Rønne Kc.: »Herre over Ilden paa Torvet, - Sparekassen, Posthuset opgivet. Der er 2 andre Brande, som nu bekæmpes, den ene i Storegade, og den anden paa Aasen, hvor der er Tyskere i Færd med at standse Ilden og brækker mindre Skure og Halvtage, som er antændte, ned.«

Kl. 2230 ankommer 1 Slukningstog fra CBU Kolonnen til Assistance. Naar der hengaar saa forholdsvis lang Tid fra Anmodningen om Slukningshjælp til dennes Ankomst, maa dette ses paa Baggrund af, at Kolonnen var beskæftiget med Slukningsarbejde i Rønne og derfor først maatte sikre sig, at Opgaven blev overtaget af andre Enheder, og dernæst maatte Materiellet, der alt var udlagt, samles og pakkes paa Vognene.

CBU Kolonnen indsattes til Nedkæmpning af Brandene i Jydegænge med Vandforsyning ved Pumpning fra Havnen (Dok-

ken). Kl. 2340 iagttages Overflyvning af Maskiner, der forekom herunder ingen Beskydning eller Bombekastning.

Onsdag den 9. Maj

Ustandselig blusser Brandene op paany, men alligevel er Situationen saaledes, at Kc. Kl. 0020 kan melde til Kc. i Rønne, at man nu er Herre over Ilden, og kun Efterslukning er tilbage.

Hele Natten igennem maa saavel Brandvæsenet, Zonen som CBU Kolonnen være i Aktivitet ved Efterslukningsarbejdet, hvor Ilden til Tider blusser ret stærkt op og bliver faretruende, og først Kl. 0600 kan samtlige Brandkolonner rykke i Kvarter for et haardt tiltrængt Hvile.

CBU Kolonnen hjemsendes til deres Kvarter i Klemensker.

Ialt nedbrændte c. 75 Ejendomme, Vejret var om Eftermiddagen roligt - først hen under Aften frisker det op, og i Iøbet af Natten iagttager man da ogsaa, at flere Brande, man mente nedkæmpet, blusser op igen. Det rolige Vejr gør det muligt at koncentrere sig om de farlige Brande ved Torvet, og flere mindre Brande udbrænder saaledes paa Grund af naturlige Forhindringer.

Kl. 0900 purres Brandvæsenet paany til Efterslukning i Pakhusenes Sæd og samtidig anmodes om Assistance til Pumpning af Dampskibet »Nordbornholm«, der var gennemhullet og synkefærdig.

Kl. 1055 melder den Minesagkyndige fra Rønne, Kvartermester Petersen, sig til Kc. for Assistance ved Uskadeliggørelse af Blindgængere m.v. Efter Anmodning fra Kc. sender Allinge-Sandvig Luftværnsforening 20 Mand til Assistance ved Rydningen, ledet af Ingeniør Andersen, Hammeren Granitværk og Købmand Beck, Allinge.

Ingeniør Andersen overtager Ledelsen af hele Rydningsarbejdet.

Fra Kc. udsendes Ordonnancer for at

fremskaffe Koste, Skovle m.v. til Rydningsarbejdet.

Tyske Soldater er paa eget Initiativ gaaet i Gang med Rydning af Gaderne under Ledelse af deres egne Officerer.

Efter Aftale med Kc. i Rønne og Kolonnechefen afgives Kolonneassistent Larsen til udelukkende Raadighed for Nexø ved Ledelsen af Rydningsarbejdet, bistaaet af Ingeniør Andersen. Der udgives Instruktser til Vogterne, der afspærre Byen, at frivilligt Mandskab melder sig til Kc., hvorfra dette sendes ind til Byen i Hold paa 10 Mand.

Kl. 1230 modtages Melding fra Kc. i Rønne, at der er opstaaet positivt Rygte om, at der kan ventes nye russiske Luftangreb, hvorfor Byen skal evakueres for Hjælpemandskab, Ordonnans afsendt med Udrømningsordren.

Kl. 1301 meddeler Kc. i Rønne, at ovennævnte Rygte om Luftangreb savner ethvert Grundlag.

Ordonnans afsendt med Ordre til, at alle genoptager Arbejdet. Kl. 1317 meldes til Rønne Kc. om 3 Landgangsbaade ud for Nexø af ukendt Nationalitet.

Rydningshold fra Svaneke og Aarsdale melder sig til Hjælp ved Rydningsarbejdet, Sogneraadsformændene i Bodilsker og Ibsker foranlediger at en Del Hestekøretøjer melder sig til Assistance ved Rydningsarbejdet.

Kl. 1503 modtages Melding fra Rønne Kc., at 5 russiske Hurtigbaade er ankommet til Rønne.

Kl. 1646 modtages Melding fra Rønne Kc., at russiske Officerer er gaaet i Land i Rønne og nu befinder sig hos den tyske Kommandant.

Kl. 1710 - Overflyvning af russiske Flyvemaskiner, der kaster Bomber mod Maal paa Havet.

Kl. 1738 - nye Overflyvninger af russiske Flyvemaskiner, der ligeledes kaster Bomber mod Maal paa Havet.

Torsdag den 10. Maj

Mellem Kl. 0500 og 0900 meldes flere Gange om Overflyvning af russiske Flyvemaskiner. Afspærringen af Byen, med Undtagelse af Hjælpestyrker, bibeholdes.

Kolonneassistent Larsen, bistaaet af Ingeniør Andersen, fortsatte det Dagen i Forvejen paabegyndte Arbejde med Rydning af Gader og Torve, - ogsaa denne Dag meldte c. 200 tyske Pionersoldater sig til Hjælpearbejdet, og disse Styrker blev indsat med Halvdelen til Gaderydning m.v. og Halvdelen til Tagdækningsarbejder.

Der oprettes et Oprydningskontor paa det forholdsvis ubeskadigede Centralhotel paa Torvet.

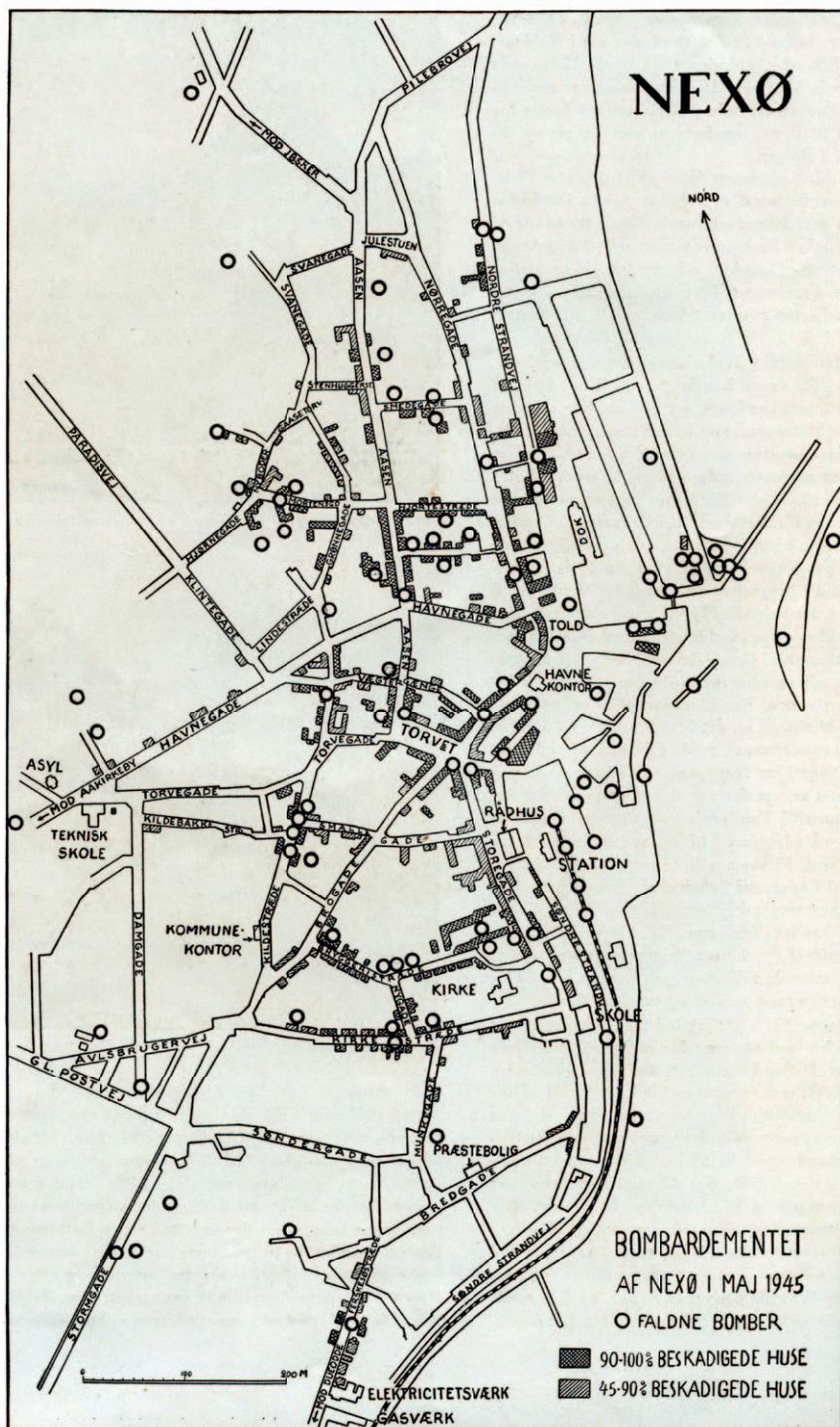
Bygmester Johs. Munch overtager Ledelsen af Tagafdækningsarbejderne og etablerer sig i Bygmester Jespersens Værksted, og herfra fordeles Arbejdskraft og Materialer til de enkelte Haandværksmestre, der systematisk gennemgaar alle Ejendomme og lader foretage midlertidige Afdækninger af de Ejendomme, der forholdsvis hurtigt kan tages i Brug igen.

I Løbet af Dagen etableres Jernbaneforbindelse fra Byens Udkant, og c. 500 tyske Flygtninge paa Asylet transporters til Samlelejren i Almindingen.

DKB forplejer de tyske Flygtninge paa Asylet, ligesom DKBerne paatager sig Forplejningen af samtlige Hjælpestyrker i Nexø med Tilberedning af Maden i nærliggende Gaarde og Frembringelse af Maden i Transportspande.

Paa Kc. forhandles med Kaptajn Wegener, Rønne, om ensartede Retningslinier for Oprydningsarbejdet og Tilbageevakueringen af de to Byer. Kl. 1830 meddeles i

Kort over det bombeskadede Nexø, bragt i Jul på Bornholm i artiklen »Bombeangrebene paa Nexø den 7. og 8. Maj 1945« af H. Broch.

Radioen, at Mandskabet paa »Østersøen«, »Vesterhavet«, »Ella« og iøvrigt alle sejlklare Skibe skal give Møde Kl. 0700 i Morgen i Rønne for Transport af tyske Soldater og Flygtninge til Kolberg.

Sanitetskolonnen og Brandtjenesten opretholder Vagtjenesten.

Fredag den 11. Maj

Oprydningsarbejdet og Tagafdækningsarbejdet fortsætter deres Opgaver.

Der trykkes Arbejdsbeviser til de beskæftigede Arbejdere, hvorpaa det daglige Arbejde opnoteredes, saaledes at der stadig kunde føres Kontrol med, hvilket Arbejde der blev udført, om det var privat eller offentlig Oprydning, Haandværkerne derimod udfyldte sædvanlige Ugesedler til Kontrol af Arbejdstid og Arbejdssted.

Endvidere tjente Arbejdsbeviserne som Legitimation for Adgang til Køb af et Maaltid Mad, der tilberedtes og uddeltes af DKB paa Konservesfabriken, Bispisningen omfatter nu kun civile, da alle tyske Tropper afgaar til Rønne for Transport til Kolberg.

Alle Køretøjer, der stillede sig til Raadighed, mærkedes med Nr., og der førtes Kartotek over disse af Hensyn til Afregningen og Fordelingen.

Sanitetskolonnen og Brandtjenesten opretholder Vagtjenesten.

Kl. 1100 afholdtes Raadslagning i Rønne med Kaptajn Wegeners Forslag om Tilbageevakuering af Befolkningen i Rønne og Nexø paa Dagsordenen. Deltagere i dette Møde er Borgmesteren og Bestyrer Martin Petersen fra Nexø.

Alle var enige i at paabegynde Tilbageevakueringen omgaaende, og følgende Meddelelse til Beboerne i Rønne og Nexø foranlediges udsendt i Radioen samme Dag Kl. 1230:

»Meddelelse til Beboerne i Rønne og Nexø.

Der meddeles Tilladelse til, at de evakuerede Beboere i Rønne og Nexø maa tilse deres Boliger, og i de Tilfælde, Boligerne er beboelige, da at foretage Indflytning straks.

Det indskræpes, at saafremt De ikke ved Indflytning i Deres Hjem eller ved frivillig Aftale med en anden Familie kan blive boende i Deres By, skal De straks samme Dag flytte tilbage til Deres nuværende midlertidige Kvarter i Oplandskommunerne, idet der ikke foreløbig kan stilles Opholdsrum til Raadighed for Dem.

Ældre og svagelige Personer maa forblive i deres nuværende Kvarterer, indtil Transportmuligheder kan fremskaffes.

Samtlige Personer, der flytter til de to Byer, skal medtage Forplejning for 2 Dage.

Der skal ikke betales for Indkvarteringen, idet Kvarterværterne senere fra Luftværnet faar Godtgørelse i Henhold til de af Ministeriet fastsatte Bestemmelser.

Leverandører til Mejerierne i Rønne paa-begynder Levering af Mælk i Morgen, Lørdag, efter sædvanlige Regler.

Der er fra i Dag udstedt Udgangsforbud paa Bornholm saavel i Byerne som paa Landet mellem Kl. 21 Aften og 4 Morgen.

Der gøres opmærksom paa, at det er forbundet med Livsfare at aabne for Gassen, og at der maa udvises den yderste Forsigtighed ved Brug af Elektricitet.

Krigsmateriel af enhver Art er farlig at berøre, og Anmeldelse maa ske omgaaende til Luftværnets Kommandocentral.«

Elektricitetsforsyningen paa Landet er nu i det store og hele retableret, saa man kan forvente, at Radiomeddelelsen vil blive hørt overalt. Radioavisen gentager yderligere Meddelelsen i Aftenudsendelsen.

Lørdag 12. Maj

Hjælpestyrkerne indsættes i Fortsættelse af Opgaverne fra den foregaaende Dag.

Der udarbejdes Kartotek for alle Byens

Ejendomme til Paanotering, efterhaanden som disse berøres af Oprydningsarbejdet. Tilbageevakueringen giver ikke Anledning til særlige Vanskeligheder. Befolkningen var indstillet paa det Syn, der mødte dem, og de sidste Dages Oprydning og Tagafdækning havde allerede hjulpet meget paa Helheden.

Efter Aftale med Borgmesteren godkendtes den af Kaptajn Wegener udfærdigede Meddelelse om Tilbageevakuering af Personer, der er blevet borttransporteret den 8. Maj, og at den udsendes gennem Radioavisen den følgende Dag.

Meddelelsen havde følgende Ordlyd:

»Meddelelse til Beboerne i Rønne og Nexø:

Efter at Toggangen igen er blevet normal, tillades det nu ogsaa de Personer, der befinder sig i Oplandskommunerne, og hvortil der ikke tidligere har været Transportmuligheder, at tilse deres Hjem i de to Byer, og, saafremt deres Bolig er beboelig, kan Indflytning straks finde Sted.

De Personer, der ikke kan bo i deres

Hjem, eller faa en Aftale med en anden Familie i deres By om Ophold, skal straks samme Dag vende tilbage til deres nuværende Kvarter, da der ikke kan stilles Opholdsrum til Raadighed.

De Personer, der skal transporteres liggende, henvender sig til Tlf. 1047, Kc.»

I Løbet af Dagen forlægges Kc. til Asyl, efter at dette er blevet rengjort efter de tyske Flygtninges Ophold.

Brandtjenestens og Sanitetskolonnens Mandskab hjemsendes.

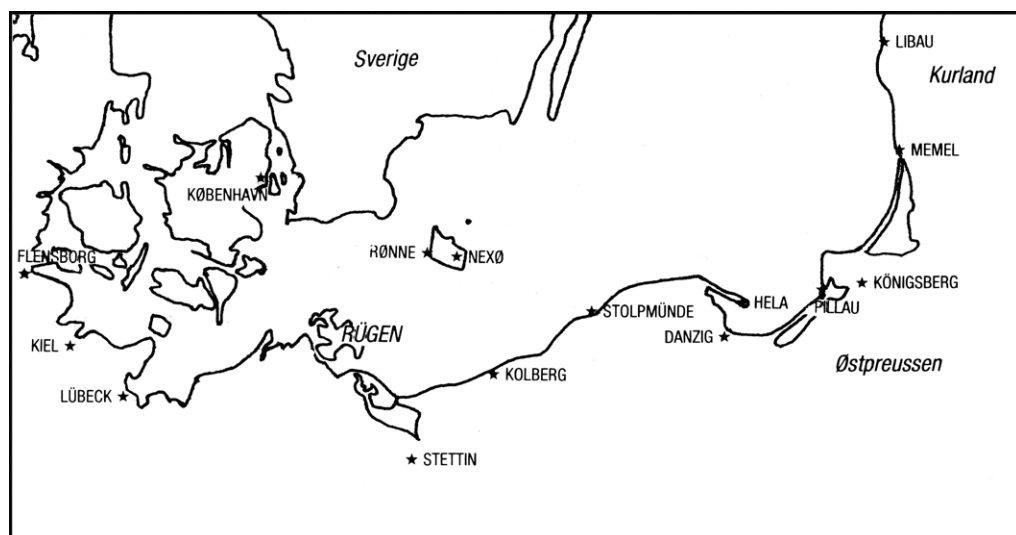
DKB udvider Besisningen af Hjælpestyrkerne til at omfatte almindelig Folkebespisning.

(Trykt hos Møller Riis Rønne)

Kilder: (bl.a.)

Jørgen Barfod, Frihedsbevægelsen på Bornholm 1940-1946, Bornholmske Samlinger 1976. (Med mange kildehenvisninger).

Ann Vibeke Knudsen (red.), Bornholm i Krig 1940-1946. Rønne 2001. (Med udførlig litteraturliste).

Kort over den Sydøstlige Østersø 1945. Tegning Peter Gornitzka, 1985

Kort over Østermarie sogn fra Trap Danmark 1921.

Tilnavne og slægtsnavne i Østermarie sogns kirkebog

1687-1910

Af Lilliane Højgaard Holm

Er man bornholmer, er der statistisk set store chancer for, at man også hedder *Kofod*, enten man nu staver det med eller uden e. Ifølge en toptyve-liste over de bornholmske efternavne¹ kommer *Koefoed*, *Kofoed* og *Kofod* samlet ind på en flot 5. plads, kun overgået af *Hansen*, *Jensen*, *Nielsen* og *Pedersen*.² Navnet er, som mange andre bornholmske efternavne, kommet hertil fra Tyskland i middelalderen, men også senere indvandring fra Polen, Skotland og Sverige, for blot at nævne nogle, har bidraget til det bornholmske slægtsnavneforråd, der således er endt med at være en blanding af fremmed og hjemligt. Disse slægtsnavne kan så minde os om øens historie: om krige og pantsætning af øen i forskellige perioder, om fattigdom i nabolandene, men også om samhandel og fredelig sameksistens. Det er om disse tilnavne og slægtsnavne, fremmede og hjemlige, gamle og unge, nedenstående handler.

Lilliane Højgaard Holm er uddannet mag. art. i nordisk filologi fra Københavns Universitet, Institut for nordiske studier og sprogvidenskab. Ansat siden 1980 samme sted, dog med en afstikker til Stockholms Universitet. Sprogvidenskabelige interesser: moderne sprogvidenskab, men også den gamle filologiske tradition med dialektologi, runologi og navneforskning som speciale.

I to tidligere artikler har jeg arbejdet med Østermarie sogns fornavne fra forskellige synsvinkler,³ men også efternavnene var og er en ganske vigtig del af navngivningen. Jeg skal derfor afslutte min undersøgelse af navnetraditionen i Østermarie sogn med at beskrive efternavnenes udvikling på baggrund af myndighedernes forskellige forordninger gennem tiden.

1 Termen efternavn dækker samtlige til- og slægtsnavne

2 Bente Holmberg, 2007 s. 96f.

3 Lilliane Højgaard Holm, 2009 s. 98ff., 2010 s.128ff.

Det første statslige indgreb i den danske navneskik foregik så tidligt som i 1526, hvor Frederik 1. påbød, at hele den gamle danske adel skulle bære faste slægtsnavne. Skikken var kommet hertil i forbindelse med indvandringen af tyske adelsslægter og via kontakter til det sydligere Europa.⁴ Mange danske adelsmænd havde da også længe benyttet sig af faste slægtsnavne, ofte skabt ud fra deres våbenskjolde: *Brok*, *Galt*, *Gedde*, *Grubbe*, *Kaas* og *Marsvin*, hvoraf de fleste i nutiden tilhører historien. Borgere og bønder derimod benyttede sig i middelalderen af fornavn og patronym (faders navn + *-søn* eller *-datter*). Senere bredte skikken med fast slægtsnavn sig til de akademiske lag, hvor især stednavne og erhvervsbetegnelser i latiniseret form var i højsædet. I nutiden genkender man navne som *Augustinus*, *Fabricius*, *Sadolin* og *Scavenius*, men langt de fleste er forsvundet i tidens løb eller erstattet af deres danske modsvarigheder. I 1600- og 1700-tallet nåede skikken til borgerstanden, der i stedet for de latiniserede former foretrak stednavne og erhvervstilnavne i fortysket form, en skik der var kommet hertil sammen med de mange indvandrede tyske håndværkerslægter. Hertil hører navne som *Fischer*, *Müller* og *Schiødt*. Arvelige *-sen*-navne, som vi kender dem i dag, forekom kun spredt og kun blandt de mere velstående borgere.

På Bornholm blev den nye navneskik også brugt, hovedsagelig dog af præster og folk fra embedsstanden, der havde bosat sig på øen. Blandt de »lærde« slægtsnavne træffer man navne som *Olivarius* (præst i Ibsker og Svaneke), *Pontoppidan* (præst i Rønne og Knudsker) og *Tarnovius* (præst i Pedersker).⁵ Sidstnævnte var for øvrigt

født på Færøerne. I embedsstanden derimod brugte man som regel navne med tysk forbillede. I Rønne Kirkes Regnskabsbog kan man i slutningen af 1600-tallet møde navne som *Bohn*, *Brüggmann*, *Deckner*, *Holst*, *Rasch*, *Schou* og *Schultz*, men også de lidt mere ydmyge navne som *Hans Hansen Væver* og *Johan Tommesen Pottemager*.⁶

Anderledes så det ud på landet, og langt den største del af befolkningen boede som på bekendt på landet i 1600-tallet. I skifteprotokollen fra Ibsker sogn kan man i 1684 læse om Ole Pedersens (salig) hustru Hanne Hansdatters død. Hun efterlader sig to sønner, Morten Olsen og Hans Olsen, desuden to døtre, Giertrud Olsdatter og Margrethe Olsdatter. Ud fra materialet kan vi nok formode, at sønnen Hans – helt efter reglerne – er blevet opkaldt efter sin morfader, og efternavnet er det velkendte patronym. Blandt de andre skifter, jeg har gennemgået, finder man desuden en del personer, der udelukkende benævnes med ikke patronymisk tilnavn, bla. Hans *Høy*, Mons *Køllere*, Hans *Munk* og Søren *Treeben*, men navnetypen er ikke så hyppig, som man kunne forvente.

Den danske bondestand var, som kilderne antyder, stadig fast forankret i opkaldelsestraditionerne i 1600-tallet, og skikken skal vise sig levedygtig et par hundrede år frem i tiden. Man opkaldte børnene efter afdøde i familien, fx bedste-forældre, børn, tidligere ægtefæller og nærmeste slægtninge. Efternavnet var det neutrale patronym, altså et tilnavn, og i Østermarie sogn afviger man ikke fra dette mønster, således som vi skal se i det følgende.

4 Eva Meldgaard, 1984 s. 39ff.

5 Series Pastorum, 1907 s. Iff.

6 Erik Skov, 1977 s. 62ff.

Hoppegård, 37. selvejergård i Østermarie. Hele familien er kommet med på den omrejsende fotografers billede. Karen og Christian Rasmussen ejede Hoppegård fra 1901. Peder Michelsen Hopp var gårdejer omkring 1750. Foto Bornholms Museum.⁸

Kirkebogen 1687-1700

I kirkebogen 16. november 1687 »Er døbt Andres Weidemands Dreng. Nafnlig Hans. Hannem bar til den hellige Daab Else Poul Hans. Faddere: Esber Pedersen, Jens Hansen, Poul Arristen, Elsebet Peder Thords, Kirsten Hans Datter«. Teksten i kirkebogen følger ikke samme mønster i hele perioden, men sikkert er det, at hvis man vil vide noget om efternavnstraditionen på den tid, må man ty til de døbte børns fædre, eftersom ingen af de 500 drenge og piger er indskrevet med andet end fornavnene. Det var i og for sig heller ikke nødvendigt, eftersom faderens fornavn efterfulgt af *-sen* eller *-datter* angav det familiære tilhørsforhold. Christen Jacobsens søn døbes *Jacob*, og han vil i se-

nere officielle sammenhænge blive kaldt *Jacob Christensen*. Lillesøsteren får navnet *Karen* og benævnes herefter *Karen Christensdatter*. På grund af de ovennævnte strenge opkaldsesskikke kom kun få nye fornavne i anvendelse, hvilket betød, at ca. halvdelen af de i perioden døbte børns patronym kom til at bestå af fornavnene *Anders*, *Hans*, *Jens*, *Mons* (*Mogens*) og *Peder*, og i næste generation vil man opleve samme fordeling.⁷

Man må derfor formode, at det har været vanskeligt at skelne den ene Peder Jensen eller Karen Hansdatter fra den anden.

⁷ Lilliane Højgaard Holm, 2009 s. 117

⁸ Oplysninger om ejerforhold i alle billedtekster er fra Kures Gårdfortegnelse, Bornholms Ø-arkiv.

Imidlertid havde man som overalt i landet mulighed for at blive identificeret ved hjælp af et tilnavn, der ikke var omfattet af opkaldsesskikkene, selv om mange af dem rent faktisk gik i arv fra far til søn. Man kan altså ikke være sikker på, at Peder Træskomager eller Niels Glarmester virkelig udførte dette erhverv. Selv om tilnavnene ikke altid blev noteret i kirkebogen, er det rimeligt at forestille sig, at børnene i visse officielle sammenhænge ville blive benævnt *Johan Pedersen Skomager* eller *Jens Jepsen Smed*, mens man i dagligdagen nøjedes med navnet uden patronym. Mange af de såkaldte folkelige tilnavne, eller korte tilnavne, som de også er blevet kaldt, synes imidlertid så tilstrækkeligt indarbejdede, at de optræder i kirkebøgerne. I perioden møder vi da også mange forskellige erhvervsbetegnelser: *Drejer, Glarmester, Handskemager, Møller, Skomager, Skrædder, Smed* m.fl., vel at mærke uden patronym. Tilnavnet *Jyde* (Ellen Jyde) sigter på bærerens eller familiens oprindelige hjemegn, og *Sort*, der hentyder til personens udseende, er enten Esper Sorts eget tilnavn eller hans faders.

Også en del af selvejerbønderne er bærere af de folkelige tilnavne, fx *Holst, Knap* og muligvis *Low*, mens navnene *Kjøller, Kofod* og *Weideman* alle er af nedertysk oprindelse. Sidstnævnte, der ejede 47. slg., er fader til Hans, Boel, Oluf, Ared, David og Ellen, alle nævnt i periodens kirkebog, desværre uden efternavn. Navnetypen patronym + tilnavn optræder i et par enkelte tilfælde, fx *Hans Pedersen Knap*, men bliver mere almindelig i næste periode. Tilnavnet var ganske vist vigtigt, men vigtigst af alt var dog den familiære relation, som patronymet angav.

Som citatet fra kirkebogen ovenfor antyder, blev barnets moder normalt ikke nævnt, med mindre hun var ugift. Der er dog undtagelser, idet den adelige Elisabeth Acceleje, gift med Claus Kofod, nævnes

i kirkebogen som moder til Jens Gabriel. Heraf kan man slutte, at adelens kvinder som regel bevarede deres slægtsnavn ved giftermålet.

Kirkebogen 1750-60

I perioden er døbt 400 piger og drenge. Otte af drengene er indskrevet med syv forskellige efternavne: *Bistrup, Funch, Kjøller, Kofod, Low, Lyster* og *Jensen*. Således får Claus Kofods søn navnet *Gabriel Kofod*, og Hans Bistrups søn kommer til at hedde nøjagtig det samme som faderen. Derimod viser de følgende eksempler, at tilnavnene ikke altid behøver at være hentet fra den fædrene slægt. *Peder Low* er søn af Peder Michelsen og Bodil Hansdatter Low. Hans tilnavn stammer altså fra moderen, og jeg formoder, at han fremover vil blive benævnt *Peder Pedersen Low*. Degnen hedder i dette tidsrum Samuel Prah. I 1756 døbes hans datter *Margrethe Kirstine*, og to år senere indskrives den næste datter som *Sidsele Funch*. Også dette navn er hentet fra moderen, der hedder *Anne Clausdatter Funch*. Hun benævnes ligesom ved den forrige dåb som degnens »kiæreste«. Både navnene *Prah* og *Funch* er for øvrigt af tysk oprindelse, hvilket også gælder navnet på den forrige degn i sognet, *Johan Rediger*. Thue Larsens søn kommer til at hedde *Lars Lyster*, et tilnavn som formodentlig stammer fra faderens slægt.

Endelig indskrives Lasse Jensens søn som *Niels Jensen*, hvilket betyder, at drengen får sin fars patronym. Dette er ganske usædvanligt for tiden, men da det ikke er rettet senere, må jeg formode, at vi står over for et af de første tilfælde i sognet, hvor faderens patronym er overgået til slægtsnavn, et fænomen der ganske vist er almindeligt i byerne i midten af 1700-tallet, men ikke på landet.

For fædrenes vedkommende er navne

Munkegård, 10. selvejergård. Ejerparret hed Hans og Karen Hansen. To generationer Munch havde ejet gården i 1800årenes første halvdel. Foto Kaare Rasmussen, 1920'erne. Bornholms Museum.

som *Drejer*, *Skomager* etc., som var almindelige i forrige periode, forsvundet ud af dåbslisterne. Til gengæld er der kommet andre nye efternavne i kirkebogen. Præsten, der hedder *Claus Steenbech*, er født på Bornholm, og det er sikkert herfra tilnavnet er hentet.⁹ De fleste af de øvrige tilnavne skal findes hos de store gårdmandsslægter i sognet. *Busch* på Buskegård, *Frost* på Frostegård, *Gram* på Grammegård og *Hop* på Hoppegård, der tillige med *Rug* og *Svan* hører til de gamle middelalderlige tilnavne i sognet. Bækkegård hed tidligere Dikkegård og ejedes midt i

1700-tallet af Eschild *Dich*, hvis navn har skotske aner. De sidste tilnavne, *Sandegaard* og *Westergaard*, stammer vel sagtens fra gårdene. En del af fædrene nøjes ikke med tilnavne, men skriver sig tillige med patronym. I kirkebogen træffer man dem som *Hans Hansen Busch*, *Hans Hansen Frost* og *Niels Ibsen Gram*, *Morten Olsen Sandegaard* m.fl. Navnetypen patronym + tilnavn, der er velkendt i øens jorde- og tingbøger i 1600-tallet, er nu også kommet ind i kirkebøgerne.

Sammenfattende kan man sige, at vi så småt ser de gamle tilnavne gå i arv fra fader til søn blandt storbønderne i sognet, men mange eksempler er der ikke tale om, og patronymerne er stadig fremherskende.

⁹ Series Pastorum, 1907 s. 145

Reskript af 1771

Med forordningen af 1526 måtte adelens slægtsnavneproblem siges at være løst, og efterhånden får også borgerstanden i byerne slægtsnavne, om end af en anden type, således som det er beskrevet ovenfor, men nogen egentlig lovgivning på området fandtes ikke.

Først i 1771 kom den næste navnelov, hvori det hed, at alle børn ved dåben for fremtiden skulle have »beständige Geschlechts-Nahmen«, og at disse skulle gælde for eftertiden.¹⁰ Loven kom i første omgang kun til at gælde for hertugdømmet Slesvig, dvs. Sydslesvig og Sønderjylland, og herved blev det indtil videre. Den reformivrige Johann Friedrich Struensee, der var ophavsmand til loven, blev kort efter henrettet, og først halvtreds år senere fik den danske befolkning en navnelov gældende for hele landet.

Nogen stor betydning for Bornholm og hermed Østermarie sogn har reformen næppe haft, men som det skal vise sig, sker der også her ændringer i navngivningsmønstret, ændringer der ikke længere er helt så gennemskuelige som tidligere. Årsagerne hertil kan være flere. Måske er det lidt tidligt at tale om en opblødning af de strenge opkaldelsesskikke, men den er i al fald på vej. Desuden må man også forvente, at kommunikationen mellem land og by på øen sætter sine spor i navngivningen. Som allerede nævnt bærer ganske mange af Rønne bys borgerne faste tilnavne eller slægtsnavne både med og uden *-sen*, en tendens som efterhånden også smitter af i landbomiljøet.

Perioden 1800-1810

Af de i perioden 433 døbte børn indskrives

65 drenge med både fornavn og efternavn – sidstnævnte kan være et fast tilnavn, et primært eller sekundært patronym eller begge dele. Mons Sommers og Bendt Kuures sønner får begge både faders for- og efternavn, Hans Lows søn noteres som *Peder Low*, og Jørgen Kofoeds søn indskrives som *Peder Kofoed*. Til gengæld udelades det ægte patronym hos Niels Hansen Bistrups og Peder Rasmussen Kofoeds sønner, *Mogens Bistrup* og *Rasmus Kofoed*. Typen ægte patronym + fast tilnavn er nu også ganske almindelig hos de døbte børn, fx benævnes Peder Linds søn *Hans Peder-sen Lind*, mens Hans Larsens søn indskrives som *Ared Hansen Hammer*, begge velkendte folkelige tilnavne i sognet.

Det ægte patronym uden tilnavn er dog stadig det mest dominerende. Her er et par eksempler. Jens Rasmussens søn får navnet *Rasmus Jensen*, Hans Diderichsens søn benævnes *Morten Hansen*, mens Ole Hansen Keysers søn, *Christen Olsen*, må nøjes med det ægte patronym. Det samme må Hans Frederiksen Bahns søn, der er indskrevet som *Frederik Hansen*.

I flere tilfælde bærer både far og søn samme efternavn, hvorfor patronymet på *-sen* må betegnes som sekundært, fx Michel Hansens søn, *Anders Hansen*, en type vi nok må regne med at træffe fremover i kirkebogen.

For de ugifte mødre er det af flere grunde vigtigt at få fastslået barnefaderens identitet, og mange af drengene er da også i tidens løb blevet døbt med faderens fornavn. Nu ser vi så også, at efternavnet bliver brugt i forbindelse med barnets indskrivning. Lisbeth Christophersdatters søn får navnet *Peder Nielsen* (fader Erich Nielsen), og Elsebeth Seiersdatters søn, *Anders Hansen*, får både faderens for- og efternavn. I begge tilfælde er der således tale om et sekundært patronym.

Endelig er der som altid de uforklarlige eksempler. *Anders Jensen* er søn af Hans

¹⁰ John Kousgård Sørensen, 1997 s. 93f.

Andersen, Hans Christensens søn får navnet *Christen Bendtsen*, og Niels Christian Nielsens søn indskrives som *Niels Peder-sen*. I samtlige tilfælde er drengenes fornavne opkaldelse efter deres farfædre, men hvorfra de sekundære patronymer stammer, ved jeg ikke. Måske hører de hjemme i moderens eller faddernes slægter. I al fald viser de nævnte eksempler, at opkaldesskikken så småt er ved at gå i opløsning.

Antallet af tilnavnene er for de døbte børns vedkommende nu så stort, at det ikke tjener noget formål at inddrage fædrenes efternavne i undersøgelsen. Dog fortjener en enkel type som *Peder Hansen Busch* en lidt nærmere omtale. *Peder* er det man hedder, *Hansen* er det man er – søn af *Hans* – og tilnavnet er det, der adskiller én fra alle de andre med samme for- og efter-

navn. Det sidste navn var måske i starten kun et, der blev brugt lokalt, men i mange officielle sammenhænge, fx arvesager, har det ikke været nemt at adskille den ene Peder Hansen fra den anden. Derfor opstår tilnavne som Peder Hansen *på Bakken* eller Peder Hansen *på Stranden*, eller som vi ser det her i sognet, gamle tilnavne, der efterhånden også indgår i gårdnavnet. For den nævnte Peder Hansen drejer det sig om Buskegård. Tilnavnet bliver derfor en vigtig del af den enkeltes identitet. I perioden optræder i kirkebogens dåbslister for øvrigt ikke mindre end ni fædre, der bærer navnet *Peder Hansen*, dog kun fire af dem med tilnavn: Peder Hansen *Bohn*, Peder Hansen *Busch*, Peder Hansen *Piil* og Peder Hansen *Rytter* – alle repræsenterer sognets store gårdmandsfamilier. Hos kvinderne møder man nu også typen, fx *Margrethe*

Halsegård, proprietærgård. Tre generationer Hals ejede gården i 1600tallet. Foto Peter Michelsen, Nationalmuseet 1960'erne. Bornholms Museum.

Frederiksdatter Bohn og *Signe Pedersdatter Knap*. Jeg anser dog ikke de oven for nævnte navne for at være regulære slægtsnavne, eftersom en del af fædrene i kirkebogen optræder både med tilnavn, men også uden. Endvidere får ikke alle de døbte børn, som allerede påpeget, faderens tilnavn i forbindelse med dåben.

Nye kirkebøger

I 1814 indføres nye kirkebøger i hele landet, og i Østermarie sogn tages den i brug samme år. Her er, som det vil være kendt for de fleste, faste rubrikker, hvor det vigtigste i denne forbindelse er rubrikken »Barnets fulde Navn«. I sognet fortsætter præster og degne som hidtil med kun at indskrive børnenes fornavne. Efternavnet hos pigerne gav jo sig selv, nemlig det ægte patronym, og det var jo unødvendigt at skrive. Også hos drengene noteres normalt kun fornavnene, men i flere tilfælde er patronymet dog skrevet, men herefter streget ud. Derimod synes det vigtigt, at de uægte drengebørn får et tilføjet efternavn, der ikke altid er lige gennemskueligt. Der er nu også flere muligheder at vælge imellem end tidligere: Det ægte patronym, faderens patronym, faderens slægtsnavn, moderens patronym på *-sen* eller moderens slægtsnavn. Det sidste er dog yderst sjældent på den tid.

Forordningen af 1828

I 1828 kom så endelig loven om faste slægtsnavne, der indgik i »Forordning om Adskilligt, som i Henseende til Daaben bliver at iagttage«. ¹¹ Myndighederne havde omsider erkendt, hvad Struensee havde set 50 år tidligere, at den eksisterende skik

vedrørende efternavne, hvor sønner og døtre fik faderens fornavn + *-sen* eller *-datter*, ikke længere var tidssvarende. Den begrænsede brug af det eksisterende personnavneforråd skabte stadig stigende problemer, eksempelvis i forbindelse med arvespørgsmål, og regeringen gjorde det rigtige ved at lovgive på et område, hvor sædvaneretten havde hersket gennem århundreder. I loven kunne man bla. læse »Iøvrigt bør hvert Barn ved Daaben benævnes ej alene med Fornavn, men og med det Familie- eller Stamnavn, som det i Fremtiden bør bære«. ¹² Der er ikke noget at sige til, at ovennævnte skabte større forvirring end klarhed, når det gjaldt denne nye navngivning. Det ser vi såvel hos den enkelte familie som hos præsterne, der vel egentlig skulle fungere som en slags rådgivere i denne henseende. Senere samme år udsendtes der da også et cirkulære til præsterne, hvoraf det fremgik, at barnets fader selv måtte bestemme, hvorvidt slægtsnavnet skulle være hans eget (folkelige) tilnavn, et patronym dannet til hans eget fornavn eller navnet på familiens hjemsted, hvilket betød et stednavn. Alle børn i familien skulle bære det samme efternavn, såfremt ikke andet allerede var bevilget. Hertil kom i 1829 en bestemmelse om, at pigernes patronym i fremtiden skulle ende på *-sen*, og ikke som nu på *-datter*. ¹³ Selv om loven gav den enkelte familie frihed til inden for vide rammer at vælge et kommende slægtsnavn, skulle det imidlertid vise sig, at den ikke var helt så let at håndtere, hverken for familien eller for præsterne.

Hvilken rolle loven på længere sigt fik for slægtsnavngivningen i Østermarie sogn skal beskrives nedenfor, men først en gennemgang af de første ti år efter lovens

11 Eva Meldgaard, 1984 s. 44f.

12 Dansk Navneskik, 1899 s. 114

13 Eva Meldgaard, 1984 s. 44f.

ikrafttræden for at se, hvordan den blev fortolket af præsterne og sognets beboere. Det er endvidere værd at bemærke, at det for første gang i undersøgelsen er muligt at få et samlet overblik over de døbte børns efternavne, drenge såvel som piger.

med ikke-*sen*-navn (23,3 %), 24 med *-sen*-navn + ikke-*sen*-navn (10,8 %), 7 med to *-sen*-navne (3,1 %) og 6 med ikke-*sen*-navn + *-sen*-navn (3,0 %).

Langt de fleste af fædrene skriver sig med patronym, men slægtsnavnet er også

Krusegård, 12. selvejergård i Østermarie, ca. 1914-1915. Ejerparret Kristine og Christian Hansen med tjenestepige og børn. Omkring 1800 var to generationer Kruse ejere af gården. Foto Mathias Pedersen, Østermarie. Bornholms Museum.

Læser man loven med samt dets udsendte cirkulærer, viser det sig, at det fortsat var muligt at benytte sig af den traditionelle og hævdevundne navngivning, hvad da også mange gjorde, således som det vil fremgå af det følgende.

Kirkebogen 1829-38 – drenge

I tiden 1829-38 er der i sognet døbt 223 drenge, 86 med faders fornavn + *-sen* (38,6 %), 48 med faders *-sen*-navn (21,5 %), 52

populært, og enkelte benytter både patronym og slægtsnavn. Flere af dem undlader imidlertid at døbe barnet med sidstnævnte. Lars Peter Marcher døber således sin søn *Laurits Peter Larsen*, og Anders Munk kalder sin søn *Peter Søren Andersen*. Måske har to fornavne og et efternavn følt sig tilstrækkeligt, hvorfor man har foretrukket patronymet frem for slægtsnavnet. Heraf følger så, at hovedparten af efternavnene stadigvæk, foruden at være *-sen*-navne, også indeholder de yderst frekvente for-

navne *Hans, Jens, Niels* og *Peter*, i alt 62 % af det samlede antal patronymer. Som det ses af tabel 1 holder brugen af det ægte patronym sig uden de store ændringer i perioden. Undtaget er 1835, men det skyldes en lakune i kirkebogen, hvor numrene 1-10 mangler.

Med lovens fokus rettet mod slægtsnavnet er det naturligt, at ganske mange bliver døbt hermed. 52 af drengene får da også et ikke-*sen*-navn (23,3 %), hvilket dog må siges at ligge i underkanten af, hvad man kunne forvente. De fleste af sognets beboere har nok skullet vænne sig til, at man ikke længere, med udeladelse af patronymet, var sin faders søn. Brugen af disse slægtsnavne synes så nogenlunde konstant i perioden. De 52 eksempler dækker over 24 forskellige slægtsnavne, hvoraf *Kofod* så afgjort hører til højdespringeren med sine 14 eksempler ligeligt fordelt i perioden. De øvrige har kun en-to forekomster. Man kan næsten kalde navnet *Kofod* for et modenavn, et navn med prestige, og det synes i de første år af navneloven også muligt at få navnet ind ad bagvejen, om man så må sige. Det mest regelrette er naturligvis, når faderen i forvejen hedder *Koefoed*. Det er derfor naturligt, at løjtnant Jep Jørgen Koefoeds søn døbes *Jørgen Koefoed*, men er moderen bærer af navnet, foretrækkes dette frem for faderens patronym. Således døbes Hans Mortensens og Elisabeth Ma-rie Koefoeds søn *Hans Koefoed Hansen*. Muligvis er *Hansen* dog streget over. Også fadderne har måttet holde for. Jens Peder-sens og Ane Elisabeth Hansdatters søn døbes *Hans Koefoed Jensen*, og den eneste forbindelse, som jeg kan finde til dette slægtsnavn, er Hans Koefoed, der er fad-der til barnet.

Næsten alle de døbte børns ikke-*sen*-navne genkendes hos de gamle gårdnavns-slægter i sognet. Velkendte hjemlige dannelser som *Busch, Dam, Hald, Lund, Pihl, Due, Hjorth, Munk, Møller, Sommer* og

West, mens de lige så velkendte navne *Kuhre, Kjøller, Marcher, Sonne* m.fl. har tysk oprindelse. Også nye navne dukker op i kirkebogen og bliver en fast del af navne-repertoiret i sognet, fx *Brügmann, Folkman, Rosted* og *Tryde*.

Typen -*sen*-navn + ikke-*sen*-navn bruges i højere grad end tidligere som barnets efternavn. I 1833-1834 og 1837-1838 er typens forekomst seks og otte belæg, men ellers er der kun tale om nogle få eksempler pr. år i perioden. Lars Hansen Markers søn får i dåben navnet *Andreas Larsen Marker*, hvor *Larsen* er det ægte patronym. Cirka halvdelen af de 24 eksempler tilhører denne gruppe, mens resten er knap så entydige. Opkaldelse er stadig en vigtig del af navngivningen, men man følger ikke længere altid de gængse regler. *Marius Hansen Bech* opkaldes direkte efter sin fader og er altså bærer af et sekundært patronym, og i *Christen Jacobsen Koefoeds* navn er *Jacobsen* en opkaldelse efter morfaderen, idet moderen hedder Ane Kirstine Jacobsdatter. I mange af de øvrige eksempler er det nødvendigt med et grundigere kendskab til slægtsskabsforholdene end den, som jeg er i besiddelse af.

Mens ovenstående navngivningsprincipper stadig er i tråd med såvel den hævdevundne tradition som den nye lovgivning, kunne den følgende efternavnsskik for en stor del skyldes et personligt valg, når det gælder slægtsnavnet for de kommende generationer, men sikker herpå kan jeg ikke være.

I perioden er 48 drenge døbt med det sekundære patronym, hvilket udgør 21,5 %, medregnet de familier, der allerede ved lovens ikrafttræden anvendte dette som slægtsnavn i lighed med, hvad man gjorde blandt borgerskabet i købstæderne. Det gælder bla. for løjtnant Mads Adolf Larsen og hustru, Cecilie Cathrine, hvor børnene *Jens Casper* og *Mads Adolf* begge får efternavnet *Larsen*. Skikken var allerede kendt

i hustruens familie, eftersom hun var døbt *Caspersen*. Mogens Ipsens og Margrethe Andersdatters tre drenge får alle navnet *Ipsen*, således som reglerne foreskrev. Fornavnene var *Jens*, *Niels* og *Jens Peter*. Det drejer sig dog kun om nogle få familier i sognet, der tager eller har taget den nye skik til sig, men i modsætning til hvad man skulle tro, er det ikke de store gårdmandsslægter, der fører an. De fortsætter med at bruge deres efterhånden hævdvundne tilnavne, nu i anvendelse som slægtsnavne, der således går i arv gennem de næste generationer. Ellers synes der ikke at være forskel mellem høj og lav, når det gælder den nye navneskik – det sekundære patronym i anvendelse som slægtsnavn. I kirkebogen nævnes både militærpersoner, folk fra bondestanden (bonde, forpagter, udbygger) og folk fra den knap så velbjergete del af samfundet som brugere af det sekundære patronym som efternavn. Daglejer Rasmus Jensen og Kirstine Ludvigsdatters søn indskrives som *Ludvig Peder Rasmussen*, men det sidste er streget over og erstatet af *Jensen*!

Typen ikke-*sen*-navn + *-sen*-navn er i denne periode knyttet til navnet *Koefoed*, eftersom det indgår i halvdelen af de forekommende eksempler. Jeg antager, at det vi ser her, er nogle af de første forekomster i sognet inden for den gruppe af navne, som vi i dag kalder mellemnavne, en type som ofte bliver brugt, hvis faderens efternavn er et *-sen*-navn og moderens et ikke-*sen*-navn. Jeppe Sørensens og Birgitte Kirstine Koefoeds søn døbes *Hans Koefoed Ipsen* (Jeppe > Ip), hvor det sidste navn er et ægte patronym. Det samme gælder for *Frederik Koefoed Jensen*, hvis forældre er Jens Madsen og Christine Koefoed. Også navnene *Bidstrup* og *Mossin* bruges i tilknytning til et patronym, uden at det er muligt at sige noget om, hvorfra de stammer, men jeg antager, at navnene skal søges i den nærmeste slægt.

Endelig findes et enkelt eksempel på to tilnavne i anvendelse som slægtsnavn. Tvillingerne *Christian* og *Peter* døbes begge med efternavnene *Grønnegaard Koefoed*. Det sidste får de fra faderen, Ole Jørgensen Koefoed, mens navnet *Grønnegaard* kendes i slægten muligvis gennem Hans Grønnegaard, der var præst i Pedersker midt i 1700-tallet.¹⁴

Den sidste type, som her skal behandles, er *-sen* + *-sen*. Typen har syv forekomster med et-to belæg pr. år. Den klassiske model er *Christian Ipsen Mortensen*, hvor *Ipsen* er moderens patronym efterfulgt af faderens fornavn + *-sen*, altså ægte patronym. De øvrige eksempler har også faderens fornavn + *-sen* som sidste navn, mens første *-sen*-navn dels er faderens eget patronym eller et patronym hentet fra en af fadderne, fx Anders Hansens og Elsebeth Vevestdatters søn *Anders Jensen Andersen*, hvor *Jensen* er opkaldelse fra Vevest Jensen, fadder til drengen.

Det fremgår således af ovenstående, at man for drengenes vedkommende kunne fortsætte med at navngive som hidtil uden at omgå loven. Alligevel vælger mange at døbe børnene med faderens patronym, måske under indflydelse af de ude fra kommende præster, men også andre faktorer kan have spillet ind. Anderledes var det for pigernes vedkommende, eftersom det i cirkulæret af 1829 var fastslået, »at et pigebarns tilnavn ikke herefter kan gives ved »datter«, men bør være det samme, som er givet eller vil blive givet hendes brødre«. ¹⁵ Det var navnlig denne bestemmelse – at piger fremover skulle døbes med *-sen* og ikke med *-datter*, som det ellers havde været praksis i generationer – der mødte modstand i befolkningen, for hvordan kunne en pige hedde *-søn*!

14 Series Pastorum, 1907 s. 88

15 Ole Degn, 2001 s. 28

Mange valgte da også at fortsætte med at døbe pigerne som traditionen bød. Især i Jylland var modstanden stor, og frem til slutningen af 1800-tallet kan man i kirkebøgerne rundt om i de jyske landsogne træffe eksempler på den gamle sædvanepraksis.

Også i Østermarie sogn fornemmer man en vis modvilje mod den nye forordning, idet kirkebogen er fyldt med mange rettelser, et tegn på at øvrigheden og dåbsbørnenes fædre ikke altid har været lige enige om børnenes efternavne.

Kirkebogen 1829-38 – piger

I tiden 1829-38 er der i sognet døbt 219 piger, 75 med faders fornavn + *-datter* (34 %), 50 med faders fornavn + *-sen* (23 %), 26 med faders *-sen*-navn (12 %) og 68 med ikke-*-sen*-navn (31 %).

I 1829-30 får langt den største del af pigerne, som det ses i tabel 2, i dåben det obligatoriske ægte patronym på *-datter*, hvilket er en naturlig følge af, at cirkulæret, der først blev vedtaget i oktober 1829, først skulle udsendes til præsterne – og derefter læses. Det klassiske eksempel på typen er fra kirkebogen 1829, hvor Morten Hansens datter døbes *Lise Margrethe Mortensdatter*. En del af fædrene bærer selv slægtsnavne, således Ole Nielsen Lund, mens datteren kun døbes med det obligatoriske patronym (*Eline Olive Olsdatter*). Det samme gør Hans Jacob Drejers datter, *Signe Margrethe Hansdatter*. Egentlig skulle hun have heddet *Drejer*, men det er streget over og erstattet af patronymet. I de følgende år falder antallet af de ægte patronym på *-datter* støt, og i 1835-36 er der kun en repræsentant for typen, hvilket også gælder for 1837-38, men jeg tør ikke garantere, at typen ikke dukker op i ny og næ i de kommende år. Den glider ud til fordel for det primære patronym på *-sen*, som også tabellen viser. Man

har vænnet sig til, at det er muligt at døbe pigerne med efternavn på *-sen*, og faderens fornavn er jo stadig en del af navnet. Men også brugen af faders patronym som efternavn er en del af navngivningen i periodens sidste år, måske under indflydelse af de slægter i sognet, som benyttede sig af faste slægtsnavne på *-sen*.

Den sidste efternavnstype gælder slægtsnavnene, dvs. ikke-*-sen*-navne. Eftersom pigerne yderst sjældent i dåbslisterne før 1814 får tilføjet et efternavn, har jeg gennemgået konfirmationslisterne for 1824-25 for at se, hvilke navne pigerne, i alt 50, blev indskrevet med. De allerfleste er noteret med patronym på *-datter*, kun fire bærer faderens faste tilnavn, nemlig *Busch*, *Dich*, *Koefoed* og *Sommer*, alle velkendte navne blandt sognets selvejerbønder. Foruden de lige nævnte, bærer endnu 12 af fædrene faste tilnavne, hvilket viser, at man endnu foretrak patronym frem for tilnavnet, når det gjaldt døtrene.

Af de 68 døbte piger er ikke mindre end 17 døbt med efternavnet *Koefoed*, syv med *Sommer*, mens resten kun har en-to repræsentanter. De er næsten alle hentet fra sognets gamle velkendte navneforråd, hvoraf kan nævnes *Bech*, *Holm*, *Lund*, *Schow*, *Due*, *Hjorth* og *Bidstrup*, men også indlånte navne som *Dich*, *Folkmann*, *Mahler*, *Markmann* m.fl. Blandt de førstnævnte kan vi genkende de forskellige typer af folkelige tilnavne: mindre naturforekomster, vegetation, dyrebetegnelser, stednavne m.fl.

Fordelingen af pigernes efternavne er interessant på flere måder. Patronymet med *-datter* forsvinder i kirkebogen i løbet af de første fem år efter lovens ikrafttræden. Herefter erstattes de med *-sen*, men brugen af faders fornavn er stadig intakt. Ganske vist vælger en mindre del at benytte sig af faders *-sen*-navn som slægtsnavn, men de fleste familier hører til i den gruppe, der allerede igennem flere genera-

tioner har haft et *-sen*-navn som slægtsnavn. Til gengæld møder vi for første gang ganske mange slægtsnavne, som ellers normalt kun har været at finde hos fædrene eller hos en del af drengene. Måske har det været den måde, hvorpå sognets beboere har reageret, da de blev bekendt med den nye navngivningssituation. Døbes med det ægte patronym på *-sen* skulle pigen ikke, så hellere det faste tilnavn som slægtsnavn, selv om hun ifølge traditionen ikke navnemæssigt var bærer af slægten, men blot sin faders datter.

I de næste 25 år var der således mulighed for frit at vælge slægtsnavn inden for de af loven fastsatte rammer. Formålet med loven var som nævnt at få en mere nuanceret navngivning med hensyn til slægtsnavngivningen, men her spillede myndighederne fallit. I stedet for at navngive med de folkelige tilnavne, som fandtes overalt i landet, valgte man, som jeg har påvist i min undersøgelse, for størstedelens vedkommende at navngive med det nok så neutrale patronym, enten det ægte eller det sekundære, frem for de folkelige tilnavne. Det frie slægtsnavnevalg var, som antydnet af Torben Kisbye, endt som »en karrikatur af en slægtsnavnedannelse«. ¹⁶ Hvor man før havde haft vekslende patronymer inden for et ret så begrænset udvalg af fornavne, stod man nu over for en navngivning med arvelige slægtsnavne af nøjagtig den samme type, som man havde ønsket at afskaffe, nemlig navne der endte på *-sen*. Som det ofte er blevet fremhævet, fik kravet om brug af faste slægtsnavne kun ringe virkning.

Cirkulæret af 1856

I 1856 udsendtes derfor fra Kirke- og Undervisningsministeriet endnu et cirkulære

(en såkaldt Rundskrivelse), denne gang til landets biskopper. Heri kunne man læse, at det frie navnevalg nu var slut, og at det navn, man havde valgt ifølge 1828-forordningen, nu skulle være gældende for familien og dens senere slægtsled. ¹⁷ Med dette cirkulære var det slut med at give sine børn det ægte patronym som slægtsnavn, således som man havde haft mulighed for efter den tidligere forordning. Cirkulæret vakte da også harme i den danske bondestand. Man følte, at man fra myndighedernes side greb ind i noget meget grundlæggende, nemlig »individets identitet og dets forhold til dets ophav«. ¹⁸

I det følgende skal 1856-cirkulærets indflydelse på efternavnsskikken i Østermarie sogn betragtes nærmere gennem udvalgte årgange (1858-80) ud fra, hvilke muligheder man havde, når det gjaldt børnenes efternavne, og hvilke man rent faktisk valgte. Undersøgelsen er foretaget for såvel drenge som piger.

Fulgte man *gammel sædvane*, fik sønnen faderens fornavn + *-sen*, undertiden efterfulgt af et fast tilnavn eller slægtsnavn, der ikke endte på *-sen*. Af og til ser man, at det ægte patronym udelades, således at barnet alene døbes med et ikke-*-sen*-navn. Endelig kunne både første og andet efternavn være et *-sen*-navn, hvilket vil sige faderens fornavn + *-sen* efterfulgt af faderens patronym – eller omvendt. Fulgte man derimod *de nye bestemmelser*, skulle barnet døbes med faderens *-sen*-navn, hvilket vil sige faderens patronym. Også her kunne patronymet efterfølges af et slægtsnavn, der ikke endte på *-sen*. Endelig var der også den mulighed, at barnet fik et nyt slægtsnavn, således som det var beskrevet i 1828-forordningen. ¹⁹

¹⁷ Dansk Navneskik, 1899 s. 119ff., Eva Meldgaard, 1984 s. 45.

¹⁸ Ole Degn, 2001 s. 17.

¹⁹ ib. s. 19f.

¹⁶ Torben Kisbye, 1981 s. 128ff.

Kirkebogen 1858-80 – drenge

I periode 1858-60 er der i sognet døbt 75 drenge, 12 med faders fornavn + *-sen*, 31 med faders *-sen*-navn og 2 med moders,²⁰ 24 med ikke-*-sen*-navn, 1 med to *-sen*-navne og 5 med *-sen*-navn + ikke-*-sen*-navn.

Tredive år efter 1828-lovens ikrafttræden fastholder 12 af de døbte drenges fædre traditionen med at give børnene det ægte patronym. Også efternavnskombinationer er med til at holde opkaldelsestraditioner i hævd. Som eksempel kan nævnes Jens Morten Pedersen, der døber sin søn *Hans Jensen Pedersen*. I de fleste eksempler af typen *-sen*-navn + ikke-*-sen*-navn indgår faderens slægtsnavn, fx *Dam*, *Kofod*, *Lind* og *Lou*, *-sen*-navnet er faderens patronym, men undertiden også hentet hos fadderne. Slægtsnavnene er stadig de efterhånden veletablerede gamle folkelige tilnavne, samt de fra tysk indlånte *Kjoller*, *Kofod* og *Kuhre*. I et par tilfælde forsvinder patronymet ved dåben, både hos Jørgen Kofod Ipsens og Peder Kofod Jørgensens drenge, der kun døbes med slægtsnavnet *Kofod*. Også hos Peder Larsen Marcher forsvinder patronymet ved dåben. Sønnen, *Hans Peter Mathias Marcher*, får som det ses kun ikke-*-sen*-navnet. Endelig får Peter Madsens og Kirstine Jensens søn navnet *Jens Peter Møller*. Hverken faderen eller moderen er bærer af navnet, men det findes sikkert i den nærmeste slægt. Derimod får *Hans Christian Hansen* ingen glæde af sin faders efternavn, *Kjoller*.

De nye bestemmelser kræver, at man fastholder det allerede valgte efternavn. Det er derfor naturligt, at mange af de oprindelige ægte patronymer, som mange af drengene er blevet døbt med efter 1828-lovens indførelse, nu optræder som slægts-

navne. Faderens *-sen*-navn udgør da næsten også halvdelen (41 %) af samtlige efternavne i perioden. For en ordens skyld: Hovedparten af dem indeholder som ventet navnene *Anders*, *Hans*, *Jens* og *Peter*. Her er ingen overraskelser.

I perioden 1868-70 er der i sognet døbt 76 drenge, 3 med faders fornavn + *-sen*, 45 med faders *-sen*-navn og 6 med moders, 15 med ikke-*-sen*-navn, 1 med to *-sen*-navne, 6 med *-sen*-navn + ikke-*-sen*-navn.

I denne periode er der sket ganske store forandringer i forhold til sidste. Kun tre af drengene får faderens fornavn + *-sen*. Typen ikke-*-sen*-navn er heller ikke så fremtrædende som i den tidligere periode. Kun 15 er det blevet til. Af et så lille materiale, som det her fremlagte, er det en ret så stor tilbagegang. Den for Bornholm så karakteristiske type *-sen*-navn + ikke-*-sen*-navn har seks eksempler. I det eneste eksempel på *-sen* + *-sen*, som materialet indeholder, er der tale om direkte opkaldelse efter faderen for begge navnes vedkommende. Det ser ud som om, man efterhånden har vænnet sig til, at faderens patronym nu overgår til børnene som slægtsnavn, i al fald er ikke mindre end 51 (67 %) af børnene døbt hermed.

I sidste periode, 1878-80, er der i sognet døbt ikke mindre en 104 drenge, 1 med faders fornavn + *-sen*, 61 med faders *-sen*-navn og 5 med moders, 32 med ikke-*-sen*-navn, 1 med to *-sen*-navne og 2 med ikke-*-sen*-navn + *-sen*-navn.

Efternavnstyperne er nu udelukkende koncentreret til faders *-sen*-navn og ikke-*-sen*-navn. Kun et par enkelte eksempler falder uden for disse grupper. Hans Olsen Rasch vælger at døbe sin søn *Kristian Peter Hansen*. Faderen bærer selv et slægtsnavn, men foretrækker ikke desto mindre at navngive drengen med et ægte patronym, den eneste med et sådant af i alt 104 drenge i perioden. *Hans Kofod Hansen* er søn af Adolf Hansen og Louise Marie Jen-

20 Angiver ugifte møders patronym.

sen. Jeg formoder, at *Kofod* er at finde i den nærmeste slægt, selv om heller ingen af fadderne bærer det. Et særtilfælde er det bestemt, når gårdejer Andreas Peter Larsen og Kirstine Bergine Hansen døber deres søn *Hjalmar Hansen* – altså med moderens efternavn. Ser man på rækken af faddere, får man imidlertid det indtryk, at

dringen alvorligt, i modsætning til hvad man ser mange andre steder rundt om i landet. Alligevel tog det omkring fem år, inden *-datter* var forsvundet ud af navngivningen. Det er derfor heller ikke nogen overraskelse, at man ca. 30 år efter ingen eksempler finder på dette navngivningsprincip. Heller ikke blandt pigernes mødre

Lindholmshøjgård, 36. selvejergård i Østermarie. Gården hed tidligere Vejdemannegård og ejedes fra 1728 af Hans Andersen Weidemand. Stereofoto af Mathias Pedersen, Østermarie o. 1910. Bornholms Museum.

Hansen nok er den vigtigste af de to slægter.

Efter at 1828-reformen var indført, fortsatte en stor del af bondestanden med at navngive efter de gamle principper for drengenes vedkommende. Dette var dog ikke i samme grad muligt for pigernes, eftersom loven krævede en direkte navneændring i efternavnet i forbindelse med patronymet, nemlig overgang fra *-datter* til *-sen*. I Østermarie sogn tog man lovæn-

er *-datter* at spore. Samtlige indskrives med enten *-sen*-navn eller ikke-*-sen*-navn.

Kirkebogen 1858-80 – piger

I perioden 1858-60 døbes i sognet 91 piger, 33 med faders fornavn + *-sen*, 29 med faders *-sen*-navn, 3 med moders, 25 med ikke-*-sen*-navn og 1 med ikke-*-sen*-navn + *-sen*-navn.

I stedet for faders fornavn + *-datter*, som man var vant til, valgte man den næstbedste løsning. Man fulgte loven og tillagde faders fornavn *-sen*. Hos godt en tredjedel af de 91 døbte børn dannes efternavnet derfor stadig, om end kun delvis, efter de gamle principper (33), den anden tredjedel følger de nye retningslinjer og navngives med faders *-sen*-navn (32). I den sidste gruppe med 25 eksempler får alle et af de i sognet efterhånden så velkendte slægtsnavne i dåben. Der er dog undtagelser. Flere af pigerne bliver, om jeg så må sige, snydt for faderens ikke-*sen*-navn, idet de må nøjes med enten det ægte eller sekundære patronym. Lars Peter Holbeks datter får navnet *Caroline Kirstine Larsen*, og Peder Pedersen Hammers datter døbes *Hermantine Petrea Pedersen*. En del af fædrene bærer to *-sen*-navne, hvoraf pigerne normalt kun får det ene i dåben. Her kan Lars Ipsen Hansens datter *Laura Bergine Ipsen* være eksemplet. Der er også et par eksempler på, at både faders og moders efternavne tages i anvendelse, især hvis faderen bærer et *-sen*-navn og moderen et ikke-*sen*-navn, fx Ole Jørgensens og Karen Marie Kofods datter, der døbes *Oline Christine Kofod Olsen*. I dag vil vi betegne *Kofod* som et mellemnavn. Ikke alle ikke-*sen*-navne bliver dog taget i anvendelse ved dåben. Ofte forsvinder moderens ikke-*sen*-navn til fordel for faderens *-sen*-navn.

I perioden 1868-70 er der i sognet døbt 69 piger, 1 med faders fornavn + *-sen*, 34 med faders *-sen*-navn, 3 med moders, 29 med ikke-*sen*-navn, 1 med *-sen*-navn + ikke-*sen*-navn og 1 med ikke-*sen*-navn + *-sen*-navn.

Ti år efter er det primære patronym, faders fornavn + *-sen*, næsten helt forsvundet ud af kirkebogen. Navngivningsprincipperne er herefter reduceret til to, faderens *-sen*-navn og ikke-*sen*-navn med nogenlunde ligelig fordeling de to grupper

imellem. Dog fortsætter familien *Olsen* med at navngive døtrene med både faders og moders efternavne, *Kofod Olsen*, og Hans Pedersen Krag døber endnu en datter med faders *-sen*-navn + ikke-*sen*-navn, *Laura Sophie Pedersen Krag*. Det bliver, om jeg så må sige i familien.

I perioden 1878-80 er der i sognet døbt 94 piger, 1 med faders fornavn + *-sen*, 60 med faders *-sen*-navn og 3 med moders, 28 med ikke-*sen*-navn, 1 med *-sen*-navn + ikke-*sen*-navn og 1 med ikke-*sen*-navn + *-sen*-navn.

Nu er typen faders *-sen*-navn af så stort et omfang, at næsten to tredjedele af pigerne er blevet døbt hermed (68 %), mens 30 % er døbt med et ikke-*sen*-navn. De sidste 2 % udgøres af de gamle kombinationstyper. Hans Peder Hansen Funch og Eljene Pedersdatter døber således deres datter *Hansine Petrea Hansen Funch*. Af moderens patronym fremgår det, at hun er af svensk afstamning.

Med disse to navngivningsprincipper kan man sige, at vi vist nærmest er endt, hvor vi begyndte i 1687, hvor antallet af patronymer – ganske vist af den ægte vare – var af samme omfang som her i 1880, mens de store gårdmandsslægters (faste) tilnavne også dengang udgjorde en mindre del, nogenlunde som vi ser det ovenfor.

Efter at have set resultatet af 1828-ordningen spørger man, hvordan det kunne gå så galt. Det enkleste er naturligvis at skyde skylden på de myndigheder, der udformede loven. Dårlig og uklar formulering med misforståelser til følge og dårligt forarbejde er et par af de argumenter, man plejer at fremføre. Rigtigt er det imidlertid, at den navnelov, som man i Sønderjylland havde haft siden 1771, var slået fejl. I stedet for de folkelige tilnavne, myndighederne ønskede, at folk skulle benytte sig af, var man i det sønderjyske endt med de nok så kendte dobbelte *-sen*-navne (*Hansen Jensen*), hvilket vil sige det ægte patro-

nym efterfulgt af faderens *-sen*-navn, det sidste for at behage myndighederne.²¹ Man burde derfor have kigget på resultatet af den sønderjyske navnelov, inden man vedtog den nye navnelov for det øvrige Danmark.

Selv om loven påpegede, at man kunne anvende sit eget folkelige tilnavn som slægtsnavn, var man ikke indstillet herpå rundt omkring i landsognene. Den type navne blev betragtet som personlige og hørte ikke hjemme i den offentlige sfære. Man fortsatte derfor, som også loven gav mulighed for, med at døbe børnene med det tilnavn, som man ifølge traditionen burde have, nemlig faderens fornavn + *-sen*, det ægte patronym. Det er alle disse tilnavne (patronym), der så med 1856-reformen gøres arvelige for kommende slægter, og som derfor er kommet til at hænge det danske efternavnssystem.

Det er imidlertid ikke helt i overensstemmelse med de resultater, som jeg er kommet frem til for Østermarie sogns vedkommende. Ganske vist forsvinder det primære patronym i sognet mellem 1860-70, men mange af de folkelige tilnavne er på den tid allerede blevet taget eller tages i anvendelse som slægtsnavn, undertiden sammen med et ægte eller sekundært patronym (*Hans Hansen Dam*). At dette ikke kun gælder dette ene bornholmske sogn, viser en undersøgelse af navneskikken i udvalgte sogne i Danmark. Her indgår i tabelform resultatet fra henholdsvis Rø og Aakirkeby kirkebog for 1858-60, hvor 36 % af de døbte drenge bærer et ikke-*sen*-navn.²² Til sammenligning er i samme tidsrum procentsatsen for Østermarie sogn 32 for drengenes vedkommende, og for pigernes lidt mindre, nemlig 27.

Det er svært at svare på, hvad årsagerne

hertil kan være. Jeg mener dog, at følgende faktorer spiller en afgørende rolle i den forholdsvis hyppige brug af ikke-*sen*-navne: navnenes alder og social status hos brugerne. De fleste af de tilnavne, som går igen i kirkebøgerne fra 1687 og fremefter, optræder allerede i jorde- og tingbøger, nogle i 1400- og 1500-tallet, endnu flere i 1600- og 1700-tallet. Peder *Hals* (1407), Povl Hansen *Kofoed* (1553), Peder *Smed* (1598), Suend Hansen *Holmb* og Anders *Due*, begge 1624, Peder Zandersen *Lesler* (1671) og Eschel Jensen *Dich* i 1755 m.fl.

Når man konstant træffer disse navne ned gennem århundrederne, er det vel rimeligt at betegne dem som faste tilnavne, det nærmeste man kan komme et rigtigt slægtsnavn. Navnene har, som tidligere fremhævet, også sat sine spor i sognets gårdnavneskik, hvor navne som Grammegård, Hentregård, Kofodgård, Kølleregård, Lesleregård m.fl. fortæller om en social velbjerget selvejerbondestand og dens gamle tilnavneskik. Kun få af disse mange navne er forsvundet i årenes løb. De eksisterer derfor stadig som en del af den bornholmske slægtsnavnetradition.

Loven af 1904 – det frie navnevalg

Betragter man ovenstående resultat af navnelovgivningen, hvis sigte var et bredt og varieret navnevalg hos befolkningen ud fra nogle meget vide rammer, må man sige, at myndighederne havde spillet fallit. Af min undersøgelse fremgår det da også tydeligt, at det er de neutrale – engang ægte – patronym, der nu udgør hovedmassen af slægtsnavnene efter 1856-reformen.

Gentagne gange fik myndighederne da også forespørgsler og henstillinger om ændring af de gældende regler. På et tidspunkt fremkom der i Folketinget forslag om, at man skulle gøre det muligt at antage det tilnavn, hvorunder ens fader og farfa-

21 Ole Degn, 2001 s. 20

22 ib. s. 22

der havde været kendt, eller navnet på en i slægten nedarvet ejendom.²³ For mig ligner det i nogen grad forordningen af 1828, hvis man kigger nærmere efter. I 1897 nedsatte man så en kommission, der senere på baggrund af en spørgeskemaundersøgelse udgav publikationen *Dansk Navneskik*, hvor man kunne læse om de enkelte egne tilnavnetyper og lade sig inspirere, men først efter udfærdigelsen af en diger navneliste med forslag til adskillige tusind nye slægtsnavne blev loven om frit navnevalg vedtaget i 1904.

Problemet var imidlertid, at de gamle tilnavne for en stor del var af samme art rundt omkring i landet. På den måde fik ikke alle mulighed for at komme til at hedde det i familien nok så velkendte tilnavn. Oprindeligt skulle loven have været gældende for en 10-årig periode, men den er senere forlænget igen og igen og gælder for så vidt stadig.

I Østermarie sogn er der i de nærmeste år efter lovens ikrafttræden ikke den store interesse for navneforandring at spore, hvilket stemmer ganske godt overens med forholdene i det øvrige Danmark. Navneændringerne er udelukkende koncentreret om ændrede stavemåder eller forandring af efternavn for børn af ugifte mødre. Ikke desto mindre sker der i de følgende år ændringer i efternavnsskikken rundt om i landet. På nøjagtig samme måde som man tidligere tillagde patronymet et tilnavn (*Hansen Rytter*), skaber man, hvad man kunne kalde en ny identificeringsmodel, nemlig indførelse af det såkaldte mellemnavn, en type som vi tidligere har set nogle få eksempler på i undersøgelsen, fx *Kofod Olsen*. I nutiden bestemmer man dette navn som »det eller de navne i en persons navn, der står efter det sidste fornavn og

før efternavnet. Mellemnavnet skal være slægtnavnetypologisk.«²⁴

Denne formulering er af langt senere dato. I loven af 1904 var der slet ikke taget stilling til et sådant ekstra efternavn i forbindelse med dåben. Navnene blev derfor kategoriseret som fornavne, hvorfor der heller ikke var egentlige restriktioner for, hvilke navne man måtte bruge som mellemnavn.

Allerede i 1800-tallets senere halvdel ser man disse mellemnavne dukke op i kirkebøgerne rundt om i landet, hyppigst dog i hovedstaden og i de større byer. Vandringer fra land til by var så småt begyndt, og det var derfor nødvendigt med et mere informativt efternavn end blot *Hansen*. Mange af disse mellemnavne er naturligvis gamle velkendte tilnavne, som gik tabt, da *-sen*-navnene igen blev altdominerende, men mange navne hentes fra historien, litteraturen, videnskaben, adelen osv. *Hans Darwin Rasmussen*, *Frithjof Nansen With*, *Theobald Louis Pio Justesen*, og *Ludvig Holberg Larsen* er blot nogle få eksempler på en nok så omsiggribende type.²⁵

Beboerne i Østermarie sogn holdt sig imidlertid for størstedelens vedkommende nede på jorden, når der skulle udvælges mellemnavn. Man gav ganske enkelt børnene et af de gamle tilnavne, som i myndighedernes bestræbelser på at skabe en varieret navngivning i efternavnet, var forsvundet til fordel for et fast patronym. Jeg har gennemgået kirkebogen i de nærmest følgende år efter lovens tilblivelse (1905-10) for at se, i hvor høj grad den nye navneskik tages i anvendelse i sognet. I perioden døbes 442 børn, hvoraf 26 drenge og syv piger i dåben har fået et mellemnavn, flere af dem tilhører dog samme familie.

23 Eva Meldgaard, 1984 s. 46

24 Birte Hjorth Pedersen, 1983 s. 84

25 Torben Kisbye, 1979 s. 85ff.

Maglegård, 5. og 15. vornedegård, Østermarie. Major Thor Maglegaard ejede gården fra 1818 til 1865. Christian og Marie Hjorth var gårdmandspar fra 1912. Foto Ch. L. Sundbøll, Rønne, 1914. Bornholms Museum.

Den mest almindelige type er, som man kunne vente, moders slægtsnavn + faders slægtsnavn. I kombinationen møder vi både navne på *-sen* og ikke *-sen*, fx *Bech Kofoed*, *Grønbech Jensen* og *Hansen Lyster*. I flere tilfælde inddrages et navn som mellemnavn, der ikke umiddelbart kan lokaliseres til hverken fader eller moder, men jeg vælger at tro, at de findes længere tilbage i en af slægterne. I al fald drejer det sig om velkendte navne som *Brun*, *Kjøller*, *Kofod* m.fl. Endelig holder man i et par tilfælde fast i den gamle tradition med sekundært patronym + faders slægtsnavn,

som ovenfor nævnt, men vedføjer tillige endnu et mellemnavn, nemlig moderens, fx *Spanner Lauritsen Lund*, hvor *Spanner* er moderens efternavn. Jeg behøver vel næsten ikke sige, at det mest brugte blandt mellemnavnene er *Kofod*.

Sammenfatning

Den danske efternavnstradition og fornyelse er uløselig forbundet med de forordninger og cirkulærer, som myndighederne i tidens løb har udsendt. År som 1526, 1771, 1828, 1829, 1856 og 1904 – relevante

i denne sammenhæng – har været skelsættende for den danske navngivning. Men disse forordninger etc. har også været nødvendige, således som der allerede er redetgjort for. Samfundsstrukturen ændrer sig, og folks levevis gør det samme. I dag beholder fx størstedelen af kvinderne deres efternavn ved giftermålet, manden afgiver sit *-sen*-navn og tager hustruens ikke-*-sen*-navn osv. Der er i dag rig mulighed for at komme til at hedde det, man ønsker.

I Østermarie sogn ændredes samfundets struktur og levevis ganske radikalt for mange af sognets beboere, da jernbanen til Gudhjem førtes igennem Østermarie. Indbyggerantallet steg, og byen blev i de næste mange år et vigtigt knudepunkt i øens jernbanetrafik.

Min undersøgelse af navngivningstradition og fornyelse i Østermarie sogn har været koncentreret om det gamle *landsogn* og ikke stationsbyen med dens mange nye indbyggere. Sammenfatningen af efternavnenes udvikling tager derfor udgangspunkt i kirkebogens dåbslister fra 1905-10, naturligvis suppleret med mange af de navne, der har gjort det muligt at skrive denne artikel.

I perioden 1905-10 er der i sognet døbt 442 drenge og piger. 307 er døbt med *-sen*-navn, 135 med ikke-*-sen*-navn. Som det fremgår af tabel 5 er der tale om ganske mange forskellige efternavne, 36 *-sen*-navne og 33 ikke-*-sen*-navne. Det er derfor ikke efternavne, det skorter på. Problemet ligger, som tabellen viser, i antallet af navnebærere for det enkelte efternavn, fx udgør *-sen*-navnene ikke mindre end 69 % af samtlige efternavne i perioden. De fire mest almindelige navne *Jensen*, *Hansen*, *Pedersen* og *Andersen* udgør til og med næsten halvdelen af den samlede navnebestand. Årsagen hertil er allerede beskrevet tidligere. Med loven af 1856 fikseredes de gamle ægte patronymer til slægtsnavne på et tidspunkt, hvor brugen af ganske få for-

navne i henhold til opkaldesskikkene udgjorde størstedelen af navngivningen i landet. De gamle danske udviklinger af de katolske helgennavne, der få årtier senere så småt skulle forsvinde fra navngivningen, fik lov at leve videre som slægtsnavne.

Denne del af efternavnstraditionen er derfor ikke speciel for Østermarie sogn eller Bornholm som sådan. *-sen*-navnene træffes overalt i landet og i store mængder, som CPR-registeret fra 1971 viser. 317.759 bærer navnet *Jensen* (5,98 % af befolkningen) og *Hansen* hedder ikke færre end 260.274 (4,90 % af befolkningen).²⁶ På Bornholm har man imidlertid ligesom i andre dele af landet, fx i Sønderjylland, hvor navnene *Jessen* og *Nissen* er specielle for netop denne landsdel, også en del *-sen*-navne, der må betragtes som særbornholmske. Det drejer sig om navne, der indeholder gamle nordiske fornavne, som har overlevet ved hjælp af opkaldesskikkene. De er stadig en aktiv del af navneforrådet i 1800-tallets midte og glider på den måde stiltfærdigt ind som familiernes faste *-sen*-navne. I Østermarie sogn er der flere af denne type navne, fx *Espersen* (Esbjørn), *Gudbergesen* (Gudbjørn), *Sassersen* (Sasser), *Sejersen* (Sejr), *Vevest(sen)* (Vævest) og *Ødbergesen* (Ødbjørn). I kirkebogen optræder de nævnte fornavne dog i mere lokal form end den her angivne.

Blandt de nye navne i sognet i 1900-tallets begyndelse træffes navne som *Hovardson*, *Matson*, *Nielson*, *Peterson* og *Svensson*. Det er ikke svært at se, at det drejer sig om indvandrede svenskere. Flere af disse familier foretrak imidlertid at døbe deres børn med den danske variant *-sen*.

I forbindelse med udfærdigelsen af loven vedrørende det frie navnevalg, foretog man som nævnt en indsamling af de folkelige tilnavne rundt om i landet. Også Born-

26 Per Billesø, 1999 s. 81, 66

holm indgik i denne undersøgelse, men man måtte konkludere, at disse tilnavne ikke var så almindelige i brug længere, idet de for størstedelens vedkommende var overgået til »Daabs-Efternavne« lige fra 1828.²⁷ At dette er sandt, bekræftes af min egen undersøgelse, men jeg må dog tilføje, at kirkebøgerne og flere andre kilder, fx jorde- og tingbøger, viser, at mange af disse såkaldte folkelige tilnavne, var gået i arv fra fader til søn gennem adskillige generationer før 1828.

Hovedparten af tilnavnene er blevet skabt, når døbenavn og efternavn ikke rakte til at identificere den enkelte. Der er nok at vælge imellem. Folks udseende, hjemsted og erhverv hører til de mest brugte, men kun de mere neutrale har fundet vej til kirkebøgerne. *Sort* går på udseendet, *Jyde* og *Lolle*, men også navne som *Gram* og *Bidstrup*, fortæller om folk, der kom udefra og bosatte sig i sognet. I den tidligste kirkebog var der ganske mange erhvervsbetegnelser, men de synes at være forsvundet, når bortses fra *Drejer* og *Møller*. Til gengæld lever et par stykker videre i gårdsnavne som Ryttergård, Smedegård og Styrmandsgård.

Mange af de bornholmske naturnavne er såkaldte præpositionsnavne, der angiver retning eller sted, fx *Under Bækken*, *I Dalen*, *På Lyngen*, *I Pilene*, *I Risen* m.fl.²⁸ Mange af disse mindre naturbetegnelser går igen i slægtsnavnene, så som *Bech*, *Dahl*, *Dam*, *Hammer* og *Holm*, mens andre sigter på vegetation, fx *Lund*, *Pihl*, *Riis* og *Schou*. Også enkelte dyrebetegnelser indgår i slægtsnavne. Her kan nævnes *Due*, *Svane* og *Hjorth*. Årstiderne hører naturligvis også med til den folkelige tradition, og i sognet kendes både *Sommer* og *Juul*, mens vinterens kulde genfindes i navnet

Frost. Hvor gamle disse tilnavne er, ved vi ikke meget om, men at de har været i brug gennem århundreder, da man fik loven om faste slægtsnavne, er en kendsgerning.

Bornholms beliggenhed har ofte gjort den til kastebold mellem vore nabolande, fx var øen pantsat til Lybækkerne i midten af 1500-tallet, men også fredelig samhandel har bevirket, at mange tyskere i tidens løb har bosat sig på øen. Det vidner ganske mange nedertyske slægtsnavne om. Jeg skal ikke nævne dem alle, men *Funch*, *Hintze*, *Kofoed*, *Kuhre*, *Marker*, *Rømer* og *Sonne* er alle en del af de nedertyske slægtsnavne, mange muligvis kommet hertil i middelalderen. De betragtes i dag som særbornholmske. At ikke alle indvandrere kom fra egnene rundt om Østersøen, kan navnet *Dich* og *Skotte* være et eksempel på. Skotten *Sander Dich* bosatte sig i Svaneke, og hans efterkommere bor fortsat på øen. Sverige ligger jo »lige om hjørnet«, og mange svenskere har da også fundet vej hertil. Især den store indvandring fra midt i 1800-tallet og fremefter har sat sig spor i navngivningen, dog ikke helt så meget som man skulle forvente. Man skiftede, som nævnt ovenfor, blot *-son* ud med *-sen*. En del særsvenske navne, ofte indeholdende naturforekomster, fx *Allerslöv*, *Lindgren*, *Lövgren*, *Malmgren*, *Malmström*, og *Sögren* fortæller om mennesker, der bla. bosatte sig i Højlyngen, i den yderste del af sognet, og opdyrkede jorden.²⁹ I 1900-tallet kom også polakker hertil, men de er ikke registeret i undersøgelsen.

Mens den danske fornavneskik for størstedelens vedkommende bygger på indlån, er et fremmed slægtsnavn et bevis på, at der også i Østermarie sogn har været plads til folk udefra. Fascinerende ikke!

27 Dansk Navneskik, 1899 s. 76

28 Danmarks Stednavne nr. 10, registeret

29 Ann Vibeke Knudsen, 1989-90, s. 77ff.

Litteratur

Håndbøger:

- Billesø, Per: 20.000 slægtsnavne i Danmark. 1999.
- Danmarks gamle Personnavne 1-2, udg. af Gunnar Knudsen, Marius Kristensen & Rikard Hornby. 1936-64.
- Danmarks Stednavne bd. 10. Bornholms Stednavne, udg. af Stednavneudvalget. 1951.
- Meldgaard, Eva Villarsen: Sydvestjysk navneskik gennem 300 år. 1965.
- Meldgaard, Eva Villarsen: Studier i københavnske fornavne 1650-1950. 1990.
- Series Pastorum, udg. af J. A. Jørgensen. 1907.
- Søndergaard, Georg: Bogen om personnavne. 1979.
- Søndergaard, Georg: Danske efternavne. 1982 & 1991.
- Thomsen, Alfred: Vore Slægtsnavne. 1945.
- Trap, Danmark. Bornholms Amt. Red. Gunnar Knudsen. 1921.
- Trap, Danmark. Bornholms Amt bd. IV, 2, red. Niels Nielsen, Peter Skautrup & Povl Engelstoft. 1955.

Anden litteratur:

- Dansk Navneskik, udg. af Fredrik Nielsen, Axel Olrik og Johannes C. H. R. Steenstrup, 1899.
- Degn, Ole: De danske efternavne på -sen, i: Personalhistorisk Tidsskrift 1, 2001, s. 14-34.
- Hjorth Pedersen, Birte: Hvad forstås der ved termen mellemnavn? i: Personnamnsterminologi, NORNA-rapporter, 23, 1983, s. 78-86.
- Holm, Lilliane Højgaard: Fornavnestudier i Østermarie sogns ældste kirkebog (1687-1700), i: Bornholmske Samlinger IV. rk. 3. bd. 2009, s. 98-117.

- Holm, Lilliane Højgaard: Navnemoder og modenavne i Østermarie sogn 1805-1909, i: Bornholmske Samlinger IV. rk. 4. bd. 2010, s. 128-155.
- Holmberg, Bente: Centralitet og regionalitet i Bornholms sted- og personnavne, i: Nordiske navnes centralitet og regionalitet, NORNA-rapporter, 82, 2007, s. 91-106.
- Kisbye, Torben: »Alfred Dreyfus Nielsen«, Identifikationsmodeller i dansk navneskik – belyst ved drengenavne i Århus 1800-1950, i: Convivium 4, 1979, s. 82-107.
- Kisbye, Torben: Slægtsnavne og patronymer, i: Personalhistorisk Tidsskrift 101, 1981 s. 121-132.
- Knudsen, Ann Vibeke: Udbyggere på Højlyngen, i: *fra* Bornholms Museum 1989-90, s. 77-104.
- Kousgård Sørensen, John: Patronymer i Danmark 2, nyere tid og nutid. 1997.
- Kures Gårdfortegnelse, Bornholms Ø-arkiv.
- Meldgaard, Eva Villarsen: De danske slægtsnavnes historie i nyere tid, i: *Studia Anthroponymica Scandinavica* 2, 1984 s. 39-53.
- Skov, Erik: Som de sad i kirken – stolestader og pulpitter i Rønne o. 1700, i: Rønne købstad i 650 år, red. af Robert Egevang og Johannes Thoms. 1977, s. 60-70.
- Østermarie sogns kirkebøger samt oversigter over tingbøger og skifteprotokoller, elektronisk udgave v/Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening.

Navnetyper	1829-1830	1831-1832	1833-1834	1835-1836	1837-1838
Faders fornavn + -sen	18	22	14	14	18
Faders -sen-navn	5	8	8	13	14
Ikke -sen-navn	12	8	14	8	10
-sen-navn + Ikke-sen-navn	2	3	6	5	8
-sen-navn + -sen-navn	1	2	2	2	0
Ikke-sen-navn + -sen-navn	0	0	2	2	2

Tabel 1. Efternavnstyper i Østermarie sogns kirkebog 1829-1838 – drenge

Navnetyper	1829-1830	1831-1832	1833-1834	1835-1836	1837-1838
Faders fornavn + -datter	36	25	12	1	1
Faders fornavn + -sen	0	0	5	27	18
Faders -sen-navn	2	1	8	8	7
Ikke -sen-navn	7	14	12	23	12

Tabel 2. Efternavnstyper i Østermarie sogns kirkebog 1829-1838 – piger

Navnetyper	1858-1860	1868-1870	1878-1880
Faders fornavn + -sen	12	3	1
Faders -sen-navn	31	45	61
Ikke -sen-navn	24	15	32
-sen-navn + ikke -sen-navn	5	6	2
-sen-navn + -sen-navn	1	1	1
Ikke-sen-navn + -sen-navn	0	0	2
Moders -sen-navn	2	6	5

Tabel 3. Efternavnstyper i Østermarie sogns kirkebog 1858-80, udvalgte årgange – drenge

Navnetyper	1858-1860	1868-1870	1878-1880
Faders fornavn + -sen	33	1	1
Faders -sen-navn	29	34	60
Ikke -sen-navn	25	29	28
-sen-navn + ikke -sen-navn	0	1	1
-sen-navn + -sen-navn	0	0	0
Ikke-sen-navn + -sen-navn	1	1	1
Moders -sen-navn	3	3	3

Tabel 4. Efternavnstyper i Østermarie sogns kirkebog 1858-80, udvalgte årgange – piger

-sen-navne:		ikke-sen-navne:	
Jensen	50	Rømer	11
Hansen	48	Holm	10
Pedersen	34	Kofoed	10
Andersen	26	Marker	10
Nielsen	25	Pihl	10
Ipsen	17	Lund	8
Larsen	17	Bidstrup	7
Olsen	15	Lyster	7
Madsen	12	Dahl	6
Mortensen	11	Kjøller	6
Svendsen	6	Krag	5
Johnsen	5	Kure	5
Frederiksen	4	Munk	5
Sørensen	4	Bech	4
Jørgensen	3	Engel	4
Christensen	2	Tranberg	3
Hovardsen	2	Grønbech	2
Kristensen	2	Hammer	2
Kristoffersen	2	Møller	2
Mogensen	2	Riis	2
Rasmussen	2	Schou	2
Seiersen	2	Sode	2
Zachariasen	2	Aakerlund	2
Aagesen	2	Allerslöv	1
Bendtsen	1	Dam	1
Christiansen	1	Folkman	1
Christoffersen	1	Hjorth	1
Gregersen	1	Koch	1
Haagensen	1	Lindgren	1
Johansen	1	Lövgren	1
Matson	1	Malmström	1
Mikkelsen	1	Sommer	1
Nielsson	1	Sögren	1
Sassersen	1		
Svensson	1		
Thorsen	1		

Tabel 5. Frekvenstabel over efternavne i Østermarie sogns kirkebog 1905-10

i Christian
den Syvende,
af Guds Naade,
Konge til Danmark og Norge, de Benders
og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stor-
marn, Dytmerfken og Oldenborg; Giøre vitterligt:

At Vi allernaadigst have bevilget og tilladt, saa og hermed bevilge og
tillade, at *Hans Kærlighed Clausen og sin.*

*Søn Peter Magleren Prædiken af P.
dersen Tegn paa Vok Tegn
Bornholm*

maar, uden fores-
gaaende Troelovelse og Lysning af Prædikestolen, hjemme i Huset sam-
menbives, naar den paabudne Accise (som dog nu i Følge Forordningen
af 12 September 1792, blot betales i Tilfælde af at Tielsen forret-
tes i Vores Kongelige Residence-Stad Kiøbenhavn) efter Consumptions-
Forordningen er bleven betalt, og ellers intet befindes deres Egteskab
lovligt at kunne forhindre; Dog skal Kirken og dens Betiente, samt
Skolen, fattige og andre Vedkommende, derover intet i deres Rettig-
heder

11/2 93/262

Nyt fra Bornholms Ø-arkiv

Ved Anette Eriksen

Der er gået to år siden vi sidst lod høre fra os på disse sider. I den tid har der været mange besøgende igennem vores lokaler, vi har modtaget mange arkivalier og vi har fundet os selv med de nye opgaver, der fulgte med sammenlægningen af regionskommunens to arkivfunktioner. Det er nu blevet »hverdag« og vi arbejder støt og roligt med alle vore opgaver. Ø-arkivet er et sted med mange funktioner, og vi kan til tider føle, at vi flyver rundt i alle Verdens hjørner. Men vi vil i det følgende prøve at beskrive nogle af vores opgaver og deres mange facetter.

Indkomne arkivalier

I de forgangne år har vi løbende modtaget arkivalier fra private, såvel som foreninger og organisationer. Inden for det kommunale område har vi også hele tiden modtaget arkivalier.

Et af de større private arkiver vi har modtaget er Lauegårdfamiliens arkiv. Arkivet indeholder en del breve og dokumenter samt billeder og eksemplarer af slægtsbogen. Det ældste dokument er en vielsesattest fra 1793 og det nyeste er en dvd fra Lauegårdfamiliens 125 års jubilæumsfest i 2007.

Et andet større arkiv vi har modtaget er

Anette Eriksen er cand. mag. i historie, uddannet på Københavns Universitet i 2003. Siden 2005 ansat som arkivleder af Bornholms Ø-arkiv.

En gammel vielsesattest fra 1793 og en moderne dvd, begge fra Lauegårdfamiliens arkiv.

Keramikeren Hans Hjorths arkiv rummer mange breve, men også fine topografiske billeder, som dette hidtil ukendte billede fra Hammeren med Hammersøen og ejendommen Humledal samt fyret på Hammerknuden i baggrunden. Ukendt fotograf o. 1900.

keramikeren, teatermanden, forfatteren mm. Hans Hjorths private arkiv med breve til og fra familien, bekendte og venner. Det indeholder også en del om Hjorths forfatterskab og andre interesser. Arkivet er lige nu ved at blive gennemgået og registreret.

Fra foreninger og organisationer kan nævnes, at vi har modtaget Bornholms Håndboldsforbunds arkiv, dækkende perioden fra 1941 til 2010. Bevaringsfonden for Allinge-Gudhjem Kommune har afleveret deres arkiv ligesom den Socialdemokratiske forening Nordbornholm.

Derudover er der indkommet en del min-

dre arkiver, bl.a. har vi modtaget et fotoalbum fra familierne Bidstrup og Tranberg. Billeder og slægtsoplysninger om Westh-Sonne slægten. KFUK-spejderne i Rønne har afleveret materiale hos os ligesom Bornholms Musikfestival. Sideløbende med at vi får nye arkivalier ind, arbejder vi på at få nyregistreret og gennemgået de arkivalier, som allerede befinder sig på Ø-arkivet.

På det kommunale område modtager vi også løbende nye arkivalier. I forbindelse med skolelukninger og lukning af plejehjem bliver der afleveret bevaringsværdige arki-

valier til Ø-arkivet. Vi har indenfor de senere år modtaget skolearkiver fra Østermarie, Klemensker og Bodilsker Skole. Derudover har Mosaikskolen (Østerlars) valgt at afleverer deres arkiv. Fra plejehjemmene har vi fået arkiver fra Hjemmet i Østermarie og Sandvig Plejehjem. Vi afventer pt. en aflevering fra Hjemmet i Klemensker.

Ved strukturreformen i 2007 overgik Bornholms Centralsygehus (Bornholms Hospital) til Region Hovedstaden. Der blev indgået en aftale om, at papirarkivalier til og med 2006 skulle afleveres til Bornholms Ø-arkiv. Hospitalet har siden arbejdet med at få sorteret, ordnet og pakket arkivalierne efter vore anvisninger og afleveringen er nu ved at være afsluttet. Vi mangler blot at modtage de sidste flyttekasser med pakke arkivkasser og få dem på hylden.

Ø-arkivets venner

I løbet af 2011 startede vi Ø-arkivets venner, en gruppe af frivillige som hjælper os på arkivet med forskellige opgaver. Vi fik en meget positiv respons på vores efterlysning af frivillige og der er hele tiden nye tilmeldinger. Vi har etableret to faste grupper, en der arbejder med udvandring og udvandrerdatabasen, som omtales nærmere senere og en gruppe som arbejder med Ø-arkivets billeder.

Billedgruppen arbejder med at identificere steder, personer mm. på de billeder, som vi ingen viden har om. På Ø-arkivet findes der en del billedsamlinger, som aldrig er blevet registreret og nogle af dem ligger uden en egentlig kontekst. Dvs. at vi ved ikke hvorfra de er kommet, hvem der er på billedet og hvornår de er taget. Det er noget af det som billedgruppen sidder med og man prøver ihærdigt at fravriste billederne deres historie.

Billedgruppen præsenterer nogle af billederne på Ø-arkivets Facebook-side, www.facebook.com/#!/bornholmsoearkiv og på

hjemmesiden <http://bornholmsoe-arkivs-venner.weebly.com>. Begge steder er det muligt at komme med sine oplysninger, kommentarer og viden om de enkelte billeder. Efterhånden vil oplysningerne blive samlet og anvendt i forbindelse med vores endelige registrering af billederne.

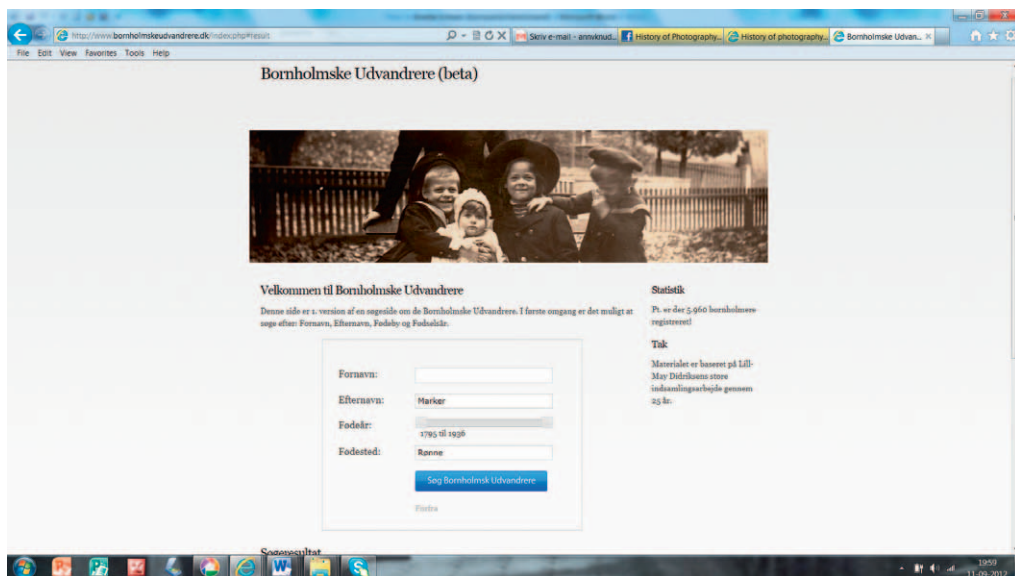
En del af de frivillige, som har meldt sig til at deltage i ordning og registrering af arkivalier, er endnu ikke blevet sat i gang. Men det er et af projekterne i den kommende tid. Der var også interesserede som meldte sig for at hjælpe med at transskribere dokumenter mm. De bliver brugt efter behov og vi overvejer, hvordan vi kan få sat et mere fast projekt op omkring opgaven.

Vi er dybt taknemmelige og meget glade for den positive modtagelse vores ønske om at oprette Ø-arkivets venner fik. Vi havde ikke forventet at så mange ville bruge deres tid på at hjælpe os med vore samlinger. Vi håber at vi kan få et endnu mere produktivt samarbejde op at stå i de kommende år.

Bornholmske Udvandrere

Et af projekterne, som blev startet op med hjælp fra Ø-arkivets venner, er arbejdet med de bornholmske udvandrere og det er også det projekt, som har taget de fleste af Ø-arkivets ressourcer i forhold til Ø-arkivets venner.

I samarbejde med Lill-May Didriksen har Ø-arkivet og frivillige påbegyndt indtastningen af Lill-Mays arkiv over bornholmske udvandrere. Arkivet, som befinder sig i papirform på Ø-arkivet, er blevet indscannet og så mange data som muligt er blevet hentet ind automatisk i den database, som er blevet udviklet til formålet. De frivillige har nu brugt de seneste ni måneder på at kæde papirarkivet og de digitale oplysninger om udvandrerne sammen samt få verificeret hver enkelt udvandrers data ved at finde dem kirkebøgerne og kontrollere deres navne og fødselsdatoer.

Planen er derefter at få alle de oplysninger, som er indsamlet om de enkelte udvandrere, tastet ind eller indscannet og placeret på den rigtige person. De indsamlede data findes pt. hos Ø-arkivet og Lill-May Didriksen. Derudover findes der sikkert oplysninger ude omkring hos slægtninge til udvandrede, og disse oplysninger håber vi, at man efterhånden vil delagtiggøre os i, således at de kan blive lagt ind i databasen.

Udvandrerdatabasen kommer til at danne grundlag for en hjemmeside, hvor alle vil kunne søge efter oplysninger om de bornholmske udvandrere. Hjemmesiden findes allerede i en betaversion, dvs. at man kan søge på navn, fødeår og fødested.

Den findes på adressen:

www.bornholmskeudvandrerne.dk

Digitalisering

I 2010 omtalte vi, at der var et projekt i gang omkring digitalisering af TvBornholms båndarkiv. Projektet har kørt siden og der er blevet ansøgt

om fondsmidler til digitaliseringen, da der ikke findes midler til sådan et projekt hos Ø-arkivet. Sparekassen Bornholms Fond var så gavmilde at hjælpe os med 50.000 kr. og midlerne er blevet brugt til at få digitaliseret et repræsentativt udsnit af båndarkivet. Senest har Nordea Fonden bevillet 10.000 kr. så arbejdet fortsætter.

Digitalisering er en af de opgaver vi hele tiden beskæftiger os med på Ø-arkivet. Hvordan får vi de elektroniske arkivalier bevaret bedst muligt? Hvad gør vi for at få bevaret film, lyd og billeder under de bedste vilkår? Der er mange ting at tage stilling til og meget at overveje, så det er en evig proces at sikre vore arkivalier for eftertiden.

De kommunale arkiver

Efter en noget kaotisk periode, med nedpakning af arkivalier og genopbygning af magasinindretning efter vandskade i 2010, har de kommunale papirarkiver langsomt fundet deres plads. Disse arkiver bliver noget af det, vi kommer til at skulle bruge

rigtig mange ressourcer på i de kommende år. Alle arkivalier skal pakkes i arkivkasser og registreres. Et langsommeligt arbejde, som er godt i gang.

Vi kan også nu konstatere, at den magasinplads vi har til rådighed og som vi i 2009 forventede ville række mange år fremover, ikke slår til. Inden for en kort periode kommer vi til at mangle plads. Det skyldes bl.a., at vi ikke tilbage i 2009 forudså, at der ville blive lukket kommunale institutioner samt at flere og flere af regionskommunens virksomheder ønskede at afleverer hele eller dele af deres arkiver til Ø-arkivet. En sidste faktor er, at nogle af de bygninger, hvor vi i dag opbevarer arkivalier, ændrer funktion og at der ikke længere er plads til, at vi også opbevarer vores arkivalier på stedet.

Derfor arbejder vi i øjeblikket på at finde en løsning, som kan sikre os permanente magasiner, hvor der er de rigtige forhold og plads til, at vi også kan vokse lidt endnu.

For samtidig med, at vi stadig modtager en hel del papirarkiver, kan vi også se, at fremtiden ikke indebærer en øget vækst af denne type arkivalier.

Fremtidens kommunale arkivalier er elektroniske og vores arbejde går i dag ud på at sikre, at regionskommunens elektroniske arkivdannelse bliver bevaret og opbevaret korrekt.

Vi arbejder ud fra konceptet »fra vugge til grav«, dvs. at vi følger arkivdannelsen fra den opstår til vi modtager den på Ø-arkivet. Det betyder bl.a., at vi har det daglige ansvar for regionskommunens sagssystem og vi bruger en del ressourcer på den opgave.

Andre aktiviteter

Personalet på Ø-arkivet er stadig involveret i forskellige aktiviteter indenfor arkiververdenen. Lederen har igennem mange år været i bestyrelsen for Organisationen Danske

Arkiver (ODA) og fra 2011 har det været som formand for organisationen.

Ø-arkivets it-arkivar deltager i et netværk om e-arkivering, her mødes it-arkivarer fra hele landet og drøfter forskellige problemstillinger vedrørende bevaring af elektroniske arkivalier. Lederen af Ø-arkivet deltager også i forskelligt udvalgsarbejde i Statens Arkiver og Kommunernes Landsforening angående kommunale arkivalier og generelle problemstillinger vedrørende offentlige arkivalier.

Alle tre arkivarer deltog i ODAs årsmøde, som bl.a. omhandlede velfærdsstaten og hvordan vi kan anvende vores arkivalier til at fortælle dens historie.

To af arkivets medarbejdere er i gang med at videreudanne sig. Lederen afslutter i efteråret 2012 en treårig diplomuddannelse i ledelse og it-arkivaren påbegyndte i februar 2012 en masteruddannelse i informationsforvaltning og records management.

Afslutning

Siden november 2010 har 1995 personer registreret sig i vores gæstebog, men det er ikke alle som får skrevet sig ind når de besøger os, så besøgstallet må anses for noget højere. Vi har besvaret ca. 500 mails i den samme periode. Flere og flere arkivalier bliver tilgængelige via internettet og via de mange indscanningsprojekter, som foregår over hele landet. Med Statens Arkivers »Arkivalieronline« og Københavns Stadsarkivs »Politiets Registerblade« som eksempel, formindskes henvendelserne dog ikke til Ø-arkivet. Så på trods af at rigtig mange af os i dag kan sidde derhjemme og foretage en stor del af vores forskning i slægten, byen eller hvilket som helst emne der interesserer os, bliver behovet ikke mindre for at kunne gå et sted hen og finde endnu flere oplysninger og få hjælp til at gå nye veje i sin forskning.

Formandens beretning

Bornholms Historiske Samfund 2011-2012.

Generalforsamlingen afholdtes lørdag den 8. september i Sandvig Rådstue.

Af Jakob Seerup

Tak for det fine fremmøde her i den gamle rådstue i Sandvig. Jeg glæder mig over, at vi i dag kan samles i smukke og historisk interessante omgivelser, der på helt unik vis bringer fortid og nutid sammen. Det er Jesper Vang Hansens spændende historier der har foregået her i rådstuen (eller i dens forgænger), der er dagens egentlige emne, og det er en meget mere fascinerende beretning end sådan en traditionel formandsberetning, så jeg skal prøve at gøre det kort.

Generalforsamlingen 2011 blev afholdt lørdag d. 3. september på Nexø Bibliotek. Vi mødtes ved Nexø Museum og fik en times rundvisning i byen af Niels Aakjær, der især fortalte om de dramatiske dage med bombardementet i 1945, som han selv havde været på nært hold af. Fremmødet var beskedent, men der blev da valgt tre nye bestyrelsesmedlemmer. Sidst men ikke mindst blev Bornholmerprisen tildelt Niels Christian Pihl, Rønne, som påskønnelse for hans store arbejde gennem mange år med at indsamle fotografier, især fra besættelsestiden, men også fra tiden før og efter.

Ved det følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig som følger:

Formand: Jakob Seerup

Næstformand og sekretær: Anette Eriksen

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen

Kasserer: Lilliane Højgaard Holm

Webredaktør: Svend Aage Møller

Øvrige medlemmer:

Niels Geckler

Jacob Bjerring-Hansen

Henrik Vensild

Niels Clausen

Jesper Vang Hansen

Lilliane Højgaard Holm var dog ikke valgt medlem, og ønskede efter et par års tapper indsats ved det følgende møde at nedlægge kassererhvervet, hvorefter hun i løbet af året har overdraget opgaven til Svend Aage Møller.

Bestyrelsesmøder

Der er i det forløbne år afholdt fire ordinære bestyrelsesmøder. Traditionelt bliver møderne afholdt på skift hjemme hos bestyrelsesmedlemmerne, men som noget nyt har vi i år fra og med det sidste møde besluttet at henlægge møderne til et mødelokale på biblioteket i Rønne, hvilket er praktisk, og kan lade sig gøre, fordi sekretæren som arkivar ved Ø-arkivet har adgang til lokalet.

Vores elektroniske tid

På sidste års generalforsamling sagde jeg, at min vision var, at foreningen i det kommende år kunne markere sig klarere i medierne og på internettet. Foreningens hjemmeside er i år som sædvanligt løbende blevet opdateret

af Svend Aage Møller, som også sørger for at udsende nyhedsbreve til de medlemmer, som han har email-adresser til. Hvis der er nogen til stede i dag, (eller som læser dette), som endnu ikke modtager elektroniske nyhedsbreve, kan de henvende sig til Svend Aage, som vil sørge for, at de kommer på listen. Tak til Svend Aage for arbejdet med opdateringerne og det øvrige arbejde med hjemmesiden. Ved bestyrelsesmødet i februar måned blev det besluttet, at foreningen skulle have en blog på nettet. Jesper Vang Hansen havde erfaring med den form for formidling og tilbød at oprette bloggen. Et af formålene var at lægge supplerende materiale til de trykte artikler ud her. Det var også tanken, at man her kunne være mere i kontakt med foreningens medlemmer.

Bloggen findes nu og har adressen: <http://bornholmskesamlinger.wordpress.com>

En blog er en lidt lettere form for hjemmeside, men det er svært at få folk til at klikke ind på den dagligt, hvis ikke der lægges nyt materiale på hele tiden. Derfor fik bestyrelsen den ide at udvide vores tilstedeværelse på nettet med en Facebook-side. Fra denne side kan vi så linke til nye artikler på såvel bloggen som vores »gamle« hjemmeside. Facebooksiden finder man her: <http://www.facebook.com/groups/Bornholmshistoriskesamfund/>

Det var på bestyrelsesmødet i juni måned, at det blev besluttet at oprette en side for Bornholms Historiske Samfund på det sociale medie Facebook. Hensigten var også, at det kunne være en ny måde at nå ud til foreningens medlemmer og evt. med spændende fotografier, links, kommentarer og uddrag af kommende artikler også få nye interesserede til at melde sig ind i foreningen. Alle bestyrelsens medlemmer har administratorrettigheder og kan i princippet lægge information ind, som er relevant, ligesom andre interesserede og entusiastiske brugere bidrager med billeder og andet stof. Der har været næsten daglig aktivitet i gruppen, og der er i skrivende stund 84 medlemmer. Ikke mindst redaktør Ann-Vibeke Knudsen har været flink til at lægge

»appetitvækkere« ud, så man næsten ikke kan holde ud at vente, til vi får årets årbog mellem hænderne!

Samlingerne

Redaktøren vil fortælle mere om arbejdet med udgivelsen af Bornholmske Samlinger, men herfra skal lyde en varm tak til Ann Vibeke Knudsen for det store redaktionsarbejde. Om samlingerne kan jeg i øvrigt bemærke, at vi efter i mange år at have distribueret samlingerne med frivilliges hjælp, nu er overgået til at udsende bøgerne med Bornholms Tidende, hvilket har vist sig at være en både økonomisk og arbejdsræssig fornuftig løsning.

Folkemødet

Af andre tiltag vil jeg nævne, at vi forsøger at få en eller anden form for tilstedeværelse ved det kommende års folkemøde, eventuelt sammen med andre lokalhistoriske foreninger rundt om i landet. De lokalhistoriske foreninger spiller efter vores beskedne opfattelse en vigtig rolle for nærdemokratiet og det folkelige engagement i den nære historie. Det er en rolle, som er under pres. Mange andre lokalhistoriske foreninger oplever dramatisk tilbagegang i medlemstal, og på Bornholm er vi så privilegerede, at der er relativt stabilt medlemstal, men det kan hurtigt vende. Det er vigtigt, at der er politisk opmærksomhed omkring vores rolle og betydning for nærdemokratiet.

Traditionen tro vil jeg godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for arbejdet i det forgangne år. Jeg vil også gerne takke foreningens medlemmer især for økonomisk støtte til vores arbejde; uden jeres trofaste støtte ville det ikke være muligt at udgive Samlingerne hvert år, således som det stort set er lykkedes for foreningen fra 1906 til i dag. Tak også til Anders Kofoed-Larsen for at ville dirigere generalforsamlingen.

Herefter overlader jeg beretningen til foreningens velvillige behandling.

Nyt om hjemmeside, nyhedsbreve mv.

Af Svend Aage Møller

Siden sidst

Det væsentligste, der siden sidst er foretaget med foreningens hjemmeside, er, at der er udsendt flere artikler fra årbøgerne, dels under menupunktet ARTIKLER, men mest under et nyoprettet menupunkt, BORNHOLMSKE SAMLINGER, hvor der under en række underpunkter er udsendt 33 artikler samt to hele bind. De sidstnævnte er bind 38 i 1. række, Bornholms præstehistorie fra 1961, og Ebbe Gert Rasmussens bog om Bornholm i 1658 fra 1967, som er 3. bind i 2. række. De fleste artikler og præstehistorien er gengivet som pdf-filer, mens nogle enkelte artikler og bogen om 1658 er gengivet som html-tekst baseret på tekstgenkendelse. Når dertil lægges en række biografier fra K. H. Kofoeds »Bornholms politiske historie« er antallet af tekster fra Samlingerne oppe på 71 i alt.

Under menupunktet BILLEDBOG er der oprettet et nyt underpunkt, Bornholms kirker, hvorunder hver af sognekirkerne har fået sin egen side med ét eller flere billeder fra dem. Men denne del er under stadig udarbejdelse.

Med disse tilføjelser havde hjemmesiden i august i år i alt 231 enkeltsider, heraf 95 i registerdelen. Dertil kommer de nævnte pdf-filer.

Endelig skal nævnes, at bogen »Born-

holms Stednavne« er udsendt under menupunktet REGISTRE. Det er et stort værk på 586 sider, så det tager lidt tid at indlæse den, især første gang.

Af andre ændringer kan nævnes, at der under et par andre menupunkter er foretaget en del ændringer, således at de bedre svarer til situationen nu, end da hjemmesiden i sin tid blev oprettet.

Lidt statistik

Det er tredje år, vi har haft mulighed for at aflæse statistik over brugen af hjemmesiden. Analyserne omfatter én måned og de opdateres hele tiden. I den første tid lå antallet af besøgende i reglen på 600-700, men i den sidste tid er den steget noget. I det tidlige forår i år var antallet således en tid oppe på over 1300, men er siden faldet lidt.

Denne gang har jeg set lidt nærmere på forløbet i juli måned. Fra den 1. til og med den 31. var besøgstallet på 1220 fordelt på 971 personer og med i alt 3794 sidevisninger, dvs. omkring 3 sider pr. besøg, og med en gennemsnitlig varighed pr. besøg på 1 min. og 54 sek. Af disse besøg var 1082 foretaget i Danmark, mens resten, 138, var foretaget i en lang række andre lande, denne gang flest i Norge, men også en del i Sverige og USA. Af de besøgende var 877 nye, mens 343 var tilbagevendende.

Mønsteret for besøgene er imidlertid fortsat det samme. I perioden lukkede 795 eller ca. 65 % ned - eller zappede videre til noget andet - inden for 10 sekunder. Kun 66 brugte 10 minutter eller mere på deres besøg.

Med hensyn til besøgene på de enkelte sider og varigheden deraf tegner der sig et ret nuanceret billede. I perioden blev 228 af hjemmesidens i alt 231 enkeltsider besøgt, så man har været vidt omkring, men ved mange af dem er den gennemsnitlige varighed meget kort. Ikke overraskende var forsiden den hyppigt besøgte med i alt 268, da de fleste af de tilbagevendende må formodes at være startet med den.

Af de danske besøgende på 1082 var de 344 i Storkøbenhavn, og 202 på Bornholm. Resten var spredt over resten af landet.

Når man ser nærmere på de bornholmske besøg i forhold til de andre ses ikke helt uventet en tydelig forskel. Varigheden af besøgene er betydelig højere, 4 min. 21 sek. mod det generelle på 1 min. 54 sek., antallet af sidebesøg var 6,48 mod 3,11, de tilbagevendende besøg udgjorde 48 % mod 26 %, og afvisningsprocenten, dvs. dem, der lukkede ned indenfor 10 sek., udgjorde kun 41 % mod 60 % generelt. Der spores således en væsentlig større interesse blandt de bornholmske besøgende, hvilket naturligvis kunne forventes, og

ligeledes må betegnes som tilfredsstillende.

Nyhedsbreve

Siden sidst er der udsendt to nyhedsbreve. Et i begyndelsen af marts i forbindelse med et nyt oplag af den sidste årbog om udvandringen og oprettelsen af en såkaldt blog på internettet i foreningens regi. Det andet nyhedsbrev blev udsendt i august forud for den ordinære generalforsamling, som fandt sted den 8. september i den gamle rådstue i Sandvig. Antallet af modtagere er nu 86.

Navne og adresser

I de ældre lister over medlemmerne var der for næsten alle angivet en stillingsbetegnelse. De moderne EDB baserede systemer opererer imidlertid ikke med nogen rubrik for en sådan. Da foreningen gik over til betalingsservice, blev en del af disse stillingsangivelser derfor placeret i adresselinje 1, hvilket i visse henseende har vist sig uhensigtsmæssigt. Derfor er de, efter at vi er gået over til at lade Bornholms Tidende sørge for udsendelsen af bøgerne, helt fjernet. Og efterhånden vil de også blive fjernet i registeret hos NETS – det tidligere PBS –, hvilket altså udelukkende sker af praktiske grunde.

Forfatternes navne og adresser

Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Jørn Uffe Hansen
Krakvej 7
3790 Hasle

Lena Maria Mühlhig
Hyacintgården 13 2. 1.
2300 København S

Jan Eskildsen
Nygade 21
3770 Allinge

Lilliane Højgaard Holm
Kamilleløkken 5
3700 Rønne

Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Erik Gornitzka
Kirkestræde 1
3730 Nexø

Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskaftet 2
3700 Rønne

Finn Pedersen
Søholmparken 53
4200 Slagelse

Jesper Vang Hansen
Ved Volden 13, 2.tv
1425 København K

Kirsten Laurberg Lund
Peter Kochsvej 6
3760 Gudhjem

Ebbe Gert Rasmussen
Østerled 43
3700 Rønne

Bornholms Historiske Samfunds bestyrelse

Formand: Jakob Seerup
Gl. Postvej 41
3730 Nexø

Øvrige medlemmer: Jesper Vang Hansen
Ved Volden 13, 2. tv.
1425 København K

Næstformand: Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Niels Geckler
Skolevejen 16, Poulsker
3730 Nexø

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskaftet 2
3700 Rønne

Niels Clausen
Jernbanegade 34
3720 Aakirkeby

Kasserer og Webmaster: Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Henrik Vensild
Storegade 29
3700 Rønne

Jacob Bjerring-Hansen
Sdr. Villavej 4
3700 Rønne